

ლადო აღნიაშვილი

სკარსეთი და იქაური
ქართველები

21260

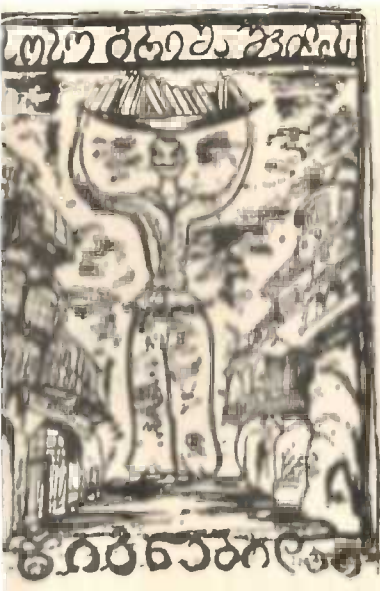
(მკვლევარის წერილები)

თბილისი

Типография Груз. Изд. Т-ва. | სტამბა ქართ. წიგ. გამ. ამ-ბისი.

1896

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 17 Декабря 1896 г.

წინასიწყვაობა

კაი ხანია ტრიალებდა ხმა ჩვენს საზოგადოებაში, რომ ვითომ სადაც, იქ, შორს სპარსეთის სამფლობელოში არის ქართველთა მოსახლობაო. ხოლო რა მოსდგამთ მათ ქართველისა და რის მიზეზით შეიძლება იწოდებოდნენ იგინი დღემდე ქართველებად, — ამისი საზოგადოებამ სინამდვილით არა იცოდა-რა. საჭირო იყო მათი ადგილობრივი ნახვა, ადგილობრივი შემოწმება ყოველივე იმ ხმებისა, რომ ქართველობას ჰქონოდა ხელთ მათ შესახებ ნამდვილი და უტყუარი ცნობები და მის-და გვარად შესძლებოდა შესაბამი მოქმედება. აი. ამ მიზნით განვიზრახე მე იქ წასვლა და დავყავი სრული ერთი წელიწადი და უკეთუ ეს ჩემი მოგზაურობა არ ჩაივლის უმნიშვნელოდ, უკეთუ იგი გამოიწვევს იმ დაჩაგრულ და გადაკარგულ ქართველთადმი რაიმე შემწეობასა და ნუგეშინისცემას ჩვენი კაცთმოყვარე და ქველმოქმედი საზოგადოებისას, მაშინ მეც სრულიად ბედნიერად ჩავთვლი ჩემს თავს და აღარცა თუ დავინანებ იმ გაჭირვებასა და შეწუხებას, რაც მე ამ მოგზაურობაში გამოვიარე.

ეს წერილები იბეჭდებოდა ამ წლის ჟურნალ „მომამბეში“, საიდანაც უცვლელად არის აქ ცალკე წიგნად გადმობეჭდილი; დამატებული აქვს მხოლოდ ბოლოში ქართული და სპარსული ენის შედარება და აგრეთვე სქემატიური რუკა ფერეიდანის ერთის ნაწილისა, ქართველთა ნაჰაისისა, სადაც მოსახლობენ სპარსეთის ქართველები. რასაკვირველია, რუკა ესე არ იქმნება სწორე ზედ მიწვევით, რადგან მის შედგენის დროს არა გვქონდა არავითარი იარაღი, ასე გასინჯეთ, არა გვქონდა კომპასიცი კი, მაგრამ მით მაინც, იმედი გვაქვს, ამისის შემწეო-

IV

ბით უფრო უკეთეს წარმოდგენას იქონიებს კაცი იმ მოსახლობის ადგილ-მდებარეობაზედ, ვიდრე უამისოდ.

სამწუხაროდა გვრჩება, რომ ის დიდძალი სურათები, რაც ჩვენ ამ წიგნისთვისა გვქონდა დამზადებული, ჩვენის ხელმოკლეობისა გამო, ვერ ჩავურთეთ ვერც ჟურნალში და ვერც ცალკე გამოცემაში.

ლადო ადნაშვილი

ს ა რ ჩ ე ვ ი

თავი I. კასპიის ზღვიდან თეიჩანამდე, — ქ. ანზალია. — მორდაბი. — ფირბაზარი. — სასტუმრო რაშტში. — ქ. რაშტი და საზოგადოდ გილანის თემი. — რუსეთის გავლენა. — სიწმიდე შთამომავლობითი. — გზა სეფიდ რუდზედ. — სოფ. რუდბარი და ზეთის ხილის ხე. — მენჯილის ხიდი. — სეფიდ-რუდი. — ირანის ზეგანი. — ქარვანა. — ყაფახანა. — ამბები საჩაიეში. — ხარზანის გადასავალი. — ქ. ყაზვინი. — სკოლა და საბყრობილე. — ყაზვინ-თეირანის ვაკე. — თეირანის გზატკეცილი და ეტლების მოგზაურობა 1.

თავი II. თეიჩანი — დედა-ქალაქი სპანსეთისა. — თოფხანის შეიდანნი. — ძველი და ახალი ქალაქი. — დამოკიდებულება ევროპიელთა და სპარსელთა შორის. — ბასტა. — ტახტი მარმარილოსი. — სასახლე შაჰისა. — სასახლე ნაიბ სალთანესი. — სასახლე ამინ სულთანისა. — რაფიელ ხან ენაკოლოფიანი და თავადი სულეიმან ხან სომხეთისა. — სიკვდილით დასჯა. — სომხეთა ეკკლესიები და საფლავი ბარკანოვისა. — საფლავი ალექსანდრე ბატონიშვილის ქალის ელისაბედი-სა. — ამბავი სამსონ ხან მაკანცოვისა, ალექსანდრე ბატონიშვილის სიძისა. — ძეგლი შაჰისა. — ჩვენი ნაცნობი ქარიმა. — შაჰაბდულ აზიმში წასვლა და ერთი შემთხვევა. — უცნაური ქართველი ბიჭი. — დღევან თაფე. — შაჰის დაბრუნება სააკარაკო ადგილებიდან. — ილიუმიწაცია 38

თავი III. თეიჩანიდან ისპახანამდე და ქალაქი ისპახანი. — მანძილი. — ბიჭის-ბიჭი. — ჯორიდან გადმოვარდნა. — პოლიტიკური საუბარი ერთ სპარსელ აფიკერთან. — მუქთა ხორანი. — ჩეოში ჯდომა. — ერთი პატარა ტბა. — ქარვასლა-სადგური. — ემამზადე ჰაზრათ მასუმისა და მისი სასწაულთ-მოქმედებანი. — სიიფე ხილისა. — სენსენი და ფლიდობა ჩემი ბიჭისა. — ქალაქი ქაშანი და მისი მრეწველობა. — ყურუდის გადასავალი. — შრომა და მოხერხება სპარსელისა. — გაცნობა

ყოვლად სამღვდლო, სპარსეთისა და ინდოეთის სომეხთა არქიეპისკოპოსის ისაიასი.—ამბავი აზარფეშაზედ.—ამბავი ერეკლე მეფის ერთი გალაშქრებისა.—საწვერე სპარსეთისა.—უპირატესობა ისპაანისა ირანის სხვა ქალაქებთან.—შაჰაბაზ პირველი და მისი საყვარელი ისპაანი.—ხიდები შაჰაბაზისა.—ნაშთი დიდებულ მეფეთა სასახლეებისა.—მოდრავი მინარეთი „ჯომჯომი“. — მოკითხვა ქართველების ამბისა.—მღვდელი ტერ-გალუსტა.—პირველი შეხვედრა ჩემი და სპარსეთის ქართველებისა.—ზამთარი ისპაანში.—ზილლი სულთანი.—მისი შეთქმულება ჰუსეინ ყული ხანთან.—დასჯა შეთქმულთა ნასრედდინ შაჰის-მიერ.—ყურბანის დღესასწაული. 81

თავი IV. სომხობა სპარსეთისა და ახალი ჯულფა.—რიცხვი სომეხთა მოსახლეობისა სპარსეთში.—ჩაცმა-დახურვა.—მაგარი სასმელების სიყვარული.—სომეხი და შაჰაბაზი.—ნავთი და სტეარინის სანთლები საყდრებში.—ფიცრის კაკუნი ზარების რეკვის მაგიერ.—ნათლობა.—სასაფლაო.—სასწაულთმომქმედი ვართაპეტი.—მახვილ-გონიერება შაჰ-სულთან-ჰუსეინისა.—სასაფლაოს ქვები ქართულის ზედ-წარწერით.—ტერტერის კურთხება.—ერთი შემთხვევა ნათლისღების დღეს.—სარწმუნოების ცვლა სომეხთაგან.—გამპირაზობა ლოთრანგ-კათოლიკების მისიონერებისა.—საუბარი სომხურ გალობაზედ.—ახირებული აზრი სომეხებისა ყოველივე მის ეროვნულ კუთვნილებათა შესახებ.—თავისუფალი აზრები სომეხების ზოგიერთ საქციელზედ.—ქართველთა ვაქრისტია-ნება ჩამოიანის ისტორიით.—ერთი ჩვეულება ჯულფელებისა.—ფეხის ბანვა.—ჯულფა და მათი არქიეპისკოპოსი.—ერთი სასულიერო პირი.—ინდოეთის დიდ-ვიჰარი.—სინი-დისით მოვაჭრე.—სომხობა სხვა-და-სხვა ადგილებში.—გაზეთი „შავილი“ და მისი კორრესპონდენტი.—სწავლა-განათლება 121

თავი V. ფერეიდანი ანუ ქართველთა მოსახლეობა სპარსეთში.—დაბრკოლებანი ისპაანიდან გამგზავრებაში.—მანძილი და სადგურები ფერეიდანამდე.—ერთი დარვიშის ამბავი.—შიში გზაში და აბუჩი თანამგზავრი.—ნიავლვარი დომენის ახლო და სოფ. დომენი.—პირველი შეყრა ქართვე-

ლებისა. — ტაშკესანაში — ქართველების სოფელში (გულის-გაფუტეება; ჩემი მასპინძლები; ხალხში საუბარი; სახლის აღწერა). — წასვლა მარტყოფს. — დედაკაცები სოფლის მისაველში. — სოფელში. — „ნაპიები“ (მაზრა ანუ თემი) ფერეიდანისა. — საზოგადო მიმოხილვა. — ქართველთა სოფლები ამ „ნაპიაში“. — აზრი ათამ ონიკაშვილისა ბ-ნი ზ. ჭიკინაძის წიგნაკით. — რიცხვი იქაური ქართველობისა. — საქმიანობა ქართველთა (საქონლის მოშენება; ბაღოსნობა; ხენა-თესვა). — ტიპი, ტანის მოყვანილობა და სილამაზე. — მათი სიღარიბე და მისი მიზეზები. — მამულების დასნა ხაზინიდან. — სახლის აშენება. — ურმის ხმარება. — ქალის გათხოვება. — მათი გვარები. — ქრისტიანობიდან შერჩენილი ორი ჩვეულება. — სპარსეთის ზედგავლენა: სარწმუნოება, სახელები, ჩაცმა-დახურვა, ჭამა-სმა. — უმთავრესი ნიშნები მათის ქართველობისა: ენა, თვით-ცნობიერება (самосознание), ტიპი და ზნე. — ძველი რამ ნაშთი და მათი უნდობლობა. — მათი სიხარული ჩემი ნახვის გამო და ჩემი განზრახვების შეცვლა. — სომეხთ მვისტორიე, არაქელ არზიმანდრიტის აზრი მათს გადასახლებაზედ. — მათი ხსოვნა მათ პირველ ხანობის ქრისტიანობაზედ. — ნამდვილი მიზეზი მათი ფერეიდანში დასახლებისა. — მათი თქმულება მათს გამაჰმადიანებაზედ. — ზეკირ-სიტყვაობა. — შედარება მათი ენისა ჩვენს დღევანდელ ქართულთან. — ჩემი წინამორბედი და მისი ამბები. — თქმულებანი. — კვალი ქართველებისა სპარსეთში. — შემცდარი აზრი ელიზე რეკლიუსი მათ შესახებ. — საბუთები იმისი, რომ ფერეიდანის სომხობა ქართველნი არიან შთამომავლობით. — ერთი ხუკური ეტრატი. — მაგალითი ქართველის მიერ სომხის სარწმუნოების აღიარებისა. — კიდევ ერთი შეცდომა რეკლიუსი . . .

თავი VI. საზოგადო მიმოხილვა. — ზედა-პირი ირანისა. — ჰაერი. — წყალი. — მცენარეულობა. — ცხოველნი. — ტიპი სპარსელობისა. — ხასიეთი. — ჩვეულებანი. — სახლ-კარი. — ჩაცმა-დახურვა. — ჭამა-სმა. — ნიჭი სპარსელიხა. — განათლება. — ცრუ-მორწმუნეობანი. — მრეწველობა. — მიწათ-მოქმედება და სიღარიბე. — სარწმუნოება და მისი პოლიტიკური სარჩული. — თვე „მაჰარამი“ ანუ „გლოვა ალის სახლობის ამოწვეტისა. — „თასუა და აშურა“, გლოვის უკანასკნელი

VIII

დღეები.—„თაზიეს“ წარმოდგენები.—შიიტობა, როგორც
ეროვნული სარწმუნოება.—მათი სასულიერო წოდება და
მისი ზედგავლენა.—გულის აკრუება სპარსელებისაგან მის
შიიტობაზედ.—ბაბი და მისი მიმდევარნი.—ღებრნი ანუ
ცეცხლის მოსაენი.—ენა.—პოლიტიკური მდგომარეობა . 237

დაჭატება—ზოგიერთი რამ მზგავსება და ურთიერთშორის დამო-
კიდებულობა სპარსული და ქართული ენისა: საზოგადო
ძირები პირველ საჭიროების სიტყვებისა; მზგავსება სიტყვა-
თა მოქცევისა (გრამატიკული ფორმებისა); სპარსული
ენიდან შემოტანილი სიტყვები; საზოგადო სიტყვები ორივე
ენებში, სხვათა ენათაგან შემოსულები 309

სპარსეთი და იმპერიის მართებლები

(მგზავრის წერილები)

I

კასპიის ზღვიდან თეირანამდე

ქ. ანზალია.—მორღები.—ფირბაზარი.—სასტუმრო რაშტი-ში.—ქ. რაშტი და საზოგადოდ გილანის თემი.—რუსეთის გავლენა.—სიწმიდე შთამომავლობითი.—გზა სეჭიდ რუდზედ.—ს. რუდბარი და ზეთის ხილის ზე.—მენჯილის ხიდი.—სეჭიდ-რული.—ირანის ზეგანი.—ქარვანა.—ყავახანა.—ამბები საჩაიფ-ში.—ხარზანის გადასავალი.—ქ. ყაზვინი.—სკოლა და საბყრო-ბილე.—ყაზვინ-თეირანის ვაკე.—თეირანის გზა-ტყეცილი და ეტლების მოძრაობა.

პირველი ქალაქი სპარსეთისა, სადამდისაც მიდის რუსეთის ორთქლ-მავალი, არის ქალაქი ანზალია¹⁾. გემი კაი სიშორეზედა რჩება ზღვაში, რადგან ნავთ-საყუდელი არა აქვს, და აქედან ბარკასებითა და სპარსელების ნავებით (ქერაჯებით) მიჰყავთ ხალხი ქალაქს და მიეზიდებიან საქონელს. საზოგადოდ ამ, სამხრეთ მხარეს კასპიის ზღვას არა აქვს არც ერთი რიგინი ნავთ-საყუდელი და ისევე, რაც ღონეა, ეს ანზალიის ნავთ-სადგური სჯობია კიდევ სხვებს; სხვები უფრო სულ არ ვარა და ეს, რასაკვირველია, ძლიერ აბრკოლებს და აძნელებს როგორც ვაჭრობას, აგრედვე მისვლა-მოსვლას და საზოგადო წარმატებას სპარსეთისას.

¹⁾ სახელები აღვლილებისა თუ სხვა რამ სპარსული სიტყვა მოყვანილი იქნება აქ ჩვენ მიერ სწორედ ისე, როგორც იგი თვით სპარსეთში იხმარება, შეუცვლელად.

ანზალია პატარა ქალაქია. გაშენებულია კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს, ერთს წვრილსა და გრძელად წამოწვდილს ნახევარ-კუნძულზედ. ზედ ზღვის კიდებზედ, ქალაქის პირში მოჩანს შორიდანვე ერთი საშინელი მაღალი შენობა. ეს არის სასახლე შაჰისა. შორიდან უშნოდ აწოწვილ კოშკსა ჰგავს, მაგრამ როდესაც კაცი ახლო მივა, თვალ-წინ წარმოუდგება პატარა კოხტა ფიცრის შენობა, ხუთ-სართულიანი. რვა კუთხედად არის აგებული, იგრგვლივ ყველა სართულს დერეფნები აქვს შემოკრული, მშვენიერის ქანდაკებითა და მხატვრობით შემკული სპარსულს გემოვნობაზედ.

ეს სასახლე აშენებულია განგებ დღევანდელი შაჰისათვის, რომ, ვინიცობაა, როდესაც მან მოინდომოს კასპიის მხრით რუსეთსა და ევროპაში გასეირება, ჰქონდეს თავ-შესაფარი, დასასვენებელი ადგილი. სასახლეს გარეშემო შემორტყმული აქვს გემოვნებით შემუშავებული ბალი მთლად ნარინჯ-თურინჯებისა და ლიმონ-ფორთოხალისა.

ანზალიის წინ, 40—60 საეენის სიახლოვეს წამოწვდილია კონცხივით იმაზედ უფრო წვრილი და გრძელი მეორე ნახევარ-კუნძული, რომელზედაცა სდგას სასტუმრო, ერთი-ორი სააგენტო და საზვერე²⁾ (გომროქ ხანე). ამ ნახევარ-კუნძულებ შუა მომწყვდეულია ყურე ანუ ტოტი ზღვისა, რომელიც მოფანტულია წვრილ-წვრილი კუნძულებით. ერთ ამათგანზედ, თვით ანზალიის პირში, დასავლეთის მხრივ ერთი პატარა სოფელია გაშენებული და დანარჩენები კი, როგორათაც მთლად გარეშემო ნაპირები ამ წყლისა, სავსეა ქალასავით ატეხილის ლერწმით, ჰილითა და ლელით. აუარებელი ნავები სდგას დღემოდამ ამ წყლის ნაპირებში, სადაც ხალხი სჭრის ჩალას და მერე დაწულსა და სრულიად მომზადებულ ნექებსა და კალათებს ჰგზავნის სპარსეთის სხვა-და-სხვა ადგილებში და აგრედვე რუსეთშიაც. აქ კაცს ხშირად შეჰხედება თვით სახლები ამ ჩალისა და ლობეები და სახლის სახურავები ხომ თითქმის პირ-

²⁾ ზვერი—ბაჟი, ყიშტი, ტაღმი; საზვერე—სატაღმე, საბაჟოსნო.

აღებთ სულ ამისია. დიდ-ძალია ამ ყურეში თევზი და ბევრი ეხვევა აგრედვე ერთნაირი გარეული წვრილი იხვი. წყალი ამ ყურეში თხელია, ისე რომ მხოლოდ ბარკასები მუშაობენ და უფრო კი უბრალო ნავეები სპარსელებსა. ზღვას ძალიან პატარა სრუტეთია შეერთებული, სხვა რამ დიდი მდინარე იმას არ ერთვის და ამის გამო წყალი მდგარია, დამპალი, სქელი, ყვითელ-მწვანე ფერისა და საძაგელი სუნი უდის. სწორედ ზედგამოჭრილი სახელი უწოდებიათ ამისთვის სპარსელებს— „მორდეს“, რაიცა ჰნიშნავს მკვდარ წყალს. სიგანე ექმნება ამ ყურეს დაახლოებით 20 ვერსზედ ცოტა რამ ნაკლები და სიგრძე კი 60—80 ვერსამდე.

ჩვენ ჩამოვხტივთ მეორე ნახევარ-კუნძულზედ, სადაც სასტუმრო იყო. სასტუმროს საზოგადოდ არა უშავდა-რა, მაგრამ დერეფანი ჰქონდა ისეთი დაძაბუნებული, რომ სულ მოსაგლეჯი კბილივითა ზანზარებდა. ჩავჯექ პატარა ხანს უკან ნავში და წაველ ქალაქ ანზალიის დასათვალიერებლად. ქალაქი, როგორცა ვთქვით, ძალიან პატარაა და საყურადღებოს არას წარმოადგენს გარდა იმ ერთი შაჰის სასახლისა, რომელიც ჩვენ უკვე მოვიხსენიეთ. ვნახე აქ ორნი ძმანი ფრანგები, — ვაჭრობენ ფრინველის ბუმბულით და ამბობენ, დიდი ფული შეიძინეს ამ საქმითაო. ყიდულობენ ერთნაირ თეთრ წყლის ფრინველს: მისი ბოლოს (კუდის) ლამაზ ბუმბულებს ცალკე ჰგზავნიან საფრანგეთში ქალების ქუდების მოსართავად და ტყავს კიდევ ცალკე კედლების დასამშვენებლად. „ვერც კი ვასწრობთ მომზადებას, ისე ბევრსა თხოულობენო“, მეუბნებოდნენ თრთონ ისინი.

მეორე დილით უნდა წავსულიყავით რაშტს. რვა საათი იქმნებოდა დილისა, მოვიდა ჩემთან ერთი სპარსელი, სახელიად ქასეი და მითხრა: დრო არის, წავიდეთო. ჩავალაგე ბარგი „ქერაჯეში“, ჩავჯექ შიგ და შევეუდექით მორდაბს, რომელიც სიგანეზედ უნდა გადაგვეჭრა და ფირბაზარს უნდა ავსულიყავით.

ქერაჯეჲჰქვიან ცოტარამ უფრო მოზრდილსა და განიერ ნავს. შუაზედ ამართული აქვს ანძა თავისის კესით, რომელზედაც გაბმულია აფრადა, როდესაც ზურგის ქარია, ნავს აფრით ამუშავენ. უკანა ნახევარში

ნავის კვლევებზედ მიმაგრებულია ორი გრძელი ფერხედი ხალხის ჩამოსასხდომად. წინა ნახევარში სხედან მებოფენი, (მენიჩბეები) 6—8 სულამდე. სულ წინ, საქესთან ზის ერთი სხვა მებოფე, რომელსაც ხელი უვლია მუდამ საჭეზედ, ნავის სამართავზედ და ჰმართავს ანუ გზაზედ აყენებს ნავს.

კოტა გზა რო გავიარეთ, დავინახეთ ერთი პატარა, მაგრამ ძალიან კობტა და ლამაზი ორთქლით მავალი. ეს იყო სპარსეთის შაჰის „იახტა“, რომელიც მუდამ ამ მორდაბში დიდის, თურმე, და არ შეუძლიან გასცილდეს ყურეს, რადგან უკანასკნელი ხელ-შეკრულობის ძალით, სპარსეთს არა აქვს უფლება იქონიოს კასპიის ზღვაზედ არავითარი ხომალდები. ეს ერთი „იახტა“ დანიშნულია პირად დღევანდელი სპარსეთის მბრძანებლისათვის, უკეთუ ის კეთილინებებს კასპიის ზღვით სადმე გაისეირებას,

„იახტის“ სხვენზედ იღვა ფორმის ტანისამოსით გამოწყობილი სპარსელი ადმირალი და რაღაც განკარგულებას აძლევდა. როდესაც იმათაც თვალი შეგვასწეს, გააჩერეს ორთქლით მავალი და, როცა ჩვენი ნავი საკმარისად მიუახლოვდა, გადმოუგდეს თოკები და ნავი უკან გამოაუბეს. მიდიოდა ის და მიითრევდა ჩვენ ნავსაც. ასე გადაგვატარა მთლად მორდაბის ყურე და იქ კი უნდა აგვეხსნა ჩვენი ნავი. იქიდან გზა ერთ პატარა მდინარეს ასდევდა და იმ მდინარეში ნავების მეტი ვერა მუშაობდა-რა.

მდინარე მართლა ძალიან პატარაა, მაგრამ დაუღრმავებით, გაუთხრიათ გზატკეცილის სიგანეზედ, ვიდრე ფირბაზარამდე და წყლის გზა გაუკეთებიათ. იქნება ასე 15—20 ვერსის სიგრძე. წყალი აქ უფრო მდგარსა ჰგავს და შედედებულს, ვიდრე მორდაბში და სუნიც უფრო საზიზღარი უდის. ნაპირები ამასაც სულ ქალითა და ლერწმითა აქვს მოფენილი. მცირეოდენი გზა რომ გავიარეთ, ნავი ნაპირს მიუყენეს, გადახტნენ ექვსივე მებოფენი. გადითრის ერთი გრძელი თოკი, ექვს ადგილს გამომარყუშებული, გაუყარეს ამ კილოებში მკლავები, გადიცვენ მხრებზედ და გასწიეს ისე შიგ შემბულებმა. გარბო-

დნენ ნაპირ-ნაპირ და მკვდარი ძაღლივით მიათრევდნენ ნავს. ამ ყოფით ვიარეთ ასე საათნახევარი და მივედით ფირბაზარს.

ფირბაზარი¹⁾ ჰქვიან ერთ ქარვასლას. აქ არის გამართული სხვა-და-სხვა დუქნები, საჩაიები და საზვერე; აქვე არიან ეტლის პატრონები, ჩავლაძრები და მენავენი, რომლებიც ურიგდებიან რაშტისკენ მიმავალთ ანუ იქიდან ანზალიისაკენ მომავალთ.

გილანში ხშირად შეჰხედება კაცი, რომ სადმე, განმარტოებით, ტყესა და მინდორში გაჩაღებულია ბაზარი, ზემოდსახელებული ფირბაზარივით. ასე, მაგალითად, 12—15 ვერსზედ რაშტიდან თეირანის გზაზედ არის ერთ მინდორზედ გაჩაღებული მშვენიერი დუქან-ბაზარი. შუაში სდგას უშვევლებელი ქარვასლა, გამოჰყვლილი ხელოვნებითა და ვაჭრებით. მის გარშემო გაუშენებიათ კიდევ სხვა დუქნები. რადგან ქარვასლას ვერ დაუტევია, და გაუფსიათ ისინიც საჩაიებით და სხვა-და-სხვა სავაჭრო საქონლით. აქ მოერეკებიან სოფლელები საქონელს, აქ ჩამოეზიდებიან ყოველნაირ ქირნახულს. მთელი დღე ხალხი ბუზივით ტრიალებს: რიგისა ჰყიდის, რაგისა ყიდულობს. კაი შთაბეჭდილებას ახდენს გზაში ამგვარი ადგილი.

უნდა აიხსნებოდეს ეს ჩვეულება იმითი, რომ აქაური სოფლები ძალიან პატარ-პატარებია და მოსახლენიც ძალიან შორი-შორს არიან გაფანტულნი, როგორც დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ადგილებში. ამისათვის საბაზროდ არჩევენ ხშირად შუა ადგილს, მიუხედავად იმისა, სოფელში მოჰყვება ეს ადგილი თუ სოფელ-გარედ, და იქ ჰპართავენ მთლად იმ გარეშემო სოფლებისათვის საზოგადო დუქან-ბაზარს. ასევე უნდა იყოს ჩემის აზრით წარმომდგარი ბევრი ქალაქი სპარსეთისა, რადგან დღემდე კიდევ შეჰხედება კაცი ისეთ ქალაქებს, სადაც მოვაჭრე და ხელოსანი მეტია ისე ხალხზედ და რიცხვი დუქნისა სქარბობს თითქმის რიცხვს სახლებისას.

ფირბაზარიდან რაშტამდე სულ 9—10 ვერსია. გზა ნაკეთებია, მაგრამ ჩვენებური გზა-ტკეცილივით კი არა, მოკირ-

¹⁾ ფირბაზარი—ხემერი ბაზარი (ფირ—ბერი, ხემერი).

წყლულია მსხვილი დიდრონის ქვებით და სადაც ეს ქვები ამო-
ცვივნილა, ისეთი საშინელი ორმოები დაკეთებულა, რომ, რო-
დესაც იქიდან დაბრუნებაში ეტლით მოვდიოდით, ოთხჯერ
ჩამოვხტით ძირს, გვეშინოდა გადაბრუნებისა. ფირბაზარიდან
თან წაიყოლევ ის სპარსელი ნავის პატრონი, ქასეი, რადგან
ერთ-ორ სიტყვას რუსულოდაცა სჩმახავდა, და ვთხოვე, რახამ,
იქ დასადგომი ადგილიც შენვე მიშოვე-მეთქი. მიმიყვანა იმან
პირდაპირ ერთ სახლში—სასტუმროაო, და იქ ჩამომხადინა.

სასტუმრო წარმოადგენდა ერთ პაწია, ყვავის ბუდეხავით,
ფიცრულ ოთახს, რომლისაც დერეფანიც, კიბეც, კედლებიცა
და ქერიც სულ თავისის ხელითა ჰქონდა სასტუმროს პატრონს
გამოჩორკნილი. ქერიდანაცა და კედლებიდანაც სინათლე შე-
მოდიოდა. სამკაულს ამისას შეადგენდა ერთი დამტვრეული სკა-
მი, ერთი ხორცის სანაყი მაგიდა და ერთიც, სადღაც არხივი-
დან გამოძებნილი, ვითომ-და, რბილი ტახტი, რომელიც ქე-
ციანი კაცის თავივით იყო გაჩეჩილ-გამოჩეჩილი. ძირს ნახევრად
გაცვეთილი ნექები ეფინა, რადგან იატაკი მიწისა ჰქონდა და
კედლებშიაც ჰქმ ბურწი (განჯინა) იყო დატანებული და რომ
ნახოს კი კაცმა ამათი განცხადება, მართლა ერთი რამ ეგო-
ნება. აცხადებენ თითქმის ყველა ენებზედ (ფრანგულად, ინგ-
ლისურად, სომხურად, რუსულად ..), რომ როგორმე მიიტყუი-
ლონ და გაღვარსლონ რომელიმე გამოუცდელი მოგზაური—

„Гостиница Гилянъ
въ Рештѣ (Персія)
Аветиса Осипянца

Меблированные комнаты, обѣдъ и ужинъ, въ центрѣ го-
рода, противъ правительственнаго дома, цѣны умѣренныя...“

დადლილი ვიყავ, მინდოდა ცოტა დამესვენა; გადავაფინე
ტახტს ზეწარი და წამოვწექ, მაგრამ, როგორც კი წაველ ბუ-
რანში, საშინელმა ტანის ქავილმა გამომადიეძა. მოვისვი ხელი
და უწმინდურობის შეაღნი მუჭა-მუჭა ჩამომდიოდა; დაეხედე
ზეწარს და სულ შავად იყო შეკუნწლული. წამოვხტი გულ-

გახეტქილი, გავატანე იქიდან ის „რბილი ტახტი“, დავდგი ერთ თავში სკიერი, მეორეში ყუთი, გავაწყე ზედ სუფთა ფიცრები და გავიმართე ლოგინი.

საზოგადოდ ამ მხრივ ძალიან უსუფთაონი არიან სპარსეთის მცხოვრებნი: ჰნახავ ხანს, ჩინებულად არის გამოწყობილი, მაგრამ იხელთებს თუ არა დროს, გადინსნის საკინძეს და მოჰყვება ხილვას. თორე ხშირად არც მორიდება იციან.

ჩემთან ერთად მოგზაურობდა ერთ გზაში ერთი დიდი ხანი და ერთი დიდი სოფელგარი. რამდენიც სადგურზედ მივიდოდით, ესენი ორივენი გატიტვლდებოდნენ, გადაიბრუნებდნენ პერანგებს და გაჰმართავდნენ ომს. ჩემ თვალ-წინ ისეთ ტკაცატკუსს აუყენებდნენ ცერის ფჩხილებს, რომ ბოლოს ისევე შეუნდა გავცლოდი და გავსულიყავ გარეთ, რომ ამ საზიზლარი ნადირობისათვის არ მეყურებინა.

ამითი უნდა აიხსნებოდეს სწორედ ის მოვლენა, რომ სპარსეთში, თითქმის ყველგან ორ კაცზედ ერთი ქაჩალი ანუ ნაქაჩლარი მოვა.

რაშტში, როგორც დაბრუნებაში ვნახე, ძალიან კაი ქარვასლებია მიმსვლელთა ჩამოსახდომად. იმ სპარსელმა კი იქ განზრახ მიმიყვანა: თვითონ სასტუმროს პატრონთან, თურმე, ამხანაგი ყოფილიყო. და აბა ახლა თქვენ წარმოიდგინეთ, ჯერ მარტო ერთ სომეხ ვაჭართან საქმის დაჭერა რა არის, რომ თუ მას სპარსელი ამხანაგიც ზედ დეერთო, რა უნდა ყოფილიყო, — თითო პურის ჭამა ექვსი მანეთი მიანგარიშეს, თითო ქიქა ჩაი ორი-სამი აბაზი და თითო ღამის გათევება იმ საზიზლარ ოთახში სამი მანეთი. ღმერთმა ყველა დაიფაროს იმათის სტუმრობისაგან!

რაშტი კაი მოზრდილი ქალაქია, ძალიანა ჰგავს ჩვენებურ ძველებურ ქალაქებს. სახლს ქვეთკირისას აშენებენ, გამომწვარის აგურით. სახურავს ჩვენებურად უკეთებენ და კრამიტსაც ჩვენებურისთანასა ხმარობენ. ატანენ სარკმელებს, უკეთებენ დერეფნებსა და საჩხებებს. ხშირია ორ-სართულიანი სახლები. მომეტებული ხისა და ფიცრის შენობებია.

ბუნება რაშტისა და საზოგადოდ მთელის გილანისა ძალიანა ჰგავს კავკასიის ქვეყნებსა და ნამეტნავ ბათუმისა და ფოთის მხარეებს: იგივე მცენარეულობა, იგივე ცხოველნი, იგივე ჰავა. ისრე რომ გილანი თავის ბუნებით უფრო კავკასიის ქვეყნებს უნდა ეკუთვნოდეს, ვიდრე ირანის ზეგანისას და იგი ნამდვილი გაგრძელება უნდა იყოს კავკასიისა. ყველა მთა ტყით არის შემოსილი და ყველა მინდორი მწვანე ხავერდივითა ხასხასებს. ტყეებში ლელვი, ვაზი, ბზა, ხურმა და ბროწეული ერთმანეთშია გადახლართული და ბაღებში გახელებულია ნარინჯ-თურინჯი, ლიმონ-ფორთოხალი და ყოველგვარი ხილეულობა. ტყე და ბაღი გაბმულია ერთმანეთში; ხშირად ვერც კი შეამჩნევს კაცი, რომელია ტყე და რომელი ბაღი, სადა თავდება ერთი და სად იწყება მეორე. ბევრია ძალიან ფურცლის პლანტაციები და დიდძალი აბრეშუმი მოჰყავთ. ბევრი მოჰყავთ ძალიან აგრედვე ბრინჯი, რომელიც სპარსელისათვის იგივეა, რაც დასავლეთ საქართველოს კაცისათვის ღომი.

საზოგადოდ გილანი და მთელი კასპიის ზღვის პირი ძალიან მდიდარი ქვეყანაა ბუნებით. ეს ადგილები რომ სპარსეთს არა ჰქონოდა, სწორედ ცხოვრება გაუჭირდებოდა,—ეს მხარე საუნჯეა სპარსეთისა, ეს ასაზრდოვებს მთელ სახელმწიფოს. სხვა რომ არა მოვიხსენიოთ—რა, საკმარისია დავასახელოთ მარტო ბრინჯი. რაც კი სპარსეთს ბრინჯი უნდება, სულ ამ ქვეყნებიდან, გილან-მაზანდარანიდან გეგზიდება. ძალიან გულითაც რომ უნდოდეს, ერთ მუჟა ბრინჯს ვერსად მოიყვანს მთელი ირანის ზეგან ადგილზედ და რა უნდა ყოფილიყო სპარსეთის ცხოვრება უჩილავ-ფლავოდ, ყოვლად წარმოუდგენელია.

წვიმები ბევრი იცის, მზე მუდამ ღრუბლებით არის დარდილული, მიწა მაღალის ხეებით და მთელი გილან-მაზანდარანი საშინელი ნესტიანი ქვეყანაა. სადაც ერთი ბეწვა მიწა გაჩიქნოს კაცმა—წყალი ამოვა. ქიდან წყლის ამოსაღებად სახრის სიგძე კაციან ჯოხსა ხმარობენ, ისე დაბალი ჭა იციან; მაშინ როდესაც ირანის ზეგანზედ მინახავს ზოგიერთ ადგილებში ისეთი ჭა, სადაც წყლის ამომღებს ჩაუშვია ჭაში ქურჭე-

ლი, გაუნებებია თავი ჩარხისათვის და ჩარხს თავის-თავად ორისამი წამის განმავლობაში საშინელის სისწრაფით უტრიალია და ძლივს ჩაუღწევია წყლის პირამდე. რამდენიმე წამით რომ ოთახის კარებები და ფანჯრები გამოჰხურო, მერე ერთბაშად ოთახში აღარ შეისვლება, ისეთი საშინელი ნესტის სუნი დატრიალდება. ამისათვის ხშირია აქეთკენ, სოფლებში ოჩოლფებებზედ შეყენებული ქოხები ჩვენებურ სასიმინდეებსავეთა და სამტრედევებივით. ზოგიერთ ადგილებში სულ ამ ფაცხებში და ლაქუორებში⁴) ატარებენ მთელ ზაუხულს, რადგან იმ დროს ისე საშინელი გახელბება იცის აგრედვე კოლომ, რომლისაგანაც არც შინ—არც გარედ, არ ეძლევა კაც მოსვენება. ამავე დაჩრდილულობისა გამო უნდა აიხსნებოდეს აგრედვე, რომ აქაური ხალხი ყველა სხვა სპარსელზედ უფრო თეთრია ფერით. ხშირად ისე ძალიან თეთრი ყმაწვილი შეგხვდება, რომ არა გჯერა, თუ ის ან ინგლისელი ანუ რუსი არ იქნება.

თვალში ეცემა ახლად მომსვლელს ამათი ჩვეულობა ხილისა და მოსავლის მხრით გადაზიდვისა. მთელს სპარსეთში საზოგადოდ ყოველივე გადასაზიდ საქმეებში იხმარება ვირი. რას იტყვის კაცი ისეთს, რომ ვირის შემწვობით არ გადაეზიდებოდნენ: ხილი, ბალახი, შეშა, მიწა, მიწის მოსავალი, ხე-ტყე, ქვა, კირი, აგური, ნავაგი... ვირითვე დააქვთ ქუჩა-ქუჩა და ბაზარ-ბაზარ გასასყიდად ყოველგვარი სანოვაგე. აქ კი, გილანის მხარეს ვირი შეწყნარებული არ არის. ამის სამაგიეროდ მათ შემოუღლიათ ერთნაირი წვრილი და მობრტყოა ჯოხი, რომელიც უღელივით მხრებზედა აქვთ გადებული და რომლის ორივე წვერებზედ ორად გაყოფილი საპალნე უკიდიათ. სწორედ ისრე, როგორც რუსის დედაკაცები მიეზიდებიან ხოლმე წყალს რკინის კასრებით. არ ვიცი, რუსებს გადუღიათ ამათგან ეს ჩვეულობა თუ ამათ რუსთაგან? ასე მიეზიდებიან გილანში ყველაფერს: თივას, ბალახს, ბზეს, კიტრს, ნესეს, ბადრიჯანს... ასევე დააქვთ ქუჩა-ქუჩა და ბაზარ-ბაზარ გასასყიდად. ლამაზი

⁴) ლაქუორიც—ფაცხაა, მხოლოდ ჩალისა, ლერწმისა.

სანახავია, ნამეტნავ ქალაქ გარეთ, როდესაც გრძელ შარაზედ შეგხვდება დაწალიოკებული 40—60 კაცი: ყველას კისერზედ უღელი აქვს გადებული და სასწორის თვლებივით ადი-ჩაღიან უღლის თავებზედ ჩამოკანჩურებული დიდრონი რბილი კალათები, ხილითა და მოსავლით დატენილები. ამ ნაირად, როგორცა სჩანს, კაცი უფრო ბევრს იკიდებს: მე მინახავს, რომ ერთ კაცს ოც და ათამდე ნესვი ჰქონია უღლით გადაკიდებული და ქუჩა-ქუჩა ურბენინებია გასასყიდად.

საყურადღებოა აგრედვე, რომ რაშტი ყოვლის მხრივ რუსეთის გავლენის ქვეშეა. იქ შეჰხვდება კაცი ყველაზედ მეტს რუსულად მოლაპარაკე ხალხს, რასაკვირველია, შედარებით. აქ ყველა საქონელი რუსეთიდან შემოდის, — მაუდი, ტილო, ჩითი, მიტკალი, შალეული და აბრაშუმეული; ჩაი, შაქარი და პაპიროზი; ღვინო (კახური), ლუდი, არაყი, სხვა-და-სხვა წყლები და სასმელები; სამწერლო და საგაღანტერეინო საქონელი; ასე გასინჯეთ, რუსეთის „ლუბოჩნიკების“ გამოცემული სურათებიც კი შეჰხვდება კაცს აქ ზოგიერთ სახლებში. შემოდებული აქვთ ხშირად შავი სერთუკი და შალვარი; მიჩნეულია ძალიან რუსული ქუდი და თან ისევე ფრთებ დაშვებულს იხურვენ, როგორც ეს თბილისში იყო ახლად შემოდებული ჩემი წასვლის წინა დღეებში. აიხსნება ეს, რუსეთის ზედ-გავლენა, რასაკვირველია, იმითი კი არა, რომ რუსი ამისათვის მეცადინეობას რასმესა ხმარობდეს, არამედ იმითი, რომ რაშტი ზედ რუსის სამზღვრებზეა თითქმის მიკრული და ყოველისფრის შემოტანა უადვილდება კასპიის ზღვის წყალობით. მაშინ, როდესაც სხვა ევროპიელთა ხალხის ზედ-გავლენას და თვით თეორანისასაც ძალიან არის დაშორებული, ნამეტნავ გზის უქონლობისა გამო

სრულიად სხვა სუნი და ფერი სდევს, რაკი გაცდება რაშტს კაცი: აღარც ენა, აღარც ტანისამოსი და არც რუსეთის სავაქრო საქონელი, გარდა ერთის შაქრისა. ესეც იმისთვის, რომ, როგორც შევიტყე, რუსი არა თუ ზვერს უბრუნებს უკან შაქრის საზღვარგარეთ გამტანთა, არამედ პრემია-

საც (ფულად საჩუქარსაც) აძლევსო და სპარსეთში იგივე რუსის შაქარი, რომელსაც ჩვენ 15—20 კაპ. ვყიდულობთ, ღირს გირვანქა 6—8 კაპ.

ინგლისი ასე არ იქცევა. ინგლისი ძალიანა ცდილობს, არავითარ შრომასა და მეცადინეობას არა ჰზოგავს, რომ, რაც შეიძლება, მომეტებული ზედ-გავლენა იქონიოს და აღებ-მიცემობით იქნება თუ სხვაფრივ, ხელში დაიჭიროს მთელი სპარსეთი. ბუშერიდან მოყოლებული ვიდრე თეირანამდე და ვიდრე ყაზვინამდეც კი, აწვდენს ყველგან თვის საქონელს; ჰმართავს დიდ ქალაქებში სასწავლებლებს, რასაკვირველია, ინგლისურის ენით; მასვე გაუყვანია გზა-ტყეცილი ყუმიდან თეირანამდე; იგივე განაგებს მთელ სპარსეთის ტელეგრაფებს; იგივე აფუძნებს და აწარმოებს სპარსეთის სახელმწიფო ბანკებს. აქედან ენაც, ჩაცმა-დახურვაც და თითქმის ჩვეულებაც კი ინგლისელებისაა ყველგან გავრცელებული. საკვირველია, რად არის ესე ყურ-მიგდებული რუსეთი, როდესაც მას ყველა ჰირობები და გარემოებანი უფრო მეტად ხელს უწყობენ ყველა სხვა ევროპის სახელმწიფოებთან შედარებით.

რაშტში ვაპირებდი ერთი თვე—თვენახევარი მეცხოვრა: გამეცნო ცოტაოდნად ქვეყანა, ხალხი, მათი ზნე-ჩვეულებანი და ისე გავდგომოდი გზას. მაგრამ რუსის კონსულმა, რომელთანაც მე ვიყავ სადილად პირველსავე დღეს, მითხრა: თუ გინდა გაიცნო სპარსეთის ხალხი და ქვეყანა, თეირანში წადი; აქ ვერასა ჰნახავ, ეს სრულიად გარჩეული ადგილია მთელ სპარსეთში; ხალხიც (გილაქნი) სპარსელებს არ ეკუთვნიან, ენაც ნაკლებად და უხეიროდ იციანო. მეც დაბრუნების უმაღლეს მოვემზადე და ორი დღის შემდეგ გაველ რაშტიდან. ავჩქარდი უფრო იმისთვის, რომ აქედან თეირანს მოდიოდა ჩემთან ერთი რუსის ურია, თეირანში პოლიაკოვის ბანკში მოსამშახურე, რომელსაც მოსკოვიდან ცოლი და ორი შვილი ჩამოჰსვლოდა და ეხლა თან უნდა წაეყვანა. ეს ჩემთვის კაი შემთხვევა იყო, მონენე აღარავინ დამჭირდებოდა, რადგან იმან ცოტაოდენი სპარსულიც იცოდა. დავიჭირეთ ჩავლადრები და წინა დღითვე გა-

ვისტუმრეთ თეირანისაკენ; ჩვენ კი მეორე დღეს დილით გავვლით ფაიტონებით.

ქალაქ ყაზვინამდე გვქონდა ექვსი სადგური და გასავლელი მანძილი იყო 24 ეჯი ანუ 170 ვერსი.

პირველი სადგური იყო ემამზადე ჰაშემ⁵⁾. თვით სახელი ამისი მოასწავებს იმამის შვილს ჰაშემს, რომელიც აქ, ამ სოფელშია დასაფლავებული. ამისთანა ემამზადეები ბევრია ძალიან სპარსეთში. ვინც იმათ თავისი იმამის შთამომავლობისა ვინმე დაუსაფლავებიათ, ზედ ძეგლის მაგიერ მეჩითივით სალოცავი აუშენებიათ მის მოსაგონებლად და იქ, იმ ემამზადეებში ხალხი დაიარება, ლოცულობს და ევედრება მის წმინდა სახელს.

აქ საკვირველი მხოლოდ ის არის, რომ კაცს შეუძლიან თავისის შთამომავლობის წყალობით მოიპოვოს სრული სიწმიდე და მოციქულთა (წმიდათა) შორის იქმნას აღრიცხულ, მიუხედავად იმისა, თუ რამოდენად ღირსეულად დაიმსახურა მან იგი თავისის საკუთარი პირადის ცხოვრებითა და მოღვაწეობით. ასე მაგალითად: მაჰმადი იყო წმიდა და სიძე მისი ალიც, როგორც იმამი და როგორც პირველი პირი შიიტებისა. მერე იმისი შვილები ჰასანი და ჰუსეინი, ვთქვათ, ისინიც წმინდანებად აღიარეს, როგორც იმამები. განა ამას ხომ არ აკმარებენ! ყოველი კაცი იმათის შთამომავლობისა, ვინც უნდა იყოს, — შვილი, შვილი-შვილი თუ მეათე თაობა, ისიც წმიდათა შორის ითვლება და ამათ ყველას საზოგადო სახელი ემამზადე ეწოდებათ. ავიღოთ თუნდა ეს ემამზადე ჰაშემი. რას წარმოადგენს იგი თავით თვისით? სრულიადაც არაფერს: ის იყო შვილი ანუ შვილი-შვილი რომელიმე იმამისა და მეტი არაფერი. რომ მას რაიმე პირადი ღირსებაცა ჰქონოდა გარდა შთამომავლობისა, მაშინ ის ღირსებაც მოიხსენიებოდა მის სახელწოდებაში, როგორც არის მაგალითად ერთი ემამზადე ქ. ყუმისა. მას სხვაფრივ ვერაფერ მოიხსენიებს, თუ არ „ჰაზრათ მასსუმო-

⁵⁾ ემამ—იმამი; ზადე—შვილი; ჰაშემ—სახელი.

ბით“, რაიცა ჰინაშნავს უბიწოს ანუ უცოდველ მასსუმს⁶). ჰაშე-
მი კი მარტო იმამის შვილობით მოიხსენიება. იგივე შთამომა-
ვლობაა მიზეზი, რომ თითქმის მთელი ერთი მეოცედი ნაწი-
ლი სპარსეთის მცხოვრებთა დღეს სულ სეიედნი არიან.

მაჰმადიანობასა სწამს მამამთავარი აბრაამი, როგორც ერ-
თი წინასწარმეტყველთაგანი⁷), მოვლინებული ღვთის მიერ.
ხოლო კანონიერ მის მეუღლედ აღიარებენ მონა ქალს აბრა-
ამისას, აგარას, რომლისაგანაც ეყოლა მას პირმშო ისმაიელი,
და ეს ისმაილი ითვლება პირველ მამამთავრად მთელი მაჰმა-
დიანობისა. აქედანა სთვლის თავის შთამომავლობას მაჰმადი;
აქედგანვე სთვლიან თავის შთამომავლობას სეიედნი და მაჰმადის
ნათესავებად აღიარებენ თავის თავს. და აი მარტო ეს, ესეთი
ნათესაობა მათი მაჰმადთან შეიქმნა სრულიად საკმარისად, რომ
ამოდონა თაობას, ამოდონა საუკუნოების განმავლობაში ეტა-
რებინა კვლავ მაჰმადის ნათესაობის სახელი და დღემდე წმინ-
და ხალხად ყოფილიყენენ მიღებულნი.

გზა ემამზადე-აშემამდე სულ ნაკეთებია და დიდრონი
მსხვილის ქვებით მოკვდილი, მაგრამ ამ ნაკეთებ გზას არსად
არა აქვს შემსუბუქებულა აღმართ-დაღმართები. როგორც მი-
დის მთის კონცხები და ღელეები, ისევე ასდევს და ჩასდევს
მას გზაც: ხან სწორე, კედელივით აყუდებულს აღმარ-
თებს, ხან ძალზე თავქვე დაშვებულ დაღმართებს. ნაკეთობა
მისი გამოიხატება იმაში, რომ გზა გაწმენდილია, ესე იგი ხის
ძირკვები და კლდის მონაჩხები ქვები გზაში არსადა ყრია უბ-
რალოდ და, რასაკვირველია, არც თუ ისეთი ტალახი იცის,
როგორც საზოგადოდ უკეთებ გზებში.

ამ სადგურთან, როგორცა ვთქვით, თავდება ნაკეთები
გზა და აქედგან იწყობა ერთი ბილიკი, რომელიც ასდევს მდი-

⁶) სახელია ქალისა.

⁷) „ფეიდაშბარ“ გადაითარგმნება, როგორც წინასწარმეტყველი ანუ მოცი-
ქული და უფრო კი სჯულთ-მდებელი, სარწმუნოების დამადგენელი. ფეიდაშბარს
ეძახიან იესოს, მაჰმადს, მოსე წინასწარმეტყველს და მამა-მთავარს აბრაამს.

ნარე სეჭიდრუდის ⁸⁾ მარცხენა ნაპირს. გზა საშინელი საძაგელია, ნამეტნავ რუსთემბადიდან ⁹⁾ სულ საღო კლდეებში სავალი და რადგანაც ცხენს ფეხის მოსაკიდებელი ადგილი არა ჰქონია, აქ ამ საღი კლდის აღმართ-დაღმართებში ხელოვნური საფეხურები დაუკეთებიათ: ზოგგან კიბის მაგვარად და ზოგგანაც პატარ-პატარა ორმოები ამოუჭრიათ. ხოლო დღეს საფეხურები ისე ძალიან დაღრმავებულა, რომ ცხენს ხშირად მუხლამდე უფარდება შიგ ფეხი და უშლის დრეკასა და სიარულს. შესაბრაღისი სანახავია, როდესაც დასაპაღნებულ ცხენჯორებს მიერეკებიან ამ ფრიალო კლდის აღმართ-დაღმართებზედ: მიღის ცხენი, მთლად კანკაღებს. ჩერდება საშიშ ადგილებში, დასცქერის საფეხურებს, ფიქრობს და ბოლოს დიდის სიფრთხიღით იღებს ფეხს ერთი ორმოდან და გადააქვს მეორე ორმოში. ჰგრძნობს, რომ თუ ერთი ფეხი დაუცდა, მორჩა: წავა სულიან-ხორციანად სეჭიდრუდის ჯურღმულებში.

აქედან ჯერ კიდევ გიღანის მღიღარი ბუნეზაა, ვიდრე რუსთემბადამდე, ხოლო რუსთემბადიდან სოფელ გიანჯემდე, ასე, 6 — 7 ვერსის სავალზედ სურათი ცოტ-ცოტაობით იცვლება და ბოლოს სრულიად გადაღის ნამღიღ ირანის ბუნებაზედ. აღარსად არის ბრინჯის ხოღაბუნები და ფურცღის პღანტაციები; აღარ ამშვენებს მინღორ-ვეღებს მწვანე ბაღახი, აღარსადა სჩანს მთა და გორახეღ ტყე და ქაღები... აქა-იქაღა თუ შეხეღება კაცს თითო ნამცეკა ბუჩქი ბზისა და ბროწეუღისა, რომეღიც ბაღახის ძირებს უფრო ჰგავს, ვიდრე ბუჩქებს. ჩემის აზრით, ეს სოფელი, გიანჯე უნდა ჩაითვალღს ნამღიღ საზღვრად გიღანისა და ირანის ბუნებისა, თუმცა რეკღიუ სთვღის მის საზღვრად ს. მენჯიღს და თვით სპარსეღნი კიდევ უფრო იმის იქით, ს. ფაჩინარს. თუ რომ ამათ ამ შემთხვევაში სახეღმძღვანეღოღა აქვთ ის გარეღოება, რომ რუღბარში და საზოგადოღ გიანჯესა და მენჯიღ შუა სოფღებში კიდევ საკმარისად არის მცენარეუღობაღ, ეს, ჩვენის ფიქრით,

⁸⁾ თეთრი მღინარე (სეჭიდ—თეთრი; რუღ—მღინარე).

⁹⁾ როსტომ-შენიღან, —სახეღია სოფღისა.

საფუძვლად არ გამოდგება, ეს მცენარეულობა მთლად მარტო ზეთის ხილის ხისაგან შესდგება, სხვა რამ მოდგმის ხე მე იქ თითქმის არც ერთი არ შემხვედრია. ეს არის ბაღები ამ სოფლისა, სადაც მოიპოვება წყალი და სადაც ხარობს ეს ერთადერთი ხე, ხე ზეთის ხილისა. და ეს ხე გარეთად ამ ერთი ღელისა არა ხარობს არსად მთელს გილანსა და მაზანდარანში. მართალია, არა გვარობს აგრედვე არსად ირანშიაც, მაგრამ ირანს ბევრი სჭირს ხოლმე ამისთანა უცნაური ხასიეთები. მაგალითად, არა ხარობს არსად ირანის ზეგანზედ გარდა ყაზვინისა, რომელსაც ისე დიდძალი ბაღები აქვს, ფსტის ხე; არა გვარობს არსად ირანის ზეგანზედ გარდა ყურუს ხეობისა, რომელიც სავსეა სხვა-და-სხვა მცენარეულობით, ალუ ანუ ალიბუხარი... მაგრამ ვინ იტყვის, რომ ეს ბაღებით შემკული სოფელ-ქალაქები ირანის ბუნებას არ ეკუთვნისო.

რუდბარი კი მოზრდილი სოფელია, გაშენებულია სეჭიდრუდის მარცხენა მხარეს, ძალიან დაქანებულ მთის კალთებზედ. რადგან ერთი მთლიანი რამ ადგილი არა ჰქონია, რომ სოფელი რიგიანად გაშლილიყო და მოთავსებულიყო, რამდენიმე ფერდობებზედ მოფენილან, ისე რომ, შორიდან კაცს რუდბარი რამდენიმე სოფელი ეგონება: უბანსა და უბან შუა 2—3 ვერსი ხრიოკი ადგილებია დარჩომილი.

აქ დასახლებულა ერთი ევროპიელი კაცი, შეუძენია დიდი მამულები, დაუდგავს სახლი და თითონ ისევ უკან გაბრუნებულა სხვა-და-სხვა მანქანებისა და მოწყობილობის სასყიდლად,—ზეითუნის ზეთის გამოსახდელი ქარხნის გამართვა სდომნებია, მაგრამ სწორედ იმის იღბლად, შარშანაც, როცა აქედან მივიდოდი, და წელსაც—ზეთის ხილის ხე სრულიად მომცდარა. ისე იდგა ხეები ყურებ ჩამოყრილი და დაღონებული, რომ კაცს შეებრალებოდა. ეტყობა, ავადმყოფობა რამ გასჩენია,—აქა-იქ თითო-ორილა შტოები წვერებში შემხმარი ჰქონდა. მე კი როგორც ყური მოვკარ, სპარსელები ამ ხეების მოკლენას ამ ევროპიელს აბრალებენ: ის რომ აქ არ მოხირებუ-

ლიყო და რალაც ჩხირ-კედლობა არ დეეწყო, ხო ეს ესე არ მოხდებოდაო.

ამ სოფელში მოვიდა ჩვენთან რამდენიმე პატარა ბიჭი და შემოგვეხვივნენ აგრეთვე დიდრონი ცნობის-მოყვარენიც. ზოგი ამ მთისას გვიამბობდა, ზოგი იმ მთისას. ჩვენ სადილის ფიქრს ვიყავით შემდგარი და ბადრიჯანი მოვიკითხეთ. გამოხტა ერთი პატარა ბიჭი, ასე 9—10 წლისა ძლივს იქმნებოდა და გვიპასუხა,—მე მოგართმევთო. ვკითხეთ მერე სხვა-და-სხვა სანოვანგე და ყველაფერზედ პასუხს გვაძლევდა ისევ ის პატარა ბიჭი, რომელსაც დიდები ყურს უგდებდნენ და თავის კანტურით უმოწმებდნენ ლაპარაკსა. რაც კი რამ ვკითხეთ სოფლის გარემოება თუ სხვა რამ საქმეები, ყველაფერზედ დამჯდარსა და მოფიქრებულ პასუხს გვეუბნებოდა¹⁰). მაშინ მე ვუთხარ: მაშ აბა ახლა შენ მიაბზე ამ ხალხის თანადასწრებით, როგორ აყენებენ თქვენში ზეთის ხილის ზეთს და ან საქმელად როგორ ინახავენ-მეთქი, და სიტყვა სიტყვით მომყავს აქ, რასაც ის მე-ლაპარაკა.

„როცა ზეთის ხილი მოიწევა, ერთი გრძელი ჯოხი (ხალხა ანუ ხალა) გვაქვს, იმითი დავბერტყავთ და მოვაგროვებთ. იმ დროსთვის თონე გვაქვს გახურებული, ნაღვიერით სავსე და პირდაპირ იმაში ჩაუღძახებთ, ისე რომ თონეს სულ პირამდე ავაესებთ და ცოცა თავსაც მოვუკოკოლავებთ. ზემოდან ერთ დიდ თუნუქის ქვაბს დავაპირქვავებთ და ნაპირებსაც ტალახით ამოვუღესავთ, რომ ან ბული არ გამოვიდეს და ან გარეგანმა ჰაერმა შიგნით არ შეატანოს. მაშინ ის ნედლი ზეთის ხილი წვეს გამოუშვებს, ჩაანელებს ცეცხლს და შიგ საზოგადო ბული დატრიალდება. ამ ბულს გამოსავალი არ ექმნება და ზეთის ხილი შიგ ჩაიფუფქება. მერე კურტლებით ამოვკრფავთ ზეთის ხილს და ვაფენთ მზეზე გასაშრობად. როდესაც კარგად გამოშრება, შევდგებით ფეხით და ვზელავთ. ერთი ან ორი დღის განმავლობაში ესე ვაფენილს დავტოვებთ, რომ, თუ ან წყალი ან სხვა რამ ნაწილები აქვს რამე, ჰაერმა გაიტანოს. მერე ჩავყრით ქვევრებში და ვავანებებთ თავს. თუ პატრონი მდიდარია, ერთ წელიწადზედაც მეტი აქვს ასე შენახული და თუ პატრონი ღარიბია, ორი კვირის უკანვე ამოჰყრის ზეზე და გამოჰხდის ზეთს.

¹⁰) ეს იყო იქიდან დაბრუნების დროს.

ზეთის გამოსახდელად ჩვენა გვაქვს ესეთი მომართულობა: ორ კეტს, ერთად მიწყობილს, თითო თავი შეკრული აქვს ერთად, მაგრად და მეორე თავი კი ღია, თავისუფალი. ერთს ამათვანს მიბმული აქვს გარდიგარდმო სხვა, მესამე კეტი; ამ მესამე კეტსაც მეორე თავი თავისუფალი აქვს და ზედ თოკი აბია. გავავსებთ ერთ საცალოს ¹¹⁾ ზეთის ხილით და ჩამოვებამთ იმ პირველ ორ კეტზედ. ჩამოჯდება ძირს ერთი კაცი, მოსწევს თოკს მესამე კეტისას და ის ორი კეტი მივლენ ერთმანერთთან ახლო და მისკვლევტენ ზეთის ხილს. ტომარას უდგა ქვეშ ჭურჭელი, რაშიაც ეს გამოჰყვლეთილი ზეთის ხილის წვენი ჩადის. იმ კეტების ღია პირშიაც სდგას ერთი სხვა კაცი და ყოველი მიჰყვლეთის შემდეგ, სწმენდს ზეთს კეტებსა და ტომრის კედლებს, რომ ზეთი უბრალოდ არ დაიღვაროს.

თუ ზეთის ხილი ისე, საჭმელად უნდათ შეინახონ, როდესაც დაჭბერტყავენ და დაჭბეგვავენ, როგორც წელან გითხარი, რამდენიმე ხანი ჰაერზედ გაჰშლიან და ისე დასტოვებენ. მერე ჩაჰყრიან მთლად ნაცარში და რამდენიმე დღის შემდეგ, მთლად ნაცრიანად მოაქცევენ ქვევრში და დაასხავენ ზედ წყალს. როცა უნდათ რომ იხმარონ, ამოიღებენ, გაჰრეცხვენ და მიირთმევენო.⁴

ხე ზეთის ხილმა ლამაზი იცის და საკმარისად დიდიც ოზრდება. თუმცა კაკლის ხის ოდენი ვერ არის, მაგრამ ყველა სხვა ხეხილს, თვით თუთის ხესაც კი არ ჩამოუფარდება. ფოთოლი გრძელი და წვრილი ასხია, როგორც ბროწყულის ხეს ან ტირიფს, მხოლოდ უფრო სქელია და ხორციანი, როგორც ფშატის ფოთოლი. ზევითი პირი ძალიან მწვანე აქვს და ქვევითი ნაცრის ფერი, როგორც ვერხვს. ნაყოფი სულ წმინდად უნახს უგავს, ვიდრე მოიწევა და სწორედ მშვენიერი სანახავია, როცა კარგა ასხია.

რუდბარიდან ერთ ეჯზედ მეტი კიდევ სულ ესეთი სავალი გზაა ტინებსა და კლდეებში, ვიდრე მენჯილის ხიდამდე. თვით ეს ხილიც მენჯილისა ჩაჰედლია შიგ ამ კლდესა და ტინებში და ძალიან შესანიშნავია ხუროთ-მოძღვრებითი მხრივ სპარსელების აზრით. შესდგებით თუ არა ამ ხიდზედ, მოგიყვებათ ყოველი მათგანი მის ქებას და უთელის ათას ლოცვა-კურთხევას მის გამკეთებელს. და სწორედ რო თქვას კაცმა, მარ-

¹¹⁾ მატყლის ტომარა.

თლა შესანიშნავია ეს ხიდი არა თუ მარტო ხუროთ-მოძღვრებითი მხრივ, არამედ ყოველის მხრივ. იგი აშენებულია კერძო პირისაგან და არა მთელი საზოგადოებისა ანუ მთავრობის-მიერ, — მთავრობას ამ რამდენიმე ხნის წინ მხოლოდ შეუკეთებია და რაც ამისთვის ფული დასჭირებია, ჩავლადრებში მოუგროვებია. ეს ხიდი საკმარისად დიდია, ცხრა სვეტზეა დაყენებული და შიგ სალ კლდეებში ამოყვანილი. ზემოდ პირიდან სამი-ოთხი ჩასავალი აქვს შიგ ხიდის გულში, სადაც გამართულია თიაქმის მთელი ქარვასლა მოგზაურთათვის თავშესაფარად და ამ ქარვასლას ორივე მხარეს დერეფნები აქვს თავ-და-თავ ზედ წყალზედ გადაშვებული. დიდი გულადობა უნდა, რომ შუადღის უკან, როდესაც აქ ქარები ჰქრის, გაბედოს ვინმე და გავიდეს ხიდს. ქარები იცის აქ ყოველდღე, ყოველ შუადღის შემდეგ და ხანდისხან ისე ძლიერი, რომ მუშტის ოდენა ქვებს ისვრის და, დიად, არ გაუჭირდება, რომ კაცი თუ პირუტყვი ერთი თვალის დახამხამებაზედ ხიდიდან ძირს გადაჩეხოს. ამისათვის არის, რომ ჩავლადრები ყოველთვის რჩეულობენ, ეს ხიდი დღისით, შუადღის წინ გადაიარონ ხოლმე. აქედან რომ მივდიოდით, შუა დღის შემდეგ მოგვიხდა გავლა. ჩავლადრებმა ხიდის ერთ თავში გაგვაჩერეს; აქ თითო ჩავლადარი ჩაჰკიდებდა ჯილაბში ხელს თითო დასაპალნებულ ცხენს და გარბოდა თითონაც და ცხენიც, ვიდრე მეორე თავში გავიდოდნენ. ჩამოვხტით, რასაკვირველია, ჩვენც ცხენებიდან და თითო-თითოდ გავრბოდით, რაც ძალი და ღონე გვქონდა. აი რა ხასიეთი სჭირს ამ ადგილს და რატომ საკვირველებად არ უნდა ჩიათვალოს, რომ აქ, ამისთანა ადგილას, ესე დიდი, მკვიდრი და ყოველისფრით მოწყობილი ხიდი მოახერხონ და ისიც ვინ? უბრალო კერძო კაცმა თავისის საკუთარის ხარჯით.

ამ ხიდიდან ნახევარ ეჯის მანძილზედ არის სოფელი მენჯილი, საიდანაც ამ ხიდს მიუღია თავისი სახელწოდება. სოფელი კი მოზრდილია. რუდბარზედ თუ დიდი არა, არც ნაკლები იქმნება. შემოზღუდულია გარეშემო მთებით და ღიაა მხოლოდ მდინარის მხრივ. სოფელს ერთი მხრიდან ჩამოუღის

ერთი პატარა მდინარე—შაჭრუდი, რომელიც იქვე, ხილთან უერთდება ერთ სხვა დიდ მდინარეს—ყიზილ-უზენს და ამ მენჯილის ხიდიდან ამ შეერთებულ მდინარეთ, ვიდრე კასპიის ზღვამდე, სადაც ის ერთვის, სახელ ედების სეფიდ-რუდ—ანუ თეთრი მდინარე. ეს ის თეთრი მდინარეა, რომლის მარცხენა ნაპირს ამოსდევს წაყარნა გზა ემამზადე ჰაშემიდან მენჯილის ხილამდე.

სეფიდ რუდი დიდი მდინარეა, ალაზანზედაც დიდი იქმნება და სპარსეთის ყველა მდინარეებზედ ხომ დიდია და დიდი. მენჯილის ხიდიდან მოყოლებული თითქმის ზღვამდე, შეკეტილია სალს კლდეებში; ორივე პირზედ აყუდებული აქვს სწორე კედლებივით უზარმაზარი მთები და სწორედ იმოდონა ადგილი აქვს გაკვეთილი, რაც თვითონ ეკმარის გასაველად. მიდის, მიარღვევს ყველგან ამ უშველებელ მთებს და მიიკლავება ანკარასავით ამ ხერელში; მიდის ჩუმად, მიიპარება სულ განაბული, თითქოს გშინიან, არ შემიტყონ ამ მდევებივით წამომსხდარმა მთებმა და გზა ისევ არ გამომიკეტონო.

როგორც განგებისად გაყვანილი სოლინარი (მილი), ისეა სწორედ ამისი გზა კასპიის ზღვამდე და ეს არის მიზეზი მენჯილის საშინელი ქარებისა. თბილი ჰაერი ზღვის პირისა და ცივი ჰაერი თავრიზის მახლობელი მთებისა, სადაც სეფიდ-რუდსა (ყიზილ უზენს) აქვს სათავე, ეცილებიან ერთმანეთს ადგილს და ეს ბრძოლა მათი, ბრძოლა მეღვარი ხდება სწორედ მენჯილის ხილთან, რადგან ის, ზღვის პირიდან წამოსული წვრილი ხვრელი, გზა სეფიდ რუდისა განიერდება სწორედ აქ, ამ ხილთან, სოფელ მენჯილში.

ეს ხევი თითქმის განგებ არის ბუნების მიერ მინიჭებული; იგი კარია ნამდვილი ირანისათვის, განგებისაგან შებმული. ამ ზევს ამოსდევს გილანიდან გზა ჩავლადრებისა და ფოშტისა; ამასვე უნდა ამოჰყვეს შემდეგში გზა-ტყეცილი, რომლის გაყვანაზედაც ასე ბევრსა ლაპარაკობენ სპარსეთში, და ამასვე უნდა ამოჰყვეს რკინის გზაც, თუ ოდესმე ეღირსება იგი ირანს. ამისი აცდენა ამ მხარეს შეუძლებელია.

იმავე მთების წყალობით სეჭიდ რუდი სრულიად უსარგებლო და გამოუყენებელი მდინარეა ქვეყნისათვის. ვერც გემები ამოსდევენ მას კასპიის ზღვიდან, რადგან საკმარისი სიღრმე არა აქვს; ვერც მამულებსა ჰრწყავენ, რადგან ამ მთებიდან მისი წყლის გაყვანა მოუხერხებელია. მხოლოდ ემამზადე ჰაშემიდან მიჰყავთ ერთი ძალიან დიდი არხი და მითი ირწყვება მთლად რაშტის არემარე.

გზა მენჯილიდან მისდევს სეჭიდ რუდის ტოტს, შაჰრუდს ვიდრე ფაჩინარამდე. ფაჩინარის ახლოს ხილია ერთი გაკეთებული ამ მდინარეზედ. ხილებს და ბოგირებს სპარსეთში საზოგადოდ კუზიანებს აშენებენ, ისე რომ ერთი თავიდან შუამდე ხილი ნამდვილ აღმართს წარმოადგენს და შუადან მეორე თავამდე დაღმართს, თავთაქვეს. რო ვიკითხე ამისი მიზეზი, მითხრეს: ეს სიმკვიდრისათვის არის, მაგრე უფრო კარგა იქერს თავს ხილიო.

აქედგანვე იწყობა, როგორცა ვთქვით, ნამდვილი ირანის ბუნება თავისის ვერანა და უდაბნო მინდორ-გორაკებით. ეს ირანი მთლად თავით თვისით წარმოადგენს ერთს მთლიან ზეგან ადგილს და მაგიდასავით არის ამომჯდარი შიგ შუა სპარსეთში. იმოდონად მალალია მთლად ეს ზეგანი, რომ გილანის მთის წვერები კიდევ დაბლებად მოჩანან მის საზოგადო სიმაღლესთან შედარებით. ერთს მხარეს დაშვებულია იგი ხარზანის გადასავალით გილან-მაზანდარანისაკენ, კასპიის ზღვის პირად და მეორე მხარეს შირაზის გადასავალით ბეშერისაკენ, სპარსეთის ზღვის (ყურეს) პირად. ერთიცა და მეორე მხარეც ძალიან მდიდარია ბუნებით: კასპიის ზღვის პირი მოაგონებს ბათუმის მხარეს და იგივე კავკასიური ბუნებაა, ხოლო ბუშერის მხარე ნამდვილი ტროპიკული ქვეყანაა. და აი ამათ შუა ამომჯდარია, როგორც უკვე ვთქვით, მაგიდასავით ვაკე მთა, თითქმის ორი ათასი ვერსის სავალზედ, რომელიც არა ჰგავს არც კავკასიურ ბუნებას, არც ტროპიკულს; რომელიც არ ჩაითვლება არც მწირსა და უნაყოფო ადგილად, არც უხვ-ბუნებიანად. ეს სრუ-

ლიად გარჩეული ქვეყანაა და ამაზედ, სადაც შემთხვევა გვექმნება, ვიტყვით, რაც კი ითქმის თავ-თავის ადგილას.

ფაჩინარის გზაზედ წამოგვეწია ერთი სხვა ქარვანა და აქედან ყაზვინამდე სულ ერთად ვმოგზაურობდით. ჯერ ისრეც დიდი იყო ჩვენი ქარვანა და ეხლა ამ, მეორის შემოერთებით მეტი-მეტი დიდი გახდა. სამოცი სული მეტი მარტო სალტე ცხენიანი მგზაურები ვიქმნებოდით, გარდა ჩავლადრებისა და საპალნიანი ცხენ-ჯარებისა, რომლებიც რიცხვით ერთი-ორად მეტნი არიან ხოლმე თითქმის ყველა ქარვანაში. შეუჩვეველ თვალს ეგონებოდა, თუ რომელიმე სოფელი დედა-ბუდიან აყრილა და გადასახლებულაო.

მხიარული ქარვანა იყო, რაც ამათ შეეფერებოდათ; საკმარისად ერია აგრედვე დედაკაცობა თავისის ჰორელითა¹²⁾ და ჩეთი¹³⁾. რასაკვირველია, გეცოდინებათ, რას ჰქვიან ერთიცა და მეორეც: ორივე საბუღრებივით პატარ-პატარა კიდობნებია, ხოლო პირველი დახურულია, გადაფარებული—დედაკაცებისათვისა, და მეორე კი ახლილია, როგორც საზაფხულო ანუ კაცების ჩასახლამად. ესენი ორ-ორი გადაბმულია ერთმანეთზედ და ხურჯინივით გადაკიდებული ცხენზედ. შიგ მჯდომი უსათუოდ უნდა ეცადოს, რომ თანასწორობა არ დაარღვიოს, თორე ორივენი პანტა-პუნტით წამოვლენ ძირს თავისის ოთახებით.

ქარვანა კაი სანახავია. მას თავისი შნო და ლაზათი აქვს, მაგრამ, რასაკვირველია, იქ, იმ ადგილებში. აქ რომ იყოს, ცოტა კინტოების ყეინობას ემზგავსებოდა და სასაცილო გახდებოდა. იქ კი, იმ უდაბნო ადგილებში, სადაც სამოც-ოთხმოც, თორე ხშირად ას ვერსზედაც წყალს ვერ შევხვდები, ხეს ვერ დაინახავ, „ძალლის ყეფას ვერ გაიგებ და მამლის ყივილსა“, ესე იგი, სადაც არც გზაა, არც ბუნება და არც ხალხი, იქ თავისი შნო აქვს ამ ქარვანას. 60—80 სული ქალი და კაცი, დიდი და პატარა თავიანთის ბარგითა და სახედრებით შიგ ჰრე-

¹²⁾ ჰორელი—ქვეჯავე; არაბულად შოაზა.

¹³⁾ ჩეთო—პალაკი, პალანკინი.

ლოდ არიან ერთმანეთში არეულ-დარეულნი, როგორც ჩაცმულ-ლობით, ისე გარეგანი სანახაობით. ზოგი ფეხით მიაბოტებს, ზოგი ვირზეა გადალავებული; ზოგნი ჩეოში სხედან და ადი-ჩადიან სასწორის თებშებივით, ზოგი ცხენზეა ყვინივით წა-მოსკუბებული და თანაც უფრო მაღალი მოჩანს, რადგან ცხენს თავისი ფლანი, სამი-ოთხი ხურჯინი, საბნები და პალტოები, ყველაფერი ზედა აქვს გადაკიდებული. ზოგი მღერის, ზოგი სთვლემს, ზოგი ხარხარებს; ზოგი ჩავლადარს ეჩხუბება, ზოგი მკვდარივით გაშოტილა თავის ვირზე და თუმცა ხელებსა და ფეხებს ზედ მიწაზედ მიათრევს, მაგრამ გულიანადა ხერინავს, გეგონება — ყურთუკის ბალიშებზეა გადასვენებულიო. სხვას ჩეოში ჩასძინებია, დაუკარგავს თანასწორობა და ერთის ქეჩა-ქუხილით გადმოშვებულა თავდაყირა თავისის ამხანაგითურთ. ქარვანა ჩერდება და გაისმის საშინელი ხარხარი და მოსწრებული სიტყვები. დაუმატეთ ამას ახლა ეჭვების ქლარუნი და ზარების რეკვა-წკარუნი, რომლებითაც შემკულია ხოლმე ყოველი ვირი და ჯორი ქარვანისა და იქნება მცირედად მაინც წარმოიდგინოთ ეს სურათი.

ზარი აუცილებელი საჭიროებაა ქარვანისა, რადგან მხო-ლოდ ეს არღვევს იქაურ მკვდარი ბუნების მკვდარ მყუდ-როებას. ამისათვის ხშირად შეხვდება კაცი ქარვანის მოწინა-ვე ცხენს, კრელის ნაქსოვის მოსართავებით შემკულს და მთლად ზარებით შექედილს და უნდა უყუროთ, რა მშურვალის თვა-ლით შესცქერიან სხვა ჩავლადრები, როცა ამისთანა ცხენს მოჰკრავენ თვალსა. და მაშინ მისი პატრონიც, როგორც თვით ცხენი, ჰგრძნობს თავის პირად ღირსებას და, აღსავსე სიამაყით, ისე ჩაუფლის ხოლმე გვერდს დანარჩენ ქარვანებს, რომ თავის ბედნიერ თვალს ერთხელაც არ მიატრიალებს იმათკენ. ზარი ზარ-სა ჰქვიან და ზევრს არ ენახება უთუოდ ამათი დიდი ზარები. ორი დიდი ზარი იციან ყველა ქარვანაში, რომელიც ცალკე ხურჯინივითა აქვს სახედარს გადაკიდებული; კაი მოზრდილი ქვაბის ოდენებია, ხის ენა აქვს და ძალიან ბოხ ხმას გამოს-ცემს. ესენი საჭიროა იმისათვის, რომ იქიდან მომავალ ქარვანას

აცნობოს და გზის აქცევა არ გაუჭირდეთ; იმედია ამასთანავე სხვა ქარვანებისათვის და გამამხნეველი პირუტყვისა ყრუ მინდვრებში.

ფაჩნაარში იყო ფოშტის სადგური, მაგრამ ვიცოდით იქ კაცს არ შეესვლებოდა, ისე მამასისხლად ჰყიდდნენ ყველაფერს და სისუფთაფითა და სიკეთით კი ბევრად არ განსხვავდებოდა უბრალო საჩაიებისაკან. ამისათვის ვამჯობინეთ მინდვრად დადგომა, ხეებ ქვეშ, წყლის პირად. აქ იყო აგრედვე საჩაიე, მაგრამ უსუფთაობისა და ნამეტნავ ვიწროობის გამო, არც ის ვიკისრეთ. აქ საყურადღებო სრულიად არა იყო-რა, გარდა ერთის ბურჯისა, რომელიც წამოსკუბულია სულ მალალ მთის წვერზედ და ოთხივ მხრივ შორს გადაიყურება. ამბობენ, ეს შეკობრეების აშენებულია და დიდი ხანი არ არის, რაც აქ დათარეოშბდნენ და მწარე ღღეს აყენებდნენ ამ არემარესაო.

მცირე ხანს უკან ამოგვივარდა საშინელი ქარი. ჯერ ყურადღებას არ ვაქცევდით, მაგრამ როდესაც ისე გაძლიერდა, რომ მტვერსა და ქვიშას პირში გვაყრიდა და ბარგს ადგილზედ არ გვიყენებდა, ვაკადრეთ საჩაიეში შეხიზნება. ეხლა მე მოვახსენებთ, თუ რას ჰქვიან ამათი საჩაიე.

წარმოიდგინეთ, უდაბნო ადგილებში, სადაც არც სულიერი, არც უსულო, არა მოიპოვება-რა, გარდა ერთის თვალგაღუწვდენელის კრია და ხრიოკი მიწისა, წამოსკუბებულია გზაში ყოველ 7-8 ვერსის სავალზედ ერთი პაწია ქოხი. ქოხი მიწისა მთლად, მიწითვე დახურული. შესავალში აპოშენებულია მიწისავე მაგიდა და მის პირდაპირ დგას ერთი დაბალი და განიერი ტახტი, ნეკა გადაფარებული. მიწის მაგიდაზედ წამოშდგარია ერთი პაწია ქესტის სამოვარი შავი მალალის სოლინარით ¹⁴⁾. გვერდში ორა ნაკვერჩხლის ცეცხლი აქვს გაჩენილი და აქეთ-იქიდან მიდგმულია ჩაინიკი ჩაით და ჭუჭყიანი, დაჟანგებული პატარა ქესტის ქეთლი ადუღებულის წყლით. მიჰხვდებოდით, ალბად, ამის მნიშვნელობას,—რომ, ვიდრე სამოვარი ხელ-ახლა აუდუღდებოდეს,

¹⁴⁾ სოლინარი—ლულა, მილი.

მუშტარი ხელ-ცალიერი არ გაისტუმროს. იქვე მალლობ ადგილზედ შემდგარია სამი სათითესავით თითო ნამცეცა ღვინის ჭიქები თავისის პატარა თებშებითა და ეესტის კოვზებით. უფრო მალლა სდგას პატარა სინით ანუ თეფშით, ძალიან წვრილად დამტვრეული შაქარი, რომელსაც ქვეყნის ბუზები ზედ ეხვევიან. მეორე მხარეს უკიდია სასწორი და უდგას ძალზედ დაჭუჭყიანებულის ხახლებით წვრილად დამტვრეული ნახშირი, დახალული გოგრის თესლი, მუხუდო, ქიშმიში და, თუ იშოვება იმ დროს, ნედლი ხალიც. სამოვარი, ჩაინიკი, თუ რაც სთქვათ, ყველა ისე საშინელი ჭუჭყიანია, რომ პირველსავე შეხედვებზედ კაცს შეეზიზღება: ბროლის ჭიქაში ჩაის ფერს ვერ დაუნახავ, თეთრი ნიჟარის¹⁵⁾ თებშს რკინის ფერი დაპკრავს და ის ეესტის კოვზები ხო ნახევრად გამოქმულია ეანგისაგან. გაავლებს ჭიქას ცივს ან ცხელ წყალში და ჩამოუშვებს პირდაპირ ჩაის. ხალხი გარეშემო სხედს შემომწკრივებული და, ხან-გამოშვებით, შეექცევა ჩაის. ერთი ჭიქა ერთი კაპეიკი (შაი) ღირს ან კაპეიკ-ნახევარი; ფოშტის სადგომებში და სასტუმროებში კი (მეჰმან ხანე) სამი კაპეიკი. აქვთ ამისთანა ადგილებში აგრედვე ცოტა დიდი ჭიქებიც, ორი მესამედი ჩვენებური ჩაის ჭიქისა, რომლებსაც განგებ ევროპიელებისათვის (ჭარანგი) ინახავენ და თითო ამისთანა ჭიქა ჩაიში 10—15 კაპეიკს იღებენ. ერთის სიტყვით, რადგან იმათ სასტუმროები და ფოშტის სადგურები ჰქვიან, ცეცხლის კიდებაა სწორედ.

ესეთებია ღარიბი საჩაიები გზებში, მაგრამ სულ სხვაა დიდს ქალაქებში, — ყოველისფერი სუფთა, ყოველივე რიგზედ მოწყობილი. ასრეა, მაგალითად, ქ. ყუმში, ხიდის ყურზედ: ერთ ჯერზე 200-მდე კაცს ასმევენ ჩაის და მისთავაზებენ ყალიონებს. ანუ თეირანში, ლალაზარის ხეივანზედ, სადაც საჩაიეს წინ გამართულია კობტა პატარა ბალი, განათებული ფერად-ფერადის ცეცხლებით და მოართული სხვა-და-ხვა ფერადის შუშეულობით: ლამაზებით, ვაზებით, გრაფინკებით, ძირიანი ჭიქებით...

¹⁵⁾ ნიჟარა—ფაიფური.

შვედლით საჩაიეში. აქ ერთი პატარა ტახტი ერთ მოლასა და ერთ ვაჭარ სეიედს ეჭირათ, ორივენი ჩვენს ქარვანაში იყვნენ, ჩვენთან მოგზაურობდნენ. ჩემთანვე მოგზაურობდნენ და დიდს მეგობრობას მიწევდნენ რაშტელი მაჰრუმ ვალი ხან იავერის შვილები: ჰუსეინ და ქეარიმ ხანები, რომლებსაც მამათვირანში მოჰკვდომოდათ და შაჰს მამის ადგილი ჰუსეინ ხანისთვის ებოძებინა. ეს მოხდა დაბრუნების დროს. შვეყავ თუ არა თავი საჩაიეში, სეიედ-ვაჭარმა მომაცხა, — აქეთ მობრძანდითო. მე მადლობა გადავუხადე: აგერ ჩვენთვის მეორე ტახტს ამხადებენ-მეთქი.

— განა ადგილი არ არის, მაგრამ ჩვენ გვესიამოვნება, ჩვენთან მობრძანდითო.

ამ დროს მოლამ წაჰკრა ხელი სეიედს და წაჰბუტბუტა: რაში გეჭირება, ადგილი ცოტაა, წავიდეს და დაჯდესო. მე ვითომ არ გამიგონია, კვალად მადლობა გადავუხადე და გავწიე მეორე ტახტისაკენ. ხალხი ბევრი იყო. შემოვიდნენ ახალგაზდა ხანებიც და მომისხდნენ აქეთ-იქიდან. როცა მე იმათ ვუამბე ამ მოლის ამბავი, ძალიან ეწყინათ და შითხრეს: თუ ნებას მოგვცემ, ამ საათში გავპანჩურებთ აქედანაო, მაგრამ, რასაკვირველია, მე ამხედ არ დავთანხმდი. იმ ხანებს, თუ საზოგადოდ ყველა ჩვენს თანამოგზაურებს, ძალიან არ ეპიტნავებოდათ, რომ ის მოლა ჩვენს ქარვანაში ერია, რადგან იმისის მორიდებით ვერც არაყსა ჰსვამდნენ თავისუფლად, ვერც ღვინოს და სულ მიზეზს ეძებდნენ, როგორმე თავიდან მოეწყვიტათ.

ვნახოთ, პატარა ხანს უკან შემოვიდა ერთი დაბალ-დაბალი ბიჭი. დამინახა თუ არა, დამიცხა:

— „კნიაზო“! შენ ქართველი არა ხარო?

— ჰო, მაგრამ შენ ქართული საიდან იცი-მეთქი?

— მე ორიოდ სიტყვა ქართულიც ვიცი, რუსულიც. ექვსი თვე ერთმა ქართველმა „კნიაზმა“ შემინახა ქუთაისში და ისეთ საქმეს გადამარჩინა, რომ, თუ მუსულმანებს ვებოვნე, ლუკმა-ლუკმა ამკუწავდნენო. არკი უთქვამს, რა საქმე ჩაიდინა. მშვენივრად უკრავდა უნო სალამურს და მითხრა:

— ამაღამ სულ შენს სამსახურზედ უნდა ვიყავო. რაშტში თუ მოჰხვიდე, უთუოდა მნახე; ღარიბი ვარ, მაგრამ მადლის დანსომება კარგა ვიციო და დაიწყო სალამურის დაკვრა. ხალხი უფრო მოგვემატა. ჩვენ ერთი სხვა მოლა გვყვანდა, რომელსაც პურს ვაქმევდით და გვემსახურებოდა. ახალგაზდა იყო, ძალიან ხუმარა. იმ ბიჭმა რომ სალამური გააჩაღა, ამ ჩვენმა მოლამ ზედ მშვენიერი სიმღერა შემოსძახა. იმ პირველ მოლას კი ძალიან არ უაბა ეს ამბავი და ჩვენს მოლას წყრომით თვალებს უბლატუნებდა, მაგრამ ყურიც არავის უთხოვებია. ის ბიჭი სასიამოვნოდ სალამურს აწკრიალებდა, ჩვენი მოლა ტკბილად დაჰლიღინებდა და მეორე მოლა კი ბრაზითა სკდებოდა. გავიდა ასე კვი ხანი, მოლამ ითმინა, ითმინა და, რომ ველარა გააწყობა, დაუძახა ერთსაცა და მეორესაც: გაჩუმდით ახლა, უნდა ვილოცოვო. ისინი იმ წამს გაჩუმდნენ და მოჰყვა მოლა მალალის ხმით ლოცვას; განგებ სრული ნახევარი საათი გააქიანურა. მაგრამ მერე კი, ღამის ორ საათამდე ამოაშხამეს იმ უბედურს: ერთს სალამური არ გაუჩერებია და მეორეს პირი არ დაუყენებია, სულ უკრავდნენ და მღეროდნენ ტაშითა და კიკინით.

იმ მოლის ლოცვის დროს წამოხტა ეს ჩვენი მესალამურე, გათქვიფა ერთ სპილენძის ჯამში კვერცხები, ჩაასხა რძე, ჩააყარა შაქარი, ჩადგა ყინულით სავსე ქვაბში და დაუწყო ტრიალი. არ გასულა სულ ერთი საათი, ჩინებული მზრალა¹⁶⁾ გავიკეთა. ყველას მოგვართო და იმ მოლას კი არა. მერე აიღო ქული, ჩამოუარა ყველას და ფულები მოაკროვა. ჩემთან არ მოსულა, თუმცა ბევრს ეუბნენ.— „საჰაბსაცა“ სთხოვეო. მეც ამოვიღე ერთი აბაზი და გადავუგდე, მაგრამ ძალიან დამეღრიჯა: ნუ ინებებ, მე ქართველების სიკეთეს ჩემს სიცოცხლეში ვერ გადავიხდიო.

აქედან გზა სულ პირშაღმართია. სრული სამი ეჯი, სოფელ ხარზანამდე სულ აყუდებული მთა საშინელის ფრიალო

¹⁶⁾ მზრალა—მარცხი.

ადგილებით. ყოველ ორი ფეხის გადადგმაზედ უნდა ცხენმა დაისვენოს. ეს არის ხარზანის უღელ-ტეხილი. სიგრძით სპარსეთის ყველა გადასავალზედ დიდია, თუმცა სიმაღლით ყურდი და ფერეიდანი იმაზედ მაღლებია. მთლად ეს უღელ-ტეხილი წარმოადგენს თავით თვისით ურიგოდ, ერთმანერთში მიყრილ-მოყრილ მთებსა და გორაკებს, სადაც ერთი ციდა სწორე ადგილი არ მოიპოვება. აქ გზაში შეხვდება კაცს რამდენიმე ემამზადე. მაღლა მთებში გაშენებულია ერთი სოფელი, რომელსაც ამ მთის სახელი ხარზანი ჰქვია. სოფელი გაუშენებია ერთ მებატონეს, ჯანგირ ხანს და მასვე ჰკუთვნებია. ხარზანის ზემოდან ერთ მაღალ მთაზე წამოადგმულია ერთი კოშკი და, როგორც მითხრეს, იქ სამკურნალო მადნის წყალი ყოფილა. შემდეგი სადგური ჩვენ ამ სოფელში გვქონდა.

არ მოგვეწონა აქაც დასადგომი ადგილი და ავედით ქარვასლის ბანზედ. იქ ერთი სუფთა ოთახივით ადგილი იყო და იმაში დაებინავდით. სპარსელები შეუდგნენ იმავ წამს ჩლაფის ხარშვას. მე ამისი მოხარშვა ჯერ არ მენახა, წამოვუწიქ იქვე შორიახლო. დავენახე იმ უპირო მოლას, ჩასულიყო ძირს ხალხში და დაეჩივლა: „აბა, რა ვქნა! „საჰაბს“ ხელი ჩაუყვია ფლაგში, როგორღა ჭამოს კაცმაო?“ მაგრამ იცოდა „საჰაბთან“ საქმე არავისა ჰქონდა და მერე ჩვენს მოლაზე ეთქვა, — „ის უსენიდიხისო არყითა სქდებოა“. ეს იმ გლეხებს რომ გაეგოთ, ერთი შფოთი შესდგომოდათ. ამათ თან-და-თან ხალხი მოჰმატებოდათ და დრტვინვა უფრო-და-უფრო გაძლიერებულიყო. მე ამისი არა ვიცოდი-რა. ამოცვივდნენ ერთბაშად ხალხი და შემატყობინეს, რომ მოლამ ხალხი ააღელვა, აქ ჩვენი მოლა არ მოკლანო. ჩვენ, რასაკვირველია, ყველას გვეწყინა. ვნახოთ, ზედ-დატანებაზედ ისიც მოდიოდა. იმას თავისებურად დაეყენებინა საქმე და ახლა ჩვენსკენ მობრძანდებოდა, ეთომ აქაც არაფერიო. მე ქეჩო ამეშალა და ის იყო, როგორც უნდა დავძვრებოდით, იმისავე ამხანაგმა სეიედმა, რომლისაც არაყი მე მებარა, გამაჩერა და თითონ გაუშართა ლაპარაკი.

„შენ თუ არ მოგწონს ეს ხალხი, ამათში ბინა რად გავიკეთებია. ესენი სულ ერთი კამპანია არიან,—ვერა ჰხელავ, ყველანი „საჰაბს“ ზედ ეხვევიან: უამისოდ არა სკამენ, არა ჰსეამენ, არას აკეთებენ. თუ ამათში ყოფნა გინდა, შენც ამათებურად მოიქე, თუ არა—და, შენ არ იცი, რომ მაგითი „საჰაბს“ აწყენინებო. ეს რომ ხმას არა გცემს, შენ რატო ნამუსი არა გაქცსო.“

ერთი კი უპასუხა მოლამ, მე „საჰაბთან“ რა საქმე მაქვსო,—და ყველანი წაეხვივნენ. ბევრი უსიამოვნო რამ უთხრეს, ბევრი უკადრისი აკადრეს და თუ შე თვითონ არ ჩავრეულიყავ და არ დამეშოშმინებინა, საქმე ძალიან ცუდად მიდიოდა. მოლას, რასაკვირველია, ბოდიში მოვახდევინეთ და თავის მიერ აზვირთებული ხალხი თითონვე დავაშოშმინებინეთ. ის იყო და ის, მოლას იქ ფეხი ამოვაკვეთინეთ და ჩვენის ქარვანიდანაც გავაძევეთ.

ხარზანიდან აღბაბისაკენ ჯერ ცოტა კიდევ აღმართია და მერე თვით ქ. ყაზვინამდე ვაკე გზაა, მაგრამ თან შეუძმნეველი ასავალიც. ბუნება მწირია, მოყოლებული ფაჩინარიდან: სულ კრია და ხრიოკი მიწები წითელი თიხის გორაკებით.

ყაზვინი კაი მოზრდილი ქალაქია. უწინ რამდენჯერმე ტახტის ქალაქადაც ყოფილა სპარსეთისა. ქალაქს გარეშემო გალავანი აქვს შემორტყმული. გალავანიც და სახლებიც სულ წმინდა ტალახისაა აშენებული და გარედან ბრით¹⁷⁾ ნალესი. იშვიათია, რომ სახლის და ნამეტნავ გალავნის კედლებს აგური დაატანონ და თუ დაატანეს, იმასაც გამოუწვავს, ალიზს. ასეთი ჩვეულობაა საზოგადოდ ყველგან მთელს ირანში. გამომწვარი აგური რო ახმარონ, თითით საჩვენებელი შეიქმნება მთელს ქალაქში, როგორც შესანიშნავი შენობა. აგურის შენობა თუ არის, მხოლოდ შაჰისა, ვეზირებისა და გუბერნატორებისა ანუ მეჩითები და ქარვასლები. დანარჩენი, ვინც აგურს დააყოლებს, მხოლოდ კონქებში¹⁸⁾, კარნიზებად და აქა-იქ

¹⁷⁾ ბრე—ბზე ნარევი ტალახი გასალესად.

¹⁸⁾ კონქი—თაღი, კურტიმელი.

სვეტების პირებში, — ისიც ნახევარ-ნახევარ აგურს. ან კი რა საჭიროა, როდესაც უიმისოდაც უბრალო ტალახის შენობა, ალიზის კონქებიანი, ჩვენის ქვითკირის შენობაზედ ნაკლებს ხანს არა სძლებს. ასე მაგალითად, შეჰხვდება კაცი ისპაჰანში 200 წლისას და თვით შაჰაბაზ პირველის დროის სკირას (მიწის ან თიხის კედლებს), რომლებიც თავ-აშვერილები დგანან დღემდე ჯერ კიდევ-საკვირველია, რომ ამისთანა კედელი ისე, ერთბაშად არ იქცევა, ცოტ-ცოტობით იწყობს ცვეთას და საპონივით იღვევა ზევიდან, წვერიდან მოყოლებული. იქ თითონ მიწაა ისეთი კაი თვისებისა; სადაც გასჩიქნო, იცოდე, კარგი იქმნება შენობისათვის; გინდა ალიზს მოსჭრი იმისას, გინდა გამოსწევე ცეცხლში და აგურად გამოიყენებ და გინდა კიდევ ისე პირდაპირ მიაწყობ დახელილ ტალახს ერთმანეთზედ და შეიქმნება ნამდვილი კედელი, სკირა.

ერთი საკვირველი თვისება აქვს ამასთანავე ამ მიწას. იმსახურებს 40—60 წელიწადი შენობად, დაძველდება და საუკეთესო სასუქად ითვლება მერე მინდორ-ბაღებისათვის. და რაც უფრო ძველია, მით უმჯობესია. ამითი უნდა აიხსნებოდეს ერთის მხრივ ის ჩველობა სპარსელისა, რომ, როდესაც სახლი დაუძველდება, ალაგს გადაინაცვლებს და იმ ნასახლარზედ ბაღსა და ხოდაბუნებს გააჩაღებს და ანუ მოსთხრის ძირიანად იმ ძველ შენობას და გაეზიდება ბაღებში სასუქად. ამის გამო ხშირად, როდესაც სპარსულ რომელიმე ქალაქში შედის კაცი, თვალში ეცემა იმ წამსვე სამი შემდეგი გარემოება. — ანუ ქალაქს მთლიანად გადუნაცვლებია ალაგი და ძველს ნაქალაქეზზედ ბაღი და სახნავე-სათესი გაუკეთებია, ანუ ბაღები და ხოდაბუნები შიგ ქალაქშია გამართული ქუჩისა და ქუჩის შუა, სახლებსა და სახლებს შუა და ანუ ქალაქი თითქმის სადღაც ჯჯრღმულში ჩამძვრალოა. ასეთია სწორედ ეს ყაზვინის ქალაქი. ამას ადგილის გადანაცვლება არ ეტყობა, არც ბაღები და სახნავეები აქვს შიგ ქალაქში, მაგრამ, სამაგიეროდ, როდესაც ქუჩიდან რომელიმე ალაყათის კარებს შეაღებ, სადმე სახლში შესასვლელად, უნდა ჯერ 15—20 საფეხური ჩაიარო კიბისა და

იქ იქნება სახლი და კარი, ეზო და ხანდისხან პატარა ყვავი-
ლების ბაღიაცა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ბანი სახლისა ქუჩის
პირის სისწვრივ იქნება, წინ რომ გალავანი არა ჰქონდეს გა-
ვლებული და არა ჰფარავდეს თვალოვან. მაგრამ კარგია კიდევ
რომ ეს, ქუჩის-პირა კედლები ჰფარავს ათასგვარ მინგრეულ-
მონგრეულ ადგილებს და მათს ქუჭყიანობას.

ქალაქი ყაზვინი სხვა ირანის ქალაქებთან შედარებით
უფრო სუფთად მოჩანს. აქვს რამდენიმე კარგი და ძალიან ლა-
მაზი შენობები, როგორც მაგალითად გუბერნიის გამგესი (ჰო-
ქემისა), მეჩითები, ფოშტის სადგური და რამდენიმე ქარვას-
ლა. აქვს ორი ძალიან კაი ქუჩა (ხევეანი¹⁹)). ერთი მათგანი
მიდის ფოშტის სადგურიდან გამგებელის სახლამდე. ძალიან
განიერია პროსპექტივით, ორივე მხარეს მაღაზიები აქვს დაპარ-
თული, არხის ნაპირებში ორივე მხრიდან ფარნები აქვს ჩარი-
გებული და დიდრონი ქანდრის ხეები და ქუჩის თავშიაც, გამ-
გებელის სახლის წინ, ზედ შუაზედ სდგას ზარბაზანი და
ზარბაზნის უკანაც ერთი პატარა აუზი. მეორე ქუჩა ძალიან
გრძელია; იმასაც ორივე მხარეს მშვენიერი ხეები აქვს ჩარიგე-
ბული და მიდის თეირანის მხრივ გალავნის კარებამდე (დარვააზე).
კარგი აქვს აგრედვე ბაზარი, რომელიც ქალაქის ერთ მხარეს
არის გაშენებული და არა შუაზედ, როგორც ჩვეულობა აქვთ
ხალმე სპარსეთის ყველა ქალაქებში.

აქ ვნახე პირველად ამათი საპრობილე. ერთი დიდი ბნე-
ლი ოთახია, რომლისაც კარი მუდამ ღიაა და ყველას შეუძ-
ლიან დაათვალიეროს. კარებში დგანან მცველნი. ოთახის სი-
გრძეზედ გადებულია დიდი ძელი და აქეთ-იქიდან ახლო-ახლო,
მატკუცულებივითა სხედან პატიმარნი, რომელთაც ყელზედ
ჯაჭვი აქვთ შებმული და ეს ჯაჭვები იმ ძელზეა დამაგრებუ-
ლები. მეორე თავში ოთახისა იყო ერთი ასეთივე ტივის ხე
გარდიგარდმო გადებული და იქაც ორივე მხარეს ჩამწყკრივე-
ბული პატიმრები. როდესაცა ვკითხე, — ლამეც ესე ხართ-მეთქი?

¹⁹) ევროპიულს სწორესა და განიერს ქუჩებს, ხეებ ჩაყოლებულს, ხევეანს ეძახიან
და თავიანთებურს, წვრილსა და მიკლაკნილ-მოკლაკნილს — ქუჩას.

მიპასუხეს: არა, ღამე ხელ-ფეხსაც ზედ გვიბამენო. არ იყო სასიამოვნო საცქერალი, ვაჩუქე ერთი მანეთი (5 ყრანი) საზოგადოდ ყველას და საჩქაროდ გამოვბრუნდი.

აქვე ვნახე პირველად ამათი სასწავლებელი. სხედან ერთს ოთახში 40—60 ყმაწვილი სხვა-და-სხვა წლოვანობისა და სხვა-და-სხვა მომზადებით. ყველას წიგნი უძევს წინ გაშლილი და წამოჩოქებულები²⁰⁾ არიან ნეჭაზედ. იმათ პირდაპირ აზის ერთი ხალიჩის ნაგლეჯზედ წვერ შედებილი მოხუცი და გარეშემო ულაგია სხვა-და-სხვა ნიეთები, ზოგი გაშლილი, ზოგი დაკეცილი. ამას ჩაცუცქებული უზის წინ ერთი პატარა ყმაწვილი და რაღაცასა კითხულობს. მასწავლებელს მუხლებზედ პატარა ქალღალღის ნაგლეჯი უძევს, სწერს და ყური კი იმ ყმაწვილისაკენა აქვს, დროგამოშვებით სიტყვებს უსწორებს. სხვები ისე სხედან, არასა კითხულობენ. ერთი მათგანი თავში უფაჩუნებს თავის ამხანაგს. მეორეს რაღაც ნავივით გაუკეთებია ქალღალღისა, უძევს წინ წიგნზედ და უბერავს უკანიდან რაც ძალი და ღონე აქვს,—უნდა რომ აცურაოს, მაგრამ წამოჰკრა მეორემ ხელი და წაართო. სხვას ცერი დაუხვევლებია მელანში და თავის ამხანაგს შუბლზედ მთვარე გამოუსახა. დანარჩენები სეირს უყურებენ; ზოგნი ხმა-მაღლა ჩხუბობენ, ზოგნი გულიანად ხარხარებენ ამხანაგების ეშმაკობაზედ. ერთბაშად წამოდგნენ რამდენიმე ყმაწვილები წიგნებით ხელში, მიეხვივნენ მასწავლებელს და მოჰყენენ საჩივრებს. ამან ერთი კი შეანათა მათ თვალები და საჩივარი არ მოუსმინათ. გამოიწოდა სახრე, რომელიც იქვე გვერთ ედვა და ყმაწვილები ფხოჭა-გლეჯით გაიქც-გამოიქცნენ თავ-თავის ალაგას. ერთი მათგანი, რომელიც უფრო კულრაჭა იყო, არ გაიქცა: გადაუშალა ერთ-ბაშად წიგნი და ერთ სიტყვაზედ დაუდო თითი, ვითომ-და, მე საჩივლელად არ მოვსულვარ, ეს სიტყვა ვერ ამოვიკითხეო და იმანაც წაუკითხა. ყმაწვილებში ერთ წამს სიჩუმე ჩამოვარდა, ყველანი დაწყნარდნენ. მასწავლებელმა შესძახათ,—წაიკითხეთო და ისინიც

²⁰⁾ მოკეცით სდომა არ იციან სპარსელებმა.

მოჰყვნენ კითხვას. კითხულობდნენ და, თითქოს ქანაობენო, წინ და უკან ზანზარებდნენ. კითხულობდნენ ხმა-მაღლა ანუ, უკედ რო ვთქვათ, მღეროდნენ. ყველა წასაკითხს თავისი ხმა, თავისი კილო აქვს და ამდენი ხალხის სხვა-და-სხვა ხმაზედ, სხვა-და-სხვა კილოთი კითხვა რალაც ახირებული რამ გამოდიოდა. თან, რასაკვირველია, თავისას არ იშლიდნენ და ერთი მეორეს ხან ენას უყოფდა, ხან მუჯღლუგუნსა სცემდა, ხან წიგნზედ ხელს უფარებდა. ენახოთ, ამ დროს ერთმა თავით-ფეხამდე ჩადრში გახვეულმა ქალმა ერთი ნ—7 წლის ყმაწვილი მოიყვანა. ყმაწვილს ცალ-ხელში წიგნი ეჭირა და მეორეში ჩაის თებშით ორი კუფხალი ყურძენი, ისიც ნახევრად გაკენკილი; ეტყობოდა ყმაწვილს გზა-გზა შიგა-და-შიგ მარცვლები გამოედრო. დედამ შიგ კარებში შეაცილა და თან სულ მისძახოდა: „სალამ, სალამო!“ ყმაწვილიც მივიდა მასწავლებელთან, შესძახა „სალამო“ და თებშით ყურძენიც წინ დაუდგა. მასწავლებელს ზევითაც არ აუხედნია. შეგირდები გაჩერდნენ, წიგნის კითხვას თავი გაანებეს და იმ ყურძენს შესცქეროდნენ. ვინ იცის, რამდენს მოუყვია პირში ნერწყვი და აუკაწკაწდა კბილები!..

ქალაქის გალავანს რამდენიმე შესავალი კარები აქვს და ეს კარებები სალამოს 7—8 საათზედ, პირველსავე დაბინდებაზედ დაკეტილია. მშვენიერი გემოვნებით იციან კეთება სპარსელებმა საზოგადოდ ამ ქალაქის გალავანის კარებებისა, რომლებსაც „დარვააზეს“ (ლია კარი) ეძახიან. ჩინებულის მრგვალი სვეტებით არის შემკული და ფიგურებად გამოყვანილი. წინა პირს ყოველთვის ფერადის მარტაცით ²¹⁾ ანუ შორენკეცით უკეთებენ, გარმონიულად შეხამებულს ფერს-ფერთან და, რო შედის პირველად კაცი რომელიმე ქალაქში, ძალიან სასიამოვნო შთაბეჭდილებას იღებს. სპარსელს ძალიან უყვარს კარის ბჭის გალამაზება, ქალაქის გალავანისა იქმნება ეს კარი, მეიდნისა, ეზოსი თუ სახლისა, სულ ერთია. და რო შეივლი

²¹⁾ მარტაცი ანუ შორენკეცი—ფერად-ფერადად დახატული, მოკლვარე აგური.

ამ მშვენიერ კარს და ჰნახავ, რომ შინაგანი მომართულობა მისი მის გარეგნობას სრულიადაც არ შეეფერება, წამოგაგონდება ქართული ანდაზა: „გარედან მტერს უყენებს თვალს, შინგნიდან მოკეთესაო“.

ქალაქის გალავანს დიდი ადგილი უჭირავს შემოფარგლული, მაგრამ არც ბალი, არც სახნავეები შიგ არა აქვთ-რა, როგორც ეს სხვა ქალაქებში იციან ხოლმე. ამათ ყოველივე იმისთანა რამ ქალაქ გარეთა აქვთ გატანილი. 7-9 ვერსის რადიუსით გალავნიდან მოყოლებული ქალაქს ყველა მხრიდან გარშემო ბალები აქვს შემორტყმული. ბალებში პირალებით სულ თითქმის ვაზია და ფსტის ხე. ვაზი აქ მიწის პირად არის ნასხალი და რქები ზედ მიწაზედა აქვს გართხმული, ისე რომ შორიდან ერთის შეხედვით კაცს ბოსტნეული ეგონება.

ფსტა არ არის დიდი ხე, მაგრამ ლამაზი ქოჩრიანია. ფოთოლი მოყვანილობით თითქმის ლედვის ფოთოლს მიუგავს, თუმცა ფერი სხვა დაჰკრავს და სუნიც კაკლის ფოთლისა უდის. ნაყოფი წინგოიანი აქვს წვრილი ნუშივით და დასხმა მტევან-მტევანად იცის. არსად, მთელი ირანის ზეგან ადგილებზედ, გარეთად ამ ქალაქ ყაზვინის მიდამოსი, ფსტა არ მოდის, არა გვარობს. სახელი ამისი წმინდა სპარსულია და ჰნიშნავს კანს, ტყავს, წინგოს, ნაჭუჭს, ქერქს, ქერეკოს, გარსს, აფსკას, ფერფლს, ერთის სიტყვით, რაც კი რამ საგანს აქვს ჩაცმული, გარეშემოკრული. თვით ჩაცმაც იმავე სიტყვის ძირიდან არის: „ფუსთ“ — ტყავი, „ფუშიდან“ („ფუშ“ ძირია სიტყვისა) ჩაცმა.

ბალებს არც ღობეებს და არც გალავნებს არ უკეთებენ. ყველა მებატრონე ერთ არშინზედ აუმაღლებს მიწას თავის ბალს გარეშემო, როგორც კვლების გაკეთებაში იციან, დაატკვნის და გაანებებს თავს. შორიდან ერთი მთლიანი ბალი ეგონება შეუჩვეველს თვალს, ერთის პატრონისა, რომ ესე საშინელი დიდი არ იყოს.

ყაზვინელებს კაი სახელი არა აქვთ სპარსეთში. ყოველივე სიბრიყვეს და სირევცენს იმათ მიაწერენ, როგორც ჩვენში იციან მოხსილგებზედა და ქიზიყელებზედ. „ყაზვინ“ იმათე-

ბურად ქალაქის სახელია და „ყაზვინი“ კიდევ ყაზვინის მცხოვრები, ყაზვინელი კაცი; ხოლო როდესაც უნდათ სთქვან, — ერთი ბრიყვი ანუ ერთი რეგვენო, მაშინაც ამბობენ, „ყაზვანი.“ დღეს ეს სახელწოდება უფრო ამ უკანასკნელის აზრით არის გავრცელებული მთელს სპარსეთში და ძალიან ხშირად შეხედება კაცი აგრედვე წიგნებშიაც. მაგრამ, რომ სამართლიანადა ვთქვათ, ყაზვინელები თუ არა სჯობიან სხვა ქალაქელებს, არავის ჩამოუვარდებიან. რაიცა შეეხება მატერიალურ მხარეს, ხომ შედარებაც არ იქმნება: ყველა ყაზვინელი შეძლებულია და თვით ყაზვინიც საზოგადოდ ძალიან მაღლა სდგას ამ მხრივ ირინის ყველა სხვა ქალაქებზედ.

ყაზვინიდან თეირანამდე სწორე გზაა და ეტლები მუშაობენ. ჩავლადრით რო წავსულიყავ, 5-ნ დღე კიდევ უნდა მეჩანჩალა ცხენით და მე, როგორც უჩვევი, ჯერ ისეც ძალიან ვაყავ დაღლილი. ამისათვის შევუამხანავდი იმ რუსის ურიას და ერთად გავუტირგდით ერთ ჩასაჯდომს, რომლითაც 18 საათის განმავლობაში უნდა მივეყვანეთ თეირანს. გასაუღელი გექონდა შემდეგი სადგურები: ქავანდარ, ჰენგიმან ანუ ყიშლაყ, ასარჰაქ, შაჰაბად და მერე თეირანი, სულ 22¹/₂ ეჯი ანუ 160 ვერსი.

ყაზვინიცა და თეირანიც ერთ სწორე ვაკეზედა ძვეს: შუაში არც ღელეებია, არც მთები; ერთი ერთ თავშია ამ ვაკისა და მეორე — მეორეში. გზა სწორეა და, რასაკვირველია, ბევრი შეკეთებაც არ ენდომებოდა, რომ ეტლების სასიარულოდ გამომდგარიყო. ამისათვის არის, რომ, როგორც ამბობენ, პირველი ეტლით სასიარულო გზა თეირანს ყაზვინამდე ჰქონდაო. დღეს ესევე გზა თავრიზამდე მიდის და მეორე მხრიდანაც ყუმის ქალაქი აქვს თეირანს გზა-ტკეცილით შემოერთებული. გამოსცდება კაცი თუ არა ყაზვინის ბაღებს, გათავდება აგრედვე ფსტის ხეების უბანიც. აქედან კვლავ უდაბნო ადგილები მისდევს, მხოლოდ ადგილ-ადგილ, სადაც კი მცირეოდენი წყალი მოიპოვება, იქ პატარ-პატარა სოფლებია მოშენებული. მოჰყავთ აქ გარდა პურის მცენარეებისა, ბამბა, ხაშხაში (თრიაქისათვის) და განაგერჩავი.

ამ გზაში კაცის ყურადღებას იქცევს ერთნაირი პატარა-პატარა ბორცვები. თითქმის თეირანამდე მისდევს ეს ბორცვები წერილად ლარივით გაბმული, ერთი და იმავე სიდიდისა, ერთი და იმავე სიმაღლისა, ერთი და იმავე მოყვანილობისა, ერთი და იმავე მანძილით დაშორებულნი ერთმანეთს. ერთის შეხედვითვე შეატყობს კაცი, რომ ის ხელოვნურად არის შექმნილი ადამიანისაგან. როდესაც ვიკითხე ამისი ამბავი, მითხრეს, რომ შტანგის ²²⁾ მისაცემად ყოფილა დამართულებიო: თითო ბორცვზედ შიშინაობის დროს თითო კაცი მდგარა საყვირით და როდესაც ერთს თავში რაიმე ამბავი მოხდებოდა, ამ ბორცვზედ მდგარი კაცი მეორე ბორცვამდე საყვირით ხმას მიაწვდენდა; ეს მეორე მესამე ბორცვს გარდასცემდა, ის—მეოთხეს და ამ გვარად ერთი თავიდან მეორემდე უმაღლ ამბავი მიდიოდაო. ხოლო ვის დაუდგავს ეს ბორცვები, ამის შესახებ სწორე ვერა შევიტყუ-რა. ერთნი ამბობენ, რომ, როდესაც იაზიდების მეფეთ ხელთ ებყრათ თეირანი, მაშინ იმათ გაუკეთებიათ თეირანიდან არაბეთის ნახევარ კუნძულისაკენ, ქ. „შამა“-მდეო. მაგრამ ეს მართალი არ უნდა იყოსო, უმატებენ თვითვე, რადგან იმათმა ბატონობამ სულ ოთხ-ხუთ წელიწადს არ გასტანა და აბა როგორ მოახერხებდნენ იმ მცირე ხანში ამოდონა ბორცვების დაკეთებას თითქმის 500—600 ვჯის სავალზედაო. მეორეები ამბობენ, რომ ეს ბორცვები ნადირ-შაჰს გაუკეთებინებია თეირანიდან ყაზვინამდე და როდესაც ის გერათში ომობდა, ყაზვინიდან თეირანს წამზედ მოსდიოდათ ამბებიო. მაგრამ ჩვენ არც ეს მიგვაჩნია სარწმუნოდ. სხვა საბუთები რომ არა ვთქვათ-რა, საკმარისია მარტო შემდეგი მოსაზრება.—ჰენგიმანის სადგურზედ არის ერთი სასტუმრო შიგ იმ ბორცვის ძირში. აქედან რომ სწორე ხაზი გაავლოს კაცმა ყაზვინისაკენ, შეჰნიშნავს ცხადად, რომ ბორცვები სამხრეთისაკენა რჩება და ყაზვინი კი შორს, ჩრდილოეთისაკენ (ასევე ცხადად ეტყობა აგრედვე ქავანდარის სადგურთან).

²²⁾ შტანგი—ნიშანი, „სიგნალი“.

საყურადღებოა აგრედვე ის გარემოება, რომ ამ გზაში თითქმის ყველა სოფელი იყრება ზაფხულობით და ადგილსა ნაცვლობს. მიხვალ, მიაღებები ზედ სოფელს, ჩამი-ჩუმი არსად არის: არც კაცი, არც ძაღლი, არც ქათამი არა ქაჭანებს. სამაგიეროდ იქვე, რამდენიმე ვერსის მანძილზე ჰნახავ შავად დაფენილს მინდორს: ეს არის მათი სააგარაკო ადგილი, შავის კარვებით მოფენილი. კედლები კარავს ფიცრისა აქვს, უფრო მომეტებული ნექისა; ზევიდან შავი ნაბდები ჰხურავს, ძირს, პალოებზე დამაგრებული. როდესაც ვიკითხე ამის მიზეზი, მი-თხრეს: ზაფხულში სახლში სხვა-და-სხვა მწერნი აწუხებენ და ეგ ჩვეულობა იმიტომა აქვთ შემოღებულიო.

კარეტა ჩინებულად მიდიოდა. მივედით პირველ სადგურ-ზედ, ეშტახში, გამოუცვალეს ცხენები და გაგვიტაცეს ისეთი-სავე სისწრაფით. სულ 12 ვერსი გვექნებოდა ჯერ გავლილი ამ მეორე სადგურიდან, იქეჟა ერთბაშად კარეტამ და ჩაჯდა მიწაში, თურმე, უკანა ღერძი კიტრით გადასტებოდა. გადავიდეთ ორ ცხენს ბარგი, შევსვით ერთზედ ის რუსის ურია, რადგან სიცხე ჰქონდა და ფეხით სიარული არ შეეძლო და ერთ ცხენზედაც შეჯდა მეკოფოე, შემოისო წინ იმ ურიის პატარა უმაწვილი და წავიდნენ ისევ ეშტახის სადგურზედ. მე და იმის ცოლს კი ფეხით მოგვიხდა ჩანჩალი. სულ ერთი ვერ-სი აღარ გვაკლდა, რომ სადგურიდან ტარანტასი მოგვაგებეს. ჩვენ მისვლის უმაღლე ვაფრინეთ კაცი ყაზინს, რომ კარეტა ჩქარა მოეშველებინათ. სრული 24 საათი დავბანდით ამ სად-გურზედ და მეორე დღეს ძლივს ველირსენით სხვა ჩასაჯდომს. მაგრამ როგორც მივედით იმ სახიფათო ადგილს, იქ შევნიშნეთ, რომ ამ მეორე კარეტასაც რესორი გასტებოდა და ესეც უალა-გოალავას სადმე გადმოგვეყრიდა. კარგია კიდევ იქვე იყო ყა-ზინიდან გამოყოლებული ჩილინგდარი, რომელსაც უნდა შეე-მოწმებინა ძველი ჩასაჯდომის საქმე და ყაზინში გაესტუმრე-ბინა. ამან რაღაც ხის ნაჭრებით და თოკებით შეკრა რესორი და დაგვაარხინა.

უკანასკნელ სადგურზედ გვითხრეს, რომ დარჩით ამაღამ აქ და გათენებისას წაბრძანდით თეირანშიო, თორემ ეხლა ქალაქის გაღაენის კარებები დაკეტილები იქმნება და ხუთი-ექვსი საათი მინდორში ცდა დაგჭირდებათო. ჩვენც, რა გაგვეწყობოდა,—დავრჩით და დილით ადრიან, როდესაც იქ ჯარების აღლუმი იყო გაჩაღებული, თოფ-ზარბაზნების სროლით, შევედით თეირანში.

თეირანა — დედა-ქალაქი სპარსეთისა

თოფხანის მოედანი.—ძველი და ახალი ქალაქი.—დამოკიდებულება ევროპელთა და სპარსელთა შორის.—ბასტა.—ტახტი მარმარილოსი.—სასახლე შაჰისა.—სასახლე ნაიბ სალთანისი.—სასახლე ამინ სულთანისა.—რაფიელ ხან ვნაკალოფიანი და თავადი სულეიმან ხან სომხეთისა.—სიკვდილით დასჯა.—სომეხთა ეკლესიები და საფლავი შარვანოვისა.—საფლავი ალექსანდრე ბატონიშვილის ქალის ელისაბედისა.—ამბავი სამსონ ხან მაკანცოვისა, ალექსანდრე ბატონიშვილის სიძისა.—ძველი შაჰისა.—ჩვენი ნაცნობი ქარიმა.—შაჰბადულ აზიმ-ში წასვლა და ერთი შემთხვევა.—უცნაური ქართველი ბიჭი.—დოქმან თაფე.—შაჰის დაბრუნება სააგარაკო ადგილებიდან.—ილიუმიწია.

თეირანი კი მოზრდილი ქალაქია, მცხოვრებთა რიცხვით ტფილისზედ ცოტა პატარაა, თუმცა ადგილი კი ბევრად ტფილისზედ მეტი უჭირავს. ლამაზი სანახავია მეტის-მეტად მისი მიდამო, როდესაც კაცი შორიდან თეირანს უახლოვდება. პატარ-პატარა სოფლები და აგარაკები აქვს შემომწყკრიეებული გარს, ყოველ მხრიდან და ნამეტნაეად აღმოსავლეთის მხრივ, მთის ძირში, სადაც თეირანის მთელი დიდკაცობა გაიხიზნება ხოლმე ზაფხულობით.

სამაგიეროდ ვერაფერ შთაბეჭდილებას ახდენს თვით ქალაქი, რადგან შორიდან არ მოჩანს ფერად-ფერადად მოეღვარე გუმბათები და მაღალ-მაღალი შენობები, როგორც ეს არის ხოლმე რომელიმე ევროპული ქალაქის მიახლოების

დროს. მიზეზი ამისი, რასაკვირველია, ის არის, რომ ერთი ან ორ-სართულიანი შენობები იციან და ისინიც სრულიად ჩამალულდება ბაღებსა და ხეივნებში. ქალაქს გარშემო შემოვლებული აქვს კაი დიდი თხრილი და თხრილს შიგნიდანაც სკრა ანუ ტალახის გალავანი, თავისის მრავალი ჭიის კარებებით, რომელთა შორის ბევრი ძალიან ლამაზია და შნოიანი.

შეგ შუა ქალაქში ერთი დიდი მოედანია, სახელად „თოფხანის მოედანს“ ეძახიან. შუაზედ ამ მოედანს აუზი აქვს, აუზის გარშემო ევროპულად გამართული ყვავილის კვლები და პატარ-პატარა ხეები; ოთხივე მხარეს სდგას ოთხი ფანტასტიური ქორტი (სტატუა); კუთხეებში მაღლად, თლილი ქვის ძირებზედ შეყენებულია ოთხი დიდი ზარბაზანი, რომლებსაც ოთხივე მხარეს, მგლებივით პირდაღრენილებს, გაუშვვრიათ ტუჩები. გარშემო ყველა ამას ოთხ-კუთხად შემოვლებული აქვს ძველი რუსული ხიშტიანი (შტიკიანი) თოფებანს ლობე. მოედანი კაი მოზრდილია და ოთხ-კუთხი სანახაობა აქვს. გარს შემოვლებული აქვს შენობები. სულ სხვა-და-სხვა სახელმწიფო სამსახურებისა და უფრო მომეტებული სამხედრო. ყველა შენობაზედ, ყოველივე კარების ზემოდან გამოყვანილია უშველებელი სახელმწიფო ღერბი სპარსეთისა, ლომისა და მზისა, ფერადის წამლებით შეღებილი. ამ შენობებში უფრო თვალსაჩინოა სპარსეთის სახელმწიფო ბანკი ინგლისელებისა, ნახევრად ევროპული შენობა, ლამაზის საროთით¹⁾ შემკული. მოედანში შემოდის ექვსი ძალიან გრძელი და განიერი ქუჩები და ამისთვის მოედანს სიმეტრიულადა აქვს დატანებული ექვსი ძალიან ლამაზი ალაყაფის კარი სხვა-და-სხვანაირად მოხატული ფერადის მარქაცით. აქვე იყრება ოთხი ცხენის რკინის გზა, რომელიც ჯვარედინად შემოდის მოედანში ოთხი სხვა-და-სხვა მხრიდან.

მოედანი დაფენილია ქვით. აქ გამოდის სასეირნოდ თერანის ხალხი. აქვე ირევინ წერილი ხელ-და-ხელი მოვაჭრენი.

¹⁾ საროთი—ჩუქურთმა (მოზაიკა).

ზოგს ტაბაკით კაკლის კუჭუჭი დააქვს, ყინულში გაცივებულ; ზოგს აქვე გაუჩენია მასმორით (მაყლით) ცეცხლი, სტრუსავს ზედ ნედლი სიმინდის ტაროებსა და ღრიალებს, რაც ძალი და ღონე აქვს; აქვე ფილოსოფოსივით სდგას კონდიტერი, რომელსაც გაუშლიათაისი „სამფეხი“ და დაუდგავს ზედ დიდი მრგვალის სინით თავისი ხმელი ხილი, რომელთა შორის ყველაზედ მეტია დახალული და გაშავებული გოგრის თესლი და მუხუდო; ზოგი ხელით მოათრუალებს სამთვლიან კასრებს და შესთავაზებს გამვლელ-გამომვლელს მზრალსა (მაროქნას). ზოგს ჩვენებური კინტოსავით თავზედ შეუდგავს გრძელი ხონჩა ანუ მრგვალი ტაბაკი და მოსთქვავს ლექსად ქებას მოხარული კარტოფილისას. ვირიანებისა ხომ თვლა არ არის, ბუზებივით ირევიან: რიგისა კიტრსა ჰყიდის, რიგისა წვრილ საქმელ გოგრას, რიგისა შაქრის ქარხალს,—რა ხილი სთქვას კაცმა, რასანოვაგე, რომ სულ ვირით არ დაეზიდებოდნენ კარ და კარ. ვერზედა აქვთ გადაკიდებული ერთი განიერი და დაბალი საცალო, რომელსაც აავსებენ ხილით და თავს ისე მოუბამენ და შეუკოკოლავებენ, რომ ორივე მხარე გაერთებულია ვირის ზურგზედ და ლამაზი სანახავია.

ეს მოედანი ჩაითვლება შუაგულ ადგილად თეირანისა. ამის ქვემოდ ძველი ქალაქია და ამის ზევით ახალი. სამს ქუჩას მიჰყავს აქედან ძველ ქალაქში, სამს ახალში. ცხენის ორი რკინის გზა მიდის ძველი ქალაქისკენ, ორი ახლისაკენ; ახალი ქალაქი ბევრ რამეში მოაგონებს ევროპულ ქალაქს და ძველი ქალაქი კი ნამდვილი აზიაა.

ახალ ქალაქში ქუჩები სწორეა და განიერი, ქუჩის პირებში ჩაყოლებულია ყველგან ხეები. სახლებს ცოტა-ცოტაობით ამსგავსებენ ევროპულს. ქუჩის პირებში აღებენ და აკეთებენ სათითაო მაღაზიებს. სახლის პირი გამოაქვთ ქუჩაზედ და ქუჩის პირიდგან ატანენ კარ-ფანჯარასა და დერეფნებს. ამ ნაწილში საყურადღებოა უფრო ორი ქუჩა: ერთია „ლაღაზარისა“ და მეორე „ჰალლადოვლესი“; ორივე თოფხანის მიედანში შედიან აღმოსავლეთის მხრიდან. პირველზედ ძალიან

ბევრი ხალხი დასეირნობს და მეორე მთლად ევროპულად უნდა ჩაითვალოს. აქ, თოფხანის მოედნიდან მოყოლებული ჯერ მაღაზიებია ევროპელებისა და სომხებისა და მერე მოსდევს სულ საელჩოები. ყველა საელჩო თითქმის ამ ქუჩაზეა გარდა რუსისა, რომელიც აზიურ ნაწილშია. ევროპული მაღაზიები სხვაგანაც ბევრია: არის ძველ ნაწილებში, ქარვასლებში, ლალაზარისა და სხვა ქუჩებზე. ერთი მათგანი, მაღაზია ტოკასი, ლალაზარის ქუჩაზედ საუკეთესო მაღაზიად ჩაითვლება ყველა ევროპულ ქალაქებშიაც.

ორივე ქუჩა და აგრედვე თოფხანის მოედანი განათებულია გაზით და ისე ახლო-ახლო სხედს ეს გაზის შანდნები, ნამეტნავ ლალაზარის ქუჩაზედ, რომ კაცს ილლიუმინაცია ეგონება, თუმცა ხშირად ისე უბედურად ბეუტავს, რასაკვირველია, მოიჯარადრეს წყალობით, რომ ქონის კრაქებს ამჯობინებს კაცი. შესრულდება ახლა ცხრა საათი თუ არა, მოსდევს ერთი თავიდან კაცი და აქრობს ფარნებს და დგება სწორედ ჯოჯოხეთის უკუმეთი მთელს თეირანში.

სრულიად სხვაა ძველი ქალაქი. აქ ქუჩა ბევრად ვიწროა ევროპულზედ და სრულიად უსწორ-მასწორო; ზედ შუა ქუჩაზედ გაჭრილია არხი წყლისთვის და არხის ორივე პირზედ ჩაყოლებულია ხეები, წყლის დასაჩრდილებლად. ამის გამო ქუჩა უფრო ვიწროვდება და აქეთ-იქით მხოლოდ საცალ-ფეხობილიკი-და რჩება. სახლებს ქუჩისაკენ ზურგები აქვთ მიქცეული და პირი კი შიგნით ეზოსკენ შებრუნებული; არც ერთი სპარსელი არ დაატანს სახლს ქუჩის პირიდან კარ-ფანჯარას.

ეს ჩვეულება ასახსნელია იმითი, რომ ამათ ქალები შეკეტილში ჰყავთ დაკრძალულები და ქუჩის ცრუსა და მანეს ხომ, რასაკვირველია, უფრო მოერიდებიან. რომ ეინმემ კიდევ გაზბედოს ასეთი საქმე, ნამეტნავ პატარა ქალაქებში, მეზობლები უჩივლებენ, — ის იქიდან გვზვერავს და გვითვალყურებსო. ერთი სწორედ ასეთი შემთხვევა მოხდა ისპაანში, ჩემს იქყოფნის დროს და, წარმოიდგინეთ, ეს შემთხვევა იყო სომხებში, იმათს ჯულფაში. ესევეა აგრედვე მიზეზი მისი, რომ

მთელს ირანში სახლი ერთ სართულიანი იციან. ვინმე რომ მაღალი სართული დადგას, მეზობლობა ნებას არ მისცემს: შენ მანდედან ყველა ეზოვებში გადაიყურები და ჩვენი დედაკაცები თავის სახლ-კარშიაც კი ვერ გამოდიანო.

ბაზარს აქაურს ადვილად წარმოიდგენს ჩვენებური კაცი, ვისაც კარგადა აქვს ნანახი და გასინჯული ავლაბრის ქარვასლები, თუმცა დიდი განსხვავებაცაა მათ შორის. აქ ერთი ქარვასლა მისდევს მეორეს, მეორე მიბმულია მესამეზედ და მიდინარ ასე დაუსრულებლად გალერეებში; არ იცი, სად თავდება ერთი და სად იწყება მეორე. აქ ყველა მხარეს ჩამწყრივებულნი არიან მოვაჭრენი და ხელოსნები. ერთი რომ ლამაზი კოხტა ევროპული მაღაზიაა, გვერდით ჭუჭყიანი და მყრალი დუქანია გამართული. ერთში რომ აბრაშუმეულს უზომავენ მუშტარს, მეორეში კბილით ჯღანს ეჭიდებიან; აქა ზის ყველანაირი მოვაჭრე; აქვე არიან ხელოსნები და არახუნებენ კვერით სხვა-და-სხვა სამუშაოს; აქვე სხედან სეუნდი—ნოტარიუსნი; აქვე არიან საკმელების მომხარშავნი; აქ არიან მისანნი და მერამლენი, აქ არიან ზარაფნი; დილით ბინდამდის ხალხი ჭინჭველასავეთა ფუტფუტებს—რიგისა მიდის, რიგისა მოდის, რიგისა ვაჭრობს; ზოგი მღერის, ზოგი ყორანსა კითხულობს და ილოცება, ზოგი გალობს, მოწყალებას თხოულობს. აქა ჰნახავთ მოხელეებს, საქმეზედ მიეშურებიან; აქვე შეგვხვდებით თეთრი ვირი, ოქრომკედით ნაკერი, ხავერდის ფაღონით შეკაზმული, რომელზედაც აღმხედრებულა კოხტა სპარსელი და სადარბაზოდ მიეშურება თავის მხლებლებით; აქვე მოუდის მეაქლემეს ერთი ან ორი აკიდებული აქლემი, თორე ხშირად მთელი ქარვანაც; მოდის და მოათამაშებს ჯოხს ხელში კოხტა-პრეწია ევროპელი მაღალი ცილინდრით და ლაიკის თათმანებით. მოსდევს უკან მევირე და მოერეება ტალახითა და ავურით დასაპალნებულ ვირებს; გვერდში იქვე კალიასავით მიჰსევიან მაღაზიას პირბადე ჩამოფარებული და მუთაქასავით ჩადრში გამოხვეული ქალები; მოახლოებითა ზის სეიედა, გაუშლია წინ სურათი ალის წამებისა და გრძელი ჯო-

ხით უჩვენებს და უხსნის ხალხს მათ მნიშვნელობას. მის გარეშემო გაოცებული ხალხი ჩაცუცქებულან და სულგანაბლანი შეჰყურებენ ხან სურათსა და ხან სიეიდს; აქვე მოუღის ჩავლადარს ჯორ-ვირები ჩეთი და ჰოროლით, საიდგანაც შიგ-მსხდომ დედა-კაცებს გადაუწევიათ ცოტათი პირ-ბადე და ცალი თვალით, ჩუმ-ჩუმად ათვალთვებენ ამვლელ-ჩამვლელებს; აქვე მოდის გადახდილი კალიასკა შაჰის ცოლებით, რომელსაც გარს აუარებელი ამაღა ახლავს და ხალხს განზედ აყენებენ, რომ არავინ გაბედოს და არ შეხედოს მათს მშვენიერებას.

თეირანში მოსვლის უმაღვე, მე გადავწყვიტე, რომ სისტუმროში უნდა მეცხოვრა, რადგან ენა არ მეყურებოდა. აქ კი შესაძლებელი იყო, ვინმე შემხვედროდა ისეთი, რომელსაც ან ქართული ან რუსული ენა სცოდნოდა. ჩემი მოლოდინი გამართლდა თვით სასტუმროს პატრონი ცოტ-ცოტაობით ამტკრევედა რუსულს; აქვე სცხოვრობდა ერთი ახალგაზდა რუსი ერთ კერძო რუსის ბანკში მოსამსახურე და რუსულს გარდა, არავითარი ენა არ ეყურებოდა.

დღეს თეირანში ორი სასტუმროა: ერთი ის, სადაც მე ჩამოვხდი და რომელსაც ალბერტის სასტუმროს ეძახიან, ლალაზარის ქუჩაზედ და მეორეც ინგლასელებისა, ჰალლადოვლეს ქუჩაზედ. ორივე უხეიროებია ძალიან, თუმცა რაც ღონეა ისევე მეორე სჯობია და ორივეზედ კი უკეთესია ანზალიის სასტუმრო. დღეს თეირანი დიდი ქალაქია, საკმარისადა ჰყავს წამსვლელ-მომსვლელი და დიდ ნაკლულევანებად უნდა ჩავთვალოს, რომ ერთი რიგიანი სასტუმრო არ მოგვაგება.

ჯერ არც კი დამესვენა, ჩემთან შემოვიდა ერთი უცნობი, ალ—ე თ—ძე შ—ლი. რუსულად ლაპარაკობდა. მთხოვა: რუსეთს მივალ, თქვენ, როგორც ახლად მოსულს, რუსის ფული გექნებათ და, თუ შეიძლებოდეს, მომიყიდეთო. აქედან გამოველაპარაკენათ ერთმანეთს და აღმოჩნდა, რომ მთის ინჟინერი ყოფილიყო, ექვსი წელიწადი საქართველოში ეცხოვრა, ხოდაშენში (კახეთს) მამულებიც შეეძინა და ბევრი საზოგადო

ნაცნობები დამისახელა, ნამეტნავ კახეთში. ცოლი ქუთაისში შეერთო (ქართველი ქალი არა) კაი ქართულის მცოდნე, თითონაც ორი-სამი სიტყვა იცოდა. მერე ყოველისფერი გაეყიდნა და ცოლ-შვილით აქეთ წამოსულიყო. ეხლა აქა ჰყიდდა კიდევ ყველაფერს და მოსკოვს მიდიოდა, იქ რაღაც სამსახური ეშოვა. რაც სიჩქარის გამო ვერ გაეყიდნა, ლატარიაში ჩაეგდო. ფული ბევრი მოეგროვებინა. ლატარიის შემდეგ ვახშამი გაემართათ და მეორე ღამეც ზედ მოებათ. მე ავად ვიყავი, ვერ ვეწვიე და როგორც სასტუმროს პატრონისაგან გავიგე, ის, ლატარიაში აღებული ფული, იქვე მიეფლანგა. როდესაც შემდეგ ჩემს სანახავად შემოვიდა, მე ვუსაყვედურე: მართალია, ამ შუა სპარსეთში ძალიან მიამა, როდესაც თქვენი მრავალჯამიერის ხმა შემომესმა, მაგრამ რა იყო, ის იმოდენა ფული რაზე გაჰფლანგე-მეთქი. იმან მიპასუხა: ყველას რო გაუკვირდეს, შენ არ უნდა გაგკვირებოდოდა, როგორც ბუნებით ქართველს,—მე ხომ თქვენი შეგირდი ვიყავიო. ეხლა მე ეხედავ, რომ შენ ექვს წელიწადში შენი მასწავლებლებისათვისაც გადაგიქარბებია, ძალიან ნიჭიერი შეგირდი გამოიმდგარხარ-მეთქი.

ამის შემდეგ ხშირად დაიარებოდა ჩემთან, ვიდრე თეორანიდან გავიდოდა და ვსაუბრობდით სხვა-და-სხვა საგნებზედ. ერთხელ, როდესაც მე ვკითხე, რად დაანებე კახეთს თავი, რატომ იქვე არ დაჰსახლდი-მეთქი. იმან ასეთი პასუხი მომცა: ამისთვის, რომ ცხოვრება მინდოდაო და გაიღიმა. კახეთი მშვენიერი ქვეყანაა, ძალიანაც მიყვარს, მაგრამ იმისი სიმშვენიერე მე კუჭს ვერ გამიძლობდა. იქ, იქაურები ვინც არიან, ისინიც კარგი მომზადებულები არიან, იმათ თითონაც გასჭირებიათ თავის დარჩენა და აქ კი მე „მეფე ვარ ბრმათა შორისაო“ და კიდევ გაიცინა.

ეს იმისი სიტყვები, ჩემის აზრით, მრავალმნიშვნელოვანია: მართლაც-და, ვინც კი აქ ევროპელია, სულ ისეთი, რომელსაც თავის ქვეყანაში ვერ შესძლებია ლუკმა პურის მოპოვება. მოდის აქ, ამ სიშორეზედ, გადმოიკარგება და რაც უკადრისია იმასაც იკადრებს, ოღონდ თავი დაირჩინოს—და ანუ, თუ დღე

გამოუდარებს, ბევრიც შეაგროვოს, რომ შემდეგში თავ-მოწონებით გაბრუნდეს ისევ თავის ქაეყანაში და უკანასკნელი დღეები სიტკობებით გაატაროს. რას იტყვის კაცი უსინდისო საქმეს, რომ უფრო მომეტებულად იმათი ხელიდან არ გამოდიოდეს. ყველა ხელზე მოსამსახურე, ყველა მეკოფოე, ყველა ქუჩის მაწანწალა ამისთანა შორ ქვეყანაში და გაუნათლებელ ხალხში მიეშურება. რა უნდა შეიტანონ ამისთანა ყარტალ-ყურტალებმა რიგიანი და გამოსადეგი რამ იმ უცხო ხალხში? რასაკვირველია, ყოველივე ის, რაც ნაკლულევენებას შეადგენს ევროპული ცივილიზაციისას, რაც დასაწუნი და გასაკიცხი მხარეები აქვს მას. აქედან წარმოსდგება სიძულილი სპარსელი ხალხისა „ფარანგისადმი“, როგორც ისინი უწოდებენ ევროპელთ; ეს არის უპირველესი მიზეზი, რომ, როგორც აზიაში ბევრგან, ისე სხვა ქვეყნებში ევროპელებს კარი გამოუხშეს. რა ჰქმნან, რომ ასე არ მოიქცნენ? სად იყო ერთი ისეთი შემთხვევა, რომ ევროპელთ, უანგაროდ, სხვა ხალხთათვის სასიკეთო რამ განეზრახათ და ამ განზრახვის შესრულებამდე ეს გუნდი და გუნდი სალახანათა და მაწანწალათა უწინარეს არ შეჰსეოდეს იმ ქვეყანას კალიასავით? სად იყო ერთი ისეთი შემთხვევა, რომ ევროპელმა ფენი შესდგა გაუნათლებელ ქვეყანაში და ვიდრე იმათ თავის ცივილიზაციას მიაწვდიდა, თვით იმავე ცივილიზაციას არ ამოაჭამა ხალხი? რას ჰმოწმობს ვანდიმენების ქვეყანა? რას ასწავლის მთელი ავსტრალია და ამერიკა თავისის განათლებული მეზიკელებითა და პერეულებით? რა მაგალითია უფრო კარგა მომზადებულის და ძველად დიდის განათლების მექონის აზიის სხვა-და-სხვა ერთა, მოყოლებული ინდოეთიდან? მერე თვითონვე მიჰყვებიან და უგუნურებაში ამტყუენებენ: კარებ დაკეტილში სხედან, ევროპის ცივილიზაციის უკვდავებას არ ეწაფებიანო. ხალხს თავისი ალლო აქვს, რომლითაც ის ყოველთვის ხელმძღვანელობს. რა ჰქმნას? უნდა დეეწაფოს, მაგრამ რად უნდა, თუ კი ჰკრძნობს, რომ ის უკვდავება პირად მისთვის პირველი მომაკვდინებელი იქმნება. ნუ თუ გასამტყუნარია, რომ ხალხი თავისის ხელით თავს არ იკლავს!

ეს მაგონებს ერთ პატარა ქართულ ლექსს: „ცხვარს ყვავები დაჰსეოდა, არწივმა მათ ზარი დასცა; ცხვარმა მადლობა შესწირა, მან კი სარჩოდ წარიტაცა“. უკაცრავად მკითხველთან, რომ ჩვენ აქ ცოტა სიტყვა გვაეჭიანურეთ, მაგრამ ეს მოგვაგონა სპარსელებისა და „ფარანგების“ ერთმანეთში დამოკიდებულებამ. სპარსელს სძულს ჭირივით, თუმცა ეშინიან კიდევ იმისი. ისე არ გაივლის ქუჩაზედ ევროპელი, რომ დღესაც ხშირად ან მასხარად არ აიგდონ და ან თავსიცილი და კიჟინი არ დააყარონ, თორე ხანდისხან პატარ-პატარა კენჭსა და ჯოხებსაც მიაყოლებენ ხოლმე უკანიდან.

ჩემს ისპანში მყოფობის დროს ერთი ახალგაზდა ყმაწვილი, სახელმწიფო ბანკში მოსამსახურე, მიდენილიყო სამსახურში, თავიდან ფეხებამდე ევროპულად გამოწყობილი. ერთს ვილაკას, ერთი საჩაიდან ესროლა ზედ ქუჩაზედ ქვა უკანიდან და თავი გაეჩენა. ყმაწვილი პირდაპირ ზილლი სულთანთან შესულიყო და ეჩივლა. ზილლი სულთანს იმავე წამს 60 იახაული გაეგზავნა და ის საჩაიე სრულიად ეეფორიაქებინა. მსროლელი დამალულიყო, დანარჩენები კი სულ დაეჭირათ და საპყრობილეში ჩაეყარათ. მერე ზილლი სულთანს სამისათვის სამი თვით საპყრობილე გადაეწყვიტა, ორისათვის საპყრობილის გარდა ას-ასი სპარსელი თუმანი (200 მ.) ჯარიმა და მსროლელისთვის, ამეებს გარდა, ყურის ჩამოთლაც. იმ ქვის მსროლელს ერთი ახლო ნათესავი ვილაც დიდი კაცი აღმოსჩენოდა; ჰხლებოდა ზილლი სულთანს და ეთხოვნა: ის დამნაშავე ჩემი ნათესავია, ამ ჯერად აპატიე და, თუ მერე რაიმე დააშაოს, როგორც გენებოს, ისე დასაჯეო. ზილლი სულთანს ყურის მოჭრა ეპატიებინა და გამოეცხადებინა, რომ უკეთუ დღეის შემდეგ შენიშნული იქნება ვინმე, რომ ევროპელს ანუ სომეხს რაიმე დაუშავა, სამი თვით ციხეში ჩაისმება, 100 თუმანი ჯარიმა გარდახდება და ყურიც ჩამოეთლებოა.

ტყუილად ინუგეშებდნენ ზოგნი თავს, რომ ეს ფანატოკობის ბრალიაო. მე საკმარისად დაფუხლოვდი ამ ხალხს, თუმცა არ შემიძლიან ეთქვა, რომ ზედმიწევნით ვიცნობ-მეთქი,

მაგრამ მაინც ის რქებიანი ფანატიკოსობა არსად შემიმჩნევია. მართალია, არიან ფანატიკოსებიც, მაგრამ განა ამ ჩვენ კურთხეულსა და დალოცვილ ქვეყანაში კი არ არიან ფანატიკოსნი? რატომ ამ ფანატიკოსობას სხვა რჯულის ხალხთან არა ხმარობენ სპარსელები? რაღა სწორედ ქრისტიანი ევროპელისთვის გახდა ფანატიკოსი? ცოტა რჯულის ხალხი არის შიგ სპარსეთში? ამისი მიზეზი ეს არ არის, ნამდვილი მიზეზი ის გახლავთ, რაც მე ზეით მოვიხსენიე.

მე ვნახე აქ, სასტუმროში ერთი ევროპელი, შთამომავლობით ირლანდიელი იყო, 50 წელიწადს გადასული იქნებოდა. ოსმალეთის ჯარში ემსახურნა, მაიორობა მიეცათ და გამოეგდოთ. იქიდან ერთს იმის მეგობარს მოეწვია თეირანში,—მოდი აქ, აქ ერთი ევროპელი ღენერალი მოკვდა, იმის ადგილს შენ მოგცემენო. საშინელი ლოთი იყო: იჯდა ამ დღით და ვისკისა თხოულობდა და რო გამოიბრუებოდა, სკამიდან ბრაგვა მოსძვრებოდა. გორავდა საზოზლრად იატაკზედ და ადგომის თავი არა ჰქონდა. ლოგინიდან გადმოვარდნისა ხომ ანგარიში აღარ იყო,—ლამეში, სულ რომ ცოტა, ერთი სამჯერ უნდა ჩამოვარდნილიყო. დეეცემოდა ძირს და შეინძრეოდა მთელი სასტუმრო. ჩვენ, მდგმურები გულდახეთქილები წამოვცვივდებოდით ზეზე და ის კი არხეინადა გორავდა ძირს და იძახოდა: „სულეიმან! ვისკი.—სულეიმან, ვისკიო!“

როდესაც თეირანიდან ისპანისაკენ მივდიოდი, ერთგან ვზაში ერთ სადგურზედ შემხვდა 4 ევროპელი.—ეზოში გამოსულიყვნენ: ერთი ქათამსა ჰბტყენიდა, მეორე ხახვსა სჭრიდა, მესამეს წყალი მოჰქონდა და მეოთხე ქვაბსა ჰრეცხავდა. ოთხივ დატიტვლებულიყვნენ, მარტო ერთი პერანგის შემდეგის სინაბარა იყვნენ და თავზედაც ინგლისური დიდი ქუდები ჩამოეფხატათ. არ ვიტყვი იმათ სახეებს, საკმარისი იყო კაცს მარტო ფეხებზედ დეხედნა იმათთვის, გული ეერეოდა. განა ისინიც რომელიმე განათლებული ქვეყნის შვილნი იყვნენ? დამერწმუნეთ, რომ არა. ეს იყო ოთხი პირუტყვი, პირუტყვულის

აღლოთი აღქურვილი. და სად ან რად მიბრძანდებოდნენ, როგორა გგონიათ? ირანში, ველური ხალხის გასანათლებლად, — ცივილიზატორნი გახლდნენ. მაგრამ რა ჰქმნან იმ უბედურთ, რომ ისინიც კი, იმ თავისის თავგანწირულობითაც ვერას გახდნენ ამ ბარბაროს ხალხში. ნუ გეგონებათ, რომ ამას მე ჩემად ვიგონებდე. სწორედ ეს პასუხი მივიღე, როდესაც ერთ ვეროპელს ვკითხავდი დაბრუნების მიზეზსა.

ეს იყო ყაზვინსა და თეირანს შუა, არ მახსოვს რომელ სადგურზე წამოვეწიენით. თეირნიდან რუსეთს მიდიოდნენ, ერთი ვირი ექირავნათ და ჯერ-ჯერითა სხდებოდნენ. რომ დამინახეს, მოვიდნენ სამივენი და თამბაქო მთხოვეს, — აქ სასყიდელი არსად არის და შემოგვევლიათ. მე ერთი ყუთი თამბაქო მივე და სამ-სამიც არაყი დავალეინე და როდესაც გამოველაპარაკე სხვა-და-სხვა რამეზედ, ერთმა მათგანმა ასე მიპასუხა: ეს ისეთი ბარბაროსი ხალხია, რომ ამათში განათლებულს და განვითარებულს ხალს არ ეცხოვრება. თქვენ წარმოიდგინეთ, იქიდან აქ კაცი მოდის და იმის მაგიერ, რომ ის მადლობით მიიღონ, ცხოვრების გზას არ აძლევენ. დამერწმუნეთ, ესინი იმ გზაზედა დგანან, რომ თავის ღღეში არა ეშვებებათ-რა, — ამათი საქმე შორჩომილიათ. და ზედ მეორემ დაურთო, — მაშ რა იქნება, როდესაც კაცი განათლებას არ მიესწრაფის და განათლებულს ხალხს გაურბისო და სხვა და სხვა. ვინ მოსთვლის, რამდენი უმადურება და უკმაყოფილება გამოაცხადეს. რა ამბავი უნდა ჩაიტანონ იმათ თავიანთ ქვეყნებში? რა აზრი უნდა შეადგინონ ამათის ლაპარაკიდან, მათმა მოწინავე ხალხმა, რომელნიც თავიანთ კაბინეთში სხედან და ამათთანაების ლაპარაკის მეტი არა ესმით-რა? რა გაეწყობა მოთმინების მეტი-მეთქი, დავანუგეშე, ჩვენ მინც გული არ უნდა გავიტეხოთ და თავგანწირულებით, უნდა ვემსახუროთ ცივილიზაციის გავრცელებას კაცობრიობის სასარგებლოდ და სანუგეშოდა-მეთქი და გავშორდი. არ ვიცი, რათი აიხსნება, მაგრამ მე თვითონ, მინამ სპარსეთში ვიყავი, ვეროპელებთან გული არ მიდგებოდა და მუდამ სპარსელებში ყოფნას ვამჯობინებდი.

სპარსეთში ენის უცოდინარობა ყველაფერში მაბრკოლებდა და უნდა უსათუოდ მოენე მეშოვნა. დავიჭირე მეც ერთი სომეხი ახალგაზდა ყმაწვილი, რომელსაც მოენობა უნდა გაეწია ჩემთვის და სამსახურიც, რაც კი დამჭირდებოდა. ესლა თავისუფლად შემეძლო ყველგან წასვლა-წამოსვლა და განვიზრახე დამეთვალეობინა ყოველივე, რაც თეირანში უფრო ღირს-შესანიშნავი იქნებოდა. პირველი იყო ამათში შაჰის „ამარატის“ დათვალეობა.

თოფხანის მოედნიდან ქვეით მხრივ ერთი ლამაზი ალყათის კარებია, საიდანაც იწყობა ერთი მოკლე, მაგრამ ძალიან ლამაზი და განიერი ქუჩა. ეს ქუჩა მიდის მეფის სახლამდე, პირ-და-პირ კარის ბჭემდე. მერე იქ იყოფა ორ ძალიან წვრილ ქუჩად და უხვევს ორ მხარეს მეფის სასახლისას. ეს არის ბჭე, რომელსაც სპარსელები უწოდებენ „ღარალმასს“ (ალმასის კარს), ჩინებული სანახავია. მთლად ერთი წინაპირი შაჰის სახლისა ლამაზის ხელოვნებით არის გამოყვანილი სპარსულს გემოვნებაზე, სულ სარკით მოჭედილი. როგორც ეს, ისრევე გალაენის კარებები, მეჩეთის გუმბათები და მინარეთები და ბევრი ამგვარი სხვა საქმე არწმუნებს კაცს, რომ სპარსელს ღღემდე, ამდენს განსაცდელში გამოვლილს, ზოგიერთი რამ ხელოვნება კიდევ არ დაუკარგავს.

ჩაცყვეით აქედან ერთ გვერდის წვრილ ქუჩას და შევედით ერთ ბაღში. აქ ყველაზე უპირველესად თვალში მეცა ერთი საშინელი დიდი ზარბაზანი, რომელსაც გარეშემო ხიშტიანი თოფების ღობე ჰქონდა შემოვლებული. ეს, როგორც მიაშბეს, რომელიღაც მეფეს ეჩუქებინა შაჰისათვის და მას აქეთია ესე სდგას აქ, ერთს ადგილს. როდესაც მის მნიშვნელობაზედ ვეკითხებოდი, მითხრეს: ეს ადგილი „ბასტა“ არისო. და აი რა არის ბასტა ანუ რა და რა ადგილები ითვლება ბასტად.

სიტყვა ბასტა წარმოსდგება სიტყვიდან ბასთან—შეკვრა, დაკეტვა და ჰნიშნავს შეკრულს ანუ დაკეტილს. ყოველივე დამნაშავე და ბოროტ-მომქმედი კაცი, რომელსაცა სდევნის

ხალხი, მთავრობა და მართლ-მსაჯულება, უვნებელ იქმნება, უკეთეს ის მოასწრობს და თავს შეაფარებს ამ ზარბაზანს. მისი ზელის ხლება აღარავის შეეძლება, ვიდრე ის იქიდან არ გამოვა და მიწამაც, ავად თუ კარგად, რასმეს მოაგვარებს თავს საქმისთვის; სწორედ ისე, როგორც ეს ძველად იყო ურუმში. ამისთანა ადგილად ითვლება აგრედვე მეჩითები, სომხების ვანქი ისპანში, ყუმი მთლად, როგორც წმინდა ქალაქი, მეფის ბოსელი (ეს კი არ ვიცი რად?) და ზოგიერთი სხვა ადგილები.

ამ ზარბაზნის უკან იწყება ერთა უშვებელი აუზი; მე ამოდენა ჯერ არსად მენახა. აუზს უკან რამდენიმე ფეხი კიბეა ასასვლელი და იქიდან მისდევს ლამაზად ნაკეთები ბაღი. ამ ბაღში სდგას ტახტი მარმარილოსი. ეს წარმოადგენს ერთ კაი მოზრდილ შენობას, რომელსაც ამ შესავალი კარის მხრივ ერთი პირი წინა კედელი არა აქვს. გარედან კედლებს მარმარილოს ქობა აქვს შემოვლებული და მთლად კედელიც მარტაკით არის გამშვენებული. შიგნიდან როგორც იატაკი, აგრედვე ქობა კედლებისა ამავე მარმარილოსია, ხოლო უფრო სუფთა. წინ, ღია მხარეს შეყენებული აქვს ორი გრებილი სვეტი ამავე ქვისა. ამ სვეტებ შუა, ზედ შუაზედ გამართულია ტახტი. ტახტი სავარძელსა ჰგავს მოყვანილობით, მთლად მარმარილოსია. სულ ფიგურებად არის ნაქცევი და მარმარილოს ფიგურებზედვე შეყენებული. კედლები ოთახისა სულ სარკისაა. შიგა და შიგ სიმეტრიულად ატანია დიდრონი სარკეები და ფერადად ნახატი დიდრონი სურათებში შემდეგ პირთა: 1, ნასრედლინი, დღევანდელი მბრძანებელი სპარსეთისა; 2, მამად შაჰი, მამა ამისი; 3, ვალიადი, ტახტის მემკვიდრე; 4, ჭათალი შაჰი, პაპა ნასრედლინისა; 5, გმირი რუსთემი; 6, ამირ თეიმური; 7, შაჰ-ისმაილი და 8, ნადირ შაჰი. შენობა იოლონად მალა სდგას, რომ აქედან იატაკზედ მჯდომი კაცი, ზედ თავებზედ გადაპყურებს ძირს, ეზოში მდგარ ხალხს. აქედანვე თვალწინ უაღაველება კაცს ლამაზად მოვლილი პატარა ბაღი, სადაც იქვე, წინ გამართულია თეთრი მარმარილოს აუზი კვერცხივით მოყვანილობისა, სამის შადრევნით;

მის შემდეგ არის ერთი სხვა ძალიან გრძელი ქვის აუზი, სადაც 15 შადრევანი დავთვალე და იმის უკანაც შემოსასვლელი კარი, რომელზედაც ფერადის მარტაკით არის გამოყვანილი ბრძოლა რუსთემ გმირისა დევთან. შაჰი ამ სასახლეში მოდის წელიწადში ერთხელ, მარტში (იმათ ახალი წლის დღეს); და მაშინ, როდესაც შაჰი დაბანდება ტახტზედ, ტახტის ყველა ფიგურიდან დაიძვრის შადრევნები, რომლებიც ზედ შაჰის გვირგვინზედ ბრილიანტის მარცვლებივით სხვა-და-სხვა მხარეს ცვივიან. ძირს აუარებელი ხალხი სდგას, მისალოცად მოსულია და იქვე სასახლის მგოსანნი მოსთქვამენ მის შესხმა-დიდებას.

აქვე, გვერდში არის კიდევ ერთი სხვა ოთახი, როგორც კაბინეთი იმ ერთი შემთხვევისათვის. მოქედლია მთლად სურათებით. ყურადღებას იქცევს ამ სურათებში, შობა ქრისტესი სწორედ შაჰის სამწერლო მაგიდის ზემოდან და ლხინი ქრისტეს შობის გამო მის პირდაპირ, მეორე კედელზედ. აქვე არის დავით მეფე ურიათა და მეფე სოლომონ ბრძენი. დანარჩენი სურათები სულ სპარსეთის მეფეებისაა.

აქედან შევბრუნდით თვით იმის სადგომის სანახავად. სახლი ოთხ-კუთხია, ქარვასლის მაგვარ ფორმაზედ აშენებული. საზოგადოდ სულ ამნაირად აშენებენ მთელს ირანში სახლებს, სადაც გარეშემო ოთახებია ხოლმე შემომწყკრივებული, შუაში ბალი ანუ ცარიელი ეზო და ეზოს გულშიაც აუზი. აი ამის მაგვარი მოყვანილობა აქვს მეფის სადგომ სახლსაც. გარედან კედლებს მარმარილოს ქობა აქვს შემოვლებული, იმის ზევით მარტაკი და ამ მარტაკისა გამოყვანილია სხვა-და-სხვა გვარი სახეები, სურათები და ზოგან მთელი მხატვრობა ისტორიულის შინაარსით.

ეს მეორედ ვიყავ წასული, მაგრამ შიგნიდან ვერც ეხლა დავიარეთ; თუმცა ამ ჯერად კაი გავლენიანი პირი მყვანდა თანა, მაგრამ ის, რომელსაც გასაღებები ჰპარებოდა, სადღაც ჯანდაბას წასულიყო.

აქ ზოგიერთი ოთახი სხვა-და-სხვა სამსახურებისათვის არის დანიშნული, აქვეა ერთგან მოთავსებული ხაზინა. არის ერთი

ოთახი სპეციალურად მხოლოდ სხვა-და-სხვა უცხო ფრინველ-თა შესანახავად და ერთიკ დიდი განყოფილება მუშენისათვის, სადაც ინახება ყოველგვარი ძველის-ძველი ნივთები. აქვეა სამს სხვა-და-სხვა კუთხეში გამართული არანეყრეიებსავით სავა-ლები, რომლებსაც უკანა და გვერდის კედლები ქვითკირისა აქვს და წინა კედლები ბალის მხარეს და სახურავები შუშისა. ამ სავალების იატაკი და ქობა თეთრი მარმარილოსია და იმის ზემოდან მარტაცი, სხვა-და-სხვა სახეებად გამოყვანილი: იატაკში, ზედ შუაზედ ჩამჯდარია ღრმად ღარი თეთრი მარმარი-ლოსივე და შიგ მუდამ მოჩხრიალებს ანკარა წყლის ნაკადუ-ლი, აქეთ-იქით მისდევს შიგ მარმარილოში ჩარგული დიდრო-ნი ხეები სხვა-და-სხვა გვარი ფორთოხალისა. აქვე ადგილ-ადგილ სდგას მარმარილოს სკამები, მარმარილოსავე ფიგურებზედ შე-ყენებული.

ბალი თუმცა პატარაა, მაგრამ კოხტაა და ძალიან ლამა-ზი. შუაზედ გამართულია აუზი და უვლის ყოველგან ამ ბაღს: ზოგან სრუტეს მაგვარად უერთებს ერთ ნაწილს მეორეს, ზო-გან ყურეების სანახაობა აქვს თავისის ნახევარ კუნძულებით. შიგა და შიგ ნამცეცა კუნძულებია ყვავილებით შემკული. ადგილ-ადგილ გაყვანილია სრუტეებზედ პაწია კოხტა ხიდები. მთლად ნაპირები ამ აუზისა შემომწყრივებულია ფერად-ფერა-დად შეღებილი პატარა ქორტებით. ზოგი მათგანი ისე დასამ-შვენებლად სდგას, ზოგზედ ლიფლიფაა გაკეთებული და ზო-გზედ ყვავილის ქილები. ადგილ-ადგილ დიდრონი ქორტია (ირმისა, გედისა), ადგილ-ადგილ დაყოლებულია ლამაზი მარ-მარილოს შადრევნები. სდგას აქა-იქ ლიფლიფა ელექტრონისა და უფრო მომეტებული კი გაზისა.

სასახლე ნაიბ სალთანესი¹⁾ ორ-სართულიანი შენობაა. სდგას შიგ შუა ბაღში და სახლის აქეთ-იქით მხარეს ორი დი-დი აუზი აქვს. ბალი ძალიან დიდია და ევროპულად მოვლი-ლი. ძირის სართული სასახლის მიწის პირად არის. აქ გამარ-თულია ერთი დიდი ჯვარედინი დარბაზი. დარბაზი მთლად

1) შეილია შაჰისა.

სარკისაა, შიგ შუაში მარმარილოს აუზია, იატაკზედ დაბლა რამდენიმე საფეხურით. აუზის შუაში და გარშემო შადრევნებია. აუზის ზემოდან დაკიდებულია დიდი ბროლის ქალი ფერადის შუშებით. კედლებზედ ბევრი ბროლის კანდელიაბრებია აგრედვე ფერადის შუშებით და რაღაცა ფანტასტიური რამ გამოდის ღამით, როდესაც კანდელიაბრებისა და ქალის ფერად ფერადი სინათლე შეერთებული შადრევნების ბჭყვრიალთანა და დენასთან გადავ-გადმოვა სარკის კედლების შემწვობით.

მეორე სართული მუდმივი საცხოვრებელია. აქ ოთახები მთლად ევროპულად არის მოწყობილი გარდა ერთის დარბაზისა, რომელიც ევროპულიც არის და აზიურიც.

ქალაქის ერთს ნაპირში ბალია და სასახლე ამინ სულთანისა, მაგრამ ვიდრე მის სახლ-კარზე ვიტყვით რასმე, უმჯობესია გავაცნო მკითხველს, ვინ არის თვით ამინ სულთანი. ამინ სულთანი, იგივე სადრაზამი, კანცლერია სპარსეთისა და მარჯვენა ხელი შაჰისა. დღეს თუ ვინმე იხსენიება სპარსეთში— მხოლოდ ის. ისე აქვს დაყენებული საქმე, რომ რაც და როგორცა ჰსურს, ისე აკეთებს. უყვარს შაჰს ძალიან და დიდი პატივის მცემელიც არის იმისი. ასე რომ განგებ იმისთვის, რაც აქამდის არა ყოფილა, ახალ-ახალ ჭიტულებს იგონებენო. უყვარს აგრედვე ხალს და მას მიაწერენ ბევრს მსხვილ-მსხვილ საქმეებს. ასრე, მაგალითად, მე გავიგონე თვით ხალხისაგან, რომ ქ. ყუმის უპირველესი ემამზადე ჰაზრათ მასსუმისა მას გაუმშვენიერებია და ახალი გუმბათი დაუგამს და ამბობენ, ეს გუმბათი ოქროსიაო; მასვე მიაწერენ და ძალიან აქებენ სპარსეთის სამზღვარზედ ერთ მისალოცავს, მაქა-მერდინში მიმავალ მლოცავთათვის აშენებულს. სახით ღამაზი კაცია. უფრო ახალგაზღვებში ჩაითვლება, — დიდი სიმდიდრის პატრონია. ბალი იმისი არ არის ისე დიდი, როგორც ნაიბ სალთანესი, მაგრამ მოვლალია უკეთესად, ვიდრე რომელიმე ბალი მთელ სპარსეთში. ისე შეწყობილი და შერჩეულია ერთმანეთში ყვავილები, ფერითა და მოხაზულობით, დახატულსა ჰგავს, ნამდვილი ევროპული გემოვნებით. მაინც ყოველის-

ფერი ევროპულადა აქვს გამართული და თითონაც ევროპულადა სცხოვრობს. კაბინეთი იმისი, სასტუმრო, დარბაზი, საწოლი და თვით შენობა—სულ ევროპულია,

გავიცან ერთ დღეს რაფიელხან ენაკოლოფიანი და მირზა სულეიმან ხანი, თავადი სომხეთისა. რაფიელი ძლიერ ახალგაზნდაკაცია და აფიცრად არის სპარსეთის სამსახურში, ხოლო მირზა სულეიმანი კაი მოხუცებული კაცია. ორივე ამათი საგვარეულო გადმოსულები არიან საქართველოდან, როგორც ესა სჩანს თვით მათის გვარებიდან და მომყავს აქ ორივე ამ საგვარეულოს ცნობები მათის საქართველოდან გამოსვლის დღიდან.

გამოსულან საქართველოდან სამნი ენაკოლოფაშვილები: ალაღარ ხანი, მანუჩარ ხანი და მირზა როსტამი და მოუყვანიათ თან აგრეთვე დისწული ერთი ალაღარ ხანისა, იუსუფ ბეგი, რომელსაც იმ დროს მამა მოჰკვდომია და ობლად დარჩენილა. ალაღარ ხანს ცოლი კი შეურთავს, მაგრამ შვილი არ მისცემია. მანუჩარ ხან გამაჰმადიანებულია და არ იციან, ძალით თუ ნებით დასაჭურისებული ყოფილა. მირზა როსტამს ჰყვლია ორი შვილი: სულეიმან ხან და მირზა გორგინ ხან, რომელიც გამაჰმადიანებულია. სულეიმანს ჰყვლია ორი ქალი და სამი ვაჟი, რომელთაგან ერთი ჩქარა მომკვდარა, მეორე ჯანგირ ხან უცოლშვილოდ გადაგებულია და მესამე, ნარიმან ხან დღეს ვენაშია სპარსეთის მოციქულად. ჰყავს ცოლი და ორი ქალი. ამგვარად ამ სამთაგან ენაკოლოფიანთ საგვარეულოს არც ერთი ვაჟი, როგორც წარმომადგენელი გვარისა აღარ შერჩენია და შტო ამათი სრულიად შეწყვეტილა.

დისწულს მათსას იუსუფ ხანს მისცემია ორი ვაჟი: ბაბახანი და ასლანხანი. ასლან ხანსა ჰყავს ეხლა ოთხი ქალი და ერთი ვაჟი, ფარეიზ ხანი, ხოლო ბაბახანს დარჩომია სამი ქალი და ორი ვაჟი: რაფიელ ხანი და მიქაელ ხანი.

ამ რაფიელმა მიაშობა, როდესაც პაპა-ჩემი, იუსუფ (იოსებ) მოსულა საქართველოდან, თან დიდძალი ქართველობა მოუყვანია, ზოგი, როგორც მოსამსახურეები და ზოგი, როგორც ხელოსნებიო. თვითონაც ერთი სომხური სიტყვა არა სცოდნია და, მე ვგონებ, ის ქართველი უნდა ყოფილიყოს და შემდეგ აქ გავსომხებულვართო, ასე მოუთხრობს დღეს იმ გადმოსახლებული იუსუფის შვილის-შვილი, რაფაელი.

ამათთან ერთად, ჩემის აზრით, ანუ იმავე ხანებში მოსულა საქართველოდან აგრედვე მირზა დაუდ ხან სომხეთისა, რომელიც ყოფილა ძიამანუჩარხან ენაკოლოფიანისა. ამას ჰყოლია სამი ვაჟი: მირზა იუსუფ ხანი, მირზა სულეიმან ხანი და მირზა პეტროს ხანი. ამათში მირზა პეტროს უცლოშვილია, სცხოვრობს თეირანში, მირზა სულეიმანს ჰყოლია ერთი ვაჟი, მირზა გურგენ ხანი და მოჰკლამია, თითონ თეირანში სცხოვრობს; მირზა იუსუფ ხანს ჰყოლია ორი ქალი და ორი ვაჟი, რომელთაგან უფროსი, მირზა დიმიტრი ხან უშვილოდ გადაგებულია და მეორეს, მირზა თამაზ ხანს ჰყავს შვილები, თითონ დღეს მირფანჯია (სრული იარანალი) და თეირანში სცხოვრობს. აქაც, როგორცა ხედავთ, თავადი სომხეთსკის შტო ეწლა მარტო ამ თამაზ-ხანზეა დამყარებული.

ამათი გადმოსახლების შესახებ მირზა სულეიმან ხანმა მითხრა, რომ ერმოლოვის დროს წამოსულა მამა-ჩემი საქართველოდანაო. იმანვე მიაშობა აგრედვე, რომ მამა იმისი, მირზა დოუთხანი დიდი მცოდნე ყოფილიყო ქართული ენისა, და ერმოლოვის თხოვნით რუსულ-ქართული ლექსიკონის შედგენას შესდგომოდა. ისე რომ, როდესაც იმას გადაეწყვიტა სპარსეთს წამოსვლა, ერმოლოვი, თურმე, არ უშვებდა, ვიდრე დოუდხანი არ დაჰპირებოდა, რომ ჩქარა გავათავებ იქ ამ ლექსიკონს და იქიდან გაახლებთო.—მერე იმას დეესრულებინა კიდევ ლექსიკონი, მაგრამ გამოგზავნით ვეღარ გამოეგზავნა, რადგან იმ დროს ერმოლოვი გადაეყვანათ საქართველოდან. ეწლა ეს ლექსიკონი აქვს მირფანჯს, მირზა თამაზ ხანს, მაგრამ ვერ მომიხდა მისი გადასინჯვა, რადგან ორჯელ ვიყავი ამ ამბების შეტყობის შემდეგ იმასთან და ვერც ერთხელ ვერ მივასწარ სახლში. მესამეზედ კიდევ, როცა თვით იმას დენიშნა დრო, მე ვეღარ მოვიცალე და მეორე დღეს უნდა თეირანიდანაც გავსულიყავი, დაცდა აღარ შეიძლებოდა.

ერთხელ მითხრა ერთმა ხანმა, დღეს უნდა ორი კაცი სიკვდილით დასაჯონ და, თუ გნებავთ, წავიდეთ სანახავადაო. მე ვუთხარ, მე ვერ ვუყურებ, წადი შენ ნახე და მერე ყველაფერი მიაშბე-მეთქი. და იმანაც, როდესაც უკან დაბრუნდა, მიაშობა შემდეგი.—„მოიყვანეს ის ორივე დამნაშავე, ხელ-ფეხ შეკრული იმ დიდ ზარბაზანთან, გადააწვინეს იქვე, დედამიწა-

ზედ, გულადმა, ჩაჰკიდა ცხვირის ნესტოებში ზელი ჯალათმა, გადუგრიხა ცხვარივით კისერი და გამოუსო ყელში თავისი თვალმარგალიტით შეჭედილი დანა. ჩაბეს მერე ფეხებში ორივეს თოკი და ისე თრევით მოატარეს ბაზრები და ზოგიერთი ქუჩები. თან ახლდა ამ საზიზღარი პროცესიის დროს რამდენიმე მეფის მოხელე და მანდატურნი, როგორც მცველნი. ადგილ-ადგილ აყენებდნენ, რომ მაგალითად დეცხსომებინათ ხალხისათვის! მოგეხსენებათ, ყველას თავისი ცნობის-მოყვარე აზრად ელევა, და ამასაც აჰყოლოდა ბლომა ხალხი, მაგრამ ყველაზედ უფრო მეტი ასდევნებოდნენ სისხლის ლოკით ძაღლები.

ამბობენ, ერთი მათგანი ქურდი იყო, სდევნიდნენ დასაჭერად და ამ დევნაში ერთი უბრალო პოლიციელი მოეკლო, ხოლო მეორე ყოფილა მანდატური ნაიბ სალთანესი და ისე, შემთხვევით შემოჰკლამია ერთი მეფის მანდატურთაგანი; მაგრამ რადგან სიკვდილისათვის სიკვდილივეა განსჯილი, ამისთვის ისიც უთუოდ სიკვდილით უნდა დაესაჯათო.

თეირანში ორი საყდარია სომხებისა. დავათვლიერე ორივე, რადგან გაგებული მქონდა აქვე, რომ ალექსანდრე ბატონი-შვილის საფლავი აქ, თეირანში ანუ იმის ახლო სოფელში სადმე უნდა ყოფილიყო. ერთი ამ საყდართაგანი, რომელიც უფრო ახალ უბანშია თეირანისა, არასფერს წარმოადგენს საიმისოს; ახლად არც აგებული ერთი ძველი ჰაწია საყდრის ალაგას და, რასაკვირველია, არც ძველი და არც თუ ახალი საყურადღებო რამ იქ არა მოიპოვება-რა. მეორე საყდარი „შაჰ-აბდულ აზიმის“ უბანშია და ძალიან განაპირად არის ქალაქისა. აქ ყოფილან დასახლებულნი უწინ სომხები და დღეს კი ორიოდ-სამი კომლი-ღა დარჩომილა, დანარჩენი სომხობა სულ ქალაქის ახალ ნაწილში გადმოსულან. ამ საყდრის ეზოში საკმარისად ბევრი ძეგლებია: რუსისა, ფრანგისა, ნემეცისა და ყველა ქრისტიანი ხალხისა, ალბად, ვიდრე რუსისა თუ სხვა ქრისტიან ხალხის საყდრები დაარსდებოდა ქ. თეირანში. არის ბევრი ძალიან ძვირფასი და ლამაზი ძეგლები, მაგრამ ჩემი ყუ-

დღეა მიიქცია აქ ერთმა სადა ქვამ, რომელზედაც ძალიან სადა წარწერა იყო.— „Фотографъ В. В. Баркановъ. 1892 года“. საწყალი ბარკანოვი-მეთქი, ვთქვი ერთბაშად, რამწამს დავინახე იმისი საფლავი და ძალიანაც დამენანა. მართლაც-და, საწყალი! თქვენ წარმოიდგინეთ, პატრონი არავინა ჰყოლია, რომ დაბადების დღე მაინც წაეწერათ მის საფლავის ქვაზედ და მისი ფოტოგრაფიული სურათები კი რა დიდ-ძალია მოფენილი სპარსეთში. ისე სახლს ვერა ჰნახავს კაცი იქ საზოგადოდ და ნამეტნავ თეირანში, რომ ორი და სამი რამ იმისი გადაღებული ანუ იქაურივე და ანუ აქედან წადებული, კედლებზედ არ იყოს ჩამოკანჭურებული. ერთი სომხის სახლში დავთვალე, სულ უკანასკნელი, ორმოცამდე იმისი გადაღებული სურათები, რომელთა შორის იყო: რუბინშტეინი, ზარუდნია, ტარტაკოვი, მედვედევი და თითქმის ყველა რუსის არტისტი ქალი და კაცი, რაც კი მას ოდესმე ტფილისში გადაელო. როდესაც მე ვკითხე სახლის პატრონს, რად გინდა ეს სურათები, იცნობ განა მაგათა-მეთქი? მან მიპასუხა: რად შინდა მაგათი ცნობა, რაში მეპრიანებიან: მოედანზედ გროვა-გროვად ჰყიდდნენ და მეც ვიყიდე რამდენიმე ცალი ოთახის დასამშენებლად. ვინ იცის, ვინ და როგორ ეპყრობოდა მის ნახარს!

შევედით შიგ საყდარშიაც. აქ რამდენიმე უფრო წარჩინებულნი გვამნი არიან დასაფლავებულნი და ყოველი მათგანის საფლავის ქვა კედელშია დატანებული. მათ შორის ყველაზე მეტი ყურადღება მიიქცია ჩემი ერთმა თეთრმა მარმარილოს ქვამ, რომელიც ტრაპეზის გასწვრივ სამხრეთის უკანა კედელშია ჩასმული და ზედ ოქროს ვარაყით აქვს ლამაზი ზედწარწერა. მოგვყავს აქ უცვლელად თავისის შეცდომებით:— „Здѣсь погребено тѣло усопшей рабы Елизаветы: дочь царевича грузинскаго Александра греко-каатолическаго исповѣданія, супруга сартишъ хана Самсонъ Яковлева сына Макашова. Родился въ Эриванѣ 1811 года Юля 13 дня, а умеръ въ Тегеранѣ 1836 года 17 Сентября.“ აქედან, როგორცა ჰხედავთ, ქალი აღექსანდრე ბატონიშვილისა ელისაბედ აქა ყოფილა დასაფლავებული. ხოლო სად არის დასაფლავებული თვით ბა-

ტონიშვილი ალექსანდრე, ამაზედ არა იციან-რა: ყველა იმ საყდარზედ მითითებდა, რომ ნამდვილად იქ არის დასაფლავებულიო, მაგრამ არ აღმოჩნდა. ზოგიერთმა გამოაცხადეს იქვი, რომ შეიძლება თავრიზში იყოს დასაფლავებულიო, მაგრამ რამდენადაც დღეს მე ეს სარწმუნოდ ვიცი, დასაფლავებულია ის მაზანდარანში. ასაფლავია ანუ თვით იმ სოფელში, რომელიც მას უწყალობა საცხოვრებლად შაჰმა და ანუ იმ სოფლის ახლო-მახლო ადგილებში, ვერ ვიტყვით კი სწორედ და გადაწყვეტით; რომელია ეს სოფელი და რა ჰქვიან მას სახელი, რადგან თვით ამით მთქმელთაც არ იცოდნენ იმ სოფლის სახელი და ადგილი. მაგრამ ჰოვნა მისი არ იქნება ისე ძნელი, უკეთუ ვინმე მოჰხვდებოდა იმ მხარეს და მოინდომებს მის ნახვას.

ერთმა ხანმა მომიტანა სურათი ალექსანდრე ბატონიშვილისა, როდესაც მე მოვიკითხე მისი სახე, და აგრედვე ელისაბედის, მისი ქალისა და ირაკლისა, მისი ვაჟისა. ერეკლეს პატარაობის სურათი ქულაჯითა და ბუხრის ქულით ხელით არის დახატული პეტერბურგის აკვარელის საღებავებით ერთ რუსის მხატვრისაგან. ალექსანდრე ბატონიშვილის სურათი რუსულის მაგვარი მუნდირით არის და ელისაბედისა ძველებური ქართული ქალის ჩაცმულობით. თუმცა სამივე ამ სურათების პირები გადავიღე მეც ფოტოგრაფიით, მაგრამ ისეთი საშინელი ჭუჭყიანები იყო, რომ რიგიან წარმოდგენას ვერ შეადგენს მათით კაცი.

არის თეირანში ერთი ბალი, სადაც მშვენიერი სასახლე აქვს შაჰს სააგარაკოდ გამართული. აქ არიან დახატულნი ყოველნი წარჩინებული პირნი სპარსეთისა და მათ შორის ალექსანდრე ბატონიშვილიც. ის პატარა სურათი, რომელიც მე მომიტანეს ხანებმა, იმ სასახლიდან იყო ფოტოგრაფიულად გაღმოდებული და მეც მოვიინდომე ახლად გაღმომელო იქიდან ფოტოგრაფიით, მაგრამ ჩემს იქ მყოფობის დროს შეუძლებელი იყო იქ აპარატის შეტანა და დამპირდნენ თეირანელები, რომ ჩვენ თითონ გადავადებინებთ და გამოგიგზავნითო.

ვინ იყო ეს მაკანცოვი, სამსონ ხან სართიფი, სიძე ალექსანდრე ბატონიშვილისა, მე ამაზედ საიმისო ცნობები ვერა შევკრიბებ-რა. გავიცან მის შვილი-შვილი, ისკანდერ ხანი, სიძე რაფიელ ხან ენაკლოფოვისა, მაგრამ იმისაგანაც იმდენი ვერა შევიტყე-რა. იმან თავის-თავისაც არა იცოდა-რა. როდესაცა ვკითხე, რა ხართ ეხლა, რა ეროვნებას აკუთვნებთ თქვენ თავსა-შეთქი, იმან ასეთი პასუხი მომცა: პაპა რუსი მყავდა, ბებია—ქართველი; მამა ისევ რუსი, დედა—ინგლისელი; ეხლა მე მართლმადიდებელი ვარ, სპარსეთში აღზრდილი, რუსულისა არა მესმისრა, ცოლი მყავს სომეხი, ნათესაობა აგრედვე ყველა სომეხები და რა ვარ მე თითონაც არ ვიცი და აბა თქვენა ბძანეთო.

გავიგე დარწმუნებით მხოლოდ ის, რომ ჯერ ისევ ახალგაზდა 22—25 წლისა, მაიორის ჩინითა ყოფილა. გასჩენია შემდეგ ერთი რალაც მიზეზი და რუსეთიდან გავარდნილა. ერთმა სპარსელმა მიამბო, რომ ის და ერთი ასლან ხანი ერთად მოვიდნენ სპარსეთს, რუსეთიდან გამოქცეულნიო. სამსონ ხანმა ჩქარა მიიღო სართიფობა, დიდს ჯარებს განაგებდა თავრიზში და ბევრი კაი საქმეებიც ჩაიდინაო, მხოლოდ რომელი იყო ის კაი საქმეები, თითონაც არ იცოდა. ზოგმა სთქვეს, რომ რუს-სპარსეთის ომის დროს მოსულა პირ-და-პირ თეირანშიო. ზოგმა მითხრა, რომ დავით ხან საგინაშვილი (ნაზე ფერეიდანი) იმას შეეგულთანებინა და იმასვე მიეყვანა თავრიზშიო და სხვა და სხვა...

მთხოვა ერთხელ ერთმა რუსის ვაჭარმა, წამობძანდით, ერთი ძეგლი მე უნდა გაჩვენოთო; მე თანხმობა გამოავუცხადე. წამოგვეყვა კიდევ რამდენიმე ყმაწვილი კაცი და წავედით. გავედით ქალაქის ჩრდილოეთის მხრივ. აქ, გალაენის კარის პირ-და-პირ ნახვეარ ვერსტის მანძილზედ იყო კაი მოზრდილი ბაღი და შიგაც რალაც შენობები მოჩანდა. ეს ის ბაღია შაჰისა, სადაც ჩვენ მივდიოდით. შევეყავით თუ არა თავი ბაღის კარებში, შეგვაყენა ერთმა ჯარის-კაცმა, რომ აქ სიარული აღკრძალულიაო. აქი წინად ყოველთვის დავდიოდით და არაეინ რას

გვიწოდებდა, უთხრა რუსის ვაჭარმა.—მართალია წინად დას-
ლიოდით, უბასუხა ჯარის-კაცმა, ისიც ვიცი, რომ მეც მაჩუ-
ქებთ რასმე, მაგრამ არ შეიძლება, ძალიან მკაცრი ბრძანება
გვაქვსო. ჩვენც რა გავგეწყობოდა, გამოვბრუნდით უკან.

ახლა იცით, რა ძველია ის, რის სანახავადაც ჩვენ მივ-
ლიოდით. ეს არის ძველი თვით ნასრედინ შაჰისა. მართალია,
ის ჯერ ცოცხალია, მაგრამ ეს საქმეს არას უშლის. არ ვიცი
გავიგონიათ თუ არა, —ერთი საწყალი კაცი ყოფილა. უფი-
ქრია, ვაჰ თუ, როცა მოვკვდე, კუბოც არავინ მადირსოსო და,
მოდის, სანამ ერთი-ორი შაჰური მიგდია ჯიბეში, კუბოს გავა-
კეთებინებ და მზად მექმნებაო. გაუკეთებინებია და აუყუდებია
ოთახში. შაჰაც შორგამქვრეტელი კაცია. უფიქრია, ვინ იცის,
როცა მოვკვდე, ძველი არავინ მადირსოს; თუმცა მრავლადა
მყავს შვილები, შვილიშვილები და შვილის შვილის შვილებიც
კი, მაგრამ უმჯობესია ჩემი საქმის თადარიგი მევე დავიჭირო-
ვო და სწორედ ასეც მოქცეულა. ერთ ჯერად, როდესაც პე-
ტრეს ქალაქში ყოფილა, იქ პეტრე დიდის ძველი ძალიან მოს-
წონებია და რა დაბრუნებულა, სწორედ იმისთანა ჩამოუს-
ხმეინებია. შაჰი ნამდვილი სიდიდისაა, აღმხედრებული ცხენზედ.
ძველი მთლად ყვითელი თითბერისაა და აქვე სპარსეთში გაკე-
თებული. დღემდე ბალი ღია ყოფილა და ყველას ნება ჰქო-
ნია იქ სიარულისა. ეხლა, ალბად, გონს მოსულა შაჰი, რომ
ამ საქმეზედ ბევრნი დასცინოდნენ და შესვლა აღუკრძალა.

იქიდან რომ დავბრუნდით, შემხვდა ქუჩაში ერთი ვიღაც
შავწყვრ-ულვაშა პერანგითა და ჩალის ქუდით და მომამხა:
„ქნიახს გაუმარჯოსო!“ მე ძალიან გამიკვირდა. აქ ქართველი
არავინ მეგულეობდა, გარდა ერთი თელაველ ახალგაზდა ყმა-
წვილი-კაცისა, გვარად ელიოზიშვილისა, რომელიც რუსის სა-
ელჩოში იყო მდგომარე და რომელსაც უკვე კარგა ვცნო-
ბდი. მე იმავე წამს ბიჭი დავადევნე უკან და შევუთვალე, რომ
დილაზედ მნახე-მეთქი. მინდოდა შემეტყო, რა ქართველია, რა
ქარმა გადმოაგდო აქა და მეც მესიამოვნებოდა, ამდენი ხნის
დანატრულეულს, ერთი-ორი სიტყვა გამეგონა ჩემს სამშობლო

ენაზედ. მომივიდა მეორე დილაზედ ჩემი მოწვეული სტუმარი. მიამბო თავისი თავ-გადასაყალი და საინტერესოდ მიმაჩნია გავუზიარო მკითხველსაც.

ის იყო კახელი, სოფელ უ—დან, გვარად თ—შვილი, ჯერ კიდევ ახალ-გაზდა. ჰყოლია ერთი ძმა, რომელსაც ის გაჰყრია, გაუყიდნია ყველაფერი, გამოსთხოვებია იქაურობას და წასულა ბედის საძებნელად. ამ ხანობაში მიდენილა ჯარით ღენერალი სკობელევი შუა აზიაში; გაუმართავს ამასაც რალაც—რალაცა საეაქრო და დასდევნებია უკან. სკობელევს აულია დღევანდელი ასხაბადი და ბ. თ—შვილსაც გაუჩართავს აქ თავისი სავაქრო. რამდენიმე ხნის შემდეგ დაურიგებიათ მუქთად მიწები ახალი ქალაქის მოსაშენებლად და ბ. თ. შვილსაც მიუღია ერთი საკომლო ადგილი, ჰქონია აგრედვე ერთი ორასიოდე თუმანი ფული; ესეც ზედ მოუხმარებია და წამოუქიმავეს სახლი. მიუყვია იმ დროს ხელი სახარების კითხვისთვის და აქედან მხოლოდ ის გამოუტანია, რომ ხალხთა შორის უნდა სუფევდეს სიყვარული, სიყვარული და კვალად ისევე სიყვარულიო. ¹⁾ გაუტაცნია ამ აზრს და უთქვამს: თავ-მთელმა და თავ-ცოცხალმა უნდა ვიპოვო, თუ კი სადმე არსებობს ისეთი ხალხი, რომელიც სწორედ სახარების სიტყვას ადგას და ნამდვილის სიყვარულითა სცხოვრობენ, რომ მეც იქ დავსახლდებ, თუ არა და, თავი ცოცხალი არ მინდაო. რალა ბევრი გავაჰქრელოთ, უფიქრია, უფიქრია და, როგორც გაუნათლებელ კაცს, გადაუწყვეტია: მთლად ეს სარწმუნოება, ეს სწავლა, ეს აზრები, აღორძინდა იერუსალიმის ქალაქს და იქიდან მოაფინა მთელს ქვეყანას და, მაშასადამე, თუ იქმნება სადმე ესეთი ერი, იქმნება მხოლოდ იქ, თუ არა—და, სხვაგან არსადაო. დამდგარა ამ აზრზედ, დაუკეტია ვაჭრობა, უმოვნია ძალის-ძალად სახლის მუშტარი, გაუყიდნია, გამოჰსალმებია იმ არე-მარეს და გასდგომია გზას. მისულა იერუსალიმს, უნახავს, რომ იქ, არა თუ ის სახარების სწავლაზედ დამყარებული, იდეალური ურთი-ერთ სიყვარული, არამედ თვით იმ სახარების

¹⁾ ვწერ სიტყვა-სიტყვით იმის ნალაპარაკებს.

სწავლა და ქრისტიანობა უფრო ნაკლებია, ვიდრე სხვაგან, ქვეაში არ მოჰსვლია. დაუკრავს ფეხი და უკანვე დაბრუნებულა.

მერე უთქვამს, მოდი ერთი, წავალ პეტრეს ქალაქში, ვნახავ, რა არისო და წასულა კიდევ. დიდი სურვილი ჰქონია, როგორც თვითონ მოგახსენებთ, სხვა-და-სხვა ქვეყნებისა და ხალხის ნახვისა. იქ მეორე-მესამე დღეს უტაცნია ხელი პოლიციას და წამოუბძანებიათ. „სრული ხუთი თვე მატარეს იმ დაწყევლილებმაო—სულ ციხიდან ციხეში მიკრავდნენ ხოლმე თავსაო“. ამბობს, რომ ბილეთიცა მქონდა, ფულიც და ვთხოვდი, გნებავთ დეპეშა დაჰკარით ჩემის ხარჯით, რომ სანდო კაცი ვარო, მაგრამ არავის-რა შეუწყნარებია. ტფილისში რომ მოუყვანიათ, აქ რკინის გზაზედ შესულა მოსამსახურედ. ამავე დროს მოჰკედომია იმას ის ერთად ერთი ძმა და დაჰჩამია ქრთვი ხუთის წვრილის ობლით. მაგრამ ამისთვის საიმისო ყურადღება არ მიუქცევია და ახლა სპარსეთს მოუწოდომებია გასეირნება. მისულა ურუმს, რომელიც მას ისე საშინლად მოსწონს და აქებს, და იქიდანაც თავრიზს. იქ უმსახურნია ესე ხუთიოდ თვემდე და გამოუკრავს თეირნისაკენ. ეს სულ ორი თვეა თურმე, რაც აქ არის. სდგას ბიქად ერთ რუსის ბუჰხალტერთან. ეხლა მას გასცხოვლებია იმ თავისი დაობლებული ძმისწულეების სიყვარული და სულ იმის ფიქრშია, თუ რა მოუხერხოს. ეგების ერთი სადმე მომცეს რუსის ხაზინამ ორმოციოდე დღიური შამული, რომ მიწის მუშაობას დავადგე და ობოლი ძმისწულეები გამოვზარდო როგორმეო, მეუბნებოდა მე. და თუ ესეც ვერ მოვახერხეო, დავკრავ მაშინ ფეხს და ინდოეთისკენ გადავიკარგები სადმე: გავხდები რასმეს და, ან მკვდარი და ან ცოცხალი, გამოვადგები ვისმე, ხომ რა კარგი, თუ არა-და, მაინც უსარგებლოდ ვიყავ ჩემიანებისთვის და მაინც. ერთგან სადმე ამომივა უპატრონოდ სული და არავის-რა ეცოდინება, ვითომც არცკი ვყოფილვარ ქვეყანაზედაო.

მეორე მოსვლაზედა მთხოვა, რომ ისპანს მეც წამიყვანეო. ერთი სამ თუმანზე ხელი აიღე, მე ის მეყოფა, და ეგე-

ბის იქ, ქართველებში, გაეხდე რასმეო. მე ძალიან შორს დავუჭირე. მე იქ ისე უბრალოდ წაყვანა ვისიმე, და ნამეტნავ ქართველი კაცისა, ძალიან მერიდებოდა. მაშინ მე უნდა ვყოფილიყავ მოპასუხე ყოველი მისი სიტყვისა თუ ქცევისა და ერთი რამ ურიგო და უადგილო სიტყვით შეეძლო მას გაეფუჭებინა ჩემთვის ის საქმე, რისთვისაც ამ სიშორეზედ თავს მივიკლავდი. მით უმეტეს, რომ, როგორც თქვენც შეიტყობდით მისი თავგადასავალიდან, მეტის-მეტე უცნაური აღამიანი იყო. ვუთხარი, დამაცალე ერთი ათიოდე დღე, მე თვითონ არ ვიცი, როგორ და რანაირად მომიხდება წასვლა-მეთქი.

არ გასულა სამი-ოთხი დღე, კიდევ მოვიდა. მითხრა, სამსახურს თავი დავანებე და რას მიჩქევ, როგორ მოვიქცე, საით წავიდეო? ეს დაკითხება იმას ნიშნავდა, რომ გაეგო, წავიყვანდი ისპანს, თუ არა და მეც ვურჩიე: წადი, ჩემო ძმაო, ისევ ჩვენს ქვეყანაში, კიდევ ის გერჩიოს ყველასა-მეთქი. ბაქომდე როგორც იქნება მიღწევ, იქ რკინის გზის სამსახურში შედი, ხომ წინადაც ყოფილხარ? ცოტა რამ ფუფული მოაგროვე, და დაბრუნდი ისევ შენს უ—ში, იმისობას სხვა ადგილი ვერ გაგიწევს, ტყუილად ივლი ესე უპატრონოსავითა-მეთქი, და ისიც დამეთანხმა. თუმცა კი არ ვიცი დღემდე: აქეთა ჰქმნა მართლა პირი, თუ უფრო შორს სადმე გადიკარგა.

ათ ვერსზე ქ. თეირნიდან არის ერთი კარგი სოფელი „შაჰაბდულ აზიმი“. ამ სოფელში დასაფლავებულია ერთი წმიდანი წამებული შაჰი, სახელად აბდულ აზიმი, რომლის სახელიც გადუტანიათ შემდეგში თვით სოფელზედაც. საფლავზედ აშენებული აქვთ ერთი მშვენიერი ემამზადე ოქროს გუმბათით, როგორც თვითონ ამბობენ. ეს წმიდანი ძალიან მიჩნეულია სპარსეთში და დიდ-ძალი ხალხი დადის სალოცავად ყოველდღე. ამ მლოცავთათვის გაყვანილია თეირნიდან შაჰაბდულაზიმამდე რკინის გზა.

მოვიწოდებე ერთხელ იქ წასვლა. ამოვარჩიე ამისათვის პარასკევი დღე, იმათი კვირა, რომ ხალხი ბევრი იქნება და აჩბებსა ვნახავ რასმე-მეთქი. წავიყვანე ჩემი ბიჭი, ჩავსხედით

ცხენის რკინის გზაში და წაყვლით. კაცის თავზედ სამი შაი (კაპეიკი) გამოგვართვეს და საშინელი დიდი მანძილი გაგვატარეს.

ვგონი ცხენის რკინის გზისა გაყოფილია სამ ნაწილად. წინა და უკანა ნაწილებში ორ-ორი სკამია კაცებისათვის, ხოლო შუაში ორი სკამი თავ-და-თავ აფიცრულია ქალებისათვის. კაცს არ შეუძლიან გაიქაჭანოს იმ განყოფილებაში, როგორც დაც ქალს არა აქვს ნება ფეხი შესდგას კაცების განყოფილებაში.

მე ავედი უკანა განყოფილებაში და ვარჩიე ფეხზედ დგომა, რადგან ასე უკედ შემეძლო აქეთ-იქით ყურება და ადგილების დათვალიერება. მოვიდა ერთი ახალგაზდა სპარსელი, მოგვიხია ბილეთები, ჩამოგვართვა ფული და გაბრუნდა. გავიარეთ ცოტა გზა, ამოხტა ერთი სხვა სპარსელი, მოახია ყველა ბილეთს თითო კუთხე დაუნიშნა წიგნში კონდუქტორს და წავიდა. ამოვიდა რამდენიმე ხნის უკან ახლა სხვა კონდუქტორი, მოახია იმანაც ბილეთს ერთი სხვა კუთხე, დაუნიშნა იმანაც წიგნში კონდუქტორს და წავიდა. მინამ ადგილას მიგვიყვანდნენ ორი კიდევ სხვა კონტროლიორი ამოვიდა, იმთაც დაგვისინჯეს ბილეთები, კუთხეები კი აღარ მოუხევიათ და დაუნიშნეს წიგნში კონდუქტორებს. რომ ვიკითხე, ეს ამოდენა კონტროლიორები რა ამბავია-მეთქი, მიპასუხეს, დიდი ბოროტ-მოქმედებაა და იმისთვისაო. მე ძალიან გამიკვირდა, რადგან ეს ცხენის რკინის გზა იმავე ბელგიელი ანონიმურ საზოგადოებისაა, რომლისაც ჩვენი და, სჩანს, თეირნის კონდუქტორები უფრო დიდი არტისტები ყოფილან, ვიდრე ტფილისისა, რომ იქ ოთხი-ხუთი კონტროლიორი ჰყავთ ხოლმე თითო გზაზედ და აქ კი ხანდისხან თითო-~~ც~~ ვერ შეხვდებოდა კაცი:

ენახოთ, ჩვენ მხარეს ამოხტა ერთი პატარა ყმაწვილი, შთამომავლობით სეიედი, — თავზედ ლურჯი მაუდი ჰქონდა და ხეყული. ხელში ერთი პატარა ყუთი ეჭირა და ყუთშიაც ელღვა: ეპსი გაუხსნელი, დიდრონ ნაჭრებად, შჩოტკი წაღებისა,

სულ მთლად გაცვეთილი, ძალა პირ-განიერი ქურკლით, ერთი-ორი ჯღანი ტყავისა და ხის შპილკები. ორი განყოფილებაც დახურული ჰქონდა იმ ყუთს. თვითონ ბიჭს სულ მოსვრილი ჰქონდა მურით პირი, ხელები და ტანისამოსი. იპოვა იმ პატარა ბიჭმა იქ ერთ სკამზედ პატარა ადგილი, ჩაჯდა და მოიდგა ყუთი გვერდზე. ამოჰყვა ამას თან ის კონდუქტორი, რომელმაც ბილეთები მოგვიხია, მიაჭირა ფეხი-ფეხს, გაიძრო ფეხსაცმელი და მიაწოდა იმ პატარა სეიედს. ღმერთო ჩემო! რა სუნი დატრიალდა! დაგვბნიდა კინალამ ყველანი, მერე რამოდენა ხალხი იყო ამ ბაქანზედ (პლატფორმაზედ). შიგა და შიგ კაი პატივსადები სპარსელებიც ისხდნენ, მაგრამ კრინტი არავის დაუძრავს, თითქო ეს ესე იყო საჭიროვო. იმ სეიედმაც ამოიღო ჯერ შჩოტკი და ჩვენ ცხვირ წინ გააყრევინა წალას მტვერი. მერე სადგისითა და ნემსით მიუჯღანა საპირე საპირესა. ახლა ამოიღო ხელით ძალა და გააშავა მიკერებული ჯღანი და თეთრი ძაფები. შემდეგ ამოიღო მუჭით ვაქსი, გაუსე-გამოუსვა ხელითვე წალას, გაჰკრა ჩოთქი და მოართვა. მოჰყვა ახლა, რასაკვირველია, მეორეს, მაგრამ, მადლობა ღმერთს, მივედით ჩვენც რკინის გზის სადგურზედ და გადავბტით ვაგონიდან.

რკინის გზის სადგურზედ დაგვხვდა ერთი ნაცნობი სპარსელი, იქაურივე მოსამსახურე და მითხრა:— დღეს ნუ წაბძანდები, დღეს ძალიან ბევრი ხალხი იქმნება და ხვალ მე თითონ გაიხლები და ყველაფერს გაჩვენებო. მე ვუთხარ, რომ დღეს განგებ მივდივარ, რადგან ბევრი ხალხი იქმნება, მეც ეგ მინდა ენახო, თორე მეჩითს ხომ არც დღეს, არც უხალხოებაში მე არ გამასინჯებენ-მეთქი. კარგო, მითხრა იმანაც, ამართვა ორი პირველი კლასის ბილეთი, მომატარა სადღაც შორს და გამიყვანა ბაქანზედ. ხალხი სრულიად არავინ ჩანდა, მე ვიყავ და ჩემი ბიჭი. დაჰკრეს პირველი ზარი, კიდევ არავინ გამოჩენილა. მე ჩემი ადგილი დავიჭირე. დაჰკრეს მეორე — კარებმა ქრიალი მოიღო და ქვეყნის დედა-კაცები გამოიფინნენ. უჩვენეს ამათ თაისი ვაგონები და, უნდა გეყურებინათ, ეს, პირ-ბადე ჩამოფარებული და თავით ფეხებამდე მუთაქასავით ჩადრში გამოხვე-

ული ხალხი რა თაცა-ფუცით ეგზია ვაგონებს. ესენი რომ დასხდნენ, გააღეს ახლა სხვა კარი და გამოიყვანეს კაცები. ხალხი მართლა ბევრი უნდა მოგროვილიყო. ეხლა მეც შევფიქრიანდი. ვუთხარ ჩემ ბიჭს: მოდი ეხლა წავიდეთ კი, რადგან ბილეთები უკვე ნასყიდი გვაქვს, მაგრამ სოფლად ნუღარ შევალთ და ისევ ამავე მატარებლით დაებრუნდეთ უკანა-მეთქი. „რადა, ბატონო! რისა გეფიქრებათ? მე ეს ადგილებიც და ეს ხალხიც ჩემი ხუთი თითივით ვიცი, წამობძანდით სოფელსაც დაგატარებთ, მეჩითსაც გარედან გაგასინჯებთ. ჩვენი ხმის გამცემი არავინ იქნებაო“. მივედით შაჰაბდულაზიმის სადგურზე და ამოდენა ხალხი რომ ვაგონებიდან ჩამოვიდა და ქინკველასავით იქაურობას გუნდ-გუნდად მოეფინა, მე კიდევ გავუმეორე ჩემ ბიჭს და ამანაც იგივე პასუხი მომცა.

წავედით სოფლად, შევედით გალაგნის კარებში და იქიდან პირ-და-პირ დახურული ბაზარი იწყობოდა. კვირა ღღე იყო ამათი, იქაურობა ხალხით იყო გაჭედილი. ავყევით ჩვენც ბაზარს. წინადაც სამი პატარა ბიჭი მობობდა; დაგვინახეს, გამოიშვირეს ჩვენკენ თითები და დაცინვით რაღაც შემოგვიკურთხეს. კაი რომ, არა მესმოდა-რა, მაგრამ ვერცარა ჩემმა მესროფმა გაიგო, თუ არ ვიცი, იქნებ, განგებისადაც არ შემატყობინა. მერე, რამდენიც წავდგიო წინ ფეხი, ხან ერთი მედუქნე, ხან მეორე, ხან ბრიყვულად ჩაგვიხვევლებდა, ხან ვითომ—დააცემინებდა,—მოგვყვენ აქეთ-იქიდან და ისეთი თავსიცილი დაგვაყარეს, თქვენი მოწონებული. მე წინადაცა მქონდა ვაგონილი ზოგიერთ ვეროპელთაგან, რომ მათთვის უფრო ცუდი ღღე დაუყენებიათ, რომ უამისოდ ძნელად გადარჩება ამათში კაცი და სრულის მოთმინებით აღჭურვილი მივდიოდი წინ, თან კი თავი ძირსა მქონდა ჩაღუნული და არავის ვუყურებდი.

ერთბაშად თითქოს მიწიდან ამოვიდნენო, ჩვენ წინ ორმოცი ყმაწვილი გაჩნდა. დაგვინახეს თუ არა, მოჰყვენ რაღაცის ძახილს და თან ჰაერში ხელების ქნევით მოდიოდნენ. მე ესეც უბრალო მასხარად აგდებად ჩავთვალე, ვცდილობდი არა

შემემჩნია—რა და იმავე ნელის ნაბიჯით მივბიჯებდნ. თურმე, ნუ ბრძანებთ, გაუჩერებთა ჩემი მესროფა და თითების ქნევითა და მუქარით უთქვამთ, რომ ეხლავე უკან გაბრუნდითო. მესროფას გული გაჰხეთქია, გამოქცეულა და მომძახის ყვირილით: „ბატონო, უკან დაბრუნდით!—არ გვიშვებენ... ბატონო! ბატონო! აღკრძალულია! არ გვიშვებენ, ბატონო...“ რო შეეხედე, ერთბაშად მეც შიშის ალმა ამკრა: თვალები გიჟს მიუგავდა, ტუჩებში ფერი არა ჰქონდა, ცხვირის ნესტოები გასდიდებოდა და ციებიანსავით ქვევით ყბას ველარ იმაგრებდა. არ გვიშვებენ და, გავბრუნდეთ ამ საათში-მეთქი.

ის პატარა ყმაწვილები იქავე ტრიალებდნენ და ერთი ღრიანცელი გაემართათ. გამოებრუნდით ჩვენ და ისინიც აგვედევნენ,—ზოგი წინ მიგვიძლოდა, ზოგი უკანიდან მოგვედევდა და საზოგადო ხმაურობას არა სწყვეტავდნენ. მე, რასაკვირველია, ამ უსიამოვნო ამალით სიარული მეჩოთირებოდა, მინდოდა გზა ამეხვია, მაგრამ მისაბრუნე არსადა სჩანდა. მაშინ მივუბრუნე ერთ დარბაისელ მედუქნეს და განგებ ლაპარაკი დავუწყე, ვფიქრობდი, ეგებ მინამ ეს ყმაწვილები თავის-თავად დაიშალნენ-მეთქი.

— რად არის აღკრძალული აქ გავლა, ჩვენ ხომ მეჩითში არ შევდიოდით-მეთქი?

— აგერ აის ძეგლი რომ ძვეს,—დამანახვა ერთი ამაღლებული ადგილი,—იმის იქით არა-მუსულმანს არ შეუძლიან გავლაო, რადგან მერე ეს ქუჩა პირდაპირ შიგ მეჩითში შედისო.

— ჩვენ ეგ არ ვიცოდით, უკაცრავადა-მეთქი,—ბოდიში მოვიხადე.—კარგი ახლა, მაშ ჩემისთანა კაცს, რომ ესე გარედან უნდოდეს დათვალიერება, არ შეიძლება-მეთქი?

— რატომ, როცა გნებავთო, მხოლოდ მაგისტვის აი აქეთკენ სხვა გზა არისო და გამიშვირა იქით თითი.

მე დიდი მადლობა გადავუხადე. სანამ ის ყმაწვილებიც დაშლილიყვნენ. მე აღარც იქით, აღარც აქეთ არ გამიხვევია და გავწიე პირდაპირ რკინის გზის სადგურისაკენ, თან ძალიან ვუსაყვედურე ჩემს „ნეტარ მესროფას“ (ასე ვუძახდი სახელს),

რომ თუ არა იცოდით-რა, რა ბელადივით მიმიძლოდი წინ და მარწმუნებდი, რომ ხმასაც არავინ გაგვეცემსო. სადგურზედ რომ მივედი, ბაქანისაკენ გზა კლიტით იყო დაკეტილი და ძალაუნებურად ჩვენც იმ ოთახში უნდა დაგვეცადნა, სადაც ასობით სხვა სპარსელნი ისხდნენ.

პატარა ხანს უკან ჩვენს მხარეს, კაცების ოთახისაკენ მოდიოდა ერთი დედაკაცი, დაინახეს ჯარის-კაცებმა და ასტეხეს ერთი საშინელი ხმაურობა. დედაკაცმა ვერა გაიგორა. მაშინ გადმოხტა რამდენიმე ჯარის-კაცი დასტაცეს დედაკაცს ხელი და ცივ-ცივად გაარბენეს დედათა განყოფილებისაკენ. დღემდე მე ბევრჯელ მენახა ამისთანა ადგილებში რამდენიმე მეომარნი თოფებითა და ყოველის გაწყობილობით, მაგრამ არავისთვის მეკითხნა, თუ რად იყვნენ და რა მნიშვნელობა ჰქონდათ. ეხლა თავის-თავად ცხადი გახდა ჩემთვის და, იმედი მაქვს, თქვენც მიხვდებოდით მათს მნიშვნელობას.

გახსოვთ თუ არა ქარიმა? დიდი ხანი არ არის მას აქეთ, რაც ის აქ დანავარდობდა და დიდი მეკობრის სახელი ჰქონდა. მთელი კავკასია შესძრა, ყველა თავისზედ ალაპარაკა. სადაც ის მიმინოსაებ დაჰქროლავდა, ხალხი მწყერსავით განაბული სახლებში იმალებოდა, ყველა თრთოდა მის სახელის გაგონებაზედ. რა ჯარი, რა პოლიცია, რა ადმინისტრაცია არა სდევნიდა იმას დასაჭერად. გაზეთები ხო დღე მუდამ იმის საქმეებს იყო მონდომებული.

ასე ზარი დასცა ქარიმამ მთელ კავკასიას, მაგრამ ხალხი ისე არ უყურებდა მას, როგორც წუწკ მგეკობრეს. ხალხს გულში თითქოს რაღაც სიმპატია ჰქონდა მისდამი: ხალხი მის საქმეებში თითქოს გამირობასა და რაღაც დიდ-სულოვნობას ხედავდა. ეშინოდა იმისი, ჟრუანტელი უვლიდა თავით-ფეხამდე მარტო იმისი სახელის გაგონებაზედ, მაგრამ თან გულში რაღაც პატივისცემაც ებადებოდა. სად არის ეხლა ეს ქარიმა? მოგვესვლია როდისმე ფიქრად ეს კითხვა?

ქარიმა, გაძევებული კავკასიიდან, შეჰფარებია სპარსეთის შაჰს. შაჰს ძალიან უყვარს გმირი ხალხი და დიდის მოწყალე-

ბით მიუღია. უბოძებია მისთვის ხანის წოდება და ღენერლად ჩაუყენებია თავის სამსახურში. დღესაც, როცა კი შაჰი მოჰკრავს სადმე მას თვალს, უთუოდ გამოვლავარაკება, ისე უყვარს. სცხოვრობს ეხლა თეირანში. იცნობს იმას ყველა, როგორც პატიოსან კაცს და არცარავინ ერიდება იმის მეგობრობას. თანა ჰყავს სამივე თავისი ძმები და ერთიც ბიძა. ჰყავს ორი ცოლი და ცხოვრობს თავისთვის ისე, როგორც ერთი და ორი სხვა გენერალი სპარსეთის სამსახურისა.

მე აქვე მქონდა ქორივით გაგონილი, რომ ის სპარსეთის სამსახურში იყო და ეხლა, თეირანში მისვლისათანავე, მომაგონდა ქარიმა და მომინდა იმის ნახვა. ვთხოვე ერთ ნაცნობს ხანს, რომ თუ იცნობ ქარიმას, გამაცან, იმისი ნახვა მინდა-მეთქი. ბატონი ბძანდები, ქარიმას ვინ არ იცნობს, დღესვე გაჩვენებო, და იმას მართლა იმავე დღეს გარდაეცა ქარიმასათვის ჩემი გაცნობის სურვილი. ქარიმაც იმავე საღამოს გადამჯდარიყო ერთ მშვენიერ თეთრ ცხენზედ და ორის ძმით და თავისის ამალით მომადგა კარს, სასტუმროში. ჩინებული სანახაობის კაცია, როგორც სახით, აგრედვე მოყვანილობით: კოხტა და ნებიერი. თან ერთი ისეთი რალაც მიმზიდველობა აქვს, რომ ვინც ნახოს, შეუყვარდება. მე ძალიან მიამა იმისი ნახვა და იმ საღამოს დიდ ხნობამდე აღარ გაფუშვი. ის იყო და ის. დამიმეგობრდა ისე, რომ სულ უნდოდა ერთად ვყოფილიყავით და ხშირად მიწვევდა სახლში. მითხრა, რომ „შენი, ნახვა ძალიან მიამა, მე კავკასია ძალიან მიყვარს და ვისაც იქაურს ერთი თვალს მოვკრავ, ამეშლება ხოლმე იქაური მოგონებანიო. მე ქართველებისა დიდი პატივის-მცემელი ვარ ყოველთვის და ნამეტან ქართველი თავადების სიკეთეს თავის დღეში ვერ დავივიწყებთ, იმათ ჩვენზე ყოველთვის ამაგი ჰქონდათ. იმათა ზრუნვა ჩვენს ქვეყანას თავისდღეში არ მოჰკლებიაო.“ ემდურის რუსებს ძალიან, რომ „მე იმათ ძალად დამაყენეს ამ გზაზედ, მე ესეთი კაცი არ ვიყავიო.“ ჰფიცავს, „არც ერთხელ, არც ფულისათვის და არც სხვა რაიმე ინტერესისათვის არცერთი კაცი არ მომიკლავსო“, და ამას სხვებიც

ემოწმებიან. ამისი მომდევნო ძმა უფრო პირ-ქუშტი და გულ-
 ღრძო შეხედულებისაა. თვით ქარიმა ამბობს, რომ „მარ-
 ტო ამას 400—500 კაცი ეყოლება მოკლულიო.“ მეორე ძმა
 უფრო სულ ახალგაზდაა და ყველაზე ლამაზი სახისა. მეო-
 თხე ძმა უფრო სულ ახალგაზდაა. ქარიმამ მითხრა იმაზე
 ერთხელ, — „როდესაც ეს ჯერ ძალიან პატარა იყო, ბანზედ
 აბობღებულებო. მამას დაენახა და დაეძახნა: აბა, თუ ბიჭი
 ხარ, მანდღან გადმოხტო. ამას ეთქვა, მოკვდებო, მაგრამ
 მამა გასჯაერებოდა და ებრძანებინა კიდევ, უთუოდ უნდა
 გადმოხტო: შენ თუ მოკვდები, შენს მაგიერი სხვა მეყოლე-
 ბა და თუ მაგეთი ლაჩარი იქნები, არ მინდისარო და საწყა-
 ლი პატარა ბიჭი ძალით გადმოეხტუნებინათო“. ჰყავს ერთი
 თაქლუჯი (ნათლუხის ახლოა ეს სოფელი) ბიჭიც, რომელმაც
 კარგად იცის ქართული. თვითონ ქარიმამა და იმისმა ძმებმა
 კი სრულიად არ იციან, გარდა ორის სიტყვისა: „გამარჯობა“
 და „თავადი“.

საყურადღებო იყო ერთი რითიმე, როდესაც მე იმან პირ-
 ველი სადილი გამიმართა. შევდგი ეზოში ფეხი და მარჯვნივ
 ერთ თავ-და-თავ ხალებით დაფენილ ღია ოთახში დავინახე
 ერთი გრძელი მაგიდა და გარეშამო ოცამდე კაცი. დამინახეს,
 წამოიშალნენ ყველანა და ესე წინდებიანი მომეგებნენ. ქარი-
 მამ გამაცნო ყველანი და მიმიწვია სუფრაზედ, რომელიც დიდი-
 ხნის მომზადებული ჰქონდათ და ჩემს მოლოდინში ყოფილი-
 ცნენ. მაგიდაზედ ყველანაირი სასმელები და ადგილობრივი
 ღვინოები იყო მშრალ საქმელებით. შემოჰქონდათ გაუწყვეტ-
 ლივ მწვადები, ჩვენებურად გაკეთებული. აქ რომ კარგა შევ-
 ნაყრდით, მიგვიწვიეს მეორე ოთახში, სადაც იატაკზე დაფე-
 ნილი იყო სუფრა და გაშლილი ნამდვილი სადილი, ესე იგი
 ცხელი საქმელები და ფლავი. როდესაც სადილი გავათავეთ,
 მიგვიწვიეს ისევ წინანდელ ადგილას; მოჰყვენენ ნელ-ნელა სმა-
 სა და მასლაათს. აქ შევიტყე მე მხოლოდ, რომ ყველა, ვინც
 აქ სტუმარი იყო, სულ რუსეთიდან გასული ხალხი იყო. მო-
 მეტებულად ვანჯისა და ერვენის გუბერნიიდან. ყველა ისინი

დღეს შაჰის სამსახურში ითვლებიან და იქაურს დიდკაცობას შეადგენენ. იყვნენ ისეთნიც, რომლებმაც რუსული ლაპარაკი იცოდნენ; იყვნენ პრინციები, რომლებიც სპარსეთიდან ყოფილან გაქვებულნი, იყვნენ გენერალნი, იყვნენ კაი განათლებულნიც და ერთი მათგანი უმაღლესი სწავლა დამთავრებულიც.

თეირნიდან ერთი ეჯის მანძილზედ არის ზოოლოგიური ბაღი, ამის გვერდზედაც ერთ მაღალ გორაკზედ, ზედ წვერზედ მისდევს ერთი ლამაზი სიგძის შენობა. ლამაზია ნამეტნავ შორიდან, ეს ყოფილა აგარაკსავით შენობა მეფის, უკეთუ ის ოდესმე კეთილ-ინებებს, თეირნიდან აგარაკად მიმავალი, აქ დასვენებას.

მოგონებაზე გეტყვით, თუ როგორ სცოდნია შაჰს აგარაკად ცხოვრება. გავა, ვთქვათ, თეირნიდან, გაივლის ათ თხუთმეტ ვერსის მანძილს და ჩამოხტება. აქა აქვს სასახლეები, ბაღები და ყოველი მოწყობილობა. დარჩება აქ ერთი-ორი კვირა, აიყრება მერე ისევ და გადაინაცვლებს ადგილს, ესლა ცოტა უფრო იმაზე შორს, ცოტა იმაზე მაღლა. დარჩება აქაც რამდენიმე კვირა და გადაინაცვლებს კიდევ ადგილს. მისდევს ასე ცოტ-ცოტაობით და ყველაზე ცხელ დროს გაატარებს ხოლმე მზანდარანში. ასრევე სჩადის, როდესაც ბრუნდება უკან, თეირანისაკენ. ამისათვის იმას ყველგან გზებში სქირდება სასახლეები, სადაც კი ის მოისურვებს ჩამოხტომას ან ცოტას ხნით, ან ბევრის ხნით, ან მარტო ამალის სანაბარა და ანუ მთელის სახლობით, მოსამსახურეებითა, გამღლებით, პირისფარეშებით, მხლებლებით და მონებით, რომელთა საზოგადო რიცხვი დღეს, როგორც ამბობენ, 3000 სულიდან შესდგებაო. აქედან წარმოსდგება თვით იმ სასახლეების ესეთი საშინელი სხვა-და-სხვანაირობა: ზოგი პატარაა, ზოგი მეტის-მეტი დიდი, ზოგი უფრო უბრალო და ზოგი ძალიან ლამაზი და ყოველისფრით მოწყობილი. ერთი ამათვანოა ის სასახლეც, ზევით რომ დავასახელებთ, ხოლო ნამდვილად როგორი დანიშნულება აქვს, ძნელი სათქმელია. სახელად „დოჟუშან თაფეს“ ეძახიან.

ამის გვერდზედ არის, როგორცა ვთქვი, ზოოლოგიური ბალი. ბალი კაი მოზრდილია. შესავალშივე დგას ერთი დიდი მკვიდრი შენობა, რომელიც უჯრა-უჯრადაა დაყოფილი. აქა ჰყავთ ცხოველები, მაგრამ ძალიან ცოტა.—სულ იყო, როდესაც მე ვნახე, ორი ლომი, ორი დიდი ჯიქი, ორი ვეფხვი და რამდენიმე მაიმუნი და დათვი. გარჩევა ისა აქვს ევროპულ ზოოლოგიურ ბაღებთან, რომ აქ ეს ცხოველები თავისავე ჰავაში არიან და ისეთი ფხიზელი და მალხაზი სანახაობა აქეთ, თითქოს თავის ნებად მინდვრად არიან გაშვებულნიო. აქვე, ცოტა მოშორებით არის სამ-სართულიანი სახლი, სასახლე მეფისა. როცა ინებებს ის აქ მობრძანებას, ამ დარბაზებში განისვენებს. ღირსია ნახვისა ამ სახლში ძირის სართულის სარკის ოთახი. შუაზედ შედრევიანი აქვს და ევროპული ავეჯეულობით არის მოწყობილი. წინ ეზოში ერთი აუზია ყვავილებით მორთული და ამის ზევითაც მალლობზედ გამართულია მეორე ძალიან დიდი აუზი. გზა თეირანიდან ამ ბაღამდე და იმის იქითაც ათ ვერსამდე ძალიან კარგია. განივრად არის გაქრილი, ორივე მხარეს არხები ჩამოუდის წყლით საესე და არხის ორივე პირზედ ორ-ორ პირად ჩაყოლებულია საჩრდილობელი ხეები.

ერთ დღეს მითხრეს, შაჰი უნდა შემოვიდეს ხვალ ქალაქში, აგარაკიდანა ბრუნდებოა. მე გავაფრთხილე ჩემი ბიჭი და ვუთხარი, რომ ხვალ დილით ადრე სულ იმ ქუჩაზედ იყავ და როდესაც დრო იყოს, მოდი, შემატყობინე-მეთქი. მეორე დღეს, ასე, 12 საათი იქნებოდა, გაველ შეც ლალაზარის ქუჩაზედ, საიდანაც შაჰი უნდა შემობრძანებულიყო. აქ ერთი სომხის დუქანში ეიშოვე ადგილი შიგ თოფხანის ქვის კარის შესავალში.

ვნახოთ, გაჩნდა საიდანაც ერთი დაბალ-დაბალი, ახლად წვერ შემოხვეული, ყვიციანი ბიჭი და თვალი არ მომაშორა, ამხედა და ჩამხედა. როცა კარგა დამათვალიერა, ნელ-ნელა მომიახლოვდა და ბოლოს ჩემს გვერდზედ ჩაცუცქდა. წამაელო პატარახანს უკან წალის ქვინტზედ ხელი და მკითხა: „ქნიაზ-ჯან! ამ წაღებს ქალაქში აკერვინებო“? ეს კითხვა, რასაკვირ-

ველია, იმას ნიშნავდა, რომ გამოლაპარაკება უნდოდა. მეც ვუთხარ, დიად, ქალაქში ვაკერვინებ, მაგრამ შენ ქართული საიდან იცი-მეთქი?

— როგორ თუ საიდან! დალოცვილო, მეც ქართველი ვარ.

— თუ ქართველი ხარ, აქ რას აკეთებ?

— აქ ხარაზადა ვარ, რა ვიცი, ესე მოხდა ჩემი საქმე.

— კარგი-და, შე კაი კაცი, თუ ხელობაც იცი, განა ხელლობით იქ კი ვერ დაირჩენს კაცი თავს, აქ რა მოგარბენებდა. იმან ერთი უგემურად ჩაიცინა და მითხრა: „კი არ გამოვიქეც, გამომაქციესო“. აღმოჩნდა იმისი ლაპარაკიდან, რომ რაღაც საქმეში რეულა, ციმბირში გაუგზავნიათ და ეს აქ გამოპარულა.

ამგვარი ხალხი აქ საზოგადოდ ბევრია, ვინც საიდან გამოიპარება, აქ მოიკიდებს ბინას. ესეც ისეთი თავისუფალი ქვეყანაა ამ მხრივ, რომ კაცი არ არის ჰკითხოს მომსვლელს თუ წამსვლელს, ვინა ხარ, ანუ რისთვის მოსდიხარო და სცხოვრობენ თავისათვის არხეინად; ისე არიან, როგორც შინ, როგორც თავის საკუთარ სახლში.

რასაკვირველია, არც გვარი მითხრა თავისი, არც სახელი და რამდენიც დავეკითხე, რა საქმეზედ იყავ გაგზავნილი-მეთქი, სწორე მასუხს არ მაძლევდა. მოჰყვებოდა და ჩამომიფიქვლიდა მაშინდელ მეკობრეთ, რომელნიც იმის საქმეში რეულან, უნდოდა გადაკვრ-გადმოკვრით მივეხვედრებინე: „იცნობ ამასა და ამას, იცი რა საქმეზედ იყო გაგზავნილი? იცნობ მავანსა და მავანს, იცი რა საქმე ჩაიდინესო“?... ვუყურე, ვუყურე და მერე შეუტყე: თუ გინდა სწორეთა თქვი, თუ არა-და, რას მივადმოვლები-მეთქი. შენ ხომ არა გგონია, რომ მეც იმათი ამხანაგი ვიყავ და ციმბირიდანა ვარ გამოქცეული? აბა საიდან მეცოლინება-მეთქი. იმან ერთი გულიანად გადიხარხარა და მითხრა: „უკაცრავად, კნიაზო! მაგრამ სანამ თეირანში იქნები, მე შენ არ მოგშორდები; მიბრძანე, შენი სულის ჰირიმე, რა-ცა გნებამდეს და მე შენი ყურ-მოქრილი ყმა ვარ: ეგ არა-

ფერი რომ ეხლა გაგაჯავრე, ახლა ხვალა მნახეთ რა ბიჭი ვა-
როა“ და გადახტა და გაიქცა. როგორც მე იმას დავაკვირდი,
ის ქართველი არ იყო, უფრო თათარსა ჰგვანდა, საქართვე-
ლოში დაბადებულს.

მე ისევ ქუჩაზედ ვიყურებოდი, ხალხი ბუზივით ირეოდა.
ჯარები და მოხელეები ადიოდ-ჩამოდიოდნენ, ყველა ლაგდე-
ბოდა. არ გასულა სულ სამი წუთი, ამ დუქანში შემოვიდა
ერთი სხვა კაცი. დუქნის პატრონმა მისთავაზა სკამი და ჩემს
მანლობლად დაჯდა. შეხედულობით სპარსელსა არა ჰგვანდა:
რაღაც მშვიდი, წყნარი და სასიამოვნო სახე ჰქონდა. ევრო-
პულად ეცვა და ქუდიც გარიბალდის ქუდის მაგვარი ეხურა.
ხნით 45 წელიწადს იქნებოდა მიღწეული. მცირე ხნის შემ-
დეგ წამოდგა ადგილიდან და ბოდიშის მოხდით მომიახლოვ-
და. რუსულად ლაპარაკობდა.

— ეგ თქვენი ტანისამოსი ჩვენი ძველი ქართული ფორმა
არ გახლავთო?

დიად-მეთქი და სანამ მე შევეკითხებოდი, საიდან თქვენი
ძველი ქართული-მეთქი, იმან ზედვე დააყოლა:

— გუშინ მოგკარით პირველად თვალი. მე და ერთი ჩე-
მი ოსმალელი ამხანაგი მოვდიოდით და კიდევ გამოვიშვირე
თქვენსკენ თითი! იმას დავანახვე და ვუთხარ, რომ ეგ ჩვენი
ძველებური ტანისამოსია.

აქედან შეჰყვა ჩვენი ლაპარაკი, საიდანაც მე ვიცან, რომ
ის ქართველია, ოსმალეთის მოხარჯე და სტამბოლში სცხოვ-
რობს. სარწმუნოებით მუსულმანია და ოსმალეთის მთავრობი-
საგან ნამსახურობისათვის დაჯილდოებული. იმერეთისაკენ შე-
მოუვლია ორჯელ-სამჯერ, როგორც ქართველს. ყოფილა ტფი-
ლისში გამოძიებაზედ ოსმალეთის მთავრობისაგან გამოგზავნი-
ლი, როგორც რუსული ენის მცოდნე, როდესაც აქ, მტკვრის
პირის კუჩაზედ მოკლეს ოსმალეთის კონსული. ყოფილა აგრე-
დვე სამსახურისა გამო დანიშნული პეტერბურგს, სადაც რუ-
სის მთავრობისაგანაც ერთი ჯილდო მიუღია. მიამბო აგრე-
დვე, რომ იქ, ჩვენში ქართველობა კარგა დაწინაურებული

არიან, თუმცა ცოტა-ლა მოსდგამთ მათ ქართველობისაო. დიდად მიღებულია სხვათა შორის პრინცი (ბატონიშვილი) დიდიანი, ყორჩიბაშიო და ერთიც კიდევ ვილაც თავადი, რომელსაც უფრო მეტად აქებდა და რომლისაც მე გვარი დამავიწყდა. როდესაც მე იმას თავის შთამომავლობაზედ დავეგლაპარაკე, გაბედვით ვერას ამბობდა: ხან სიტყვებსა ჰყლაპავდა, ხან ლაპარაკის საგანსა სცვლიდა. სთქვა, რომ ამ 150 წლის წინად ჩვენი წინაპარი ხელმწიფის ტოლი (თუ მოადგილე) კაცი ყოფილა, მთელი მცხეთა იმათა ჰკუთვნებიათო... ბოლოს რაღაცა უსიამოვნობა გამოჰჩეოდათ, დევნა დეეწყით, დეეკრა იმასაც ფეხი და ოსმალეთში გადავარდნილიყო. როდესაც გვარი ვკითხე, თქმა აუ უნდოდა და ასე მიპასუხა: მაშინდელი მე აღარ მახსოვს და ეხლა ოსმალეთში კიდევ გვარების ტარება არ ვიცითო და თან კი ჩუმად წამომჩურჩულა სახელი—ერეკლე ხანიო.

ამ დროს ხალხში ძალიან ხმაურობა ასტეხეს: შაჰი მოდის, შაჰი მოდისო! მე ჩამოვართვი ხელი ერეკლე ხანს, მივე ჩემი ადრესი და სულითა და გულითა ვთხოვე, რომ სანამ აქა ვარ, ძალიან ხშირ-ხშირად შემომიარეთ, ან ავს ვიტყვი, ან კარგს; თქვენც მარტო ხართ, მეც, თქვენც უცხო ყოფილხართ აქ და მე ხომ სულ გამოვეყრუედი მარტოობითა-მეთქი.

ამის შემდეგ ორჯელ მოსულიყო და არც ერთხელ შინ არ დავხვდი და ისე გაველი თეირნიდან, რომ მხოლოდ ერთხელ შემხვდა ქუჩაზედ. როდესაც უკან დაბრუნებაზე თეირანში მოველ, პირველი ამას შევეჯახე. დიდად გაუხარდა: გამაჩერა, მომიკითხა და მომიყვა ლაპარაკს.— ეხლა სპარსეთის სამსახურში შეველ. ერთი კვირა პოლკოვნიკად ვიყავ და ერთი კვირის უკან შაჰმა გენერლობა მიწყალობა. ეხლა სულ აქა ვარ და რაც გნებავს დამევალიეო. თანაც ადრესი მთხოვა, რომ ხვალვე მოვალ შენთანაო. მოსალაპარაკებელი საქმეები მაქვს: მე აქ დიდ ხანს ვერ გავჩერდები, მინდა ერთი სახლი ვიყიდო ან ბაქოს, ან ტფილისს და გადმოვსახლდეო. მე ძალიან დაღლილი ვიყავ, კარგა ვერ გამოველაპარაკე. ადრესიც

ვერ ვუთხარ, რადგან მე თვითონ არ ვიცოდი, სადა ჰქონდა სახლი ჩემს მეგობარს, რომელთანაც მე უნდა ჩამოემხტარიყავ. მაშინ იმან ერთი პაპიროზის მაღაზია მითხრა, იქა ვარ ხოლმე ხშირად, მაგრამ ვერც იმ პაპიროზის მაღაზიას მივაგენით და ვერც იმისი ნაცნობი ვინმე ვნახეთ, რადგან მე თვითონ კარგა არ ვიცოდი იმისი ადრესი და მარტო ერთის სახელით, როგორც ახალი კაცი, ძნელი საპოვნელი აღმოჩნდა.

ამ ჩვენს ლაპარაკში გამოჩნდა კიდევ კარეტა შაჰისა. კარეტა მთლად მოვარაყებული იყო და სამი წყვილი ცხენი ება შიგ, წყვილ-წყვილად. კარეტას მოსდევდა ფორმის ტანისამოსით გამოწყობილი პოლიცია. შევიდა კარეტა თოფხანის მოედანში და პოლიცია ამ შესავალ კარებთან ქუჩის პირზედ დამწყრივდა.

ნუკი გვეგონებათ, რომ ეს პოლიცია რასმე აკეთებს. ესენი იდგნენ ისე, ფორმისათვის და მხოლოდ ადგილი ეჭირათ. სხვა დროს პოლიციის საქმეს სამხედრო ხალხი აკეთებს; უფრო მომეტებულად კი მანდატურნი. სხვა-და-სხვა მანდატურთ სხვა-და-სხვა ტანისამოსი აცვიათ, მაგრამ ყველას ხელთ ჯოხი უჭირავთ. ჯოხი სიგრძით არშინ-ნახევარი იქნება, თავი მსხვილი აქვს, როგორც ჩვენი მღვდლების ხელ-საბჯენ ჯოხსა და ეს ჯოხი მას მხარზედ აქვს გადებული. თვით ამ ჯოხებსაც სხვა-და-სხვა-ნაირი თავები აქვს: არის სულ უბრალო თავიანი, არის მოჭრელებული, არის შევერცხლილი, არის მოოქროვილიც. საკვირველი იყო, რომ იმ დღეს არც ეს მანდატურნი უგდებდნენ ყურს წესსა და რიგს, არც მეომარნი. თვით სპასალარმა მიაყენა გვერდზედ ერთ ჯერად ქუჩყიანი ხალხი, რომელიც შიგ პირველ შესავალ ალაყათის კარებში მოგროვილიყო. საზოგადოდ არავითარი წესი და რიგი არა სუფევდა, გარდა იმ ერთი მტკაველი ალაგისა, სადაც თვით შაჰი მობრძანდებოდა: სად შეაქლემე გაარღვევდა ჯარის წყობას და გადაატარებდა თავის ქარვანას, სად ჩაღვადარი შეაყენებდა მომდინარე ჯარს და მიერეკებოდა აკიდებულ ჯორსა და ცხენს. ვინ იყო ყურის მგდებელი?

ხალხმა რომ კარეტა დაინახა, დაიძახა, — შაჰი ცხენით შე-
 მობძანდებოა. პროცესიაც თანდისთან მოგვიახლოვდა და აი
 გამოჩნდა კიდევ ერთი სპილო, კისერზედ კაცი აზის, კავიანი
 რკინის ჩანგალი უჭირავს ხელთ სპილოს დასამორჩილებლად.
 შორიდან ისე მოჩანს, თითქო სპილოს კისერზედ მეწუქი ამო-
 ჰსვლიაო. ამას მოსდევს მეორე სპილო, მეორეს მესამე და მე-
 ოთხე. მოდიან მძიმედ, ნელის ნაბიჯით, ფილოსოფოსებსავით
 და მოაპარტყუნებენ ტაბაკის ოდენა ყურებს. ეს არის ნიშანი
 შაჰის ძლიერებისა. ამათ მოსდევდნენ მეფის მანდატურნი. მე-
 რე რამდენიმე ცხენოსნები — მოხელენი და აფიცრები და, რო-
 გორც ეტყობოდა, ესენი სულ განკარგულების მიმცემნი და
 რიგის დამცველნი უნდი ყოფილიყვნენ. მერე გამოჩნდნენ ისევ
 მანდატურნი, მაგრამ ეხლა ძალიან ბევრნი და ჯარსავით რი-
 გზედ დალაგებულნი. პირველების ჯოხები უბრალო თავიანები
 იყო, მეორეებისა მოჭრელებული და ბოლოს-და-ბოლოს ვერ-
 ცხლის თავიანები. ესენი ქუჩის აქეთ-აქით პირებში მოდიო-
 დნენ რამდენიმე წყებად და შუაში ცარიელი ადგილი ჰქონ-
 დათ დატოვებულნი. ამ დატოვებულ ადგილში, მანდატურთ
 შუა, უფრო ბოლოში მოდიოდა ერთი ცხენოსანი და მის
 შორი-ახლო ჯალათნი. ცხენოსანი წარმოადგენდა ძველებურ
 მემარს, აბჯარ-ჩაჩქანით გამოწყობილს და ხელშიაც ნაჯა-
 ხი ეჭირა მალლა აშვერილი. ცოტა არ იყოს, აუშნოიანებ-
 და ეს ფიგურა პროცესიას და რაღაც ტეატრალურს მასხა-
 რაობას აგონებდა. შემდეგ მოდიოდა მანდატურთ-უხუცესი
 ოქროს თავიანი ჯოხით და იმის უკანაც თვით შაჰი. მშვე-
 ნიერს ცხენზედ იჯდა და დინჯად, მაგრამ ძალიან კობტად
 მოჰყავდა ცხენი. სულ უბრალოდ იყო ჩაცმული. გვერდში
 ცოტა მოშორებით ახლდა ცხენითვე შვილი, ნაიბ სალთანე,
 თეირანის გუბერნატორი. უკან ახლდნენ ვინც კი ვინ დიდ-
 კაცობა იყო სპარსეთში სრულის მუნდირებით და ჯილდოე-
 ბით შეჭედნილი: ამინ სულთანი, სპასალარი, ვეზირნი, გამგე-
 ბელნი, გენერალნი და სხვანი. არსადა სჩანდა მხოლოდ აზიზ
 სულთანი, რომელიც შაჰს განუშორებლივ გვერდსა ჰყავს ხო-

ლმე. არც ერთს თავი არ დაუკრავს, ისე ჩაიარა მეფემ ამოდენა ხალხში. ქუდის მოხდა და „გაუმარჯოს“ ძახილი ხომ სრულიად არ იციან და ისე მუნჯად მიდიოდა მთელი პროცესია, თითქო მიცვალებულს მისვენებენო. ამათ შემდეგ მიდიოდნენ ისევ მანდატურნი ლამაზი წითელი ტანისამოსით და ვერცხლის-თაეიანი ჯოხებით. შემდეგ მუსიკა და შაჰის საყვარელი ცხენოსანი ჯარი, რომელიც, როგორც ამბობენ, სულ ქურთთაგან არის შემდგარი, თავისის ადგილობრივის სპარსულის მორთულობით კაციან-ცხენიანად. შემდეგ კვლად მანდატურნი, მუზიკა და ყაზახის ჯარი, რომელსაც რუსის აფიცრები სწრთენიან. მერე კიდევ მანდატურნი, მუზიკა და ნაიბ სალთანეს ჯარი, თავისის მშეენიერის ტანისამოსით და თეთრის თათნებით, რომელიც სულ სამოც კაცზედ მეტი არ იქნებოდა. მერე ისევ მუზიკა და ქვეითი ჯარი, რომელსაც ავსტრიის ჯარის ფორმა აცვია, და უკანასკნელად კიდევ მანდატურნი და ზარბაზნები (არტილერია).

ჩემი ყურადღება მიიქცია ამ პროცესიაში ორმა გარემოებათ. პირველი იყო ის, რომ ნაიბ სალთანეს ჯარის მუსიკა, სულ პატარა ყმაწვილებისაგან იყო შემდგარი და ზოგი მათგანი რვა-ცხრა წლისა ძლივს იქნებოდა. მეორე კიდევ ის, რომ შაჰის დასახვედრად გამოსულიყო ზოგი 10—11 წლის ყმაწვილი სრულის მუნდირით, პოლკოვნიკის ჩინით და ზოგი მათგანი ჯილდოებითაც. როდესაც მე ვიკითხე, ეს რას ჰნიშნავს მეთქი და მივუშვირე ხელი ერთ პაწია ყმაწვილზედ, მითხრეს მაგას მამა ჰყავდა მაგ ღირსებისა, დიდად დამსახურებული და როდესაც ის მოკვდა, შაჰმა იმისი ადგილი მაგას მისცა თავისის ჩინითა და ჯამაგირითა, რომ სახლობა უნუგეშოდ არ დარჩომილიყო. რასაკვირველია, მაგას არაფერი შეუძლიან, მაგის მაგიერ საქმეებს სხვები ასრულებენ, მაგრამ სახელი კი ყველგან მაგისია და ეგვე უნდა დაუხვდეს შაჰსაო. ეს ჩვეულება, ალბად, ამითი აიხსნება, რომ როკიკის¹⁾ მიცემა არ იციან და რომ ულუკმა-პუროდ არ დასტოვონ დაობლებული ოჯახობა, ასე იქცევიან.

*) როკიკი—მენსია.

ჯარებში ყველაზედ უკეთესი იყო ქურთების რაზმი. მშვენიერი გმირული შეხედულობის ვაჟკაცი, თითქოს განგებ დაურჩევიათო. არა უჭირს-რა აგრედვე ყაზახის ჯარს და ნაიბ სალთანასას, მაგრამ ეს უკანასკნელი, როგორც ვთქვით, სულ 60 კაცი ძლივს იქნება. რაიცა შეეხება ქვევითა ჯარს, სწორედ რაღაც სამასხარა იყო, თოფის ქერა არ იცოდნენ და სიარული, ისე მილახლახლახებდნენ, როგორც ბეჭებ-დამტვრეული ბატები.

დისციპლინა ხა—რა მოგახსენოთ. ერთს რომ მხარზედ ჰქონდა თოფი თასმით ჩამოკიდებული, მეორეს ილღიაში ამოეჩარა, მესამეს სახრესავით ზურგზედ მოედო და ხელები გეყარნა, ზოგი ისე ხელში ათამაშებდა, ზოგს თავდაყირა ეჭირა, ზოგს როგორ და ზოგს როგორ. ფეხის აყოლება სიარულში, ვგონებ, ერთმაც არ იცოდა. ერთი რომ მიღიოდა, მილილინებდა, მეორე გვერდით თავის ნაცნობს მიიყოლებდა და მიელაპარაკებოდა, მესამეს თოფი ამხანავისათვის მიეცა, თითონ რიგობიდან გამოსულიყო და ვიღაც ჩაღვადარს ესაუბრებოდა.

აქედან წარმოიდგინეთ ამათი დისციპლინა: აფიცერმა შენიშვნა მისცა ერთს სალდათს, თოფი სწორედ დაიჭირეო. ის მიუბრუნდა და შეტევით უპასუხა: ასე მეჭიროს თუ ისე, რა საქმე წახდება, ამის მეტს ვეღარასა ხედავო. ეს თოფი ჩემია, როგორც მინდა ისე დავიჭერო, და ჩაკემენდინა ხმა თავის უფროსს.

მოგახსენებენ ცოდვილი ხალხნი,—ვითომ, შაჰი არაფერ ხარჯს არა ჰზოგავს საზოგადოდ ჯარისათვის, მაგრამ იარაღები ფულებს ჯიბეში იღებენ და ჯარს არ ინახავენო. როდესაც საჭიროა შაჰის წინაშე ჯარის წარდგენა, მაშინ, იმ შემთხვევასათვის 5—10 კაპეკად მუშებს ქირაობენ, მუნდირს აცმევენ, თოფს აძლევენ ხელში და აბა რა ეცოდინება ხამ ხალხსაო. მე ამეების განხილვაში ვერ შევალ, რასაკვირველია, და არც თუ ჩემი საქმეა, მე მხოლოდ ის ვნახე, რომ ჯარს სპარსეთისას მხოლოდ სახელი ჰქვიათ ჯარისა და 100 კაცი,

ევროპულად გაწვრთნილი სულ კუდიტ ქვას ასროლინებს, მთელს ირანის არმიას თავისის არტილერიით გარდა ქურთთა კხენოსანი ჯარისა.

მეორე დღეს საღამოს გამართეს შილინგი¹⁾ პატივად შაჰის მობრძანებისა. შაჰის სასახლის გვერდის კარის ბჰის წინ იყო გამართული ერთ პატარა მოედანზედ. დიდი სამზადისი ჰქონდათ: კედლებზედ ყველგან ხალები ჰქონდათ ჩამოკიდებული; რა მშვენიერი ჭალები, ლამპრები, კანდელიბრები იყო აქ ანთებული! რა შუშუნები არ აუშვეს, რა ფეიერვერკები არ დაწვეს. სპარსელებს ეს ხელობა კარგა სცოდნიათ. უყვართ კიდევ ძალიან ამისთანა გასართობი. დიდ ძალი ხალხი იყო მოგროვილი, ნემსის ყურწი არ ჩავარდებოდა, როგორც იტყვიან.

პირდაპირ ერთ მალალ დერეფანში შაჰის სასახლისა დიდ ძალი დედაკაცობა ისხდა და უფრო იმათზედ მეტი კიდევ ფეხზედა ტრიალებდა. აქვე შემოვიდა ერთ ჯერად შაჰი. მე ვიკითხე, ეს რას ჰნიშნავს, შაჰს სტუმრობა აქვს გამართული-მეთქი? „ეგ სულ ცოლები არიან და რაც მაგათ გამდებები, პირის-ფარეშები, მატრაკვეცები და სხვა ათასი მოახლეები ჰყვანან, ისინიც რო ჰნახო, მაშინ რაღას იტყვიო!“ მიპასუხა ერთმა ჩემმა მეგობარმა.

1) შილინგი — საზოგადო მზიარულება, როგორც ილილიუმინაცია (ტორესტვა).

თეირანიდან ისჯანამდე და ქალაქი ისჯანა.

მანძილი.—ბიქის-ბიქი.—ჯორიდან გადმოვარდნა.—პოლიტიკური საუბარი ერთ სპარსელ აფიცერთან.—მუქთა ხორანი.—ჩეოში ჯდომა.—ერთი პატარა ტბა.—ქარვასლა-სადგური.—ემამზადე ჰაზრათ მასსუმისა და მისი სასწაულთ-მოქმედებანი.—წმინდა ქალაქი ყუმი.—პატივი და სახელი ყუმელი კაცისა.—სიიაფე ხილისა.—სენსენი და ფლიდობა ჩემი ბიქისა.—ქალაქი ქაშანი და მისი მრეწველობა.—ყურუდის გადასვალი.—შრომა და მოხერხება სპარსელისა.—გაცნობა ყოვლად სამღვდელთა, სპარსეთისა და ინდოეთის სომეხთა არქიეპისკოპოზის ისაიასი.—ამბავი აზარფეშაზედ.—ამბავი ერეკლე მეფის ერთი ვალაშქრებისა.—საზვერე სპარსეთისა.—უპირატესობა ისპანისა ირანის სხვა ქალაქებთან.—შაჰაბაზ პირველი და მისი საყვარელი ისპანი.—ხიდები შაჰაბაზისა.—ნაშთი დიდებულ მეფეთა სასაზღვებისა.—მოძრავი მინარეთი „ჯომჯომი“.—მოკითხვა ქართველების ამბისა.—მღვდელი ტერ-ვალუსტა.—პირველი შეხვედრა ჩემი და სპარსეთის ქართველებისა.—ზამთარი ისპანში.—ზილლი სულთანი.—მისი შეთქმულობა ჰუსეინ ყული ხანთან.—დასჯა შეთქმულთა ნასრედდინ შაჰის-მიერ.—ყურბანის დღესასწაული.

თეირანში ვიცხოვრე თითქმის თვე ნახევარი. ამდენი ხანიც არ ვაპირებდი იქ დარჩომას, რადგან მინდოდა, ვიდრე ზამთარი მისწრობდა, დროზედ ქართველობაში გადავსულიყავ, მაგრამ წამიტყულია სპარსეთის ჰავამ. ისეთი უდიერი სიცხეები იდგა თეირანში თვით ღვინობისთვეშიაც, რომ ვიფიქრე, სჩანს,

აქ საიმისო ზამთარი არ ეცოდინება და ყველაფერსაც დრო-ზედ მოვასწრობ-მეთქი.

როდესაც შეეტყოთ ზოგიერთებს, რომ მე თეირანიდან გავდიოდი და გზაში კაცი მჭირდებოდა მოენედ, სამნი-ოთხნი მოვიდნენ ჩემთანა და მთხოვეს: მე გიახლებით, ჯამაგირი არ მინდა, ოღონდ ხარჯი თქვენი იყოსო. მე ამათ არავის არ ვიცნობდი და, რადგან მესროფა უკვე ერთი თვის ნამსახური იყო ჩემთან და საიმისო ჯერ არა შემემჩნია-რა, ყველას უარი ვუთხარი და ისევ მესროფას წაყვანა ვირჩიე.

გაფურიკდით ჩაღვადრებს, გავისტუმრეთ წინ და მე და ჩემი მესროფა წავედით რკინის გზით, რადგან გზა შაჰაბდულ-აზიმზედა გექონდა; იქიდან კი ჩაღვადრებს უნდა შევერთებუ-ლიყავით. გასაზღველი იყო ისპაანამდე 12 სადგური.

მივედით პირველ სადგურზედ და მოვიწვიე ბიჭი ჩემთან პურის საქმელად, მაგრამ მითხრა, მიირთვიათ თქვენ და მე მერე გიახლებითო. პატარა ხანს უკან ვნახე, იჯდა ჩემი მესროფა პურის ჭამაზედ და გვერთ მოესვა შემაქცევრად ერთი ვილაც ახალგაზდა ყმაწვილი. შემდეგში, როდესაც მე ვკითხე, ვინ იყო ის ახალგაზდა ყმაწვილი, შენ რომ მოგვაბატოენა-მეთქი,—მიპასუხა:

— ის ჩვენია, სომეხია, უმოწყალეო ღარიბია. არავითარი ღონისძიება არა ჰქონდა ისპაანში წასასვლელად და მე ვიკისრე. ეს ხომ ჩვენ ორნი ვჰამთ პურს და, სულ ერთია, ერთიც რომ მოგვემატოს, ხარჯს საიმისო განსხვავება არ ექნებაო.

— ჩვენი ღარიბი სომეხობა ბევრია და შენ რომ ყველა გზაში აიკილო, ავიტანთ ხარჯსა?

— არა, ბატონო! ეგ ერთი თორე, მე სხვებთან რა საქმე მაქვს. მაგან სწავლა დაასრულა თეირანში ინგლისელების სკოლაში და საქმე ვერა იშოვა-რა. მისულიყო ჩვენს ვართაპეტთან და იმასაც ეთქვა: წადი ისპაანს, მეც ეხლა იქ უნდა მოვიდე და იქ გიშოვი რასმეო.

— ძალიან სასიამოვნოა, რომ შენ მაგეთი მადლიანი და ჩვილი გულის პატრონი ჰყოფილხარ, მაგრამ უნდა იქვე გე-

თქვა ჩემთვის თუ არა? ეხლა რომ მე ვგ არ ვიკისრო, ხო შენც შერცხვი და ეგეც უფრო მეტს გაჭირვებაში ჩააგდე, მაშინ რას აპირებ?

— თქვენ მაგას არ იზამთ, განა არ ვიცი თქვენი ხასიეთიო.

და მხოლოდ შემდეგში შევიტყე, რომ ამას ის თავის მოსამსახურედ წამოეყვანა. მთელი გზა ისპანამდის, რასაც მე მესროფსა ვსაქმებდი, ის იმას უბრძანებდა. რომ იტყვიან: ბაქონმა ყმას უბრძანა, ყმამ მოსამსახურესაო, სწორედ ისე. სპარსეთში ძალიან არის მიღებული ამგვარი საქმე. თქვენ რომ ერთი მოსამსახურე გყავთ, ის თავის მორჩილს გაიჩენს, თორე იქნებ იმ მეორემაც კიდევ სხვა ბიჭი იშოვოს თავის ხელ-ქვევეითად.

აქედან ძალიან ადრე უნდა გაესულიყავით, რადგან ათი ეჯი მანძილი გვქონდა ერთჯერად გასაღლელი. დღით სიარული არ გვინდოდა, ჯერ ისევ დიდი სიცხეები იყო და პირველსავე მობინდებაზედ შევუდგეთ მომზადებას. საშინელი სიბნელე იყო, მთვარე გათენებისას ამოდიოდა; ამოვარდა თანაც ისეთი ცივი ქარი, რომ ყველას ბაბანი დაგვაწყებინა; ქვეყნის ქვიშასა და მტვერს პირში გვაყრიდა და ტანისამოსს ტანიდან გვაძრობდა.

ჩემთვის ამ საღამოს სხვა ჯორი შეეკაზმათ და მე მხოლოდ მაშინ შევნიშნე, როდესაც ქარვანა უკვე გასული იყო და მე და ჩემი ბიჭიც უნდა ავჩქარებულყავით, რომ იმათ წამოევწეოდით. პირველ შეჯდომაშივე რალაც უსიამოვნობა განაცხადა ჩემმა ჯორმა, მაგრამ დავამშვიდეთ, როგორც იყო, შევსხედით და გამოვეკიდნით უკან ქარვანას. გზაში ერთი-ორჯელ რალაზედაც შემითხუკუნდა და გვერდზედ გამოხტა. როცა დავეწიენით, ჩავლადარს ვუსაყვედურე, რომ ეს ცუდი ჯორი შეგიკაზმინა-მეთქი; მან დამარწმუნა, რომ მე ვანგებ გამოგიცვალე, რადგან ეგ უფრო ფხიზელი და მასიამოვნებელიაო. არ გასულა სულ 15 წამი ამ ლაპარაკის შემდეგ, დაფთხვა რალაზედაც ეს ჯორი, გაძვრა გვერდზედ, გადახტა გზის არხზედ და გამიტაცა მინდორში. აუუკრიბე აღვირი და მოვწიე, რაც-

კი შემეძლო; მე ჩემსასა ვცდილობდი, ის თავისას არ იშლიდა—მირბოდა და მიიქნედა ძალაზედ თავს, რომ ხელიდან გამშვებოდა. მერე ერთბაშად კალხზედ შედგა, დაიქნია ღონიერად თავი და ისეთ კისრულზედ წამომიღო, რომ ასტმით ასაფხეკი გამხადა. ამავე დროს ჯორს უნაგირი ზედ კისერზედ მოექცა. ამას, რასაკვირველია, ხუობდა და უფრო მეტად მოჰყვა თავის ქნევას. რამდენიც თავს დაიქნედა, უნაგირი უფრო წინ მიდიოდა, გარსაკრი ფეხებში ედებოდა და ბოლოს ისიც კისერზედ გადაგორდა. რო წამოვდეგ, ტკენა ვიგრძენ გულისა, გუნება მომეშალა; ახალოხი ორგან გამხეთქოდა და საათი სალასავით გაბრტყელებულიყო. აღმოჩნდა, რომ წინა ღამეს ჩავლადარს ჩემი უნაგირის საძუე დაეკარგნა და გარსაკრებიც კარგა არ მოექირებინა.

სანამ მე წამოვიბამბლვლებოდი, მანამ ჯორს მომიმხადებდნენ, ქარვანას კარგა გაესწრო, მე უარი გამოვუცხადე იმ ჯორზედ შეჯდომისა და ჩავლადრები გაეჩქარნენ, რომ სხვა ცხენი ან ჯორი მოეყვანათ ჩემთვის. ვნახოთ, ამ დროს ახლა სხვა ჯორი დაფთხვა რალაზედაც, მოისხლიტა ხელად ზურგიდან კურტანი თავისის ბარგ-ბარხანით და მოუსო მინდვრად ჯეირანივით. გააჩერეს მთელი ქარვანა, ურეკეს ზარი, უხვიხვინეს: თითონ მოვა, ქარვანას არ დაჰკარგავსო! მაგრამ ამაოდ, განჰქრა როგორც მოჩვენება. მაშინ კი იკადრეს ჩავლადრებმა და ზოგი ცხენით, ზოგი ჯორით, ზოგი ქვევითად, გამოეკიდნენ საძებნელად. ამ ხანობაში გამიშალეს ზოგიერთმა მგზავრებმა მიწაზედ საბნები და იმ ქარში, ზედ გზაზედ გამომაძინეს სრული ორი საათი. ვიდრე ჯორს დაიქერდნენ. მაგრამ ვერც-არა ამ ძილმა მიშველა და გზაში ორჯელ მომცა სიცხე. ისე ვიჯექ მთელი გზა ცხენზედ, არა მეყურებოდა-რა. მეორე დღეს ძლივს ჩამომიღეს ცხენიდან. სადგურზედ მისვლის უშაღვე ვავახსენინე ბარგი და ამოვიღე სასაქმებელი წყალი და ქინაქინა. დავიბარე ჩავლადარი და გამოვუცხადე, რომ ცხენზედ ჯდომა არ შემეძლიან და ყუმახდე ან ჩეო ან ჭანაღა უნდა მიშოვო და ყუშშიც ერთი დღე და ღამე მეტი უნდა დარჩე, სანამ მე კარგა არ შევიქნები-მეთქი.

სალამო ხანს გამოველ ცოტას ხნით კარზედ, ქარვასლა დავათვალიერე. მშვენიერი რამ იყო: უშველებელი დიდი, სუფთა და ყოვლის ფრით მოწყობილი. გვერდში რალაც პატარა ბალი მოჩანდა და გადუხვიე იქით. იქ შემხვდა ერთი სპარსელი ყმაწვილი კაცი ისმ.—ხ.—ჰოს.—ხანი, ასე—30—32 წლისა იქმნებოდა. სასიამოვნო სახის კაცი იყო, სუფთად ჩაცმული და ეტყობოდა, სახელმწიფო სამხედრო სამსახურში უნდა ყოფილიყო. დამინახა, სალამი მომცა და დამელაპარაკა. მეც სალამი მივე და ვუთხარ, სპარსული ლაპარაკი არ მეყურება-მეთქი. მივიარ-მოვიარე, ისევე ჩქარა შემოგებრუნდი და წამოვწექი.

არ გასულა ნახევარი საათი, მოვიდა ერთი პატარა ბიჭი და მომიტანა მშვენიერი ბროწეულები, წვრილი კიტრები, ნესი და ქართული ბაღრიჯნები. ვიკითხე, რა ამბავია-მეთქი და იმან მიპასუხა: ეს, წელან რომ ბაღში კაცს ენახეთ, იმან მოგართვათ და თითონაც გიახლებათ თქვენს სანახავადაო. მართლაც, რამდენიმე წამის შემდეგ თითონაც მოვიდა და ერთი პარკუჭა სპარსული ხმელი ხილი შემოიტანა. მე ბოღიში მოვიხადე, ავადა ვარ-მეთქი და ჩემი ბიჭი მივუჩინე.

— მე ევროპელნი ძალიან მიყვარან და სადაც კი შეხვდები, მინდა ხოლმე უთუოდ გამოველაპარაკო, ეგების ცოტაოდენი ჭკვა ვისწავლო იმათგანაო,—ასე დაიწყო იმან თავისი ლაპარაკი, შემდეგ ათასი მოკითხვისა და ბოღიშის მოხდისა.

— მერე, ვერა ჰხედავთ, ეგ ევროპელნი რას ვიპირებენ: ერთი ერთის მხრიდან მოგწოლიათ, მეორე — მეორე მხრიდან, ლამის არის სული ამოგხადონ და რალად გიყვართ-მეთქი.

— იმისათვის რომ ისინი ჭკვიანები არიან, თორე ამ საქმისთვის ძალიანა მძულანო. თუმცა კიო, დაუმატა თითონვე, რად უნდა მეჯავრებოდნენ: ჩვენ თვითონ ამას ყველაფერს კარგადა ვხედავთ და, თუ ჭკვა გვაქვს, ჩვენ კიდევ ჩვენსას უნდა შევეცადნეთო.

— მერე-და, რატომ არა ცდილობთ? მე თქვენ ცდილობა ვერაფერში ვხედავ-მეთქი.

— აბა, შენი კირიმე, ჩვენი ცდილობა რაში უნდა გამოჩნდეს: შაჰი ზის არხენად, კარგსა ჰსვამს, კარგსა სკვამს, პატივი ჯერ კიდევ საკმარისი აქვს და ასე გაიძახის: მე მინამ ცოცხალი ვარ, ვერაინ ვერას შემომბედავს და ჩემს მერე, დეე ყველა თავისას ეცადოსო.—ამინ სულთან ი ამბობს, რომ ვინც უნდა დაიჭიროს სპარსეთი, ჩემთვის სულ ერთია, მე ყველასათვის საჭირო ვარ და, თუ მეტს არა, ამაზედ ნაკლებ ჯილდოებსა და ჯამაგირს ვინ შემომბედავსო.—ნაიბ სალთანეც გაიძახის, რომ ვინც უნდა დაიჭიროს ეს ქვეყანა, იმოდენა რენტას დამინიშნავენ, რომ დღევანდელ ჩემ ჯამაგირზედ მეტი იქნება და ვაცხოვრებ ჩემთვის უზრუნველადო.—დიდრონი დიდრონი ნაზირ-ვეზირნი, მხედართ უფროსნი და იარაღნი ჰხვეჭენ და ივსებენ ჯიბე-უბეს, ვიდრე დრო უდართ, სანამ მეთაურებად არიან და აბა ჩვენთვის ვინ უნდა იზრუნოსო.

— კარგი-და, ხალხი რაღას აპირებს, როცა საქმეს ასე ჰხედავს?

— ხალხს ვინ რასა ჰკითხავს. ჩვენ ისე გვიყურებენ, როგორც პირუტყვს და თუ ვინმე რამ გაბედა, თავს გააგდებინებენ. ან კი რა შეუძლიან ხალხს, რა ხალხია? ყველა მაჯუნი-თა, ხაშიშითა და თრიაქითა სქედება, რომ დავიწყებას მისცეს ყოველი ამა სოფლიური ზრუნვა და შეწუხება, რომ ტკბილს ოცნებაში გაატაროს თავისი მოშხამული წამები. თორე კარგა ვხედავთ, რომ სპარსეთს, როგორც ცხერის ფარებს, გარშემო შემოჰხვევიან პირდაღრენილი მგლები და გადაყლაპვას ელამიან. და თუ სპარსეთი დღემდე ცოცხალ არს და სული უდგას მხოლოდ იმიტომ, რამ ერთს მგელს მეორისა ეშინიან და ერთმანეთის შიშით ფარებს ვერ შეჰსევნიან, თორემ შენი მტერი ჩვენი საქმე ბქმნებოდა.

შემოვიდა ჩემთან ამ სადგურზედ სეიედი; ძალიან სუფთა კაცი, ხნით ორმოც წელიწადს იქნებოდა გადასული. სულ ისეთი შახი-შუხიანებისა ეცვა, რომ შეგვხედნა, შაჰის მეორე პირი გეგონებოდა. მოგვიყვა თავის ამბავს: მე ქალბალაშ¹⁾ ვი-

¹⁾ ქალბალი—ქერბალი, წმინდა ქალაქიჲ შიიტებისა ჩამბაღუთის ხაზინდარზედა.

ყავ სალოცავად, რაც მქონდა—შემომეხარჯა, წასასვლელი ფული აღარ დამრჩა და მიწყალობეთ რამეო. მე ვათქმინე ჩემს მესროფას, რომ ჩვენც ძალიან შორიდან მოვდივართ, ჩვენც შემოგვაკლდა ფული და აი ავადაცა ვარ, მაგრამ მით მაინც ჩვენ თქვენსაებ ხელს არავის არ გავუწვდით-მეთქი. იმან ჯერ კიდევ შებრალების კილოზედ მორთო ლაპარაკი. არა ჰნებავ-და ხელცარიელი წასულიყო, მაგრამ როდესაც ჩვენ სულ იმ კილოზედ ვაძლიეთ პასუხები, იკადრა და აიბარგა. რომელ ერთს იტყვის კაცი, რომელი ერთი უნდა იჩივლოს! რა სეიედი, რა სხვა; აქ ყველა თხოულობს, ყველა მუქთა ხორაა. გადახედეთ აბა ერთი ამ მოღლა-ახუნდებს, თეთრად რომ თავი შეუხვევიათ და თეთრი სარტყელი შემოუჭირებიათ, რა ჯარია, რა მრავალი და ის სულ უნდა საწყალმა ხალხმა გამოკვებოს. გადაავლეთ თვალი ამ დავრიშებს, თმა-კაწაწ გაწეწილებს, ხელში ნაჯახი რომ უპყრიათ და კარდა-კარ ყველას სათითაოდ უგალობებენ; რა ჰნებავთ, რა სწადიანთ? მუქთად თავის რჩენა და ყოველი საქმიდან კისრის გარიღება. მაგრამ ეს ორივე გუნდი რა შესადარებელია სეიედებთან. ესენი ათჯერ, თორე იქნებ ოცჯერაც მეტი იყვნენ ყველა მოღლა-ახუნდ-დარვიშებზედ. და ეს ამოდენა ხალხი ხელს არ ანძრევს მუშაობისათვის; ეს ამოდენა მუშა ხელი აკლდება სპარსეთს და ამოდენა მუქთა ხორა ემატება საწყალ გლეხს. დაუმატეთ ახლა ამას რა რიგად ტყავს აძრობენ ამავე საწყალ ხალხს მათი მოხელენი და მებატონენი და დამეთანხმებით, რომ ისიც დიდად საკვირველია, თუ დღემდე მთელი სპარსეთის ხალხი ჯერ კიდევ მიწასთან არ გასწორებულა. კარგი კიდევ, რომ აქამდის პირში სული შეჰრჩა საწყალს, მაგრამ ან კი რაღა სულის დგმავა!... განა ამათი ცხოვრებაც ცხოვრებაა!.. აბა ახლა ნახეთ, რამოდენა გლახა და მთხოვარა გამოდის თვით ამ გლეხი ხალხიდან. სხედან დამწყკრივებულნი წეროებივით ყოველივე ქალაქის ან სოფლის მისავეალში და ზედ კალთებზედ ეკანჩურებიან გამვლელ-გამომვლელს. ძალიან ღვთისნიერიც რომ იყოს კაცი, სწორედ შეჰბეზრდება.

რამდენიმე ხანს უკან ჩავლადარმა შემატყობინა, რომ ერთი კაცი დავათანხმეთ, ის გითმობს ჩეოში ალაგს, მაგრამ სამ თუმან (6 მან.) ნაკლებ არა კისრულობსო. მე შევეუჩინე ერთი სპარსელი კაცი და ბოლოს ორ მანათად დავათანხმეთ. ეს ჩეო იყო სეიედებისა. ორი ძმა იჯდა შიგ. ესლა ერთი მათგანი უნდა ჩემს ჯორზედ შემჯდარიყო და მე იმისი ადგილი დამეჭირა.

მთელი ის ერთი მანძილი, 6 ეჯი ამითი გავიარე. მოკეცილი ვიჯექე შიგ (სხვაფრივ არ შეიძლება) და მუხლები ძალიან მეტკინა. მართალია, მოსვენებითა ზის შიგ კაცი, მაგრამ ძალიან საშიშია, ნამეტნავ შეუჩვეველისათვის. ისე უბრალოდ, ხურჯინით არის გადაკიდებული ცხენზედ, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ არასოდეს ისე მაგრად ვერ ჩეკვრება ცხენს, როგორც ხურჯინი. სხედან შიგ და აღი-ჩადიან სასწორის თვლებივით. თუ ერთ-ერთმა მხარემ დასძლია ანუ სხვა დასაპაღნებულ ჯორს გაეხახუნა და ანუ ცხენმა ცოტაოდენი ცელქობა დაიწყო, მორჩა—გადატრიალდება წამზედ და დაეშვება ძირს თავდაყირა, მშვიდობით მაშინ ცოლო და შეილო!

როგორც კი მოატანა გათენებამ, სეიედმა გამომიცხადა: ესლა შენთან ჩეოში ჯდომა აღარ შემიძლიან; ესლა გათენებულია და ვინც დამინახავს, დამცინებს, რომ მე, სეიედი ჭარანგისთანა ვზივარ ჩეოშიო, შენი ნებაა-მეთქი, ვუთხარი მეც და მოვისვი გვერდით ჩემი ბიჭი. ის კი იმისეულ ჯორზედ შეჯდა და პირველსავე შეჯდომაში ჯორმა ძირს დასცა; მაგრამ კურტნიდან გადმოვარდნა არაფერია, კაცი ყოველთვის მოასწრობს ან ერთს, ან მეორე მხარეს დაცურებას და საიმისოდ არა ეტკინებარა. ამისათვის მეც გადავწყვიტე დანარჩენ მგზავრობაში სულ კურტანზედ ვმჯდარიყავ, მით უმეტეს, რომ დიდს მანძილზედ, როდესაც ჩავლადრებს ნელის ნაბიჯით მიუღლით საქონელი, კაცი უნაფირზედ მეტად იღლება, ვიდრე კურტანზედ. ორი-სამი დღის განმავლობაში შევეჩვიე მეც და მერე, როგორცა მსურდა, ისე ვჯდებოდი: მინდოდა—ფეხს-ფეხზედ გადავიდებდი, მინდოდა მოვიკეცავდი, მინდოდა გვერდზედ გადავჯდებოდი.

მთელი ეს გზა თითქმის შემდეგ საღვურამდე სულ ერთი ტბის პირად მიდის. ტბა კაი მოზრდილია: სიგრძით 20—25 ვერსტი იქნება და სიგანეც მისი შესაფერი, როგორც ეს ზევიდან გადახედვით ეტყობა. როდესაც უფრო ახლო ნაპირზედ ავუარეთ, ხალხში ამის შესახებ ლაპარაკი ჩამოვარდა. ეს ტბა სულ ამ ათი-თხუთმეტი წლის განმავლობაში გამხდარა ესე თვალ-საჩინო და იმის წინად კი ერთი პატარა გუბე ყოფილა. ამისთანა მოვლენას, რომ ესე მცირე ხანში ესე საშინლად გაზრდილა და კიდევაც დღე-დღეზე სულა მატულობს, სპარსელების ოცნებაზედ ნაყოფიერად უმოქმედნია და ამის გამო ყველას თავისებური ზღაპარი გამოუგონია. ასრე მაგალითად, ჩავლაძრებმა მითხრეს:— „უწინ ამ ადგილას იყო მდგარი წყალი ერთი პატარა გუბესავით. მაშინ ეს ჩვენ არას გვიშლიდა დი თვირანიდან ყუმს ერთ დღეს მივდიოდითო. აქ, ამ გუბის ნაპირში იყო ერთი ქარვასლაც, რომელიც დღესაც ისევ მოჩანს ერთ ამაღლებულ ნაპირზედაო. ერთხელ თურმე ამინ სულთანს ეთხოვნა, რომ ეს ადგილი და ეს ქარვასლა მე მომყიდეთო და არ მიეყიდნათ. მაშინ ისიც ამდგარიყო და ერთი დიდი მდინარე, რომელიც უწინ ზღვაში ჩადიოდა, აქეთ მოეგდო და აი ეს ამოდონა ზღვა გაგვიკეთდაო. ეხლა აქ რვა მდინარე ჩადის და ტბა დღე-ღღეზედ მატულობს. ამის გამო ყუმში ყველა სახლები დანესტიანებულია და ცუდად იქნება ჩვენი საქმე, თუ ასე მიჰყვა, სულ ხელში დაიჭერს აქაურობასაო“.

დილის 8 საათზედ მივედით საღვურზედ. ეს იყო ერთი უშველებელი და ძალიან კარგად მოწყობილი ქარვასლა. გული ქარვასლას ჰქონდა სიგრძით 100 არშინი, სიგანით 90 არ. გარეშემო ყველა მხრიდან შემორიგებული ჰქონდა მგზავრთათვის ოთახები, სიგრძეზედ ოც-ოცი, სიგანეზედ თოთხმეტ-თოთხმეტი. ოთახები კაი მოზრდილები იყო. თითო ამ ოთახის ტოლა ადგილიც წინ დერეფნადა ჰქონდა დატოვებული. ოთახებს მოსდევდა გარეშემო უკანიდან განიერი სავალები (და-

ლანები), რომლებსაც შენობის კუთხეებიდანა ჰქონდა შიგნით ეზოში გამოსავალები. შიგ შუა ეზოში იდგა აბამბარი *).

ეს არის, ღრმად მიწაში ჩადგმული შენობა და მიწის ზევით კაცის სიმაღლეზედ არის მხოლოდ ამოცილებული. შუაზედ ორად არის გაყოფილი. პირველი განყოფილება, ანუ ოთახი, სადაც წყალი იკრიბება, ყოველის მხრიდან არის დახშული. ერთგან მხოლოდ ერთ სიმაღლეზედ შუა კედელს აქვს კარივით გამოჭრილი ადგილი, საიდანაც გადმოდის წყალი მეორე განყოფილებაში. ამ მეორე განყოფილებას ყველა მხრიდან ატანია კარის მაგვარი ადგილები და ჩასდევს ძირს, წყლის პირამდე, თლილი ქვის კიბეები.

მთლად ქარვასლა მკვიდრი ქვითკირის შენობაა მშვენიერის მოჭრელებული კარით. კარებში ზის მექარვასლე, არის იქვე გამართული მგზავრთათვის პატარა დუქანი და საჩაიე. ხოლო, რადგან ქარვასლას ვერ დაუტევია მოგზაურნი, გარედან მიუდგავთ კიდევ ფრთედნი*) და თვით შენობის წინაპირიც ოთახებად გადაუქცევიათ. ეს არის საზოგადო ტიპი შაჰაბაზის ქარვასლებისა, თუმცა, რასაკვირველია, წვრილ-წვრილ რამეებში ყოველთვის გაირჩევა ერთი მეორისაგან.

ამ ქარვასლის გარეშემო, 40—60 ვერსის მანძილზედ ვერა ხედავს კაცი ვერც სოფელს, ვერც წყალს, ვერც ხეს, ვერც ბალახს და გული სიამოვნებით ევსება, როდესაც მგზავრი მიატანს ამ უდაბნო ადგილებში ოაზისსავით სადგურს, ქარვასლას. აი შემოვიდა ქარენაც. გამოიშალა ხალხი და შეუდგათ ფაციფუცი: ყველა ცდილობს უკეთესი ოთახი დაიპიროს, უკეთესად მოეწყოს. ზოგი ჰგვის, ზოგი წყლისათვის გარბის, ზოგი საცეცხლურით რაღაც იარაღს ატრიალებს ჰაერში, რომ სამოვრისათვის ცეცხლი ჩქარა გააჩალოს. ჩავლადრები საპალნეებსა ჰხდიან საქონელს და აბმენ ეზოს გარეშემო, ოთახების წინ. ზოგი ჯორი ტლინკებსა ჰყრის და ჩხუბობს, ზოგი ეზოს ბუჩოში გორაობს და აყენებს საშინელ კორიანტელს, ზოგი კი

*) აბ—წყალი; აბბარ—ბედელი, ჯიროლა: აბამბარ—წყლის საგუბარი, ანუ ყწლის შესანახავი ადგილი.

*) ფრთედნი—ფლიგელი.

დინჯად თავის ქნევით ახრამუნებს საქმელს და ამ თავის ქნევაში აწკარუნებს ზარებს. ზოგ ჩავლადრებს დაუდგავთ წინ ერთი დიდი ჯამფილით მაწონი ჰტხვნიან შიგ ლავაშს და ასხავენ ზედ წყალს, რომ უფრო მეტი გამოვიდეს; ზოგნი საქონელს უურვებენ და უფრო მეტს აჩხაკუნებენ სამურველებსა, ტფილისის უხვირო დალაქებივით, ვიდრე საქმეს აკეთებენ. ზოგი ჯერ ახლად მოსულა, ვადაუბამს 20—40 ჯორი ერთმანეთზედ და ერთ კალოსავით ადგილზედ ატარებს გარეშემო, თითონ კი შუაზედა დგას ცირკის მხედარივით და იქიდან აძლევს რიგს, რომ რომელიმე ჯორმა ან ფეხი არ შეაყენოს ან უდროვით ხუნტრუცი არ მოინდომოს. ხალხი დერეფანშია გამოფენილი: ზოგნი ჩაისა ჰსმენ, ზოგნი პურს მიირთმევენ; ერთგან იძინებენ, მეორეგან ლოცულობენ—ზოგი ხმა-მაღლა, ზოგი გალობითაც; უფლის გარეშემო დავრიში, ამბობს საშინელი ხმით ზნეობრივ საგალობლებს და აგროვებს ფულს; უვლიან გლახები, უვლიან სეიედები და ჰყვლეფავენ ხალხს; უვლის მოლა და გულამომჯდარის, მწუხარის ხმით მოუთხრობს ჰუსეინის წამებასა და დედაკაცებიც იწყობენ წუწუნსა და თავში ცემას.

ყუმი ამათი წმინდა ქალაქია. აქ არის დასაფლავებული „ჰაზრათ მასსუმი“, ქალწული ანუ უმანკო მასსუმი. მასსუმი ყოფილა ქალი ემამ მუსა-ქაზემისა და ემამ რიზასი, რომელიც ხორასანს, მეშხედში არის დასაფლავებული. ჰაზრათ მასსუმი დიდად არის მიღებული დღეს სპარსეთში, უფრო მეტად ვიდრე სხვა რომელიმე წმინდანი, ვინც კი სპარსეთის მიწა-წყალში არიან დასაფლავებულნი, გარდა ერთი მის ძმისა, ემამ რიზასი. მშენიერი ემამ ზადე აუშენებიათ ამის საფლავზედ; ამბობენ, გუმბათი ოქროსი აქვსო. აქვე არიან დასაფლავებულნი ზოგიერთი წარჩინებულნი პირნი სპარსეთისა, აწინდელი სამეფო საგვარეულოსანი, როგორც მაგალითად, მამა და პაპადღევანდელი შაჰისა, მამად შაჰი და ფათალი შაჰი. დიდი სიმდიდრე ჰქონია შიგ, როგორც ამბობენ, ამ ემამ ზადეს, რადგან ყველა იქ დასაფლავებულთა ნივთფულობა იქვეა დაკრძალულიო: ასე მაგალითად, ყოფილა იქ სამი არა ჩვეულებრი-

ვი ფირუზი ფათალი შაჰისა, რომელთაგან მარტო ერთი რამდენიმე მილიონი ღირსო (მე ვამბობ იმათ ნალაპარაკევს). ყოფილა შიგ, როგორც მიაბზეს, ოქროს აგურები, ზოდები, ალმასები და მრავალი ნივთები თვალ-მარგალიტით მოჭედვით. ალბად ამისათვის უნდა იყოს, რომ ამ ემამ ზადეს 200 ლამის მკველი ჰყავს დაყენებული, რომელთა ჟივილ-ხივილი და ბანიდან-ბანებზედ ხტომა და სირბილი მოსვენებას არ აძლევს კაცს მთელი ღამე.

ბევრ სასწაულთ-მოქმედებას მიაწერენ ჰაზრათ მასსუმს, მაგრამ უპირველესი, რომელსაც შეჰნიშნავს ყველა ახლად მოსული—არის ბრმათა თვალების ახილება: ბევრი შემხვდა გზაში, ჯერ ვიდრე ყუმს მოვაწვედი, ბრმა და უსინათლო, რომელნიც აქ, ყუმში, ჰაზრათ მასსუმთან მიეშურებოდნენ. თვით ყუმის მკვიდრნი—ბრმანი კი ქუჩა-ქუჩა დეცეცეციანი და მოწყალებასა თხოულობენ, თითქო ჰაზრათ მასსუმი უცხო ბრმებს არჩენს და ყუმის მკვიდრთ კი უწყობაო. ერთს ამისთანა ბრმა-სა ვკითხე, როცა მოწყალებასა მთხოვდა, შენ ხო აქაური ხარ, ემამზადე ახლო გაქვს და რატო არ ილოცებ, რომ თვალთ აგიხილოს, განა ეს კარგია, რომ დახვალ და ქვეყანას თავ-პირს აღადრი-მეთქი?

— ჰაი, ჰაი! რომ კარგი იქმნება, მაგრამ სად არის. ყოველ დღე მაგ დალოცვილის კარს ამამდის სული ჩემის სიყმაწვილიდან და დღემდე არ გადმომხვდა, არ ვიცი, რა ცოდვა მიმიძღვისო. ახლა უნდა იცოდეთ, რა განსაცდელი მოელის უბედურ ბრმას, რომელსაც კი რომელიმე წმინდანი ამათი, ვითომ თვალს აუხილებს. ჩემს თეირანში მყოფობის დროს მიაბზეს, რომ, ვითომ, შაჰ-აბდულ-აზიმის ემამზადეს ეგხილებინა ერთი ბრმისათვის თვალი, ესე იგი, ბრმა თვალეზ ახელილი ყოფილიყო, მაგრამ თვალის ჩინი არა ჰქონდა. როდესაც აქ ელოცნა, ერთბაშად ეგრძნო, რომ თვალთ სინათლე მისცემოდა და თავის გარშემო ყველაფერი დაენახა და გაერჩია. ასე მიაბზეს სწორედ თეირანში. მაშინ მიჰხვეოდა იმ საწყალ ბრმას აღზი და სულ მთლად შემოეხიათ, რაც ტანისამოსი ჰქონოდა

და დედის შობილა გაეშვათ უბედური ბრმა: ვითომ, ეს მადლიანი აღამიანია, რომ შაპ აბდულ აზიმმა ამაზედ სასწაულთ-მოქმედება იჩინაო და, როგორც მადლიანი კაცისა, თითო რამ ნახვევი იმისი ტანისამოსისა, ყველას წაელო თავის სახლში.

გასაოცარია სწორედ, რა დიდძალ მიცვალებულებს მიეზიდებიან სხვა-და-სხვა ადგილებიდან იქ დასასაფლავებლად. როდესაც გზაში პირველადა ვნახე ერთი ამისთანა კუბო, ძალიან გამიკვირდა. კუბო საშინელი ვიწროა, გარედან ზედ ჩამოცმული აქვს შეკერილი ნაბდის ბუდე და გადაკიდებულია წყვილ-წყვილად ჯორებზედ. მერე რად მიაქვთ და მიეზიდებიან იქ? იქნება გგონიათ, რომ შიგ ემამზადეში ანუ მის კარმიდამოში დასასაფლავებენ? სრულიადაც არა. ერთი დღე იქნება კუბო იქ დასვენებული; ის არის მისი პატივი და დიდება და მერე კი გაიტანენ ქალაქ გარედ და ჩაჰფლავენ საზოგადო სასაფლაოზედ.

არის აქ ბევრი სხვა ემამზადეებიც, მაგრამ მათ არავითარი სასწაულთ-მოქმედება არ გამოუჩენიათ და ისე უყურადღებოდ არიან მიტოვებულნი. ამბობენ 60—80 ემამზადე იქნება მარტო აქაო, რომელთაგან ზოგი მეჩითსა ჰგავს, ზოგი გოდოლს და ყველას კი გუმბათი ადგა თავზედ. ქალაქი ამ ჰაზრათ მასსუბის ემამზადეს გამო წმინდა ქალაქად არის აღიარებული და „ბასტაა“: ვინც უცხო ვინმე (სხვა ადგილს მცხოვრები) მოასწრობს, თავის შეფარებას იგი ამ ქალაქში ხელშეუხებელი იქნება მართლმსაჯულებისა და მდევნელთაგან.

თვით ქალაქი ნამდვილი ტიპია ირანის ქალაქებისა. ერთი პატარა მდინარის ნაპირზეა გაშენებული, გარს სკირის გაღავანი არტყია; სახლები მინგრეულ-მონგრეული, ქუჩები ნანგრევებით სავსე, წვრილი და ძალიან მიხვეულ-მოხვეული. ქალაქი ძალიან ძველია, როგორც ეტყობა, რადგან ერთი ათჯერ მაინც ექმნება ადგილი გადანაცვლებული. ეხლა ქალაქი ზედ მდინარის ნაპირზედა დგას და, როგორც ნანგრევებზედ ეტყობა, უწინ კაი სამი ვერსის იქითა ყოფილა შიგ მთის ძირში. უცოცნია აქედან ნელ-ნენელა, უცოცნია და დღეს ზედ წყლის პირ-

ზედ მოსულა. მაგრამ ეხლა ამასაც არა კმარობს და წყლის მეორე ნაპირზედ გადადის. დღეს ამ მეორე ნაპირზედ, გაღმა, გაღავეან შემოუვლებელად, ამოდენავე ქალაქია გაშენებული, რაც გამოღმა, შიგ გაღავეანში და ერთი ხიდის მეტი არა ჰყოფს—რა ამ ორ ნაწილს ქალაქისას. იმედია ამ ცოტა ხანში ახალს უბანს დაუთმობს უპირატესობას ძველი უბანი ყუმისა და გაღინაცვლებს მთლად ადგილს მდინარის გაღმა მხარეს. დარჩება აქ ობლად მხოლოდ ჰაზრათ მასსუმი სხვა ემამზადებით.

არის აქ რამდენიმე ქარხანა შუშისა, თიხის ქურკლისა, ფაიფურისა, დასაჩითები და საქსოვიც. მოჰყავთ ყველაზედ მეტი ამ არემარეში ბამბა.

თვით ხალხი ყუმისა ძალიან ეჯავრებათ სპარსელებს. არ უყვართ აგრედვე ქაშანელი ხალხი, მაგრამ ყუმელთან შედარებით მაინც მაღლა აყენებენ, როგორც ესა სჩანს შემდეგი ხალხური ლექსიდან: „ძალდი ქაშანისა სჯობს ყუმის უპირველეს კაცსაო და ძალდი საზოგადოდ უკეთესია თვით ქაშანელზედაო“.

აქ მაჩვენეს ერთი დიდი სეიედი: უშნო, ულაზათო, უნდილი, მკვდარი; რომ შეგეხედნა—მქადში ნახშირს ვერ გამოარჩევდა, როგორც იტყვიან; მაგრამ, როგორც დამარწმუნეს, დიდი თანამედროვე პოეტი ყოფილა და ამასთანავე დიდი მდიდარიც, ისე რომ, მთელი ნახევარი ბაღები და სახნავ-სათესი ყუმისა, სულ ამისი არისო. თუმც სარწმუნო პირები მელაპარაკებოდნენ, მაგრამ მით მაინც მე დღემდე ძლიერ მეგვივება, თუ იმას შეეძლებოდა ის, იმოდენა სიმდიდრის შეტენა და ნამეტნავ პოეტობა.

ყუმში საშინელი სიიაფე ვნახე ხილისა. აქ, ვთქვამთ, ყველაფერი იაფია, რადგან თვით ფულია ძვირი, მაგრამ ის, რასაც მე ვამბობ, მეტის-მეტია. ვიყავი ერთი ბალის სანახავად, თანა მყვანდა ბიჭი და ერთიც სპარსელი კაცი. ადგილ-ადგილ გორებივით იდგა ზვინები დაკრეფილი ბროწეულისა. მე ძალიან ვამიკვირდა, ვთქვი: ნეტა რა მუცელმა უნდა შთანთქას ეს

ამოდენა ხილი, აღზად, სამზღვარ გარეთ თუ გააქვთ-მეთქი. რას ბრძანებთ, მიპასუხა მებაღე: ეს ამოდენა ბაღები ყუმისა, მარტო ყუმის მცხოვრებთაც ვერ ასდითო. მივიარ-მოვიარე ბაღი, მინდოდა რაიმე სარგებლობა მიმეცა მებაღისათვის, რომელმაც ბაღი დამატარა. გამოვართვი ერთი ლიტრა (9 გირვანქამდე) ბროწეული, ერთი ლიტრა ყურძენი და ერთიც—ლეღვი. მივეცი სულ ერთი შაური: თითო ლიტრა კაპეიკ-ნახევარი ღირდა. მოგვიტანეს სამი ხახლით და წინ დაგვიდგეს. დილა იყო, მე ხელი არაფრისთვის არ მიხლია, და შინ წაღებებს ვაპირებდი. თან ვთხოვე ჩემს სტუმარსა და ბიჭს, თუმცა დილაა, მაგრამ იქნებ გესიამოვნებოდეთ, გემო გაუსინჯეთ-მეთქი. ჩემმა ბიჭმა სულ ერთი კუფხალი ყურძენი აპვლიჯა და ერთი ბროწეული გამოსუტა. სპარსელმა კი, როგორც ხელი, ისე მოაცალიერა სამივე ხახალი, რომ გაშტერებული დავრჩი. ჯერ ყურძენი გაათავა, მერე ლეღვი და ბოლოს ბროწეულები გამოსუტა და ისე ვატყობდი, რომ თუ კიდევ ყოფილიყო, უარს არ იტყობა! ეხლა კი ჩემის თვალით დავრწმუნდი, რომ მებაღე მართლს ამბობდა,—ნახევარ ფუთზედ მეტი ხილი ერთმა კაცმა გაათავა და ისიც დილა აღრიან, ჯერ შვიდი საათი არ აქნებოდა.

მივედით სენსენში. ვიღრე მე ჩემთვის საწოლს გავიძარ-თავდი და ბიჭი ბარგს მოუვლიდა, დიდ ძალი ხალხი მოგროვილიყო ჩემი ოთახის წინ. გავიხედე, უნდა დავკითხებოდი, რა გინდათ-მეთქი, მაგრამ დამინახა თუ არა ხალხმა, უფრო ახლო შემომხვივნენ: ზოგი შეხვეულ მუხლს იხსნიდა, ზოგი გულს იღელავდა, ზოგი თვალების ქუთუთოებს იბრუნებდა, ერთი სიტყვით, ორმოცამდე კაცი მოგროვილიყო და ყველა თავის სატყვიარს მიჩვენებდა. მივხვდი, რაშიაც იყო საქმე და ძალიან გამიკვირდა. ამის წინა სადგურში, ლანგერულში 7—8 ავად-მყოფი მოვიდა ჩემთან და, როგორც მკურნალს, თავთავის ავად-მყოფობას შემომჩიოდნენ. მე, რასაკვირველია, არა მესმოდა—რა და როდესაც ჩემ ბიჭს დავუძახე და ვკითხე—ეს რასა ჰქონა-მეთქი,—იმან მიპასუხა:

— რა მოგახსენოთ, ვილას ხმა დაუგდია, რომ თქვენ ვითომ მკურნალი ბრძანდებით. ამათაც შეუტყვიათ ეს და მოსულან, გთხოვენ რომ უწამლოთო.

— მერე, შენ ხომ იცოდი, ვინცა ვარ და რაცა ვარ, განა შენ შენთავად ვერ ეტყოდი? რალად უშვებდი ჩემამდე ამ ხალხსა-მეთქი.

— განა ეხლა კი ვერ ვეტყვი, რად მიწყრებითო და იმავე წამს რალაცა უთხრა იმ ხალხს და ხალხი უნდომრად, ნელ-ნელა დაიშალა. არ ვიცი, რა უთხრა, რა არა, ხოლო დღეს ეს ამოდენა ხალხი მომადგა კვლავ კარზედ. დავუძახე ისევ ბიქს და ვუთხარი:

— ეს რა ამბავია? რატომ არ ეუბნები ხალხს, რომ მე მკურნალობისა არა მესმის-რა და ტყუილად სწუხდებიან?

— რად ვუთხრა ბატონო! გიჟი ხომ არა ვარო, და თან გაიღიმა. ამ ხალხს მტკიცედა სჯერა, რომ თქვენისთანა მკურნალი ქვეყანაზედ არ დაბადებულა. თქვენც ერთი რამე მიბოძეთ, ან მტვერი მიწისა, ან თამბაქოს ნაფხვენი, ან პურის გული და მე თითონ ჩავაყრი ამათ თვალშიაც და პირშიაც. ამათ ხომ არაფერი გაეგებათ ქვეყნიერობისა და ჩვენ ჩვენთვის ფულს გამოვრჩებითო. თქვენ, ბატონო, ნურათერში გაერევით! ყველაფერი მე ვიცი, თქვენი მარტო სახელი იქნებაო.

მე ბალანი ამეშალა, აღარ ვიცოდი რა მექმნა. მივუბრუნდი ხალხს და ჩემი სპარსულით (სულ ათიოდ სიტყვა არ ვიცოდი) ვუთხარ, რომ მკურნალობისა არა მეყურება-რა, ამას თქვენთვის ტყუილი უთქვამს-მეთქი და მივუშვირე ხელი ბიქსზედ; თან სულ ხელებითა და ფეხებით ვანიშნებდი, რომ მიმეხედვდებიანა როგორმე ეს ხალხი ჩემს ლაპარაკს. ხალხმა, მართლაც, გაიგო რაც მე ვუთხარი, ბიქს წყრომის თვალი გადაავლო და დაიშალა. ის იყო და ის, არც ერთი პაციენტი აღარ გამომჩენია დანარჩენს მგზავრობაში. ბიქს ძალიან გავუწყერ და დავემუქრე, რომ თუ მცირედი მაგისთანა რამ კიდევ შემიმჩნევია, შენ ჩემთან ადგილი აღარ გექმნება-მეთქი. მაგრამ დათხოვნა კი, სანამ სხვას არ ვიშოვიდი, არ შემეძლო,

რადგან ენა არ ვიცოდი და არც ვაპირებდი მის სწავლას, სხვა-და-სხვა მოსაზრებათა გამო.

ამის მაგვარი შემთხვევა ბევრი მქონდა: ხან რა დამარჯვეს, ხან რა გამხადეს, ვინ მოსთვლის. მიზეზი ამისი, რასაკვირველია, ის იყო, რომ ვიდრე მე ენა არ მესმოდა (ენა შევისწავლე მხოლოდ ისპანიდან გამობრუნების დროს), ყველა, ვინც კი ჩემს ახლო იქმნებოდა, რასაც უნდოდა—იმას გამხდოდა, როგორც მას ხელს მისცემდა, ისე გააცნობდა ხოლმე თავის მეგობრებს ჩემს ვინაობას, ასე მაგალითად.—

როდესაც პირველად ანზალიიდან რაშტს წავეღე, თან ერთი მდიდარი სპარსელი მყვანდა, რომელმაც ორიოდ სიტყვა რუსული იცოდა. იმ დროს ხმა დადიოდა, რომ რუსეთს ანზალიიდან თეირანამდე გზატკეცილი გაჰყავსო. თითონ ის სპარსელი დიდი მეიჯარადრე ყოფილიყო, სდომებოდა, რომ ამ გზის იჯარაც მას ხელში ჩაჰვარდნოდა და ისარგებლა იმით, რომ მე იმას რაშტში მყოფობის დროს გვერდიდან არ ვიშორებდი. ყველგან ხმა მოეფინა, რომ მე დიდი ინჟინერი ვიყავ, რუსეთის მთავრობის მიერ გზების საკეთებლად გამოგზავნილი და ისიც პირველივე მისვლაში თან ახლდა ამისთანა დიდ ინჟინერს. მაშასადამე, მორჩომილია იჯარის საქმე და ვინღა გაუბედავს მას შეცილებას.

მე ამეებისა, რასაკვირველია, არა ვიცოდი—რა. როდესაც რაშტიდან სეფიდ რუდის ღელეში გავედიით, მე ვუთხარ ჩემს თანამოგზაურს, ერთ რუსის ურიას, რომელიც თეირანში პოლიაკოვების ბანკში მსახურობს, რომ, თუ სპარსეთს როდისმე გზატკეცილი, ანუ რკინის გზა ეღირსა ამ მხრიდან, ამ ღელეს ვერ ასცდება, ეს ბუნებას განგებ გაუჩენია ირანისათვისა—მეთქი.

— აბა რა მოგახსენოთო, მიპასუხა იმან. ეგ თქვენი საქმეა, თქვენს სპეციალურ საგანს შეადგენს და მე კი აბა რა მესმის მაგ საქმეებისაო.

— როგორ თუ ჩემი საქმეა? თქვენ მაგრე რადა გგონიათ?

— იმიტომ რომ თქვენ ინჟინერი ბრძანდებით და განგებ მაგ საქმისათვისა ხართ ხო აქ გამოგზავნილი.

— ვინ მოგახსენათ? ჰხუმრობთ თუ დამცინით-მეთქი და მაშინ მითხრა იმან, რომ იმ სპარსელმა, რომელიც თქვენ ან-ხალიიდან მოგყვათ, მთელი რაშტი ასე დაარწმუნაო. მე, რა-საკვირველია, გავიცინე ამაზედ და ვუთხარი, რაც ვიყავი და ვინც ვიყავი.

აქვე სენსენში მომართო ერთმა სპარსელმა ერთი სინი ბროწეული და კომში. არ ვიცნობდი, არ მიცნობდა და იმა-თი გამოჩინების ხასიათი რომ ვიცოდი ორი აბაზი გაეუგზავნე-ფული წყენით უკან დაებრუნებინა და საღამოზედ თვითონაც შემოვიდა ჩემთან გასაცნობად. მითხრა, თქვენი გაცნობა მსურ-და; დაგინახეთ, მომეწონეთ და დალაპარაკება მომინდაო. ეს მესამე თუ მეოთხე შემთხვევა იყო და ძალიან გამიკვირდა.

ქაშანი კაი დიდი ქალაქია, დიდი ყველა ქალაქებზედ, რაც მე დღემდე ვნახე, გარდა თეირანისა. ქალაქი ისეთივეა, რაც ყუმი, რაც ყაზვინი, საზოგადო ირანის ქალაქების ტიპი-საა, გრძელი, ვიწრო, მიკლაკნილ-მოკლაკნილი ქუჩებითა და ნანგრევებითა, თუმცა ერთ-ის შეხედულობით უფრო სუფთასა ჰგავს სხვა ქალაქებთან შედარებით. ხალხი აქ თითქმის უფრო ლამაზია და უფრო შეწყობილი სახის მოყვანილობისა. ბევრი აქვს სხვა-და-სხვა წვრილ-წვრილი ქარხნები, რომელთა შორის ყველაზედ მეტია საქსოვი აბრაშუმეულისა, თუ ბამბეულისა. ამ ქარხნებში არა მუშაობენ ევროპულად მანქანებით და ყველგან მხოლოდ ხელია და ძალა ადამიანისა. ეს ერთის მხრივ თუმი-ცა ნაკლულევენებასაც შეადგენს, მაგრამ მეორეს მხრივ დიდ უპირატესობადაც უნდა ჩაეთვალოს. ესეთი ქარხანა, სადაც ათას ნაირი რთული და ძნელი მანქანები არ არსებობს, ისე რო-გორც უბრალო რამ ხელობა. როგორც ხარაზს შეუძლიან ადვილად გააღოს თავისთვის დუქანი, ისე შუშის გაკეთების მკოდნე ჰხსნის შუშის ქარხანას. ისე მეორე ჰმართავს საქსოვს. დაიჭერს ქარგლებს, მიაჩემებს თითო მათგანს თითო რამეზედ და გაიჩარხება საქმე. მუშა ბევრი სჭირდება და უსაქმოდ არა-ვინა რჩება. თვით ამათი ნაკეთობაც ბევრად იაფადა ჯდება. ასე, მაგალითად, ქაშანში აკეთებენ მშვენიერ წმინდა ხავერდს

და აღგილას მისი ფასი არ აღემატება 1-50—2 მანათს, მაშინ როდესაც ამ გვარისავე ხავერდი ევროპული ნაკეთობისა 6—7 მანათს ნაკლებს არ იყიდება.

ბევროს აგრედვე ძალიან სპილენძის მუშაობა, სადაც ყველა ნივთის კეთებას იწყობს კაცი კვერით და ათავებს კვერითავე, თითქმის არავითარ სხვა იარაღს არ ახმარებს. აქვე ვნახე პირველად სპილენძზედ საროთით ნამუშევარი: უბრალო იარაღით უბრალო ბიჭს გამოჰყავს რომელიმე სპილენძის ჭურჭელზედ შიგნით გარედან სხვა-და-სხვა ნაირი მხატვრობა, სხვა-და-სხვა შინაარსით და სურათებით, სუფთად, სინამდვილით, სიმეტრიულად და ნამდვილის გემოვნებით.

აქ, ქაშაანის ახლო-მახლოც, როგორც ყუმისა, ყველაზედ მეტი მოჰყავთ ბამბა.

ეს ის ქაშაანია, რომელსაც უწინ გაუცვნიან საქათველოსთვის პირველად ერთნაირი ჭურჭელი და რამლისთვისაც ქართველს უწოდნიან სახელად „ქაშანური“: ქაშანურის ჭურჭელია, ასე ეძახიან კახეთში დღესაც გლუსუნთან თიხის ჭურჭელს. მაგრამ დღეს თვით ქაშაანში ეს ხელობა ძლიერ ნაკლებად არის. ქაშაანზედ მეტია ამისი ქარხნები დღეს ყუმში, თუმცა იქაც თანდისთან ნიჟარის*) კეთებაზედ გადასულა ეს ხელობა.

აქედან ყურუმდე სულ 8 ეჯი იყო. უნდოდათ ერთ ჯერად გაეარნათ, მაგრამ მე ნება არ მივე, რადგან ჯერ ისევ ზერაქვერად ვიყავ და თითქმის ყოველ დღე ჩუმ-ჩუმად მაცხელებდა. გარდა ამისა, ჩვენ ჯერ ისევ ლამაზობით დავდიოდით. თუმცა ღამე ძალიან ციოდა, რადგან აქედან სულ მთებში გვქონდა სავალი, მაგრამ მაინც დღის სიცხესთან ისევ იმას ვამჯობინებდით. და ღამით რომ ჩაღვადრის ცხენმა ამოდენა სავალი გაიაროს, უნდა ადრე მობინდებისასვე გაუდგეს გზას და ძლიეს დილის 6—7 საათზედ მიადწევს სადგურსა. ეს ჯერ შეჩვეული კაცისთვისაც ძნელია, რომ ორი კვირა მგზავრობაში იყოს და ყოველ ღამ ბინდიდან მოყოლებული გათენებამდე

*) ნიჟარა—ფაიფური.

ცხენზედ იყოს წამოსკუბებული, და ისიც ჩავლადრის ცხენზედ. თითონ დაჩვეულნი არიან, წააწვებიან პირქვე ვირს კურტანზედ და, ხელ-ფეხ ძირს ჩამოშვებულებს სძინაეთ, ტკბილის ძილით, არც გადმოცვივდებიან, არც დაცივდებიან. ჩვენ კი ეს არ შეგვიძლიან და თუ ჯდომელას ჩავვთვლიმა, ან ერთ მხარეს გადავიტანთ კურტანს ან მეორეს და თავპირს ჩავილევწავთ. ამისთვის მე გამოვუცხადე, რომ არსად 8—9 ეჯს ერთ გზობად არ გაგატარებთ-მეთქი და ასეც ვუყავით. ერთ ჯერად გავიარეთ 5 ეჯი მეორეზედ სამი.

როდესაც გებრ-აბადიდან გამოვედით და ყურუს გზას დავადექით, ჩასძინებოდათ სეიედებს თავის ჩეოში და ერთი საშინელის გრიალ-გრიალით წამოვიდნენ ძირს. ისე გაიტყაპნენ ორივენი ქვეზედ, რომ გვეგონა, ეგ არის, დაიხოცნენო; მაგრამ ერთი ფიცხლავ წამოხტა ზეზე და მეორეიცა, როდესაც გამოვადრეთ ჩეოს ქვეშიდან და წამოვაცუნეთ, თქვა, არა მტკენია-რაო, —მხოლოდ ეწყინა, ესე რად მოგვივიდაო. თუ ერთს ჩავძინა, არა უშავს-რა, მაშინ მეორე უთანასწოროებს თავის საბუდარს სასწორის უღელივით: ცხენისაკენ მიიწევს—შეაძსუბუტებს თავის მხარეს და განზედ გამოიწევს—დაამძიმებს. ხოლო თუ ორივეს ჩევიძინებათ, მაშინ ეს თანასწორობა დაირღვევა და საითაც დასძლევეს, საბუდრები იქით გადაეშვება და გადაიტანს შიგ მჯდომთ.

ეს გზა, როგორც უკვე ვთქვით, სულ მთებში სასიარულო იყო. წინა დღითვე შევეუდექით მთებს და სრული ორი ეჯი მთებში ვიარეთ. ეხლა გებრ-აბადიდანაც სულ მთები იყო და მერე კი დავადექით ერთ საშინელ ვიწრო ხეობას: ორივე მხარეს ამართული აქვს კედლებივით მაღალი მთები და ზედ შუაზედ დარჩომილია სწორედ იმოდენა ადგილი, რაც მხოლოდ ორ ცხენოსანს შეუძლიანთ აუქციონ ერთმანეთს გზავიარეთ კაი ხანი იმ დღელის აყოლება და მერე ერთ სხვა ამისთანავე დღელში უნდა გადაესულიყავით. ამ ადგილებს ეძახიან ყურუდის უღელტეხილს. მშვენიერი სანახავია ეს გადასავალი. მეტის-მეტეი ვიწრო, კარივით შესავალი აქვს ამ ერთი

ხეობიდან მეორეში, სადაც კედელი გამოუმტკრევია ერთ პაწია მთის რუვს და გამოუტანებია მეორე დეღეში. აქ, ამ ვიწრო გასავალში ამოუშენებიათ სქელი და მკვიდრი კედელი. კედელს დატანებული აქვს სწორედ იმოდონა ხერელი, რაც იმ წყალს ეყოფა გასავლელად. გამართული აქვს აგრედვე დასაკეტი და როცა როგორც უნდათ, ისე გაუშვებენ წყალს ქაშაანისაკენ. თუ წყალ-დიდობაა, წყალი გროვდება გადასავლის იქით, მთებში და როდესაც წყალი იკლებს, მაშინ მას ემატება ეს წყალ-დიდობას გადარჩენილი, მთებში დაყენებული აუზი. აგრედვე, როდესაც ზამთარში ქაშაანს ისე ბევრი წყალი არა სჭირდება, ჰკეტენ ერთ ნაწილს და ჰყინავენ ზაფხულისთვის.

აქედან იწყობა, როგორცა ვთქვით, მეორე ვიწრო ხეობა და აქ გაშენებულია სოფელი ყურუდ*). აქედანვე იწყობა ამ წყლის ნაპირებზედ საშინელი თავ-განწირული ბრძოლა კაცისა თავისი თვით-არსებობისათვის. ვისაც უნდა სამართლიანი აზრი შეადგინოს სპარსელის შრომის-მოყვარეობაზედ, უნდა ეს ადგილი ნახოს. გასაშტერებელია, თუ რამოდენა ოფლი ჩაუღვრია აქ კაცს, რამოდენა შრომა და მოსაზრება შეუღლევია მისთვის. მეექვსება, თუ თვით იმ განთქმულ შვეიცარიაში მოიპოვება ასეთი რამ ადგილი. თითქმის ათი ვერსტის აყოლება ასდევს ამ ვიწრო ხევში ბალი-ბალს, სახნავი სახნავს ერთი მეორეს მობმული და აფენილი ორივე მთის კალთებზედ. მაგრამ რა სახნავია და რა ბალია ის, რომლებზედაც მე ვლაპარაკობ.

მდინარის ნაპირის ახლო გავლებულია პატარა ყორე ასე 1 1/2 ან 2 არშინის სიმაღლეზედ და ოთხი საყენის სიგანეზედ. ამ ყორის ორივე პირიდან აყოლებულია ზევით მთისაკენ ასეთივე ყორეები, ამავე სიგრძისა; ხოლო რამდენიც ყორე ზევით, მთაში მიდის, იმდენი უფრო დაბალია. ჩამოქშლის მერე ამ ოთხ-კუთხში მთის კალთას, დასტკეპნის, გააეკებს და გაკეთდება პაწია მინდორი. ეხლა იქ, ზევით თავში, სადაც ეს

*) ყურუდ—ქუპრუდ (ქუპ—მთა, რუდ—რუ, მდინარე, ხევი).

გვერდის ყოარეები მიბჯენილი ჰქონდა მთას, ამოიყვანს ასეთ-სავე და ამ სიმაღლე ყოარეს, ამოუშენებს იმასაც გვერდებს, ჩამოჭუნენს შიგ ზემოდან მთის მიწას და გაავაკებს. მიაყოლებს ამას მესამეს, მეოთხეს და მისდევს ესე ბაქან-ბაქანად თითო კალთა ხოდაბუნები, სადაც შემდეგ შეაყენებს აჩაჩივით პატარა ერქვანს და ჰხნავს ორი ხარით. მშვენიერი სანახავია, როდესაც ეს პატარა ხოდაბუნები ჯეჯილით არის მოფენილი. სემირამიდის ბაღები მოაგონდება კაცს ერთის შეხედვით. ესრევე აქვთ გამართული ბაღები და სულ თავში მოშენებულია სოფელი, სადაც სახლები ესევე კიბე-კიბედ არის შეფენილი ერთი-მეორის ზემოდან. ხეხილში ბევრია აქ კაკალი, მაგრამ ყველას თითქმის პირ-აღებით მოჰყავთ ალუ (ალიბუხარი), რომელიც, როგორც დამარწმუნეს, ყურუდის გარეთად ირანში არსად იცი-სო.

აქედან ისპაანამდე საიმისო აღარა შემთხვევია-რა, გარდა იმისი, რომ ჩემს ბიჭს ბევრი ძალიან ცუდი მხარეები შევნიშნე. ისეთი საშინელი უსინდისო რამ აღმოჩნდა ყოველისფერში, რომ ენა ვერ გამოსთქვამს კაცისა და გადავწყვიტე, ისპაანში მისვლისათანავე გამეძევებინა.

მივედით ისპაანს და, თქვენ წარმოიდგინეთ, ამოდონა ქალაქს, რომელსაც დიდი ხანი არ არის წაართვა ტახტი თეირანმა, არ მოეძებნება დღეს არც სასტუმრო, არც ქარვასლა — არ ვიცოდი, სად უნდა ჩამოვმხტარიყავ. ბიჭმა მითხრა ბოლოს, რომ აქ ჩვენს ჯულფაში არის ვანქი (მონასტერი), სადაც ყოველი სომეხი ჩამოხტება ხოლმე პირველ ხანებში და, თქვენც ხომ ქრისტიანი ხართ, თქვენც იქ წამობრძანდითო. მე ეს ძალიან მეჩოთირებოდა, მაგრამ სხვა არა გამეწყობოდარა და გავეჩეთ პირდაპირ ვანქისაკენ. აქ დაგვხვდა მეკარე, რომელსაც შევატყობინე ჩემი განძრახვა და გარდავეცი ამასთანავე ყოველად სამღვდელოსთან წასაღებად ჩემი სადარბაზო ქალაქი ქართულის ზედ-წარწერით. ყოველად სამღვდელოს რომ ენახა, ძალიან გაჰხარებოდა და პირდაპირ თავისთან მიმიწვია. მე უარი შევეუთვალე, რადგან ისეთი საშინელი ჭუჭყიანი ვიყავ იმ-

დენი ხნის მოგზაურობისაგან, რომ ერთი კალაპოტი საპონი პირს ვერ ჩამომბანდა.

მაშინ გვიჩვენეს ერთი ოთახი და წავიყვანეს. მე იმავე წამს დავიბანე პირი, გამოვიცვალე ტანისამოსი და ვიახელ სანახავად ყოვლად სამღვდელოს. ეს არის არქიეპისკოპოსის სპარსეთისა და ინდოეთის სომეხ-გრიგორიანთა აღსაარებისა—ისაია, დაბადებულა ღ ალზრდილა ჩვენ შა, საქართველოს დედა ქალაქში, ტფილისში, გვარად ასტვაცატუროვი (ალავერდოვი). მშვენიერი კაცია ყოვლის მხრივ: სახით, ახოვნებით, მოყვანილობით. მკაცრი ზნეობრივი პრინციპებისა და თან კეთილი და ღმობიერი. მკოდნე შვიდის ენისა (სომხური, ქართული, თათრული, ინგლისური, ფრანგული, რუსული და სპარსული), ჩინებულად გონება-განვითარებული თავისის საკუთარის მეცადინეობით, ფრიად მოყვარე და ზედ გადაკლული თავისის ეროვნობისა, კაცი აღსასვსე მხნეობითა და ქველობით. ქეშმარიტად ბედნიერია სომხის ერი, უკეთუ მას შეეძლება ამასთანა მამულისშვილთა წამოყენება!

მე პირველსავე დღეს იმასთან დავრჩი სადილად. აქ სადილზედ სხვათა შორის ლაპარაკი ჩამოვარდა ღვინოზედ, კახელების ღვინის სმაზედ, მათს ყანწებზედ და კულეებზედ და ყოვლად სამღვდელო ისაიას მოაგონდა ერთი შემთხვევა, როდესაც ის ინგლისში ყოფილიყო.

„იქ იმ დროს ჩემს მეტმა ქართული არავინ იცოდა. ერთხელ ერთი აზარფეშა შემოიტანეს და მთხოვეს: ამის ზედ-წარწერა გადაგვითარგმნეო. მე სუფრაზედ ვიჯექე, წინ კაი ჩასუქებული ინდაური შედვა და ის ზედაწარწერა ისე მიამა, რომ იმავე წამს გადავუთარგმნე. ზედ ეწერა: ჰოი, შენ, აზარფეშა! სუფრის ღხანო და შევბავ... თუ რაღაც, აღარ მახსოვს ეხლა სისრულით, ვეღარ მოვიგონებ. მერე მკითხეს, თუ თვით სიტყვა აზარფეშა რას ჰნიშნავსო? მეც ვუთხარ: ჰაზარ—ათასსა ჰნიშნავს და ფეშა—ხელობასა-მეთქი. იმათ ძალიან გაუკვირდათ: როგორაო? ეგ როგორი სახელიაო? აი როგორია-მეთქი: როდესაც შენ ამას სავსეს მიირთმევ, ისეთი ზნე სჭირს, რომ

ათას ხელობას გამოგაჩენინებს-მეთქი და წაჰსქდათ ყველას სიცილიო“.

მერე ერთი საუბრის გამო ამავე სადილზედ მიაშმო ერთი ისტორიული ამბავი, რომელიც სრულის სავსებით მოყვანილია ისტორიებში, მაგრამ მომყავს აქ სიტყვა-სიტყვით, როგორც ზეპირ-გადმოცემა, რომელიც მას ყმაწვილობაში ასე გაუგონია.

„ერენის ხანი ხარჯს ერეკლეს აძლევდა. ერთხელ სპარსეთის შაჰს შემოეთვალა, რომ შენ თითონ მაჰმადიანი ხარ, ხარჯს ქრისტიანს რად აძლევ, ჩვენ უნდა გვაძლევდეო. იმასაც პასუხად ასე მოეხსენებინა: მე შევატყობინებ ერეკლეს, თქვენ იცით და იმან,—ვინც თქვენში ძლიერი იქმნება, მეც ხარჯს იმას მივცემო. როდესაც ეს ერეკლესათვის შეეტყობინებინათ, შეეკრიბა იმას საჩქაროდ 2000 კაცი და წასულიყო. დაბანაკებულიყო ერენის ახლოს, ერთ პატარა სოფელში (სახელი აღარ მახსოვსო). ვნახოთ მოსულიყო სპარსეთის ჯარიც, ასიათასი მეომარი. ერეკლეს ჯარში რევებულიყვნენ თათრების თავადებიც, რომლებსაც თურმე „სულთანებს“ ეძახოდნენ. ჰხლებოდა მაშინ ერეკლეს ერთი მათგანი და მოეხსენებინა: სიჭკვიანე არ იქმნება, მეფევე, ჩვენის მხრივ, მაგოდონა ჯარს შევებათო. მაშ კარგი, ვნახოთო, ეთქვა ერეკლეს და მანამ კი ებრძანებინა, რომ ის სულთანი ჯაჭვებით შეეკრათ და დევატიმრებინათ. მოეწვია მერე ერეკლეს მღვდლები, მღვდელ-მთავარი და მთელი ლაშე გაუწყვეტლივ წირვები ეწირვინებინა, ამოელო შემდეგ უბიდან ჯვარი, რომელშიაცა ჰქონოდა ნაწილები ჭეშმარიტის ძელისა და ყველა ზედ ემთხვიენა. შემდეგ შეჰბოდა სპარსეთის ჯარს და სულ კუდით ქვა ესროლინებინა. მაშინ ერენის ხანსაც მოეხსენებინა: ეხლა მე თვით კარგადა ვხედავ, დიდებულო მეფევე, ვის უნდა ვაძლიო ხარჯიო და იმავ წამს ჩვეულებრივი ხარჯი მიერთმია. მოეკითხა ერეკლეს ახლა ის სულთანიც, გვენთავისუფლებინა და ეკითხა: სიჭკვიანე იყო შეგმა, თუ არაო? იმას ეპასუხნა,—სჩანს, ეს ყოველივე განგება იყო ღვთისაო, და თითონაც მონათლულიყო“. მე თვითონ ვიცნობდი იმის შვილებსაო, დაუმატა ეპისკოპოსმა, რომლებიც

სულთანებად იწერებოდნენო და კიდევ დამისახელა, რომელი მათგანი სადა მსახურობდა.

ამავე დღეს ბიჭმა, რომელიც პირღიპირ გზიდან მყავდა საზვერეში გაგზავნილი ჩემის ბარგით, შემატყობინა, რომ ბარგს არ გვანებებენო. გასინჯეს ყველაფერი, გადაქექეს ჩემ თვალწინ და ასე მითხრეს: ჯერ თითო ყუთზედ თითო თუმანი გახეხეთ და მერე წაიღეთო.

მე ამოდენა ფულის მიცემა არ მინდოდა, მით უმეტეს, რომ ბარგში ისეთი არა მქონდა-რა, და ვიფიქრე მე თითონ წავსულიყავი და გამომეტანა. როდესაც ეპისკოპოსს შეეტყო, რომ მე იქ წასვლას ვაპირებდი, შემეიფთვალა: „მოითმინეთ, ჯერ ნუ წახვალთ. მაგათ ყოველთვის ესე იციან უცხო ხალხთან. ჯერ მე მავათსავე მანდატურს გავგზავნი და მერე თქვენ წადითო. გავგზავნეთ მანდატური და იმისთვის ეთქვათ: ვინ გითხრათ, რომ ჩვენ თითო სკივრზედ თითო თუმანი ვთხოვეთ, მობრძანდეს, ვნახოთ და, თუ შიგ არა აღმოჩნდება-რა ისეთი, ინებოს, ხმის გამცემი ვინა ჰყავსო.

ახირებული დაწესებულებაა ამათი საზვერე. ყველა ქალაქში, ყველა დიდ სოფელშიაც კი არის დამართული. სადაც კი სადგურზედ მივსულიყავით შემოგვიცვივდებოდნენ ვილაც ვილაცანი, როგორც უფლების მექონნი, და ყველა ზვერსა თხოულობდა; ხოლო როდესაც მეც შევუტევდი, უკან-უკან დაიწვედნენ და ბოლოს ყელს გვიწვედნენ, გვაჩუქეთ რამეო და ამ თხოვნით ხანდისხან სამსა და ოთხს ვერსს მომყოლიან ხოლმე ფეხ-და-ფეხ. თვით ნამდვილ საზვერეებშიაც უნდა კარგა ივაქროს კაცმა, თორემ, ყუთზედ რომ ერთი აბაზი იყოს გადასახდელი, იმათ ერთი თუმნიდან იციან დაწყობა.

მეორე დღეს წაველ საზვერეში, წავიყვანე თან ბიჭი და ის მანდატური. ექვსი-შვიდი დარბაისელი სპარსელი იჯდა ქარვასლის ერთ დერეფანში. დამინახეს, წამომიდგნენ ფეხზედ და მომესალმნენ: „აჰვალი შუმა ჩითოურ ჰასტ? აჰვალი შუმა? აჰვალი შუმა?“. და როდესაც მეც მადლობა გადავუხადე და მოვიკითხე, —თქვენ როგორღა ჰბრძანდებით-მეთქი, —უნდა გეყუ-

რებინათ. მოჰყვენ თავისებურ ქათინაურებს*) (თააროფებს) და დასასრული აღარა ჰქონდა: „ელაჟფათი შუმა ზიად!... მარჰამათი შუმა ქამ ნაშევად!“ და სხვა და სხვა. კაცს ეგონებოდა ეს დიდი ხნის მეგობრები ყოფილან და ესლა მხოლოდ შემთხვევით შეჭხვედრიან ერთმანეთსაო. შემდეგ შემატყობინეს, რომ აი გამოვატაინებთ თქვენს ბარგს, გაკსინჯოთ და, თუ იმისთანა არა აღმოჩნდება-რა, ინებეთ, ამ საათში მოგართმევოო. თან ერთმა მათგანმა ნელის ღიმილით ბოდიშივით დაუმატა: რა ვქნათ, უმაგისოდ არ შეიძლება, ჩვენი მოვალეობა ეგ არისო. მოიტანეს ბარგი და როგორც თქვენ არ გაგისინჯავთ, ისე იმათ. ან კი რა უნდა გაესინჯათ, რომ წინა დღეს უკვე ყველაფერი გაჩხრეკილი ჰქონდათ. ბარგს ცხენებსა ვკიდებდით, წასძლია სულმა ერთ იმათაგანს, ველარ მოითმინა, მიუახლოვდა ჩემს ბიქს და ყურში წასჩურჩულა, — ჩვენ ვინა გვაჩუქებს ფულსაო. მე უკვე დამზადებული მქონდა ექვსი აბაზი (ყრანი) ამათ საჩუქრად. მიველ სულ უფროსთან და ვთხოვე: ეს ჩემს მაგიერ ბიქებს აჩუქევით-მეთქი, ამას ეჩოთირებოდა ფულის ჩამორამევა, ვითომდა, მაგისთანა რამეები ჩემი საქმე არ არისო. ის კი არა თუ, ორ-ორ კაპეიკსაც (შაის) იღებენ ხოლმე. სხვებს შეეშინდათ, უკან არ წაიღოს ისევე ეს ფულიო და ერთი იმათაგანი წამოდგა წინ და იმათ თვალ-წინ გამოამიშვირა ხელი. იმათაც ნიშნად თანხმობისა, დაიქნიეს ყველამ თავები. ჩავუყარე მუჭაში ის ექვსი აბაზი და დიდის ლოცვა-კურთხევით გამოამისტუმრეს იქიდან.

ქალაქ ისპანანს დაუკარგავს სრულიად უწინდელი თავისი პატივი და დიდება, რადგან ყაჯართა საგვარეულოს მიერ ტახტი მისი გადატანილ იქმნა თეირანს. დღეს იგი წარმოადგენს ისეთსავე პატარა ქალაქს, როგორც ქაშანი. ხოლო ბუნება და მდებარეობა მისი ძალიან განსხვავებულია ყველა სხვა ქალაქებიდგან ირანისა. ისპანი დგას შუგ შუა გულში სპარსეთისა და თითქმის ერთ სიშორეზედა აქვს გარეშემო შემომწყრიბული ყველა სხვა დიდი ქალაქები. მაგალითად: ქერმანშაჰ, რამტი, ასტრაბადი, მე-

*) ქათინაური—სპარსულად „თააროფი“, კომპლიმენტი.

შედი (ხორასანი), ქირმანი და ბენდერაბადი ლარით; თავრიზი და ბამპური; ჰამადანი, თეირანი, იაზდი, ბუშერი შირაზით და მაჰამარა. გარდა ამისა ისპაანს ჩამოუდის დასავლეთის მხრივ კაი მზაზრდილი მდინარე ზენდერუდი (მდინარე სიცოცხლისა), რის გამოც ისპაანი და მის გარემო ადგილები, სადამდისაც კი სწვდება ეს მდინარე წარმოადგენს მდიდარ ბუნებას, რომელიც შეუდარებელივ სჯობია ყველა სხვა უდაბნო ადგილებს ამ ირანის ზეგანისას. პირველის შეხედვით საშინელი დიდი რამ მოჩანს ისპაანი, ისე მიბმულია ერთმანეთზედ სოფელი სოფელს ამ მდინარის აყოლება და ჩაყოლება. თვით ისპაანი თუმცა ძალიან შორს, სამხრეთით არის თეირანისა, მაგრამ უფრო მაღალი მდებარობა აქვს თეირანზედ და ამის გამო ჰავაც ბევრად უმჯობესია ყველა სხვა ქალაქებზედ და ზომიერი. ერთი უპირატესობა აქვს მხოლოდ თეირანს ისპაანთან. ეს ის არის, რომ თეირანი თითქოს კრიქაში უდგას რუსეთს, რომელიც დღეს ყველაზედ საშიში მტერია სპარსეთისათვის. თვით ტახტის გადმოტანა მოხდა ყაჯართა საგვარეულოს გამეფებაში სწორედ მაშინ, როდესაც საქართველოს მეფეებმა ფეხი მაგრა მოაკიდებინეს რუსეთს კავკასიაში. მაგრამ ეს გარემოება უპირატესობად ჩაითვლება მხოლოდ დღეს და საზოგადოდ კი გამოწირვა ისპაანისა სატახტო ქალაქობიდან ცოცხად არის და დანაშაულიც.

ისპაანი აღაყვავა და განამშვენებრა შაჰაბასმა, რომლის მხნეობას და გონიერებას, როგორც მმართველისას განკვირვებაში მოჰყავს დღემდე ადამიანი. თუ ვინმე ჰყავდა სპარსეთს გონიერი და ძლევამოსილი მეფე, შეგვიძლიან თამამადა ვსთქვათ, რომ ეს იყო მხოლოდ შაჰაბაზ პირველი და დღემდე ხალხსაც დაუფიწყარი ჰყავს თავისი საყვარელი მამულის-შვილი და მას მიაწერს ყოველივე დიდ საქმეს, თუნდა იგი მისი ვაკეთებულოც არ იყოს. მან აქცია ისპაანი „ნახევარ მსოფლიოდ“, როგორც ამას ჰმოწმობს თვით სახელწოდება ისპაანისა. მან შეუერთა იგი ყველა კუთხე-კუნჭულებს თავისის სამშობლოსას და დაუმართა გზები; მან დადგა ამ გზებში

ხიდები და ააშენა მეფის სასახლეებსავეთ ქარვასლები, მან ააღორძინა კვლად ხელოვნება; მან განაძლიერა ხელოსნობა და ვაჭრობა; მან განამხნევა უძლური ირანი, მან შთაჰბერა მას სული ერთობისა და ძმობისა და აღადგინა კვლავ მკვდრეთით.

დღემდე ჯერ კიდევ ბევრი რამ შეჰრჩენია ისპანს ზოგი მთლად დანგრეული, ზოგი ჯერ კარგა შენახული ნაშთები, რომელნიც მოუთხრობენ შორით მიმსვლელს მის წინანდელ დიდებასა და მისი აღმადგინებელი მეფის გონიერებასა.

შიგ შუა ქალაქში არის ერთი უშველვებელი მოედანი და მის გარეშემო შემომწყრივებულია სახლები, მეჩითები და დაწესებულებანი სულ სხვა-და-სხვა ხუროდ-მოძღვრებითი გემათი ნაგები, მაგრამ დღეს ისე დარღვეულნი და გაოხრებულნი, რომ, ვინც ნახოს, მისი ესე გაოხრება და უჰატრონობა, დენანება. დასანანია ნამეტნავ ბულვარები, სადაც დღემდე უჰატრონოდ სჭრიან ხეივანად ჩაყოლებულ ჭანდრებს და აძრობენ მიწიდან ტროტუარისა და აუზის თლილ ქვებს. რა ყოფილა ეს ბულვარი, დღესაც შეიძლება წარმოიდგინოს კაცმა ამ ნაშთებით. ეს ყოფილა 3—4 ვერსის სიგრძეზედ და მეორე, ამის გარდიგარდმო 5—6 ვერსის სიგრძე, სიგანე ამ ბულვარებისა, სულ რომ ცოტა, 15—18 საყენია. ორივე მხარეს აყოლებული აქვს მკვიდრი და მაღალი კედლები. კედლების ძირში ორივე მხარეს თლილი ქვაა დაგებული სასიარულოდ და პირში ჩაყოლებული დიდრონი ჭანდრის ხეები. ხეებს შიგნით 3—4 საყენი მიწა ვაშვებული ორივე მხარეს და სულ ვარდები და ყვავილები ყოფილა ზედ კვლავად გაშენებული. ამეების პირში ორივე მხარეს ისევ თლილი ქვის ტროტუარებია. შემდეგ ისევ დიდრონი ჭანდრის ხეები ორივე მხარეს და ხეების იქითკენაც ისევ ტროტუარები. ზედ შუაზედ მისდევს თლილი ქვის აუზები და შადრვენები თლილის ქვისავე ღარებით.

აი ამისთანა ყოფილა ეს ბულვარები და ეხლა კი რაა. კედლები დანგრეული, ხეები დაჭრილი, ტროტუარები და აუ-

ზები დათხრილი და ვარდებისა და ყვავილების მაგიერ ზედ ბულვარზედ სთესავენ კარტოფილს, ხაშხაშს და ქერს.

ამ ბულვარს ჰქონია ზენდე რულზედ შემაერთებელი ხიდი, რომელიც დღემდე კარგად არის შენახული. ხილსა აქვს 34 კონქი გადაყვანილი წყალზედ და ზედ მშვენიერი კამარაკამარა კურტიმელად*) გაკეთებული მაღალი კედლები ადგილადგილ მოხატული ფერადი მარტაციით. ეს არის უპირველესი და განიერი სავალი ხალხისა, მაგრამ ამას გარდა ორივე პირზედ დატანებული აქვს ხილს ორი სხვა ისევე კურტიმელებად კედლებით შეკრული და დახურული წვრილი სავალები.

ამის ქვემოდ არის ერთი სხვა ხიდი ამაზედ უფრო დიდი და მშვენიერი შენობა; სამ სართულად არის დაყენებული წყალზედ. პირველი მისი სართული გამართულია შიგ კონქებში. კონქები ძალიან მაღალია და ზედ შუაზედ თლილის ქვის ვიწრო სავალებია სამ რიგად გაყოლებული და როდესაც წყალი პატარაა, ნახევარ არშინზედ დაბლა სდგას ამ სავალებიდან. სავალებიდან მოყოლებული ყველა სვეტს თლილი ქვის კიბეები აქვს გარეშემო შემოყოლებული ძირს, წყალში ჩასასვლელად, სადაც მრავალი ხალხი გამოიფინება ხოლმე, როდესაც წყალი პატარაედება. აქვე ამ სავალებში ჰქონია უწინ დატანებული კარებები წყლის დასაყენებლად და ვისაცა ჰსურდა ზაფხულობით ბანაობა, როდესაც წყალი ძალანა კლებულობს, ჩაუდგავდა ამ კარებებს და ხელად გაკეთებოდა ოთახი წყლით სავსე, ანუ ნამდვილი საბანაო აუზი. ესლა ესენი მოშლილებია, როგორც მითხრეს, თუმცა მაჩვენეს ყველა ჩასადგმელი და დასამაგრებელი ადგილები. ამეებს ზემოღ, მეორე სართულად მისდევს სამი სავალი ხალხისთვის, რომელთაგან შუალა ძალიან განიერია და ისევე კამარაკამარა კედლებით არის გამართული, როგორც პირველი ხიდი. ამის ზემოდანაც რამდენიმე ოთახივით ადგილებია გამართული და თვით ბანიც ხიდივით არის ერთი თავიდან მეორემდე გაყვანილი. ეს ხიდი ისე დიდია, ისე მშვენიერი და ყოვლისფრით მოწყობილი, რომ ხუ-

*) კურტიმელა—პატარი-პატარა კონქი (თაღი).

რომ მოძღვრებითი საკვირველებად შეიძლება იყოს ჩათვლილი ჩვენის აზრით.

ამ ხილის ყურიდან იწყება სხვა-და-სხვა ძველი ამარატების (სასახლეების) ნაშთები; საზოგადოდ ისპანში ბევრი ამისთანა რამ არის აქა-იქ მოფანტული. მაგალითად, მშვენიერი სანახავია ჯერ კიდევ „ჩელსუთუნი“ ანუ ორმოც სვეტიანი შენობა. ნამდვილად ამ შენობას 20 სვეტი აქვს, ხოლო რადგან ოცივე ეს სვეტები აუზშია მოჩანს, „ჩელსუთუნი“ *) იმიტომ დაურქმევიათ.

ამ ხილის ახლოა ამარატი შაჰთამაზისა; ოთხი ერთმანეთზედ მიწყობილი თლილი ქვის ლომის თავები შეადგენენ ძირს ყველა სვეტისას და ყველა ლომის პირიდან, როგორც ეტყობა, ამოდენილა უწინ შადრევანი. დღეს სრულიად მიგდებულა; უპატრონობა ამათი აქედან შეგიძლიანთ წარმოიდგინოთ, რომ დღეს ერთ ვიღაც ხელ-ბედნიერს (ხელმწიფის ქალი იყოვო) დაუძვრია ამ ცოტა ხნის წინად, რაც აქ სარკეები ყოფილა, როგორც ამბობენ, და გადაუზიდნია თავისი სახლის გასამშვენიერებლად, ქალაქ თეირანში, — სრულიად ურცხვად და მოურჩილებლად, თვალ-და-თვალ მთელი ისპანის ხალხისა.

იქვე ხილის ახლოა სასახლე შაჰაბაზისა. უფრო უკედ დაცული, თუმცა ესეც სრულიად გაცარცულია, გაღარსლული. რა ხელოვნებაა, კაცი რომ კარგა დაათვალიერებს, სწორედ გაშტერდება. ზედ მდინარის პირზედ ამ სასახლესა აქვს აბანო. აბანოს ერთ კედელში ატანია პატარა გადასაძრომი კარი, რომლის იქიდან გამართულია ერთი სხვა პატარა აუზი, მაგრამ ნამდვილად ეს აუზი კი არ არის, — ხაზინაა, საღარო. აქ სდგას უშველებელი ყუთები მარმარილოს ქვისა, რომლებიც განძეულობითა ჰქონია სავსე და რომლებსაც ზემოდან კაი სიმაღლეზედ წყალი ჰქონია შეყენებული, ისე რომ ყველაფერი შიგ წყალში ყოფილა ჩამალული. ვინც აბანოში შევიდოდა, ძნელად თუ შეამჩნევდა კარს (ებლა ის კარიც აღარ არის) და

*) ჩექელ—ორმოცი, სუთუნ—სვეტი.

თუ შეამჩნევდა და შეამტკრევდა, იქაც ისეთივე აუზი დაუხვდებოდა და ფიქრად სრულიად ვერას მოვიდოდა.

ისპაანის შესანიშნავ ადგილებს ეკუთვნის აგრეთვე „მინარეთი ჯომჯომი“ — მინარეთი მოძრავი, რომელიც 5—6 ვერსის მანძილზეა დღევანდელი ისპაანიდან. ეს არ არის მეჩითი, ეს მხოლოდ მინარეთია ანუ უკედ რომ ვთქვათ, ძველია ნამდვილი მისი ამშენებელისა. გარედან შესახედავად სრულიად საკვირველი არა არის—რა; ბევრია ძალიან სხვა მინარეთები ამაზედ მალეებიც და ხელოვნურის მხრითაც ძალიან ბევრით უფრო მშვენებები. შენობა თავის-თავად წარმოადგენს სამს კედელს და წინა პირი მთლად ღია აქვს. შიგ შუა ადგილას დასათლავებულია მისი ამშენებელი „ამუ აბდულლა“ (ბიძია აბდულლა) და ზედაც ჩინებული მარმარილოს ქვა აძევს მთლად სპარსულის წარწერით მოჭრელებული. სიმაღლე შენობისა გამოიანგარიშება კიბის საფეხურებით: სულ 33 საფეხური ასდევს ძირიდან ბანამდე: წინა მხარეს, სადაც კედელი არა აქვს, ორსავე პირზედ ადგას თითო მინარეთი 5—6 საყენის მოშორებით ერთი მეორიდან. მინარეთებს თავზედ ასხედს ალის ხელები სპილენძისა, — ერთს მარჯვენა, მეორეს მარცხენა. მინარეთებში ასავალი ხვეული კიბის საფეხურები 16-ია და ამის ზევითაც რჩება კიდევ, თითქმის ორ საყენამდე. ისე რომ, ჩემის დაახლოვებული ანგარიშით, მთლად შენობა მინარეთებიანად ძლივს უნდა იყოს 9—10 საყენი სიმაღლისა.

ავგზავნეთ ზედ ერთი კაცი, რომელმაც ჩაავლო ხელი მინარეთის ლანძვებივით ამოჭრილ ადგილებში და გააჯანჯლარა. მინარეთმა ზანზარი დაიწყო; შევხედეთ, მეორეცა ზანზარებდა. როდესაც კაცმა უფრო მაგრა მოსწია, საქანელასავით ქანაობა შორთეს ორივემ: ორივე ერთსა და იმავე დროს, ერთსა და იმავე მხარეს მიქანობდა და, მითხრეს, როცა უფრო ღონივრად აქანებენ, მთელი შენობაც იძვრის ხოლმე ძირიანადაო.

აშენებულდა, როგორ დაგვარწმუნა ამ მინარეთის მცველმა, მოლლა სეიემა, 59 წლის წინადაო, მაგრამ ძალიან სუფთად არის შენახული, რადგან, როგორც ეტყობა, მოვლა და ზრუნ-

ვა არა ჰკლებია; დიდ სამსახურს გაუწევდნენ ერსა და ქვეყნას, რომ დანარჩენ ყველა ნაშთთათვისაც ასრე მოველოთ და თითონ არ დევაბრათ იქიდან ქვები, სარკეები და ხეები.

ისპაანში მისვლისათანავე მოვიკითხე ქართველების ამბავი. აქამდე, თეირანიდან მოყოლებული, მე ამათზედ არა ვიცოდი-რა. ვიცოდი მხოლოდ, რომ ქართველები აქ, ისპაანის ახლოსა სცხოვრობენო და მივეჩქარებოდი, რომ სიცივეებს არ ესწრო და ზამთარი იქ, იმათში გამეტარებინა. ესლა მინდოდა დაწვრილებით გამომეკითხნა ყველაფერი და გავდგომოდი გზას. დავავალე ჩემს ბიქსს, რომ ამის შესახებ ყველგან ყველაფერი გამოიკითხე და შემატყობინე-მეთქი. ვუთხარი აგრედვე, რომ შეეტყო მათი სადგომები, თუ სად ჩამოხტებიან ხოლმე, როდესაც ფერეიდანიდან ისპაანს ჩამოდიან. მინდოდა შემეტყო ეს და მერე, ვინც იქიდან ჩამოსული იქმნებოდა, თვით იმისთვის გამომეკითხა დაწვრილებით. მით უმეტეს საჭირო იყო ეს, რომ აქ, ისპაანში ძალიან კრელი და მრავალ ფერი ხმები ტრიალებდა. ზოგი ამბობდა: ისინი ისეთივე ქართველები არიან, როგორც მე, ერთი სიტყვა ქართული აღარ იციან, თავის თავს ქართველად აღარა ჰრაცხვენ და კიდევაც ჯაჭობენ მაგისტანა რამეების გაგონებაზედაო. ზოგნი ამბობდნენ კიდევ, რომ მართალია, ერთ დროს აქ ქართველები ყოფილან, მაგრამ ესლა ისეთი მკაცრი მუსულმანები არიან, რომ ღმერთმა ყველა დაიფაროს იმათ ახლო გავლიდან და ნამეტნავ ქრისტიანი აღამიანო. ერთის სიტყვით, ზოგი რქიანებად მისახავდა, ზოგი კუდიანებად და არც ერთმა კი არ იცოდა, თუ ან სად, რა და რა ადგილებში ცხოვრობენ, ან რა გზით შეიძლებოდა იქ წასვლა.

გავიდა ერთი კვირა მეტი და ჩემ ბიქსს არა შეუტყობინებია-რა. ის როგორც ყოველისფერში საზიზღარი იყო, აქაც იგივე თვისება გამოიჩინა და თითქოს განგებ იმასა ცდილობდა, რომ მე ამაზედ სწორე პასუხისათვის, ვინიცობაა, ყური არსად მომეკრა. ამას დაერთო ერთი-ორი კიდევ სხვა საქმე და მე, მოთმინებიდან გამოსულმა, ანგარიში ჩამოვართვი და თავიდან მოვიშორე.

იმ დღეებში შევიარე ყოვლად სამღვდელო ისაიასთან და ვკითხე: ხო არა გაგიგიათ-რა, რომ, აქ სპარსეთში სადმე ქართველებიცა ცხოვრობდნენ-მეთქი? არაო, მითხრა ყოვლად სამღვდელომ და ან საიდან მოგსვლიათ თქვენ ეგ ფიქრით. მე აქ მოვკარ ყური, რომ ვითომ ამა და ამ სოფლებში გამაჰმადიანებული ქართველები არიან, ამას თვით აქაური სომხები ამბობენ-მეთქი. მაგ სოფლებში, მიპასუხა ყოვლად სამღვდელომ, მე ერთი ყოჩალი ბლალოჩინი მყავს და ყოველისფერს დაწვრილებით გაგვიგებს; გნებავთ, მივწერ წერილს, რომ ჩამოვიდეს, სულ ერთია მაინც ჩამოსასვლელი იყო ერთ რამ საქმეზედ, პირად მოლაპარაკება უნდოდაო. მერე ერთბაშად მოაგონდა და მითხრა: მოითმინე, მოითმინე! ეხლა, ამ საათში აქ ერთი მღვდელი მყავს იქაური, თქვენ თვალწინვე დავუძახებ და ვკითხოთ ყველაფერი, რაცა გნებავთო. მე ძალიან დავუმაღლე და ვთხოვე, რომ თუ შესაწყხარი არ იქნება, ძალიან კარგს ინებებთ-მეთქი.

არ გასულა ათი წამი, ამოვიდა ჩვენთან ერთი ახალგაზრდა მღვდელი, ტერ-გალუსტა, რომელიც დღეს ბუშერშია მღვდლად გადაყვანილი. თვითონ ამ მღვდელს საშინელი ქართველური სანახაობა ჰქონდა. მე ვკითხე: არიან მართლა იქით, თქვენს მხარეს ქართველები-მეთქი? მიპასუხა: დიად, არიან! ძალიან ბლომადაც არიან, თითქმის 20 ათას სულზედ მეტნი იქმნებიანო. მერე როდესაც დავეკითხე: იცი ან იმათი სოფლები? ან გზა? ან ბინები, როდესაც აქ ჩამოდიან-მეთქი, მიპასუხა: ჩვენს მეზობლად არიან; ჩვენი სოფლები და იმათი სულ ერთმანეთშია არეული; ჩვენ იმათთან ყოველთვის მისვლა-მოსვლა გვაქვს; კაი ხალხნი არიან, მაგრამ რჯულზედ ძალიან მტკიცედა დგანან; მშვენიერი სოფლები აქეთ ზოგიერთი, როგორც მაგალითად, ახორა, აჭუსი, ბოინი; კარგა ლაპარაკობენ ქართულად, — მართალია, მე არ მესმის, მაგრამ, ასე ამბობენო. აქ ხშირად ჩამოდიან, თუ გნებავთ, მე თვითონ გაჩვენებთ, ვიცი საცა ჩამოხტებიან ხოლმეო. მერე მითხრა, — „ღ(ყ)ურძენი, მარილი, უ(პ)ური“, „ბიჯო, წყალი, მოიდა“, — ქართული არ არისო? ყო-

ვლად სამღვდელოს ძალიან გაეცინა იმის ქართულზედ. მე მო-
 ვუწონე და ვუთხარ: ნამდვილი ქართულია, ძალიან კაი ქარ-
 თულია, მხოლოდ შიგა და შიგ თითო-თითო ასოს სწორედ
 არ ამბობთ-მეთქი. მე ხომ ქართული არ ვიციო, მიზასუხა, ეს
 ისე, თუ სადმე ყური მომიკრავს და თავის-თავად გონებაში ჩა-
 შრჩენია, თორე, ალბად, ისინი ასე არ იტყვიანო. ერთის სი-
 ტყვიით, ისეთი ჩანებული მღვდელი აღმოჩნდა, რომ დღემდე
 სხვა იმისი ცალი და ბადალი მთელს ჯულფაში არ შემხედრია:
 ტკბილი, საყვარელი და ღვთისნიერი. რაც იცოდა, გვეუბნებო-
 და, რაც არ იცოდა, ამბობდა, — არ ვიციო. ბოლოს მითხრა,
 რომ თუ გნებავთ, ვნახავ იმათ ადგილებს; ხვალ, სულ ერთია,
 საქმე მაქვს ქალაქში (ისპაანში) და თუ ეინმე ჩამოსულა, მო-
 გიყვანთ და გაჩვენებთო. მე დავებხატრე. ვთხოვე: თქვენ მითხა-
 რით იმათი სადგომები და მე თვითონ მოვნახავ, თქვენ როგორ
 შეგაწუხებთ-მეთქი, მაგრამ არა ჰქმნა: თქვენ აქ სტუმარი ხართ,
 მაგისტანა საკეთილო საქმეზედ წამოჰსულხართ და ვალად არა-
 ვის წაგვივა, რომ, ვისაც რა შეგვიძლიან, ცოტ-ცოტა დახმა-
 რება აღმოგიჩინოთო; მით უმეტეს, რომ მე თითონაც საქმე
 მაქვს ქალაქში და რახან იმათაც მოვიკითხავო. მე დიდი მად-
 ლობა გადავუხადე, გამოვეთხოვე ეპისკოპოსს და მეორე დღეს
 მოუთმენლად მოველოდდი ტერ-გალუსტას ქალაქიდან დაბრუ-
 ნებასა.

მეორე დღეს მოვიდა ჩემთან ტერ-გალუსტა და შემატ-
 ყობინა, რომ აქ არიან ხანები სოფელ ახორიდან, მხოლოდ
 დღეს საქმე ჰქონდათ და დილაზედ გიანღებთან თქვენს სანა-
 ხავადაო; მე ვასწავლე თქვენი სადგომი და ისინი პირ-და-პირ
 თითონ მოვლენ, თქვენ ნულაჩ:ფვრზედ შესწუხდებითო.

მეორე დღით მართლა კარს მომადგა ცხენებით რვა კა-
 ცი. ორი მათგანი ხანი იყო, ერთი ახალგაზდა მოლა და და-
 ნარჩენებიც გლეხები, სულ სოფელ ახორიდან მოსულიყვნენ.
 როგორიღაც იყო ჩვენი ერთმანეთთან შეხვედრა, დღემდე ვერ
 გამომიკვევია. მე საშინლად გახარებული ვიყავ, მაგრამ იმათ
 რომ ვუყურებდი, უფრო მეტად იყვნენ ნასიამოვნებნი. ყვე-

ლას სახე უცინოდათ, დიდად გახილებულ თვალებს ჩემს გარეშემო ატრიალებდნენ და თითქოს გარედან უჩანდათ, თუ როგორ უტოკდათ და უთამაშებდათ გული. კაი ხანი ვიყავით ასე, ლაპარაკი თითქოს ვერა ხერხდებოდა, სიტყვა სიტყვასთან არ მოდიოდა. ბოლოს, როგორც იყო, გავაბით ლაპარაკი; ვინ იცის, რა არა მკითხეს, რას არ მელაპარაკნენ. მითხრეს, რომ ძლივს ერთი ჩვენი კაცი ხელში ჩაგვადგეთო, მორჩა ეხლა, აღარ გაგიშვებთო, — იყავ ჩვენში და იქაური ამბები შეგვატყობინე ხოლმეო.

თვალი შეასწრეს ამ დროს იქ, ტახტზედ, რუსულსა და ქართულ წიგნებს და მკითხეს: ეს რეგბია, რა წიგნებიაო. მე ვუთხარ ეს ქართული წიგნებია-მეთქი და გადაკუშალე პატარა ანბანები. მე აქედანვე წადებული მქონდა 200 წიგნი ჩემი „ახალი ანბანისა“, რადგან ზამთრობით იმათში ვაპირებდი დარჩომას და ვფიქრობდი, რახან ქართულ წერა-კითხვასაც შევასწავლი-მეთქი. დაინახეს თუ არა, დაიტაცეს და დაიწყეს გაფაციცებით შლა და თვალიერება. იცით-მეთქი მაგისი წაკითხვა, ვკითხე ამათ და მოლამ მიპასუხა: როგორ არა, როგორ არა! მიბოძეთ, მიბოძეთ, მე წავიკითხავო. მიე, მიე, ეგ წაიკითხისო, დაიძახეს სხვებმაც და მივაწოდე. უყურა, უყურა, აბრუნა, ატრიალა, ხან წაღმა, ხან უკუღმა, ვერას გახდა და მითხრა: ეს რა არის? ეს ჩვენებური არ არის, ეს სხვა, ხატიაო“. მაშ აბა თქვენი „ხატი“ რომელია-მეთქი და სპარსული დამიწერა. იმათ ისე ჰქონდათ წარმოდგენილი, რომ ქართულიც უთუოდ სპარსულის ასოებით უნდა გამოიხატებოდეს და, რადგან იმათ სპარსული წერა-კითხვა და ქართული ლაპარაკი იციან, მაშასადამე, შეეძლებათ კიდევ ქართული წიგნების წაკითხვაცა და გაგებაც. მე ავუხსენ, რომ ქართულს თავისი საკუთარი „ხატი“ აქვს და აი ეს არის სწორედ ქართული ენის „ხატი“-მეთქი. იმათ გულ-ჰოდგინედ დაუწყეს სინჯვა და იპაიხოდნენ, ძალიან ლამაზიაო.

მერე გადამიშალეს აქეთ-იქიდან ეს წიგნები; ადებდნენ თითს თითო-თითო სურათსა და მეკითხებოდნენ: ამას რა ჰქვიათ,

ამას რა ჰქვიანო. უნდოდათ შეემოიწმებინათ, როგორი სახელგები გვიქვიან ჩვენ აქ და ძალიან გაირჩევა იმათებურისაგან თუ არა. მეც ვეუბნებოდი: ამას—ცხენი, ამას—ვირი, ამას—ხე, ამას ხარი, ამას—კატა... კატა კი არა, ციცაო, გამისწორა ერთმა ხანმა. ამას ჩვენც ციცას ვეძახით-მეთქი, გავისწორე ვითომ ჩემი შეცდომილება, კატას ისე ზოგიერთნი ეძახიან, თორე ხალხი სულ ციცას ეძახის-მეთქი. თითქმის რაც სურათზედ დამიდეს თითი, მართლაც, თითქოს განგებ, სულ ერთნაირი სახელებიანი აღმოჩნდა და ძალიან გაეხარდათ. ერთმანეთს სიხარულითა და გაკვირვებით შეჰყურებდნენ და ეუბნებოდნენ: „ჩვენი სახელები ასლი გურჯისტანული“ ყოფილაო.

—ახლა მთხოვეს: მაშ აბა წავგიკითხე, ვნახოთ, გავიგებთ თუ არაო. მე ამოვარჩიე წვრილი ამბების წიგნი და წავუკითხე. თითქმის სულ წმინდად ესმოდათ და სიხარულით აღარ იცოდნენ რა ექნათ. მიმაყოლეს ასე, ერთი ამბავი მეორეზედ, ერთი მეორეზედ და მთელი წიგნი წამაკითხეს. ისინი კი ისხდნენ, ყურს უგდებდნენ და სიცილით იხოცებოდნენ, როცა მელიას ეშმაკობას, ან სხვა იმისთანა რამეს შევხვდებოდით ხოლმე იმ წიგნებში.

შემდეგ ერთმა მომაწოდა ერთი „ივერიის“ ნომერი, რომელიც იქვე წიგნებთან ეგდო და მკითხა: „ესეც გურჯის ხატიაო“? დიახ-მეთქი და აფუხსენ რას ჰქვიან გაზეთი („რუზნოომე“). მთხოვეს, აბა ეგეც წავგიკითხეო. წავუკითხე ერთი ამბავი იქიდანაც და მხოლოდ შიგა-და-შიგ თითო-ოროლა სიტყვებსა მკითხავდნენ, ეგ რასა ნიშნავს, ეგ რასაო.

ბოლოს ერთმა მომაწოდა „ვეფხვის ტყაოსანი“ და მკითხა: ეს რაღა არისო.

მე დამქონდა თან, საცა კი დავდიოდი, ერთი პატარა ვეფხვის ტყაოსანი, ბ. ჩარკვიანის გამოცემა, მხოლოდ ის ერთი ცალი განგებ ჩემთვის სრულიად სხვა ქალღმერთად იყო დაბეჭდილი, მშვენიერის ხავერდის ყდით და ყდაშიაც ძელის ჩარჩოვებით ჩასმული ჰქონდა თვით რუსთაველის სურათი.

მე აფუხსენ, რაც იყო და ანუ როდინდელიც იყო ეს წიგნი. იმათ ძალიან გაუკვირდათ, რომ იმ ხნის წიგნები ჰქონიათ

ქართველებს და მთხოვეს, რომ ერთი პატარა ადგილი მაინდ-
ნაც გაგვაგონეო. წავუყითხე მეც და მითხრეს, ეგ ძალიან ცო-
ტა გვეყურებაო. მე ვუთხარ, რასაკვირველია, რომ ეგ არა-
ფერია, ეგ ძალიან ძველი წიგნია, ძველი ქართული, ეგ იქაც
ესე თქვენსავით ცოტა ეყურებათ-მეთქი.

შემდეგ ლაპარაკი ჩამოვუგდე ჩემს წასვლაზედ, რომ თქვენ-
თვისა ვარ მოსული და აქამდინაც მოვიდოდი თქვენს სოფლე-
ბში, რომ გზა და კვალი მცოდნოდა-მეთქი; და ეხლა რადგან
თქვენა გნახეთ, მეც თქვენთან წამოვალ-მეთქი. მაგრამ იმათ
ძალიან შორს დამიჭირეს. მითხრეს, რომ ეხლა არამცა-და-არამც
არ გაბედო იქ წამოსვლა. ეხლა საშინლადა ცივა, გზები თი-
თქმის შეკრულია, კაცის სიმაღლე თოვლი იქნება და შენ რო-
გორ წავიყვანთო. რა ამბავია, რად იცის მაგეთი თოვლი-მე-
თქი, ვკითხე იმათ. ჩვენ შიგ მთებშია ვცხოვრობთ, მთელს
ირანში ყველაზედ მაღალი ადგილი ის არისო და მთხოვეს,
რომ აპრილის გასვლამდე ნუ გაჰბედავ წამოსვლასაო. მე ძა-
ლიან საწყენად დამრჩა, არ მინდოდა ტყუილ-უბრალოდ ვმჯდა-
რიყავ ისპაანში, მაგრამ რა გაეწყობოდა.

წასვლის დროს ყველამ თითო-ოროლა ანბანის წიგნი წაი-
ღეს და თან დიდის ლოცვა-კურთხევით გამომეთხოვნენ. მთე-
ლი ის ხანი, სანამ ისპაანში ვცხოვრობდი ზამთრის შემყურე,
ისინი მარტოს არა მტოვებდნენ. რო მისულიყვნენ თავიანთ
სოფელში, ხმა დაეგდოთ, რომ „ერთი ჩვენი ძველი მოსულაო“
და ვინც რაიმე საქმისთვის მოედინებოდა თურმე ისპაანს, ყვე-
ლას ეუბნებოდნენ, იმის უნახავი არ მოხვიდეო. ამგვარად მე
მომიხდა მთელი ზამთარი ისპაანში ჯდომა და ისინიც ხან-გა-
მოშვებით მოდიოდნენ ჩემთან, ნამეტნავ ახორელები, რადგან
მამულის გამოსყიდვას შესდგომოდნენ ხაზინიდან და ძალა-უნე-
ბურად ხშირად უხდებოდათ ისპაანში ჩამოსვლა. ხოლო ყო-
ველთვის ლაპარაკში მაგონებდნენ: ჰა, არ მოგპეზრდეს ესე
ჯდომა და, ვინიცობაა, ჩვენს უნახავი არ წახვიდე, არ გაგვე-
პაროო.

ისპანის გენერალ-გუბერნატორი დღეს ზილლი-სულთანია. ამასვე ექვემდებარება იაზდის გუბერნია, მაგრამ ადგილსამყოფელი ისპანში აქვს. ზილი სულთანი, უფროსი შვილია შაჰისა და ყველაზედ ჭკვიანიც მთელ სავგარეულოში, მაგრამ, რადგან იგი კანონიერის ცოლიდან არ არის, იმისთვის მემკვიდრედ ტახტისა აღიარებულია მეორე შვილი, თავრიზის გენერალ-გუბერნატორი. ცხადია, რასაკვირველია, რომ ზილლი-სულთანი შურით უყურებს მემკვიდრეს (ვალიადს) და მოწადინეა თვით შეიქმნას მეფედ მამის შემდეგ.

ამბობენ, მას ჰქონია ამ ოცი წლის წინად მტკიცე კავშირი ინგლისელებთან. მათის შემწეობით მას გაუწყვია რამდენიმე ათასი ჯარი და გაუწრთენია მათისავე აფიცრების დახმარებით. თოფები სულ ახალი სისტემისა შეიოჟლიათ, არტილერია ამისი შესაფერი, ერთის სიტყვით, ყოველივე სამზადისი ჰქონია. მიუმხრია შემდეგ ჰუსეინ ყული ხანი, მეუფროსე ბახტიართა და შეთქმულან, რომ მამის შემდეგ ტახტი „ვალიადს“ არ დაანებონ.

ეს ის ბახტიარნი არიან, რომლებიც ქართველებთან ერთად შეუპოვრად იბრძოდნენ ავღანსა და ინდოეთში; ხალხი გმირი და მამაცი, როგორც ჩვენი თუშები. ამ ჰუსეინ ყული ხანსაც გაუწყვია 10 ათასი ჯარი ბახტიართაგან სულ ჰენრი მარტინის სისტემის თოფებით.

ენახოთ, სწორედ ამ დროს, ესე იგი, ამ 18 წლის წინად გამოჩენილა ვინმე ენაკაქალა, „ჭუზული“, როგორც ეტყვიან სპარსელები, ჰხლებია შაჰს, და დაურწმუნებია, რომ შენი შვილი ტახტიდან გადმოგდებას გიპირებსო. ალბად, ეს ენაკაქალა ინგლისელების მეტოქეთაგანი ვინმე უნდა ყოფილიყო. შაჰს დაუჯერებია და შვილისათვის შეუთვლია: თუ მოჰკლავ ამ წერილის მიღებისათნავე ჰუსეინ ყული ხანს, ხომ-რა კარგი, თუ არა-და, მე შენ მოგკლავო.

ამ კაი შეთქმულსაც მიუწვევია თავისთან ჰუსეინ ყული ხანი. უჩვენებია მისთვის აღლუმი, უთავაზებია ხალათი და მკლავი-მკლავ გაყრილი შეუყვანია ოთახში. აღლუმიდან გა-

მობრუნებული ჯარი ამავე დროს საიდუმლოდ გარს შემო-
უკრავთ იქაურობისათვის. სადილი რო უქამია ჰუსეინ ყული
ხანს და დაუძინია, ზედ მუთაქაზედ წაულრჩვიათ მძინარე. ჰუ-
სეინ ყული ხანს ჰყოლია ერთი ნამდვილი არაბული ცხენი და
ამ შეთქმულს ახლა იმისი საღერღელი აპშლია, მოუწდომებია
იმისი დაპატრონებაც. მაგრამ ჰუსეინ ყული ხანს ჰყოლია თან
ამასთანავე ერთი ფრიად ერთგული და თავდადებული ბიჭი და
როდესაც იმას შეუტყვია, რომ ბატონი დამიღრჩესო, მოსჯდო-
შია იმ ცხენს და გაუფრენია. დაუდევნებია ზილლი-სულთანს 50
ცხენოსანი, მაგრამ ამაოდ, კვალიც ვერ უპოვნიათ. ამბობენ,
ისპაანიდან ჯალახორამდე (მათი საცხოვრებელი ადგილია) 21
ეჯი, 5 საათში გაუვლიაო.

მცირე-წლოვანი შვილი (9—10 წლისა) ჰუსეინ ყული ხანისა, სა-
პყრობილეში ჩაედოთ, სადაც მას სრული 7 წელიწადი გაეტარებინა. საპყრო-
ბილიდან განთავისუფლების შემდეგ შაჰს დიდი მოწყალება მოელო მასზედ
და აეგოა ჯილდოებით. ეს ყმაწვილი დღესაც ცოცხალია და მშვენიერი
შესახედავი და სამაგალითო ვაჟაკიაო, ძალიან აქებენ.

ეხლა, როდესაც შაჰმა ამ ერთის მხრივ გული დაიარხეი-
ნა, შეუდგა თურმე თავისი შვილის, ზილი-სულთანის საქმეს.
რამდენიმე ხნის შემდეგ შაჰს თავისი შვილი თეირანში მიეწვია.
ისიც ჰხლებოდა. სასახლეში რომ შესულიყო, გარს ჯარი შე-
მოერთყათ. შაჰის მაგიერ ერთი ვეზირთავანი დაჰხვედროდა,
მიეცა ხელში ზილი-სულთანისათვის ერთი ბრძანება შაჰისა
და ეთქვა: თუ მოაწერთ ამ ბრძანებას ხელს, ხომ კარგი, თუ
არა-და, შაჰი თვალებს დაგთხრისო და საპყრობილეში ჩაგა-
დებსო. იმასაც, რა გაეწყობოდა, მოეწერა ხელი.

ამ ბრძანების ძალით მთელი სამხედრო სამზადისი ზილლი
სულთანისა მოეტანათ თეირანს და დღესაც ამის გარეითად სხვა
სამხედრო სამზადისი არა აქვს-რა სპარსეთს: ის თოფები, ის
ზარბაზნები და სხვა რამ სამხედრო კუთვნილებანი სულ ზილლი
სულთანისეულია.

ბოლოს გამოესტუმრებინათ უკან ზილი-სულთანი, მაგრამ
წინანდელი 7 გუბერნიის მაგიერ, დღეს ორი გუბერნიის უფ-
როსი-ლათ: ისპანისა და იაზდისა.

23 მაისს ვაპირებდი ისპანიდან გასვლას ფერეიდანისაკენ, სადაც ქართველები მოსახლობენ, მაგრამ სრულიად დამაფიქვდა, რომ იმ დღეს დიდი დღესამწაული იყო სპარსელებისა „ყურბანი“. თუმცა ნამდვილი სიტყვა გვქონდა ჩავლადრისაგან მოცემული, მაგრამ, რადგან იმასაც დაჰვიწყებოდა ეს შემთხვევა, რასაკვირველია, არ უნდოდა ამისთანა დღეს გზაში ყოფილიყო და გაგვიმტყუნდა, არ მოსულა. ისე რომ, მე მხოლოდ მეორე დღეს, 24 მაისს დილით მომიხდა გასვლა ისპანიდან ფერეიდანისაკენ.

რა არის ყურბანი? ეს არის მოგონება იმ შემთხვევისა, როდესაც მამა აბრაამს უნდოდა თავისი შვილი ისააკი მსხვერპლად შეეწირა ღვთისათვის. ხოლო აბრაამს, როგორც ვიცით, ჰყავდა გარდა სარასი, მონა ცოლი აგარა, რომლისაგანაც მას მიეცა პირველი შვილი ისმაილა. ვიცით აგრედვე, რომ მაჰმადიანნი საზოგადოდ სთვლიან თავის წინაპრად ამ, აბრაამის სიყმის შვილს, ესმაილს და, მაშასადამე, ადვილი საფიქრებელია, რომ თვით ეს საქმე, ისააკის მსხვერპლად შეწირვა, ისმაილისათვის მიუწერიათ. სწორედ ასეც მოუთხრობენ ისინი: აბრაამს უნდოდა თავისი სიყმის შვილი, ესმაილი მღვთისათვის შეეწირა და, როგორც კი მოუღერა ხანჯალი, ყელის გამოსაქრელად, ანგელოზმა ხელი დაუჭირა და შეაყენა. აი ამის მოსაგონებლად არის დადგენილი „ყურბანი“.

გამოიყვანენ ერთს, შიგ არჩეულ აქლემს, მოპრთავენ ძვირფასის ქსოვილებითა და სამკაულებითა, წაუშმძღვარებენ წინ დაფა-ზურნას და დაატარებენ ქალაქში ზოგიერთ ქუჩებს. ხალხი დიდძალი იყრის თავს და დასდევს უკან ხმაურობითა და სიმხიარულით. მიაცილებენ ამ ყოფით აქლემს სასაფლაოზედ, წამოაქცევენ და გამოსჭრიან ყელს. აქლემი ამ შემთხვევისათვის ყველა ქალაქში უსათუოდ უნდა შაჰისა იყოს. აქლემსა სწირავენ და არა ცხვარს, ალბად იმისთვის, რომ მთლად ეს ჩვეულება არაბეთიდან არის შემოტანილი და გავრცელებული მაჰმადიანობის რჯულთან ერთად და იქ ხომ აქლემს მეტი პატივი აქვს, ვიდრე ცხვარს.

IV

სომხობა სპარსეთისა და ახალი ჯუღუფა

რიცხვი სომეხთა მოსახლობისა სპარსეთში.—ჩაცმა-დახურვა.—მაგარი სასმელების სიყვარული.—სომეხი და შაჰაბაზი.—ნავთი და სტეარინის სანთლები საყდრებში.—ფიცრის კაკუნი ზარების რეკვის მაგიერ.—ნათლობა.—სასაფლაო.—სასწაულთ-მომკმედი ვართაპეტი.—მახვილ-გონიერება შაჰ-სულთან-ჰუსეინისა.—სასაფლაოს ქვები ქართულის ზედწარწერით.—ტერტერის კურთხება.—ერთი შემთხვევა ნათლისღების დღეს.—სარწმუნოების ცვლა სომეხთაგან.—შნო ლოთრანგ-კათოლიკების მისიონერებისა.—საუბარი სომხურ გალობაზედ.—ახირებული აზრი სომხებისა ყოველივე მის ეროვნულ კუთვნილებათა შესახებ.—თავისუფალი აზრები სომხების ზოგიერთ საქციელზედ.—ქართველთა გაქრისტიანება ჩამჩიანის ისტორიით.—ერთი ჩვეულება ჯუღუფელებისა.—ფეხის ბანვა.—ჯუღუფა და მათი არქიეპისკოპოსი.—ერთი სასულიერო პირი.—ინდოეთის დიდ-ვაჰარი.—სინიღისით მოვაჭრე.—სომხობა სხვა-და-სხვა ადგილებში.—გაზეთი „შავილი“ და მისი კორესპონდენტი.—სწავლა-განათლება.

სომხობა სპარსეთისა გაიყოფება ორს საარქიელოდ: თავრიზისა და სპარსეთ-ინდოეთისა. პირველი მათგანი შესდგება ცოტა რამ 30 ათასზედ მეტი სულისაგან და მეორე—ცოტა რამ 30 ათასზედ ნაკლებისაგან. ისე რომ, მთლად სომხობა დღე-იანდელის ანგარიშით სპარსეთსა და ინდოეთში არის ზედმიწევნით სულ 60 ათასი სული. ამათში პირველი ეპარქიის სომხობა ჩაითვლება უფრო ბინადარ ხალხად და მეორე კი უბრალო

თავშეფარებულებად ანუ ძალად გადმოსახლებულებად და ჩვენც ამ წერილში შევეხებით მხოლოდ ამ უკანასკნელთ, რადგან ამ ჯერობაზედ თავრიზის მხრივ გზა არა გვქონია.

ახალი ჯულფა მდებარეობს ქ. ისპანის წინ, მდინარე „ზენდერდის“ მარჯვენა ნაპირზედ, იქ, სადაც ამოდის დიდი ბულვარი ქ. ისპანისა და სადაცა ჰქონიათ სასახლეები ზოგიერთ სპარსეთის ყეინებს. უწინ ჯულფა ძალიან ახლო ყოფილა ისპანთან, ზედ მდინარის პირზედ, როგორც ეტყობა დღესაც მის ნანგრევებს, მაგრამ შემდეგ თანდისთან უკან დაუწევია და ეხლა კაი სამ ვერსზედ იქნება ქალაქს დაშორებული. მიზეზი უკან დაწევისა იგივეა ამ შემთხვევაში, რაც ყოველ ირანის ქალაქისა, როდესაც იგი აღგილსა ნაცვლობს, ესე იგი, რამდენიც ამ მდინარის ახლოს სახლი დაძველებულა და დანგრეულა, ის ბალად გაუშენებიათ ანუ ხოდაბუნებად უქცევიათ და სახლი იმის იქიდან ახალი აუშენებიათ. დღეს მთელი მისავალი ჯულფისა მთლად მინგრეულ-მონგრეულია და დაცარიელებული.

ჯულფა ახლა სრულიად ცალკე ქალაქია, — საკმარისად სუფთა, სპარსეთის სხვა ქალაქებთან შედარებით, და მრავალის მცენარეულობით შემკული. ქუჩები, სახლები, ბაღები, ეზოები და თვით საყდრის გუმბათებიც კი სულ სპარსულია; ქამა-სმა, ჩაცმა-დახურვა და ზნე-ჩვეულებანი აგრედვე. ძალიან მცირედის რითიმე განსხვავდებიან აქაური სომხები სპარსელთაგან, ასრე მაგალითად.

სომხის ქალებს არა აქვთ ჩამოფარებული პირბადე, თუმცა სპარსეთის ტახტის ქალაქში, თეირანში ამასაც ხშირად შეჰხვდება კაცი. ჩადრი პირადებით თითქმის სულ თეთრი იციან, გარდა ორიოდ შეძლებული კაცის ცოლებისა, რომელნიც სპარსელი ქალებივით შავ ჩადრებსა ხმარობენ. მოხუცებულებს, როდესაც ჩადრს გადაიხდიან, თავი უფრო სპარსული დედაკაცივითა აქვთ გაკეთებული, იმ განსხვავებით, რომ ნიკაპს თეთრი მიტკლის ნაჭრით აიკვრიან; ხოლო ახალგაზდებს ქართულადა ჰხურავთ თავი, მაგრამ კაეები შიგნითა აქვთ შებრუნებული და ბლონდის ლეჩაქის მაგივრადაც მიტკლის ნაჭერსა

ხმარობენ ხშირად. არიან ისეთებიც, რომ სრულის სისრულით იხურავენ თავს ქართულად, ნამეტნავ თეირანში და უმეტესად რაშტში.

ჩემი ყურადღება მიიქცია მათს ჩაცმულობაში მათმა სიყვარულმა მოსართავეებისა და ღია ფერების მატერიისადმი. ვინც უნდა იყოს, მოხუცი თუ ახალგაზდა, მდიდარი თუ შეუძლებელი, — აქვს უსათუოდ საყბეური, ორი ან სამი ყელსაბამი, ხუთი-ექვსი სამაჯური და ორი-სამი ამდენიც ბეჭდები; ხელის სიბრტყე სპილენძის ქაშარი მუშტის ოდენა ბალთებით-ხო აუცილებელია ყველა დედაკაცისათვის. თან ეს მათი ქამრები ბევრით უფრო მძიმეებია და ბრტყელები, ვიდრე ეს იციან ხოლმე ჩვენი ქალაქის კინტოებმა. სულ ერთია რისაც უნდა იყოს მოსართავეები: ტყვიისა, კალისა, ქარვისა, გიშრისა თუ სპილენძისა, ოღონდ კი ჰქონდეს.

რაიცა შეეხება ფერად ჩასაცმელებს, მათ ბევრად გადაუჭარბებიათ სპარსელებისათვის. ძალიან მწვანე, ლურჯი, ყვითელი და ნამეტნავ ძალიან წითელი, მიჩნეული ფერებია ამათში. პატარების თავით ფეხამდე წითელ ტანისამოსს წითელის ჩადრით ვინ იტყვის, როდესაც სამოც-ოთხმოცი წლის მოხუცებულუებსაც ყველას წითელი კაბა აცვიათ, წითელის, სახლეგბ-გაყრილი ქათიბით. ასე წარმოიდგინეთ, როდესაც ერთს მიცვალებულს მიასვენებდნენ, დედაკაცებს თავიდან ბოლომდე სულ წითელი ტანისამოსი შევამჩნიე და როდესაც დავეკითხე ერთს ჩემს მეგობარს ოვსეფას, — ეს როგორ შეიძლება, რატო სამგლოვიარო არ აცვიათ-მეთქი, მიპასუხა: რა უშავს, ღარიბი ხალხია; წითლები ხო არ უჩანთ, თეთრ ჩადრებში არიან გახეულნი, სულ ერთიაო.

კაცებს იგივე ჩაცმულობა აქვთ, რაც სპარსელებს, გარდა, ესრედ წოდებულის, ინტელიგენციისა, რომელნიც მთლად ინგლისურ გემოვნებაზედ არიან გამოწყობილნი და გარდა ზოგიერთ ახალგაზნდებისა, რომლებიც არც ევროპულად არიან ჩაცმულნი, არც სპარსულად და ორივე ერთმანეთში გადაურევიათ დომხალივით.

სომხობა, როგორც ყველა ქრისტიანი ხალხი, ეწყობა ყოველგვარ მაგარ სასმელებს. ჰხდინ თვითონვე თავის საკმარის არაყს, აყენებენ ღვინოებს და ისე ძალიან ეტანებიან ორივე ამ სასმელებს, რომ ღვინის სმაში არ ჩამოურჩებიან კახელს და არყის სმაში რუსს. ხშირად შეჭვდება კაცი გასივრების დროს, რომ რომელიმე ინტელიგენტს ედგას ერთ ჯიბეში არყით სავესე პატარა მობრტყო ბოთლი თავისის ფიალით და მეორეშია ცეცხროს დახალული გოგრის თესლი და მუხხულა — შესატანებლად.

ამბობენ, ერთი ტერტერა სტუმრად ყოფილა და ისე დამთვრალა, იქვე დასძინებია. კაი ხშირ-ბინდი წამოსულა. მასპინძელს გონთ რო ვერ ჩაუგდია, შეუბმენებია ურემი, ჩაუწვენია შიგ მძინარი ტერტერა და გაუსტუმრებია. ტერტერას გზაში გამოჰკლვიძებია, გულადმა მწოლარეს ცაში „მრავალი“ შეუმჩნევია და მეურმისათვის დაუძახნია.

— ბიჭო, ეი, მეურმე! იმ ვარსკვლავებს თავი ერთად რად მოუყრიათ?

— იქ, ტერტერჯან, წვეულობაა გამართული, ღვინოს ვიახლებიანო, — უთქვამს ცოტა დაცივის კილოთი მეურმეს.

— მაშ, შენ გარდას, თუ არ გეზარება, ყინწი იქით მიუბრუნე ამ ურემსაო, — უპასუხნია ტერტერას. ეს, რასაკვირველია, საოხუნჯოდა აქვთ თვით ჯულფელებს გამოგონებული, თუმცა ჩინებულად არის ამ ოხუნჯობაში დახასიათებული მათი ღვინის სმის სიყვარული. ეხლა მე ვიამბობთ მოგონებაზედ ერთს ამგვარ შემთხვევას, რომელსაც პირადებით ყველანი ამოწმებენ და, როგორც დამარწმუნეს ზოგიერთებმა, თვით ჯულფის ისტორიაშიაც არის მოყვანილი, როგორც ნამდვილი და უტყუარი ამბავიო.

სომეხნი და შაჰბაზნი. ყოფილა ერთი ლოთი სომეხი. მუდამ დღე, თურმე, თერებოდა და სიმთვრალეში, რასაკვირველია, არც დიდი, აღარც პატარა აღარ გააჩნდა. ერთხელ სალამო ხანს ესე მთვრალი მოდენილა ხიდზედ ისპაანიდან ჯულფას. ამ დროს მეფე შაჰბაზნი მიდენილა აქედან ქალაქს. რო-

დღესაც მთერალს შაჰ-აბაზი დაუნახავს, გადაჭტომია წინ, უტაცნია ცხენის ჯილაბში ხელი, გაუჩერებია და უთქვამს: ეს ცხენი ამ საათში მე უნდა მომყიდოვო. — კარგო, — უპასუხნია მეფეს, — მობრძანდი დილაზედ და წაიყვანეო. დილით ადრე, მეორე დღეს მეფის ხელჯოხიანი გამოსცხადებიან ამ სომეხს და უთქვამთ: შაჰაბაზმა დაგიბარა; ეხლავ, ამ საათში იქ უნდა გამოსცხადდეთო. გუშინ რომ ცხენს შეჰვაჭრებიხარ, იმის თაობაზედ უნდა მოგელაპარაკოსო“. ამას, თურმე, აღარა ჰხსომებოდა-რა და ამის გაგონებაზედ ელდა სცემოდა. შესულიყო კოლთან შეშინებული და შეეჩივლა, კოლს ეთქვა: „რისა გეშინიან? ჩიადგი ჯიბეში ერთი ჩარეკა ღვინო და წაღიო“. ისიც ისე მოქცეულიყო, როგორც კოლს დეერიგებინა და წასულიყო. შაჰს რა დეენახა, ეთქვა: „გუშინ ცხენს მევაჭრებოდი და აი, მობრძანდი, ეხლა მოვრიგდეთო. სომეხსაც ჩეყყო ჯიბეში ხელი, ამოეღო ღვინეთ საესე ჩარეკა და მოეხსენებინა: „არა, თქვენო დიდებულეებავ! ცხენის მუშტარი გუშინ აი ეს იყო, მე მხოლოდ შუაკაცი გახლდით ამისი და ამან კი ეხლა უშირი განაცხადაო“. შაჰს ძალიან მოსწონებოდა იმის მოსწრებული პასუხი, ერთი გულიანად გადაეხარხარა და დიდის საჩუქრით გაესტუმრებინა.

ჯულთვა, როგორც მოუთხრობენ დღესაც, ოდესღაც ბევრს რასმეში განსხვავდებოდა თურმე ირანის სხვა ქალაქებიდან. უწინ, როდესაც შაჰაბაზ პირველს გადმოესახლებინა აქ ძველი ჯულთვის მცხოვრებნი, მაშინ იმათ პირველადვე კაი სახელი დეემსახურებინათ. თუმცა იგინი ძალით აყრილნი, მიწა-წყალს მოშორებულნი, თვის და ტომს მოკვეთილნი, ათას ვაეზას, ტანჯვა-წვალებას, შეჭირვებასა და უბედურობას გამოვლილნი ყოფილიყვნენ, მით მაინც თვისის დაუღალავის მხნეობითა და მეცადინეობით ისე დაეყენებინათ მათ თავისი ახალი ჯულთვა, რომ მით თავი მოჰქონდა ყოველივე მის მცხოვრებს სომეხს. ეხლა? ეხლა კი, საუბედუროდ, იკლო მცხოვრებთა რიცხვი, იკლო მათ მხნეობამ და შრომის მოყვარეობამ და დღეს ჯულთვა იქცა ერთ უბრალო ქალაქის უბნად, რომელსაც

ყველაფერში მაგალითად გაჰხდომია გაუნათლებელი და დროთა ვითარებისაგან დაბრიყვებული სპარსელი თავისის ცხოვრებითა და ზნე-ჩვეულობით. არავითარი მზგავსებაც კი აღარა აქვს მას, გარდა ცარიელ სახელისა, წინანდელ ახალ-ჯულფასთან.

დღეს ჯულფაში ითვლება 500 კომლი სომეხი, და რომ ძალიან არ გადავაკარბოთ, ცხრა მეათელი ამ 500 კომლ მცხოვრებთაგან სულ მუქთა ხორანი არიან.—გაუხდება თუ არა ჯულფელს შვილი 8—9 წლისა, გაისტუმრებს ინდოეთს: უნდა თვალი მოიჩიჩქნოს იმ თითის ტოლა ბავშვმა, იშოვოს იქ ერთი ორიოდ შაური და უგზავნოს თავის მშობელ მამას, ჯერედ სრულიად ახალგაზდას, რომ მან ხელგაუნძრევლად იცხოვროს აქ განცხრომითა და ფუფუნებით. რა იქმნა ის მათი ხელოსნობა და ვაჭრობა, რისთვისაც, როგორც თვითონ მოუთხრობენ, იგინი განგებ იყვნენ აქ ჩასახლებულნი შაჰაბაზის მიერ? რა იქნა ის ნიჭი და მხნეობა, რომლითაც იგინი ირჩეოდნენ უწინ და რომლითაც დღემდე ისევ თავი მოაქვთ ზოგიერთებს?

დღეს ჯულფა დამდორებულია, გუბესავით. არავითარი მოძრაობა, არავითარი სიცოცხლე არ ეტყობა. ნეტავი თუ რაიმე აინტერესებდეს! სასუნის ამბავი რა იყო და იმანაც კი ვერაფერს გამოაფხიზლა. ვერ გამოიყვანა იგინი თავისი განურკვეველი მდგომარეობიდან იმისთანა ამბავმაც კი, რომელმაც აღაშფოთა და ააღელვა არა თუ მარტო სომეხი, არამედ ყველა არა-სომეხიც კი. ერთი ახალგაზდა ყმაწვილი შემომჩიოდა, „რა ქნას კაცმა ამ ხალხში! შენ წარმოიდგინე, ვისაც კი შევეჩვილე სასუნელების ამბავი, ასე მიპასუხესო,—ეყრებოდნენ თავისთვის და არაფერს რას დაუშავებდათო“.

არა კი გეგონოთ, რომ, მართლა, სულ ყოველთვის დავიწყებული ჰქონდეთ მათ სომეხთა საზოგადო ინტერესები. უყურეთ, როცა გადაჰკერენ, როგორ შემოსძახებენ ხოლმე: „კეცე ჰაიასტან!...“ „ჯან ჰაირიკ!...“ სწორედ ისე, როგორც ჩვენმა ყმაწვილებმა იციან სმაში:—„ყანწით ვსვამ ღვინოს, შენს სადღეგრძელოს და გაუმარჯოს ჩვენს საქართველოს“.

ერთი ტყე აქვთ ზენდერულის მარჯვენა კიდეზე, ჯულფის ბირში, სადაც ჯულფელები ხანდისხან სასერიოდ დაიარებიან. გავისერიე ერთხელ მეც. შეგვხვდა იქ ერთი ხანში შესული მღალალი ტანის კაცი, ძალიან საკმარისად ნასვამი. გარეშემო ოცამდე წვრილ-ფეხი გოგო-ბიჭები ჰყვანდა შემოხვეული. დაგვინახა თუ არა, მოჰყვა ჰაიასტანსა და ჰაირიკზედ სიმღერებს და როდესაც უფრო ახლო მივედით (გზად ისე უნდა გაგვევლო), ჩამკიდა ქამარში ხელი და ევლარ მოვიწვი, — მნახე, რა პატრიოტი ვარო და აი ეს გოგო-ბიჭობაც სულ მე შევძინე ჩემს სამშობლოსაო... დამადრჩო ლენის სუნით. ღმერთმა უშველოთ, ამხანაგებმა მიშველეს და დამიხსნეს, როგორც იყო, იმ ახირებული პატრიოტის აღერსიდან.

უპირველესი და მასთან ერთად-ერთი განსხვავება ჯულფისა არის, რასაკვირველია, მისი საყდრები და ენა, თუმცა ამ უკანასკნელშიაც დიდძალი შეურევიათ სპარსული სიტყვები.

ვოყავ ერთ კვირა დღეს ვანქის საყდარში. შესავალი საყდრისა და თვით კარებიც სულ მთლად სავსე იყო ფეხსაცმელებით, — ქალისა, კაცისა, დიდისა და პატარისა; იყო ევროპული ფეხსაცმელები ყელიანი და უყელო, იყო ადგილობრივი ყოველგვარი. ზოგი დაბლა, ფილაქანზედ ელაგა, ზოგი კიბეების საფეხურებზედ, ზოგი კარნიზეებზედ, კაცს ეგონებოდა — აქ ფეხსაცმელების მაღაზია უნდა იყოსო. ამათ, რასაკვირველია, სპარსული ჩვეულება აქვთ და როდესაც სახლში თუ საყდარში შედიან, ფეხსაცმელს კარზე დასტოვებენ და შიგნით წინდიანი ანუ ფეხშიშველანი დგანან.

პირველს შესვლაში ყველა სომეხი შუბლოზედ ხელს მიიდებს, თვალებს ძირს დაჰხრის და მოჰყვება ტუჩების ტოკებით ლოცვას; შემდეგ პირჯვარს გადიწერს კიდეც და მაშინ შეუძლიან აქეთ-იქით მიხედ-მოხედვაც.

დღდა-სქესი სულ მთლად ჩადრებშია გამოხვეული. პატარა ყმაწვილებიც კი, თუ ქალია, სამი-ოთხი წლიდანვე ჩადრებში ჰყავთ შეხვეული, მაგრამ ამათი ჩადრები პირადებით სულ მხია-

რული ფერებისაა, მომეტებულად წითლები. ჩადრებშივე არიან გამოხვეულნი ქართულად თავ-დახურული ქალებიც.

კაცებს, დაბალ ხალხს ყველას თავი აქვს გადაპარსული, მაგრამ ესეც მცირედის განსხვავებით: იპარსვენ უფრო მომეტებულად წინა ნახევარს, რასაც გადაიტანს სწორე ხაზი ერთი ყურიდან მეორემდე, ქოჩორზედ გადატარებული. ბევრია აგრედვე ამ დაბალ ხალხში თავნაპარსი წმინდა სპარსულს გემოვნებაზედ.

საყდარი კაი მოზრდილია, მთლად მოხატული და საზოგადოდ მშვენიერად არის მოწყობილი. იქნება შიგ ტფილისშიაც ერთის მეტი არ შეგულებოდეს ამის უმჯობესი ეკლესია. იატაკი თავ-და-თავ დაფენილია ხალებით, ხალხი მუდამ მოკეცილი სხედს და წამოდგებიან ფეხზედ მხოლოდ ზოგიერთს უაღრეს შემთხვევაში, როგორც მაგალითად: წმ. საიდუმლოს გამოსვენებაზედ, სახარების წაკითხვაზედ და სხვა.

საყდრებში, როგორც ქალაქებში, აგრედვე სოფლებში უნთიან ყველგან სტეარინის სანთელი, რომელსაც კარტოფილისას ეძახიან და ზოგიერთ საყდრებში ლამპებიც კი, როგორც მაგალითად, „პატარა თავრიზის უბანში“, „დიდი დეკანოზის“ საყდარში. ამავე „კარტოფილის“ სანთლებსა ხმარობენ ქორწილში, დამარხვაში, ნათლობაში, ერთის სიტყვით, ყოველგან და ყოველისფერში. და ძალიან უკვირდათ, როდესაც მე ვეუბნებოდი, რომ, როგორც ჩვენ და რუსებს, აგრედვე თქვენს მოძმე სომხებს კავკასიაში სარწმუნოებრივ წესებისათვის სხვა სანთლები გვაქვს განგებ შემოღებული და იმ სანთელს წმ. სანთელი ჰქვიათ-მეთქი. მიკვირს, თუ დანარჩენი სომხობა რატომ არ მიაქცევს ყურადღებას ამისთანა ჩვეულობას! მერე, რომ ძვირი იყოს ფიჭის შოვნა, კიდევ სხვა არის. იმოდონა თათლსა სქამს მთელი სპარსეთი და თვით სომხობაც და სად მიდის იმისი ფიქა? რასაკვირველია, მხოლოდ დაუდევრობას უნდი მიეწეროს ეს მათსას, მათი მოძმეებისას და სასულიერო წოდებისას უმეტესად. სხვა არა იყოს-რა, საშიშია ლამპა საყდარში, მის სიმყარალებზედ რომ არა ვთქვათ-რა. სა-

კმელის კმევა ძალიან ხშირად იციან საცეცხლოურებით და ამ მყრალ ნავთს კი აღრჩოლებენ განუწყვეტლივ წმ. ხატების წინ.

მეორე დაუდევრობა მათი გამოიხატება ზარების უქონლობაში. სულ ორმოც-სამოცი წელიწადი იქმნება, როგორც დამარწმუნეს, რაც მათ ნება მიუღიათ სპარსეთის მთავრობისაგან ზარების ჩამოკიდვისა და მაინც ზოგიერთ საყდრებში შიგ. ქალაქში და ყველგან პირაღებით სოფლებში დღემდე ჯერ კიდევ ფიცრებს აკაკუნებენ, თითქოს ფუტკარი გაჰშვებიათო. მაგრამ უკაცროდ, ჩვენში, როდესაც ფუტკარის დაჭერა უნდათ, რაიმე სპილენძის ჭურჭელს აკაკუნებენ და ამას ხო ბევრით უმჯობესი ხმა აქვს მათს ფიცრის კაკუნზედ. განა ეს დაუდევრობა არ არის, მაშ რა ეშმაკია?! თუ კი ერთ ჩაელადარს შეუძლიან თავით ფეხამდე ზარებით შემოსოს მთელი თავისი ცხენჯორები, ნუ თუ მთელს ჯულფას და საზოგადოდ მთელ იქაურ სომხობას არ ძალუძს თითო პატარა ზარი იქონიოს ყველას საყდარში!! კომლზედ რომ თითო აბაზი (ყრანი) გამოიღონ, სრულიად საკმარისი იქმნება ამ საქმისათვის, მაგრამ აკი წელანაც მოგახსენეთ, რომ ჯულფას არა სცალიან არავითარი საქმისათვის, საზოგადოდ იქმნება იგი თუ კერძო — სულ ერთია. ჯულფა გულ-ხელ დაკრეფილია და უსაქმობისა გამო ჭორებს უნდება დილიდან საღამომდე, კვირიდან კვირამდე, თვიდან თვემდე და ასე მისდევს წელიწადი წელიწადს და სრულიად ვერას ამჩნევს, რომ დამპალი მძორის სუნია შიგ დატრიალებული.

ერთხელ ჩემს სახლის პატრონს ყმაწვილი გვესტუმრებინა საყდარში მოსანათლად. თან გვეყოლებინა თავისი დედა და კოლი კი შინ დარჩომილიყო. მე არა ვიცოდი-რა. ვნახთო პატარა ხანს უკან დამიძახეს: მოდი, მოდი, „თამაშა“ ნახეო. ჩაველ მეც. ეზოში შემოსულიყო სამი პატარა ბიჭი. ორს ხელში თითო პატარა უფნო ზარი ეჭირათ და სპილენძის ჯოხით იწკარუნებდნენ; მესამეს სპილენძის თებზები, ციმბალა ეპყრა ხელთ და, რაც ძალი და ღონე ჰქონდა ატყაპუნებდა. მე ვი-

ფიქრე, — ეს, უთუოდ, ჩვენში რომ იტალიელებმა იციან მუსიკით ქუჩა-ქუჩა სიარული, იმასაებ იქმნება-მეთქი, მაგრამ მიკვირდა, რომ პეტის-მეტად უშნოდ უკრავდნენ. მე რომ ამ ფიქრში ვიყავ, შემოყო ეზოში თავი ერთმა კაცმა, ხელთ საბანში გამოხვეული ყმაწვილი ეჭირა. მოჰყვა ამას უკან ერთი ახალგაზდა მღვდელი ჯვრითა და ლოცვნით ხელში, მთლად წითელის სამოსლით შემოსილი. გვერდში, აქეთ-იქიდან ახლდა მღვდელს ორი ყმაწვილი, გრძელ თეთრის პერანგებით და ხელშიაც თითო მათგანს თითო თავის სიმაღლე ანთებული სანთელი ეჭირა. ეხლა კარგა მივხედი, რასაცა ჰნიშნავდა ეს ამბავი და ცოტა არ იყოს შემრცხვა ჩემის თავისა, რომ პირველად, მესაკრავე ყმაწვილების დანახვაზედ, შეუფერებელმა ფიქრმა გამოივლო გულში, თუმცა არავისთვის არა მქონდა იგი გაზიარებული. თურმე, აქ ასეთი ჩვეულება ჰქონიათ: საყდარში რომ ნათლობას შეასრულებენ, ამ ყოფითა და ამბით მოაცილებენ ყმაწვილს სახლში ნათლია და მღვდელი. მერე ყმაწვილს თავის დედას ჩააბარებენ, მღვდელი ერთ-ორ ამოსუნთქვა რაღაც ლოცვას იტყვის კიდევ, ყველას ჯვარს ამთხვევს, ჩაიხრიალებს ჯიბეში ფულებს და გათავდება.

ვიყავ ჯულფის სასაფლოზედ. აქ ყველა საფლავის თავით მიწაა მცირედ ამოჩიქნილი. შიგ სდგას ერთი პატარა ფილა, მთლად გაშავებული და ანუ უფიალოდ, ამ ამოღრუნტულებში ემჩნევა — ცეცხლი ყოფილა ნანთები. ვიკითხე: ეს რასა ჰნიშნავს-მეთქი? და მიპასუხეს: ჩვენ ჩვეულებადა გვაქვს, რომ წელიწადში ორჯერ ან სამჯერ და ნამეტნავ წითელ პარასკევ დღეს ამ ამოჩიქნილ ადგილებში ცეცხლს გავაჩენთ და საკმელს ვუკმევთ ხოლმე ჩვენს მიცვალებულებსაო.

აქვე მაჩვენეს ერთი ძეგლი. ეს წარმოადგენს ოჯხი ქვიპკირის სვეტს, რომლიცა დაწყარებულია ზემოდან სახურავი (ბანი). ამ სახურავ ქვეშ არის ერთი უშველებელი ლოდი ლამაზის ზედწარწერითა. აქ ყოფილა დასაფლავებული ერთი სომხის ვართაპეტი (არქიმანდრიტი), რამელსაც ხალხი ხბოს მკვდრეთით აღმადგენელს ეძახის. და თქვენ წარმოიდგინეთ,

რომ ზოგი სპარსელიც ასე ეძახის ამ ვართაპეტს. აი ეს მეცხრამეტე საუკუნის სასწაულთ-მოქმედება როგორა ყოფილა: ვართაპეტს ჰყოლია ერთი ძროხა. ერთ დღეს ამ ძროხას ისეთი საშინელი ბლავილი შეუქმნია, რომ როგორც თვით ვართაპეტი, აგრედვე მეზობლობა ძალიან შეუწუხებია მის საცოდაობას. ვართაპეტს უკითხნია, თუ ეს რა ამბავიაო? მოუხსენებიათ: დილას ხბო მოუყვდა და მას აქეთია პირი აღარაფრისათვის დაუკარებია, დაჰყურებს სულ იმ მკვდარ ხბოს და ესე გულმოსაკლავადა ბლავისო. ჩასულა მაშინ იქ ვართაპეტი, გადუწერია ჯვარი მკვდარ ხბოსათვის, გადუსვამს ზედ ხელი და ხბო ფეხზედ წამომდგარა.

ყოფილა ერთი ყვინი, შაჰ-სულთან-ჰუსეინი. ამას მოუთხოვნია სომხებისაგან, რომ სარწმუნოება უნდა გამოიცვალოსო. სომხები არ დაჰყოლიან, მტკიცე უარი განუცხადებიათ. შაჰ-სულთან-ჰუსეინი განრისხებულა და რომ ვეღარა გაუწყვიარა, უბრძანებია თავის მზღებელთათვის: წადით იმათ სასაფლაოზე და რაც საფლავის ქვა იყოს, ყველას თითო კუთხეზე ჩამოსტეხეთ, — ეგ იქმნება იმათი წინადაცვეთა და, თუ ცოხლებთან ვერას გავხდი, მაგათ მკვდრებს სულ მაჰმადის სარწმუნოებას შეეუერთებო. მართლაც-და, არ შეიძლება კაცმა ყურადღება არ მიექციოს, რომ ამ სასაფლაოზედ ყველა საფლავის ქვას თითო კუთხე აქვს ჩამოჩეხილი. გადარჩომილია მხოლოდ რამდენიმე და ისიც იმიტომ, რომ მათი პატრონები დიდი კაცები ყოფილან და ფულით გამოაუსყიდნიათ თავის მიცვალებულთა წინადაცვეთა.

ერთი კუთხე სასაფლაოსი დამობილი აქვს არა სომეხ-ქრისტიანებს. არიან აქ დასაფლავებულნი: ინგლისელი, ფრანგი, ნემენცი, პოლანდიელი, რუსი, ქართველი და სხვანი. ქართველის საფლავი სულ ორი იყო, მაგრამ სიძველისა გამო ისე იყო გადაცვეთილები და ამოჭმულები, რომ ვერცერთის ზედწარწერა ვერ აღმოვიკითხე. ერთს კიდევ ცოტათი ეტყობოდა და იქ ეს ორი სიტყვა გავარჩიე: „აქ განისვენებს შვილი დაბა....“

ჯულთაში საზოგადოდ საკმარისად შეხედება კაცს საფლავის ქვები ქართული¹ ზედწარწერით, ნამეტნავ ძველი საყდრების ეზოებში, მაგრამ სიძველისა გამო ზოგი ქვა სრულიად ჩაშლილია მიწაში, ზოგისა თითო ნატეხი-ლა შერჩენილა და ზოგიც მთლად ამოჭმულია მზისა და წვიმისაგან. აღმოვიკითხე სისრულით მხოლოდ ერთი ქვის წარწერა „მალე თავრიზის“ (ჯულთაშია) საყდრის ეზოში. აქვე იყო სამი სხვა საფლავის ქვა და სასაფლაოს მცველთა გამოანგარიშებით, ერთი იყო სამასი წლის მიცვალებული, მეორე 1740 წელიწადს დასაფლავებული და ორიც თითქმის ერთსა და იმავე ხანში დასაფლავებულნი. ამ უკანასკნელთაგან ერთი ეკუთვნოდა „მოქალაქე თათული პაპუას შვილს“ და მეორე მომყავს უცვლელად თავისის მართლწერით: „ქ. უფალო: ღმერთო: შეიწყალო: აქა: მწოლელის: გორელ: მირიანთ: რამაზასა: შვილის: ზურბის: სულსა: სმოთხე: და: ნთელი: აღირსე: შეუნდე: ცოდვანი: მისი: ვინაც: წაიკითხოთ: შენდობა: უთხართა: ღმერთმა: თქვენი: შეგინდოსა: ცოდვანი: თქვენი: მიცვალა ქრისტიშობის კდ ქს ტჟზ“. ეს იმავე საფლავის მცველთა ანგარიშით გამოვიდა 184 წლის მიცვალებული.

ერთხელ შემატყობინეს, რომ დღეს სამი ტერტერა უნდა აკურთხონ, ალბად, არ გენახვება და მოდი, დევსწარიო. მე, მართლაც, არ მენახა, მაგრამ, თუნდა ნანახიცა მქონოდა, მით მაინც წავიდოდი, რადგან მთელი ზამთარი იქ მომიხდა ყოფნა და დროს გასატარებელი კი არა რაი მოიპოვებოდა.

მოჰყენენ კურთხევას შაბათ დღეს, დილით აღრიან. ზამთარი იყო, საკმარისადა ციოდა. როდესაც მე მიველ, ეპისკოპოსი გარედ, ერთის ტალანის თავში სავარძელში იჯდა და ლოცვებს უკითხავდა სამღვდლოებს, რომელნიც მის წინ მუხლის თავებზედ იყვნენ დაჩოქილები. ეს მოხდა ვანქის ტაძარში. სამს ერთად აკურთხებდნენ. აქ რომ გაათავეს ლოცვების კითხვა, გადაიარეს მთლად ტალანი და ახლა საყდრის შესავალ წინა-კარებთან გამართეს ასეთივე ლოცვა. აქვე აკურთხეს სხვათა შორის ერთ ტირაკუას საყდრის გასაღები, რო-

მლითაც იმ ტირაცუამ გაალო კარი და შევიდნენ საყდარში. აქაც, ჯერ შიგ კარებში დაიწყეს იმგვარივე ლოცვა, ახლა შუა საყდარში და ბოლოს საკურთხეველში, და დააყენეს კიდევ წირვა. მთელი წირვის განმავლობაში განაგრძობდნენ კურთხევისაც, მაგრამ მინც ვერ გაათავეს. საღამო ლოცვაზედ იგივე ამბავი იყო და მეორე დღეს, კვირას მთელი წირვაც ამათ მოანდომეს.

მეტის-მეტი გაზვიადებული ცერემონია ჰქონიათ, ძარღვების სისუსტე შეიძლება მოჰგვაროს მაყურებელს. ბევრი სრულიად მეტი რაბა აქვს უწინდლიდან შერჩომილი, რაცა დღეს სრულიად აღარ შეესაბამება. არ ვიტყვით იმას, რომ ესენი ყოველისფერს უკურთხებენ: გინგილას გადაჰკიდებენ — უკურთხებენ და აკურთხებენ, პერანგს ჩააცემენ — უკურთხებენ და აკურთხებენ, ფილონს წამოასხმენ — აგრედვე, მიტრას დაჰხურვენ — აგრედვე, სახარებას მისცემენ ხელში — აგრედვე, თითქმის ცოცხსაც კი (ტირაცუებს) უკურთხებენ, რომ დღეიდან ნება გაქვს ეკკლესიის დაგვისაო.

ვერაფერი მოსაწონია, როდესაც ახალ ტერტერებს საკურთხევის პირში აყენებენ დაჩოქილებს, რალაც ტიატრალურ სცენას მოაგონებს: პირი ხალხისაკენა აქვთ მიქცეული, წირვა თავის რიგით მიდის, და ესენი მოვალენი არიან ამ დროს, ხელები წიგნივით ეჭიროთ თვალეზ-წინ გადაშლილი და შიგ ჩაიყურებოდნენ ანუ ხელები ხელის ზურგის მხრივ თვალეზ-ზედა ჰქონდეთ აფარებული, თითქო კეკემაღულობასა თამაშობენო. კი არ გეგონათ, რომ ამეებს დიდ მნიშვნელობას არ აძლევდნენ, — გვერდში უდგანან მღვდლები და ხელებს უსწორებენ, თუ ამ გამოუცდელმა სამღვდლოებმა ხელები სწორედ ვერ აიფარეს.

მაგრამ ყველაზედ უფრო შეუფერებელია დღეს მათი ჩოქვით ტარება. სრული ორი დღე, რაც ისინი ეკურთხებიან, ნება არა აქვთ ფეხით სიარულისა, სულ ჩოქვით უნდა მიჩხჩხედნენ. მერე რამდენს ატარებენ იმ უბედურთ! თანაც თერთრი გრძელი პერანგები აცვიათ და სულ მუხლვაში ედებათ.

მითხრეს, როდესაც ესე ჩოქვით დაჰყავდათ, ყოველთვის აქეთ-იქიდან თითო მღვდელს ყურში ჰქონდა ხელი ჩავლებული და ისე მიათრევდნენო, მაგრამ ესლა ეს ჩვენი ახალი ეპისკოპოსი ამას აღარა სჩადისო. მინახავს, როდესაც კამეჩი უნდათ შეაბან უღელში, ყურში ხელ-ჩავლებული მიჰყავთ ხოლმე, მაგრამ სამღვდლო კაცის ყურში ხელ-წავლებული თრევა კი იმოღონა მრევლის თვალ-წინ, არც გამეგონა, არც მეგონა. თვით ის მუხლის თავით სიარულიც მთელი ორი დღის განმავლობაში, ჩვენის აზრით, პირდაპირი დამცირებაა კაცის პირადი ღირსებისა. იტყვიან, ეს ღეთის გულისათვის ღეთისა წინაშე იმცირებს კაცი თავსაო, მაგრამ განა ის, ქადაგად დატეხული დედაკაცი კი ღეთისა წინაშე არ იმცირებს თავს, რომელიც, რკინის ჯაჭვებ შემობორბილი, უვლის გარს საყდარს დაოთხებული? ნუთუ ღმერთი მოითხოვს თავის მოსავთვან მისი კაცური ღირსების დამცირებას! ამისთანა რამეებს თუ მნიშვნელობა ჰქონდა უწინ, ერთს რომელიმე დროს, რომ განგებ გაქმნელებინათ უბრალო მსურველთათვის სასულიერო წოდებაში შერიცხვა, ესლა ჩვენის აზრით ყოველივე მნიშვნელობას არის მოკლებული. დღეს პირიქით ამისთანა ჩვეულებები დააფრთხობს ბევრ კეთილშობილსა და გონება განვითარებულ ხალხს და ბურთი და მოედანი დაჰრჩებათ მხოლოდ იმისთანებს, რომელნიც ყოველგან, ყოველთვის და ყოველისფერში იკისრებენ თავის დამცირებასაცა და ყოველივე სიმდაბლესაც.

ნათლიღება დღეს წაველ ისევ ვანქის საყდარში, რადგან გაგონილი მქონდა, რომ იქ იმ დღეს გარდა სომეხებისა სხვა სარწმუნოების ხალხიც დადიანო. მართლაც, შეველ თუ არა საყდარში, ბლომა სპარსელი ხალხი მეცა თვალში, — ვინ მოლა, ვინ მოხელე, ვინ სეიედი; იყვნენ თითო-ოროლა ლოთრანგნი და კათოლიკენი. იყო აგრედვე ბიშოპი ლოთრანგთა მისიონერებისა და თან ახლდა ერთი ვიღაც სომეხი, სახელად მნაცაკანა. ეს მნაცაკანა, როგორც ბოლოს მე შევიტყვე, წინად სომეხ-გრიგორიანი ყოფილა სარწმუნოებით და მერე ლოთრანგობა მიუღია. შემდეგ, ამ ორი წლის წინად შესულა ერთ

დღესასწაულს დღეს სომეხთ დედათა მონასტერში და მასხარად
 იგდება დაუწყევია თავის მოძმეთ, სომეხ-გრიგორიანთ სჯული-
 სა: რა ყვირილი, რა თამაშობა, რა ლანძღვა-გინება არ გაუ-
 მართავს შიგ ეკლესიაში. ხალხი საშინლად აღელვებულა, მა-
 გრამ დიდი მოთმინება და სულ-გრძელება გამოუჩენია. მერე,
 როდესაც ეპისკოპოსისათვის შეუტყობინებიათ, ეპისკოპოსს მი-
 უმართავს თხოვნით მისის უფროსებისათვის, რომ ამ შემთხვე-
 ვას დაუსჯელად ნუ ჩაუტარებთო; მაგრამ იმათ არავითარი ყუ-
 რადღება არ მიუქცევიათ ეპისკოპოსის თხოვნისათვის და საქმე
 უბრალოდ ჩაუფუჭებიათ, გაუჩუმებიათ. ეხლა ეს ახალი ბი-
 შოპი რომ ამ დღესასწაულების წინაღღებებში ყოვლად სამ-
 ღვდელოსთან სადარბაზოდ მოსულიყო, ის ცნობილი მნაცაკა-
 ნაც თან მოეყვანა, როგორც მოენე. ყოვლად სამღვდელოს
 გეთუთხილებინა ის ახალი ბიშოპი, რომ შემდგეში მაგ მნაცა-
 კანას ჩემთან ნულარ მოიყვანთ, არ მესიამოვნებაო და თან
 ეამბნა კიდეც წინანდელი მისი საქციელი. მერე წყალ-კურთხე-
 ვის წინა დღეს მიეწერა კიდევ განგებ ერთი წერილი ბიშოპი-
 სათვის, რომ უკეთუ ინებებთ ხვალ ჩვენს ეკლესიაში მობრძა-
 ნებას, არამც და არამც ის მნაცაკანა ჩვენს საყდარში არ მო-
 იყვანოვო, მაგრამ, როგორც მოგახსენეთ, ბიშოპი იქა ბრძან-
 დებოდა და ის მნაცაკანაც გვერთ ახლდა გამოჰიმული.

მწირველი იყო თვით ეპისკოპოსი. ყველაფერს მეტი შნო
 ედო საყდარში. წყალი შიგ საყდარში აკურთხეს, კაი ცერემო-
 ნიაცა ჰქონდათ. გალობა მწყობრი და სასიამოვნო იყო, ყვე-
 ლა სასოებაში მოჰყავდა. ეპისკოპოსს მთელი წირვის განმავ-
 ლობაში არა შეუქმნევია-რა, მხოლოდ, ბოლოს, წირვა თით-
 ქმის გათავებაზედ იყო, ეპისკოპოსი სავარძელში ჩაჯდა: მიაგლ-
 მოავლო იქიდან ხალხს თვალი, შეამჩნია ბიშოპის გვერდში ის
 მნაცაკანა და იმავე წამს აღელვება შეეტყო. გაუგზავნა ერთი
 მწმოსილი მღვდელი, რომ წადი ეხლავე მანდედანაო, მაგრამ
 იმან ყურიც არ გაიბერტყა. მაშინ გადმოდგა საკურთხეველის
 წინ თვით შემოსილი ეპისკოპოსი და მნაცაკანა საყდრიდან
 დაითხოვა. ის კიდევ არას აპირებდა, ფეხიც არ მოუტკვლია.

მაშინ ეპისკოპოსმა უბრძანა მრისხანედ იქვე მღვთაშ, შეუმოსავ მღვდლებს, რომ ახლავე გაიყვანეთ აქედანაო და იმანაც იკადრა და თავ-ჩაღუნული გაბრძანდა საყდრიდან.

ეს ამბავი მნაცაკანასი ჩვენ, რასაკვირველია, გაგვაოცებს, მხოლოდ ჯულფას კი საიმისო რამ საკვირველ მოვლენად არ ჩაუგდია, რადგან ყური ძალიანა აქვს ამგვარ ამბებს შეჩვეული. აქ ისრე ადვილად იცვლიან სარწმუნოებას, რომ თითქოს ერთი რამ უბრალო ძველი ჩოხა გაიხადა და გადაადგოვო.

აქ იყო ერთი მღვდელი. მღვდელობაში რალაც დაეშაგებინა და თავის მთავრობას დროებით სამსახურიდან გადაეყენებინა. ის გაჯავრებულყო, გამაჰმადიანებულყო და სპარსულის ტანისამოსით დააფრატუნებდა, თურმე, თავ-მოწონებული, თითქოს ამითი ჯავრს ამოვიყრი ვისმესასაო. შემდეგ, ამითიც რომ ვერას გამხდარიყო, ინდოეთს წასულიყო და იქ ლოთრანგობა მიეღო, ისე რომ მცირეს ხანში იმათი მღვდელი შექმნილიყო. ამასაც ვერ დეეკმაყოფილებინა მისი უცნაური სურვილები, დეეკრა ფეხი და ტფილისში ამოეყო თავი. აქ კათოლიკეთ შემდგარიყო. გამოსჩენოდა ბოლოს ერთი ვილაც მადლიანი კაცი, გონთ მოეყვანა, ისევე სპარსეთს გაესტუმრებინა და სხვა-და-სხვა მეგობრების წყალობით კვალად ტერტერად ჩეეყენებინათ. ასე მოუთხრობენ დღეს მთელს ჯულფაში და დასძენენ თან, რომ ეს შემთხვევა სრულიად ახალთ-ახალიაო, ესე იგი წელსა თუ შარშან დაუსაფლავებიათ ჯულფაში ამისი მომქმედი ტერტერა. ამ ამბავს შეიძლება ვინმემ კიდევ ექვის თვალით შეხედოს; ამისთვის მე მოვიყვან აქ უფრო დანამდვილებულსა და თითქმის ჩემის თვალთ ნანახ ამბავს, დასამტკიცებლად იმისა, თუ რა უბრალო ვაჭრობად გარდაქცეულა იქ სარწმუნოების აღიარება.

მე მყავდა ერთი სინიდის გარეცხილი ბიჭი, რომლის შესახებ ცოტა რამ უკვე უწყიან მკითხველებმა. როდესაც ის რაშტში ყოფილიყო, გრიგორიანობის სარწმუნოება მუსულმანობაზედ შეეცვალა და, როდესაც მე ის თერანში ჩემს მოსამსახურედ ავიყვანე, უკვე კათოლიკე იყო. როცა საკმარისად

გაეცან რაც ვაებატონი ბრძანდებოდა და გაეპანჩურე, იქვე, ჯულფაში იშოვა საცოლე და ჯვარი გადაიწერა,—იტყვიან, ილხანას ჩაღხანა არ დააკლდებოდა და მართალიც არის, საცოლეს მისი ლოთრანგი იყო სარწმუნოებით, თითონ კათოლიკე და გაემართათ ვაქრობა კათოლიკების არქიმანდრიტსა და ლოთრანგების ბიშოპს. ბიშოპს ეუბნებოდა, რომ აი ცოლს ვართავ, რას მომცემთ? ჩემი საცოლე ხომ ლოთრანგია და მეც ლოთრანგი შევიქმნებო. კათოლიკების არქიმანდრიტისათვის კიდევ ეთქვა: რას მომცემთ, ჯვარს აქ დავიწერ? მე ხომ ვარ და ვარ კათოლიკე და ჩემს ცოლსაც გავაკათოლიკებო. ბიშოპს ებასუხებინა, რომ ხუთ თუმანს (10 მან.) მოგცემ და ვეცდები, სამსახურიც აღმოგიჩინო რამეო; კათოლიკების არქიმანდრიტს კი ებასუხებინა, რომ მე სამს თუმანსაც (6 მან.) ძლივს მოვახერხებო. მაშინ აჰას ერჩია, რასაკვირველია, პირველი და თვითონაც ლოთრანგად შემდგარიყო. მე იქვე ვიყავ, როდესაც იმან ჯვარი დაიწერა, მიიღო ხუთი თუმანი და მასთან ლოთრანგობაც. ვნახე კიდევ, საყდარში იჯდა და ლოცულობდა, როდესაც მე წაველ ერთხელ ლოთრანგების სალოცავის სანახავედ და, რომ დამინახა, ცოტა არ იყოს, გაწითლდა და სირცხვილის აღმა აჰკრა სახეზედ.

ამგვარად, როგორცა ჰხედავთ, ერთი და იგივე პირი ახერხებს ორსა და სამს წელიწადში, თორე რამდენიმე თვეშიაც ოთხი-ხუთი სარწმუნოების გამოცვლას. რა ზნეობრივი პრინციპები და რწმენანი უნდა ჰქონდეს ამისთანა ხალხს, ჩვენ ამის განხილვაში არ შევალთ. ჩვენ აღვნიშნავთ აქ მხოლოდ ფაქტს, რომ ამ საზიზღარ მოვლინებებში ყველაზედ მეტი შრომა და ღვაწლი მიუძღვით, ასრედ წოდებულ ლოთრანგ-კათოლიკეთა მისიონერებს.

ეს მისიონერები, ჩემის აზრით, სრულიად ხრწნიან ხალხს ზნეობრივი ზრდის, არა თუ ასწავლიან მათ ქრისტეს მაღალ ზნეობიან მცნებებს. თქვენ კარგა მიხედვებოდი მათს მოქმედებათა სახსრებს მარტო ამ, ზემოთ აღნიშნული, ერთის ფაქტიდანაც. რა უნდა იყოს მათი ზნეობრივი ზედგავლენა, რო-

დესაც იგინი საქმით სულ რამდენიმე მანათად აყიდვინებენ და გააყიდვინებენ კაცს ქრისტეს სჯულს? მერე ნეტავი თუ იცით ახლა, ვისგინთ მოინადირებენ იგინი ამ თავისი ლოთრანგ-კათოლიკობის მიმდევართ? სომეხ-გრიგორიანთაგან. რადა? რა დააშავა ამ სარწმუნოებათ? განა სომეხთა გრიგორიანობას იგივე მოქალაქობრივი უფლება არ უნდა ჰქონდეს, რაც ლოთრანგობასა და კათოლიკობას? განა ის კი იმ მაღალ ქრისტეს მცნებებს არა ჰქადაგებს? რითია იგი სხვებზედ ნაკლები?! რითია იგი უკანასკნელი? განა ეს ის სომეხები არ იყვნენ, რომლებიც ქართველებთან ერთად ქრისტეს სჯულისათვის იხოცავენდნ თავებს და იქლიტებოდნენ? განა ეს ის სომეხები არ იყვნენ, რომლებიც ქართველებთან ერთად ჰყენდნენ აზიაში ნათელს აზრს ნათელი სწავლისას! განა ეს ის სომეხები არ იყვნენ, რომლებიც ქართველებთან ერთად თითქმის ყველა ევროპელებზედ უწინარეს დაეწაფნენ ქრისტეს სწავლას და თავისის საკუთარის მხნეობითა და თავდადებით, დაუხმარებლივ ევროპელ ქრისტიანე ერთა, გაიტანეს იგი მეოცე საუკუნის დამდეგამდე! და მოდიან დღეს მათში ლოთრანგ-კათოლიკეთა მისიონერები და მოინადირვიან მათ შორის თავისთვის მრევლს. საკვირველია სწორედ! თუ კი მათ რაიმე შნო და უნარი აქვთ, რატომ თავიანთ ქვეყნებში არა მისიონერობენ? იქ, მაგალითად, ლივერპულში, როგორც იუწყებიან მათივე გაზეთები, ხალხი ათათასობით გადადის მუსულმანების სარწმუნოებაზედ და ესენი კი აქ გამოიბიან, ამოდენა ფულსა და შრომას აოხრებენ. მერე ნეტავი ერთი კერპა-მსახური ანუ სხვა ათასი ბნელის სარწმუნოებისა ვინმე გააქრისტიანონ და მაშინ კიდევ არაფერი, მაგრამ, აკი მოგახსენეთ, იმათ ამისი შნო არა აქვთ, ისინი კალიასაგებ შემსვენიან სომეხ-გრიგორიანებს და ქრისტიანებს აქრისტიანებენ! მართლაც-და, რაც კი დღეს სპარსეთში კათოლიკობა და ლოთრანგობაა, თქვენ წარმოიდგინეთ, მომეტებული სულ სომეხები არიან. საკვირველია, რომ სომეხობაც, თითქოს მას ჯერ კიდევ საკმარისად არ ესმოდეს ამ თავისი ეროვნული სარწმუნოების მნიშვნელობა, ესე ადვილად ასდევს ლოთრანგ-

კათოლიკეთა და სხვათა მქადაგებლებს. თითქოს ავიწყდება მას, რომ თუ ეროვნობა სომხისა ცოცხალ არს დღემდე, ეს სულ მისი ეროვნული სარწმუნოების მეოხებით არის; რომ თუ მათ შორის ჰსუფევს ერთობა, მხოლოდ იმავე სარწმუნოების წყალობით. ვერაინ ინუგეშებს თავს; თუ ვითომ დღეს იმოდენად იყოს მათ შორის გავრცელებული ეროვნული გრძნობები, რომ უამ სარწმუნოებოდ შეეძლოთ მათ თავის დაჭერა. ეს კიდევ ჯერ აღრეა მათთვის. ჯერ ისრეც, სამ სამეფოთა შორის დანაწილებულნი და მთელის დედა-მიწის ზურგზედ დაქსაქსულნი, რა ერთობას მოახერხებდნენ, უკეთუ მათში სარწმუნოებრივი სხვა-და-სხვაობაცა ყოფილიყო.

წირვის შემდეგ აველ პირდაპირ ეპისკოპოსთან, რადგან ძალიან აღელვებული იყო და რამდენიმე თანაგრძნობიანი სიტყვა გულს მოულობდა. ჩემთან კიდევ რამდენიმე სხვა კაციც ამოვიდა. ჩვენ, რასაკვირველია, მოვუწონეთ საქციელი და კიდევაც ვაზნევებდით.

აქ სხვათა შორის ჩამოვარდა ლაპარაკი საეკლესიო გაღობაზედ. მე ვკითხე, რომ საიდან და როგორ იციან ამათ ესე ჩინებული გაღობა-მეთქი? იმან მიპასუხა: „როდესაც მე პირველად აქ მოველ და ვნახე, რომ ძალიან უხეიროდა გაღობდნენ, დავიბარე ერთი ახალციხელი ტერტერა. ვიცნობდი მე იმას წინაღვე, ჩინებულად იცოდა პრაქტიკაცა და ტეორიაც ჩაღობისა. თითონაც საშინელი კაი კაცი იყო: საქმის მოყვარე და პატიოსანი. ღმერთმა უშველოს, არ დაჰზარებოდა. მოვიდა, სრული ექვსი თვე დარჩა აქ და აი, როგორცა ჰხედაეთ, ესე ისწავლა ექვს თვეში გაღობა და ჩვენი, სომხური ნოტების კითხვა. ეხლა ამათში ურევთან რამდენიმე კაცი,—რაც უგაღობოთ, დასწერენ ნოტებზე, ისე კარგა შეისწავლესო.“ დაძახებინა აქვე ჩემს თვალ-წინ ერთ ახალგაზდა ყმაწვილ-კაცს, სარქისას, რომელიც ხელობით მკერვალი იყო.

ვიდრე სარქისა მოგვივიდოდა, მე ვკითხე ეპისკოპოსს: თქვენ არ გიცდიათ, რომ რამდენიმე ხმად დაგვეწერინებინათ ეს სავაღობლები? ბევრი ჩინებული კილო გაქვთ და როდენ

საც ეს ამოდენა ხალხი სულ ერთის ხმით გაიძახიან, ძალიან შნო ეკარგება ხოლმე-მეთქი.—არა, მე არ მიცდიაო,—მიზასუხა ყოვლად სამღვდელმომ და მე ვთხოვე, რომ, თუ ვინიცოხა, შემთხვევა გქონდეთ როდისმე, უსათუოდ სცადეთ, ერთიორად პატივი მოემატება-მეთქი.

საკვირველია სწორედ, რომ სომეხთა მუსიკის მცოდნენი ამას ყურადღებას არ აქცევენ. მე მქონდა შემთხვევა და ერთიორჯელ ველაპარაკე ამ საგანზედ ყარამურზას, მაგრამ არავითარი წარმატება არ შემიმჩნევია მის უკანასკნელ კონცერტებზედ, ისევე ყველანი ერთხმად გაიძახიან ყველა სიმღერებს.

მოვიდა ბოლოს სარქისაც. ყოვლად სამღვდელმომ უგალობა მას ერთი პატარა საგალობელი და იმანაც ხუთს წამში გამოხატა სომხურის ნოტებით და იმღერა კიდევ. მე გამიკვირდა და ვთხოვე სარქისას, სრული გამმა დეეწერა ჩემთვის ამ ნოტებით. იმანაც დამიწერა და მითხრა, რომ ჩვენი სომხური ნოტები უფრო მრავალფერია, ვიდრე ევროპული და ამითი თითქმის ყოველი ხასიათის გალობა და სიმღერა გამოიხატებაო. მე, რასაკვირველია, ამაზედ ვერ დავეთანხმებოდი და დღესაც ვერ წარმომიდგენია, რომ რომელიმე ხალხის ნოტები უკეთესად იყოს შემუშავებული, ვიდრე ევროპული, რომლითაც დაწერილია მუსიკა ვერდისა, მოცარტისა, ბეთხოვენისა და სხვათა მრავალთა. ეს ესოდენად შემუშავებული ევროპული მუსიკა, ესეც კი ვერ გამოხატავს სისრულით, რამოდენადაც მე ვიცი, ქართული სიმღერის ხასიათს და იქ, ჯულფაში კი მარწმუნებდნენ, რომ სომხურ ნოტებით ყოველი ხასიათის სიმღერა და გალობა გამოიხატებაო.

მაგრამ ეს სენადა სჭირთ დღეს თითქმის მთელ სომხობას საზოგადოდ. ახირებული აზრის შედგენა იციან ყოველივე თავის რაიმე ეროვნულ კუთვნილებაზედ. თუ ნოტებია სომხური, მაშასადამე, ვერავითარი ქვეყნის, ვერავითარი ერის ნოტები მას ვერ შეედრება; თუ სჯულია სომხისა, ეს იმას მოასწავებს, რომ ყოველივე ქრისტიანული სარწმუნოება მხოლოდ მის მიერ წარმოებს, რომ იგი იყო პირველ-სახე ქრისტეს სჯულისა;

უკეთუ საგანი შეეხება ენას, მოგიყვებიან, რომ პირველი ენა დედა-მიწის ზურგზე მხოლოდ სომხური იყო, რომ თვით ნოე ამა ენითა ლაპარაკობდა და შემდეგ მის მიერ აღორძინდა ყველა სხვა ხალხთა ენებიო და სხვა და სხვა. აქედან წარმოსდგება გადამახინჯება და გადასხვაფერება მათ მიერ ყოველივე საქმისა. რას ჰპრძანებთ დღეს, რომელ საგანს წაავლებთ ხელს, რომელ წყაროს, ისეთს, რომ იგი სომხის მიერ იყოს აღნიშნული სომხურსავე ენაზედ და სანდო იყოს სხვათათვისაც. მე მქონდა ამ 9—10 წლის წინად ერთი გლობუსი, რომელიც სომხებს შვეიცარიაში გაეკეთებინებინათ. მთელ საქართველოს და მასთან მთელ კავკასიასაც „სომხეთის პროვინცია“ ჰქონდა ზედ წარწერილი ფრანგულად და, ვგონებ, სომხურადაც, კარგა აღარ მახსოვს. ბაქოში ვნახე ერთხელ ერთი დიდი რუკა, სომხების გამოცემული, სადაც, არა თუ მარტო კავკასია, მთელი სამხრეთ რუსეთიც ვარონიის გუბერნიამდე სომხეთად იყო მოხსენებული. ეს, ვთქვათ, გეოგრაფიაა, ეს არაფერი. ბევრიც რომ მოინდომონ რისამე ჩაჯიბვა, არავინ რას აკენკებთ. ეს მხოლოდ იმას მოასწავებს, რომ, რადგან ვერსად ფეხ-ქვეშ ვერა ჰგრძნობენ ისეთ მტკიცე ნიადაგს, რომელსაც ნამდვილი სომხეთი ეწოდოს, აუკრავთ თვალები და ბრემბივით ხელებს აბოტინებენ. არც ის არის, რასაკვირველია, კარგი, როგორც ქართველებმა ბციან: არავითარ თავის სიკეთეს, სიკეთედ არ მიიჩნევს და სხვათა ღირსებებთან შედარებით ხომ, სრულად უარსაც ჰყოფს ხოლმე. გადაჭარბებული არც ერთი ვარგა, არც მეორე.

ყველაზედ სამწუხარო აქ ის არის, რომ იგინი ამისთანა მოძღვრებას ჰქადაგებენ სასწავლებლებში და მათის წყალობით აერცლებენ ხალხში. ეს დიდი ბოროტ-მოქმედებაა ჩვენის აზრით და მომაკვდინებელ ცოდვად უნდა ჩაეთვალოს სომხის პედაგოგის, თუ შეიძლება ასრე ვსთქვათ. ნორჩი ბუნება ყმა-წვილისა ღვედვიით არის, —ვისაც საითაც ჰსურს იქით გადაჰხრის, რასაც და როგორც ჩასძახებენ, ისე შეითვისებს. მაგრამ ეს არვის არ უნდა აძლევდეს უფლებას, ისარგებლოს ამ

გარემოებით და აწარმოვოს ყმაწვილის უბიწო ბუნება, როგორც თვით ეპრიანებოდეს. პირიქით, ფრიად გაფრთხილებული უნდა იყოს ამის გამო მასწავლებელი და ვინც გზას უხვევს ამ აზრს რაიმე მოსაზრებით, იგი სცოდავს წინაშე თავისის სინიდისისა, წინაშე კაცობრიობისა. რაკი ერთხელ შეითვისებს და შეისისხლობორცებს ყმაწვილი რომელიმე ცრუ მოძღვრებას, მერე ძლიერ უჭირდება მას შეგნება ნამდვილის, მეცნიერულ გამოკვლევაზედ დამყარებული აზრებისა. ბევრად უფრო ადვილია მოსწავლისათვის ათი და ოცი ახალი აზრის შეთვისება, ვიდრე ერთი რომელიმე, შეცდომილად შესწავლილი, საგნის უარყოფა და მის სამაგიეროდ ახლის შეგნება. მე მოგახსენებთ ამის მაგალითს იქაურის ცხოვრებიდანვე.

იყო ერთი ფრიად სასიამოვნო სანახაობის ყმაწვილი ვ. სწავლა დეესრულებინა ინდოეთს, ქ. კალკუტაში, ერთს იქაურ საუკეთესო ინგლისურ სასწავლებელში. ჯერ სრულიად ახალგაზდა იყო, მასწავლებლობდა ჯულფის სომეხთა სასწავლებელში. ერთხელ იმის თანადასწრებით ლაპარაკი გამართეს იქაურმა ყმაწვილებმა სხვა-და-სხვა ენათა წარმოების შესახებ და მკითხავდნენ და მკითხავდნენ, რომ ქართული ენა რომელ ენათა შტოს ეკუთვნისო. მე ვუბასუხე, რომ არც ერთს, დღემდე არსებულ, ენათა ჯგუფს არ ეკუთვნის და როგორც ჰგონებენ დღეს ზოგიერთნი მეცნიერნი, იგი თავით თვისით საკუთარს შტოს უნდა წარმოადგენდეს-მეთქი. აქედან გადვიდნენ სომხურს ენაზედ და ერთმა იმათგანმა, რომელმაც საკმარისად იცოდა ბენგალური ენა, სთქვა, რომ სამართლიანად აკუთვნებენ ევროპელნი სომხურ ენას ინდო-ირანულ ენათა ჯგუფსაო და თან მრავალი მაგალითებიც მოიყვანა სანსკრიტულის ენიდან. ჩვენ სრულიად ვერ შევნიშნეთ ამ ლაპარაკში, თუ რა საშინელი ბრაზი მოჰრეოდა ბ. ვ. ეთმინა, ეთმინა, და ბოლოს საშინელი აღშფოთებული წამოუფრინდა ფეხზედ მოლაპარაკეს: „როგორ არა გრცხვენინან, რომ შენც მაგასა ჰლაპარაკობ! ვითომ შენც სომეხი ხარ! თუ ეგ საზოგადო სიტყვები აღმოგიჩნია ჩვენსა და სანსკრიტულს ენაში, ეგ იმას მოასწავებს, რომ იმათ

აულიათ ჩვენგან ეგ სიტყვები და არა ჩვენ იმათაგან. ნუ თუ დღემდე არ იცი, რომ პირველი ენა დედამიწის ზურგზედ სომხური იყო? სად გაჩერდა ნოეს კიდობანი? განა ნოეს გარდა სხვა ვინმე სანსკრიტიც გადაურჩა წარღვნასაო“?... მე სულ თვალმ-დაჭყეტილი შევყურებდი. მესმოდა და არ მეჯერებოდა, რადგან იმათში ვ. თითქმის ყველაზე მეტი სწავლა მიღებული იყო. მობაასემ ორიოდ კვირა პასუხი მიართვა, მერე ჩვენც წავეშველენით და ბ. ვ. რო ველარას გახდა, დაიხურა ქუდი და გაეარდა გარეთ.

ამ დღეს ყოვლად სამღვდელმომ საღამომდე არაინ სახლში არ გაგვიშვა. საღამო ხანს ჩაის სმაში გაგვემართა საუბარი სხვა-და-სხვა ხალხთაგან ქრისტიანობის მიღებაზედ და მათს ნათლის-ღებაზედ. მაშინ ეპისკოპოსმა გადმომიღო სომეხთა მესიტორიის, ჩამჩიანის თხზულებათა პირველი ნაწილი და ასე გადმიამითარგმნა იქიდან ერთი ადგილი ქართველთა გაქრისტიანების შესახებ.

„სამას ჩვიდმეტ წელს, როგორც ჰმოწმობენ მოსე ხორენელი, სოკრატ *), სოლომენოს **) და თეოფანე ***), მიუღია ქართველობას ქრისტიანობა. ამ დროს მოუყვანიათ საქართველოში ტყვედ ერთი რიფსიმიანთაგანი, სახელად ნუნა. ეს მცხეთაში დაბინავებულა და თავისის კარგი ცხოვრებით მიუქცევია თავისზედ ზოგიერთების ყურადღება. ამ დროს მეფე მირიანს გაჰხლომია ავად შვილი. ბევრისათვის მიუმართავს, მაგრამ ვერავის მოურჩენია. წაუყვანიათ მერე ნუნასთან და მას გადუწერია მისთვის ჯვარი და უთქვამს: განიკურნოს სახელითა იესო ქრისტესითა, ვითარცა იგი თვით იყო სნეულთა მკურნალიო და ყმაწვილი განკურნულა. შემდეგ თვით დედოფალი შექმნილა ავად. ამას მაშინვე მიუწვევია თავისთან ნუნა, მაგ-

*) მე-V საუკუნის სხოლასტიკი, კონსტანტინეპოლში. დაუწერია საეკლესიო ისტორია 7 ტომად.

**) მე-V საუკუნეში დაუწერია საეკლესიო ისტორია 8 ტომად, რომელთაგან დაკარგულია 4 ტომი.

***) მე-VIII საუკუნის არხიმანდრიტი.

რამ ნუნას შეუთვლია: მე ერთი უბრალო მხევალი ვარ, ღირს არ ვარ მეფის დარბაზისაო. ამდგარა მაშინ დედოფალი და თითონ მისულა ნუნასთან. იმის წამლობაზედ ესეც მოაჩენილა და მაშინ მეფესაც ყურადღება მიუქცევია. გაჰკვირვებია მხოლოდ ის, რომ მე ამოდონა საჩუქრებს ეუფხავნი და ის არაფერსა კისრულობსო. ერთხელაც თვით მეფე სანადიროდ წასულა. ერთბაშად ტყეში თვალთ ბინდი მოჰსელია, მოჰგონებია სომეხთა მეფის ტრდატის საქმე, შეჰშინებია და მოჰყოლია თავისი კერპი ღმერთების ლოცვასა. ამათ რო ვერა უშველიათრა, მოუწოდებია მაშინ ღმერთი ნუნასი: ოღონდ ამ განსაცდელს გადამარჩინე და შენ გიწამებო. ის მართლაც გადარჩენილა იმ განსაცდელს და უღიარებია თითონაცა და ხალხსაც ღმერთი ნუნასი. გაუფხავნია ნუნას მაშინ კაცები გრიგოლ განმანათლებელთან. იმასაც შემოუთვლია, რომ შემუსრეთ ყველა კერპებო. შეუმუსრავთ აგრედვე კერპი ღრმაზისა, რომელიც წყალ გაღმა მთაზე ყოფილა აღმართული და მუდამ თვალ-წინ სდგომია ყოველ ქართველს, რამწამს იგი, თურმე, დილით ფეხზედ წამოდგებოდა. სამაგიეროდ ამისა აღუმართვინებია ნუნას მთაზედ აღმოსავლეთის მხრივ ჯვარი ძელისა. ხალხს რომ ეს უნახავს, დაცინვა დაუწყევია,—მაგისთანა ძელები ჩვენს ტყეებშიაც ბევრიაო. ნუნას ღმერთი ულოცნია: ღმერთო, შენ მოუვლინე ამათ სასწაულთ-მოქმედება შენი, რომ ხალხი უფრო განმტკიცდეს შენს სარწმუნოებაშიო, და ჯვარი ნათლით შემოსილა. სწორედ იმ ჯვრის ოდენი ნათელი ჩამოსულა ციდან და გარსაც 12 ვარსკვლავი გამოჩენილა. ხალხს მტკიცედ უწამია. მაშინ მეფეს უთხოვნია, რომ მღვდლები დაიბარეო და ნუნასაც კაცები გაუფხავნია სომეხთსა და საბერძნეთში. შემდგომ შესდგომიან ნუნას ხელმძღვანელობით საყდრის აშენებას. დაუყენებიათ მანქანებით რამდენიმე სვეტი, ხოლო ერთი მათგანი აღმაკრივ, გვერდზედ გაჩერებულა და ძვრა ვერ უქმნიათ,—ვერც დაუწვენიათ, ვერც სწორედ დაუყენებიათ: დაუწყვეტიათ თოკები, დაუმტვრევიათ რკინები და ვერას გამხდარან. მაშინ ნუნა მისულა იქ ერთხელ ღამით მარტოდ-მარტო და დაუ-

წყევია მხურვალე ლოცვა: ღმერთო, შენ მოუვლინე ამათ სასწაულთ-მოქმედება შენი, რომ უკედ დამყარდნენ სჯულზედაო, და ბოძი ჰაერში იმავე წამს გასწორებულა და ჰაერშივე გაჩერებულა. დილით, მეორე დღეს მოსულა აქ მეფე თავისის ხუროთ-მოძღვრებითა და გაოცებული კი დარჩომილა. ამ დროს, ყველა იმათ თვალ-წინ დაშვებულა ბოძი ჰაერიდან და ჩამდგარა სწორედ იმ ადგილს, სადაც თვით იმათა სდომებოდათ მისი დაყენება. ნუნას აქ რომ განუმტკიცებია სარწმუნოება, წასულა ახლა სხვა ადგილების გასაქრისტიანებლად“.

ეს მოთხრობა, როგორცა ჰხედავთ, ძალიან ბევრში ეთანხმება ჩვენს ისტორიულ მოთხრობებს. საკვირველია მხოლოდ, რომ სომეხ მესტორიეთ ვერ მოუხსენიათ ისე, რომ აქაც კი შიგა და შიგ ადგილები არ წაერყვნათ. ძალიანა ჰსურვებიათ, რომ საქართველო ამ შემთხვევაშიაც კი სომხეთის ზედგავლენის ქვეშე ყოფილიყო და თავისებური დამოკიდებულობა შეუთხზავთ, ესე იგი წა ნინოს გრიგოლ განმანათლებელის რჩევითა და დარბევით ამოქმედებენ და შემდეგ ხალხის გასანათლადაც მღვდლებსაც თვითვე მოუვლენენ,—მაშინ როდესაც არც ერთ ქართულ ისტორიის წყაროებში, რაც კი დღემდე აღბეჭდილა, არც ერთი სიტყვა არ არის ამაზედ ნახსენები. ეს, რასაკვირველია, კვალად ამტკიცებს იმ აზრს, რომელიც ჩვენ ამის ზევით მოვიხსენიეთ,—რომ იგინი ჰრყენიან ხშირად ყოველივე ფაქტს, რათა აიმაღლონ თავი თვისი.

წყალკუთხევის მეორე დღეს მთელი ჯულფა მისალოცად მისულიყო არქიებისკოპოსთან. ყველა უბნიდან იკრიბება ხალხი: დიდი და პატარა, ხელოსანი და ვაჭარი, მოქალაქე და მოხელე, მღვდელი და ბერი, გარდა დედათა სქესისა, და ესე, უბან-უბან მიდიან და ულოცავენ დღესასწაულს. ეს ჩვეულება საზოგადოდ დიდად გავრცელებულია მათში. გახსნილებაა თუ დამარხვება, შობაა თუ აღდგომა, ვარდან მამიკონიანისა თუ სხვა რამ მისებრ დიდი დღე, მიდის და მიეშურება მთელი ჯულფი ეპისკოპოსთან: მიდიან აგრედვე ვაჟთა და ქალთა სკოლის მოსწავლენი.—ყმაწვილები უგალობებენ მას სხვა-და-სხვა

საგალობლებს, წაუკითხვენ რაიმე სიტყვას იმა დღესასწაულისა გამო და ეპისკოპოსიც ეტყუით სამაგიერო სიტყვას, გადუხდით მადლობას. შემდეგ ხალხი დიდიან-პატარიანად ეამბორება ხელზედ და დაიშლება. ამითი თავდება მთელი ამბავი.

მე დავესწარ ორ ამისთანა შემთხვევას. ერთი იყო დღე ვარდან მამიკონიანისა, როდესაც მე განგებ წაველ მისალოცად, და მეორე—ყველივრის აღების დამე. რამოდენადაც პირველმა დღემ მოახდინა ჩემზედ ფრიად სასიამოვნო შთაბეჭდილება, იმოდონად ამ მეორემ გამიცუდა სრულიად იმედებირა იყო? რა მოხდა ამ მეორე ჯერობაზედ? დღეძღე მე ჩემის თავისთვის ანგარიში ვერ მიმიცია. ორასი სული მეტი მოგროვილიყო ეპისკოპოსთან. ნახევარზედ მეტი ბავშვები იყვნენ. მოეკეცნათ ხალიჩაზედ და განურჩევლად წოდებისა. და ხნისა ერთმანეთში ყაყანობდნენ. ყველა მათგანი რაღაც მოლოდინში იყო. ვნახოთ, დაირეკა ხარი. იგრილა ამოდენა: ხალხმა და დაეშო კიბეებზედ ძირის სართულში. იქ ერთ დიდ დარბაზში რამდენიღე პირად დაფენილი იყო ხალებზედ სუფრები. ხალხი ფიცხლავ მიესია კალისავით ამ სუფრას და გაიმართა „ყურთა გლეჯა“—ვინ წინა და ვინ უკან! არავითარი რიგი და წესი, არავითარი თავ-დაქერილობა, თუმცა ყოვლად სამღვდელოც მათ შორისვე იჯდა. ბევრი, რასაკვირველია, უადგილოდ დარჩა და ბევრიც ჯერ კიდევ ახლად ემატებოდათ. ზოგი მათგანი ნაფახში იყო, ზოგი უკვე მთვრალი და, როდესაც დანარჩენებმაც გადახუხეს ერთი-ორი ჭიჭა, მოჰყვნენ: ეს ჰაიასტანო, ეს ჰაირიკიო, ეს ეჩმიაწინიო... ყურთა სმენადარ იყო, ერთს მეორისა არა გვეგებოდა-რა.

გათავდა ბოლოს ვახშამი, აიშალა ხალხი და აჰყვა ისევ უკან ზევით სართულში ეპისკოპოსს. მოართვეს ამ დროს ყოვლად სამღვდელოს ტომარა-ტომარაზედ ნუში. იღებდა ისიც ერთი უშველგებელი ბადით სავსე-სავსეს და ურიგებდა თავისის ხელით. აბა რომ ეხლა დატრიალდა ორონტრიალი: ყვირილი, სიცილი, ნუშის კნატა-კნუტი და „ჯოვთ-კენტის“ ძახილი ისე იყო ერთმანეთში არეული, რომ კაცს მეორედ მოს-

ვლის დღე ეგონებოდა. სრულ 12 საათამდე ისხდა ეს ამოდონა ხალხი და თავისი „ჯოვთ-კენტით“ უჭირებდა საქმეს საწყალ ეპისკოპოსს და უნდა ისიც ძალა-უნებურად მჯდარიყო იმათში ის ამოდონა ხანი და ეძლია პასუხები მათს გულის გამაწვრილებელ „ჯოვთ-კენტზედ“.

ეს ჩვეულობა შემოუღიათ, როგორც სჩანს, იმისთვის, რომ სიამოვნებით გაატარებინონ ეს ღამე შეილებმა თავის სულიერ მამას, მაგრამ დამერწმუნებით, როგორც თვალთ მნახველს, რომ უსიამოვნობა მეტი მიაყენეს და სასიამოვნო რამ კი მე იქ არა მინახავს-რა. იქნება უწინ ეს ჩვეულობა ძალიან კარგი და სანაქებოც იყო, მაგრამ ის, რაც მე ვნახე, უმჯობესია აღარ განმეორებულის. ნეტავი იცოდეთ ახლა, თუ რა ხალხი იკრიბება იქ იმ დღეს? მუხანათი, ლოთი, კირვეული, ბრიყვი, კანდიერი, ყარტლიანი, შარიანი, ზოგი სრულიად გამოპინტრიშებული და ზოგიც მხოლოდ იმისთვის, რომ იქ ამოიყაროს მუცელი და ჩაახსას თავის მოუკუპრავ ტიქს, რაც შეიძლება მომეტებული ღვინო და არაყი. არც ერთი რიგიანი და პატოსანი სომეხი მე იქ არ შემხვედრია, არც ერთი ინტელიგენტი იქ არ დაჰსწრებია.

სომეხებსაც სკოდნიათ კათოლიკებსავეთ ფეხის ბანვა დიდხუთშაბათ დღეს. მე ეს ტფილისში არ მენახა და წავეღ „მალე თავრიზის“ საყდარში. გამოვიდა ერთი ღრმად მოხუცებული დეკანოზი, თავით-ფეხამდე თეთრად შემოსილი, მაგრამ, უკაცრავად, ფეხები შემოსილი არა ჰქონდა, ფეხ-შიშველა იყო. საკურთხევლის წინ ჩამომწკრიბებულიყვნენ 12 ყმაწვილი თეთრის პერანგებით და ანთებული კელაპტრებით. ესენი მოასწავებდნენ 12 მოციქულს ქრისტესას. მაღლა, საკურთხეველში ერთს ადგილს იღვა ტასტით წყალი და აქეთ-იქიდანაც მიწყობილი ჰქონდა თეთრი მიტკლის ნაჭრები. ტასტის ერთ მხარეს იღვა სავარძელი და მეორე მხარეს მირენის ჭურჭელი.

დეკანოზი ავიდა საკურთხეველში; ჩაიჩოქა სავარძლის პირდაპირ და დიდის ამბით შეამზადა წყალი. ამოვიდა ამ დროს ერთი ვეება მღვდელი, ჩაჯდა სავარძელში და წამოუწყაო დეკან-

ნოზს უშველებელი ტოტყი ფეხები. დეკანოზმა დაასველა წყალში ერთი თეთრი მჩვარი, მიუსვ-მოუსვა ოდნავ, შეუმშრალა შვორე მჩვრით და ჯვარის სახედ სცხო ორივე ფეხზედ მირონი. მოჰყვა ამ მღვდელს ეხლა ორი ტირაცუა; დაიძრა შემდეგ თითო თითოდ ის 12 ყმაწვილიც, მოციქულებს რომ წარმოადგენდნენ. ყველა მათგანნი, რომ აღიოდა, ხელზედ ჰკოცნიდა დეკანოზს და, რომ ათავებდა, აგრედვე. როდესაც მორჩნენ ყველაფერს, მაშინ თვით დეკანოზი ჩაჯდა სავარძელში და იმ პირველმა გოლიათ-მღვდელმა დაჰბანა მას ფეხები.

ეს თეატრალური ჩვეულება პირველად ვნახე მე კათოლიკეების საყდარში და საიმიხოდ არ გამკვირვებია, რადგან იმათ ბევრი რამ იციან თეატრალური. იციან ეს ჩვეულება, მართალია, რუსებმაც, მაგრამ იმათში ძალიან თავდაჭერილად არის ხოლმე. რუსეთში მხოლოდ ეპისკოპოსი ასრულებს ამ ჩვეულებას, რადგან მხოლოდ ის ითვლება ქრისტეს მოადგილედ და სომხებში კი ყველა ტერტერა ჰბანს ფეხს 12 მოციქულ-ყმაწვილს. ამასთანავე რუსის ეპისკოპოსი ჰბანს ფეხს 12 სულიერ მამათ, კათოლიკეებისა პატრი 12 პატარა ბავშვს და სომხის ტერტერა კი 12 ჰაბუკს.

მაგრამ აქ ერთი კიდევ სხვა განსხვავება მეცა თვალში. რუსებში და კათოლიკეებში, ვგონებ, თვით ფეხის მბანელს აღარაფინა ჰბანს ფეხს და იმათში კი თვით ქრისტეს წარმომადგენელსაც ფეხსა ჰბანენ. ალბად, რომ ქრისტე, ფეხ-დაუბანელი, არ დაიწყებდა პურის ქამას, თანხმად მაშინდელის ჩვეულებისა და ეს ნაკლი სომხებს თავის-თავად შეუესიათ.

ამას კი, ვთქვით, მივხვდი და ჰქვასთან ახლოც იყო, მაგრამ იმისი კი ვერა გავიგე-რა, თუ ის სამნი ვინლა იყვნენ, გარდა 12 ჰაბუკისა, რომლებსაც დეკანოზმა დაჰბანა ფეხი? გამეგონა, რომ საიდუმლო სერობაზედ გარდა 12 მოციქულისა არაფინ დასწრებიაო, მაგრამ, ვთქვი, იქნებ მე არ ვიცოდე და იქ კი ერთი-ორიოდ შემოსწრებული სტუმრისათვისაც დაებანოს ქრისტეს ფეხი-მეთქი, ვინუგეშე თავი და, მართლაც, არ ვიცი დღემდე, ვინ იყო კიდევ ის სამი კაცი, რომლებსაც დეკანოზმა დაჰბანა ფეხები.

ამ სამის წლის წინად დაენიშნა ჯუღფას ახალი ეპისკოპოსი, კაცი აღსავეს მხნეობითა და გამსჭვალული სომეხთა ერის სიყვარულით. სწორედ ზედ მისწრებული იყო ჯუღფისათვის, თითქოს განგებას მოუვლენიაო. მაგრამ, რომ ჩვენ ეს ქებადიდება ლიტონ-სიტყვაობაში არ ჩამოგვევრთვას, უმჯობესია მოვიყვანოთ აქ მაგალითად თუნდა მხოლოდ ერთი შემდეგი მისი საქციელი, რომელიც, იმედი გვაქვს, საკმარისად დაასურათებს მის საზოგადო მოღვაწეობას, როგორც ქეშმარიტი მამულის შეილისას. ბოდიშს ვიხდით მხოლოდ მის მეუფებასთან, უკეთუ ჩვენ ამ ფაქტის მოყვანაში მოგვიხდეს, ვინიცობაა, რაიმე ისეთი სიტყვის ან საქმის გამომჟღავნება, რაც, იქნება, მას არა სდომნებოდეს გასაქვეყნებლად.

როდესაც ყოველად სამღვდელი იხაია ყოფილა არქიმანდრიტად ინგლისში, მოუგროვებია თავისის გაქირვებულის ცხოვრებით ზოგი თვისი ჯამაგირი, ზოგიც სხვა-და-სხვა შემოსავალი და შეუდგენია ნაღდი ხუთასი თუმანი ფული. შემდეგ, ტფილისში ჩამოსვლისათანავე, შეუტანია ეს ფული სომეხთა ნერსესიან სასულიერო სემენარიაში შემდეგის პირობით: ფულის პატრონს არას ერამს არა ჰქონდეს უფლება მისი უკან გამოტანისა და შეეძლოს ისარგებლოს მხოლოდ მისის მოგებით, უკეთუ ფულის პატრონი, რაიმე მოულოდნელი მიზეზისა გამო ჩავარდეს რაიმე უუკიდურეს მდგომარეობაში. წინააღმდეგ შემთხვევაში თანხას ყოველ წლივ ზედ უნდა მიეკეცებოდეს თავისი სარგებელი და როდესაც იგი იმოდონად გაიზრდება, რომ შეეძლება მის სარგებელს ორი მოსწავლის დარჩენა, მაშინ სემენარიის მთავრობამ უნდა იყოლიოს მის სახელზედ ყოველ წლივ ორი სტიპენდიატი. ამისთანა საქციელმა ეპისკოპოსისამ დიდი უკმაყოფილება დაჰბადა მის შინაურ ცხოვრებაში და შეაძულა ბევრი ახლო ნათესავები, რომლებიც იმ დროს თვით ჰსაქიროებდნენ, თურმე, მატერიალურ დახმარებას. მაგრამ ვერც ამ გარემოებამ შეაფერხა ყოველად სამღვდელი და ვერ მიატოვებინა მას გზა, ერთხელ და სამუდამოდ აღმოარჩეული.

როდესაც იგი ამ ოთხის წლის წინად სპარსეთ-ინდოეთის ეპარქიის უფროსად დენიშნათ, მას კიდევ ჰქონდა გადარჩენილი რამდენიმე ასი თუმანი. იქ ამ ფულს დიდი სამსახური გეეწია მისთვის. მონასტერს, თურმე, იმ დროს ფირქლი არ გააჩნდა, სკოლა ხელიდან მისდიოდათ და ისეთი კაცი ისეთს გარემოებებში ჩავარდნილი, რასაკვირველია, არას დაიშურებდა: ყველგან და ყოველისფერში თავისის ჯიბიდან ატანდა ზედ ფულს და საქმე მუდამ საქმედ მიჰყავდა. ხოლო, როდესაც მან საკმარისი წყაროები აღმოუჩინა მონასტერს და ფული, ვალად მიცემული (მონასტრის საქიროებაზედ დახარჯული), უკანვე დაიბრუნა, შემდეგი ანდერძი შეადგინა ინდოეთში გამგზავრების წინა დღეებში. — ეს დანარჩენი ფულიც, რომელიც წინანდელთან ერთად შეადგენდა სრულს ათას თუმანს, უნდა მისცემოდა იმავე სომეხთა ნერსესიან სემენარიას იმავე პირობებით. განსხვავება მხოლოდ ის იყო, რომ ესლა ეს ფული იმოდონად უნდა გაზრდილიყო თავისი სარგებლის ზედ მიკეცვით, ვიდრე იმის სარგებელს არ შეეძლებოდა ოთხი ყმაწვილის აღზრდა. ამ ოთხ სტიპენდიატში ორი ისევ სემენარიაშია უნდა აღზრდილიყო, ორიც ერმიაწინის აკადემიაში და ეს ოთხივე სტიპენდიატი აუცილებლივ „ახალი ჯულფის“ სომეხთაგანნი უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან, მის მეუფების აზრით, „არსად, მთელს ქვეყანაზედ ესე უკან დაქვეითებული, განუვითარებელი, მხნეობა დაკარგული და ზნეობა გახრწნილი სომხობა არ მინახავსო“.

აი ამისთანა კაცი მიუჩემეს ჯულფას. ჯულფა კი იმ დროს სრულიად ხელიდან მიდიოდა: ყოველივე ეროვნული თუ საზოგადოებრივი ინტერესები მკვდარი იყო მათთვის. მოთაყეებად და მათ გარეშემო იდგა ხალხი, რომელსაცა სწამდა მხოლოდ და გაღმერთებული ჰქონდა თავისი საკუთარი პიროვნობა და პირადი ინტერესები. სასწავლებელი დაკეტვას ჰლამობდა; ამის გამო ყმაწვილები მიჰყავდათ მისიონერების სასწავლებლებში, საიდანაც იგინი ნელნელაობით ლოთრანგთა და კათოლიკეთა სარწმუნოებაზედ გადაჰყავდათ. მონასტერიც მას შემწეობას ვერას უჩენდა, რადგან თვით ვალში იღობოდა.

ეპისკოპოსი მისვლისათანავე ამ ორ საქმეს შეუდგა უპირველესად. დაიფრინა ამ ადგილებიდან ყველა მუქთა მჭამელნი, საქმის უმეცარნი და მპარავნი. დააწესა რუსეთის სომეხთ კონსისტორიასავით დაწესებულება, გაუჩინა დავთრები და არც ერთი კაპეიკი არც შემოდოდა, არც გადიოდა თავთავის ადგილს აღუნიშვნელად. ყოველივე თავის კალაპოტში ჩააყენა, ყველაფერს თავისი გზა გაუჩინა. გამოუჩინა ათასი სხვა-და-სხვა გვარი წყაროები და ეს, ყელამდე ვალში ჩაფლული ვანქი, ვალიდან ამოიყვანა და დღეს, რამოდენადაც მე ვიცი, მცირეოდენი თანხაც კი გაუყვთა.

სკოლა, სადაც მასწავლებელი ორ თუმანს (4 მან.) ღებულობდა თვიურ ჯამაგირად და ამის მისაღებადაც იგი 8—9 თვე, თორე ხშირად ერთი წელიწადიც, უკან მისჩხაოდა გლახასავით თვის ხაზინადარს; სადაც მასწავლებელმა ანბანისა და დავითნის მეტი არა იცოდა-რა; სადაც 20—30 შეგირდი ძლივს მოიყრიდა თავს და სადაც არავითარი სწავლა არა სუფევდა,— ეს სკოლა ყოვლად სამღვდელთა ნამდვილ სკოლად აქცია. დღეს აქ 8—9 საკმარისად მომზადებული მასწავლებელია, 200-ზე მეტი მოსწავლე ჰყავთ. სკოლაში დღეს 7 კლასია და საკმარისად რივიანი პროგრამა აქვს. ისე რომ, თუ აქამდე სომეხგრიგორიანნი მიდიოდნენ ლოთრანგთა სასწავლებელში, ეხლა, მოსალოდნელია, რომ იქიდან გადმოვიდნენ ამათ სკოლაში.

ეს გარემოებები სრულიად საკმარისი იყო, რასაკვირველია, რომ ეპისკოპოსს მტრები გასჩენოდნენ: ზოგს, პირთან მიტანილი, არამი ლუკმა ხელიდან დაავდებინეს, ზოგს აპყარეს, არა ღირსეულად მობოქილი, პატივი და დიდება, ზოგს ხელფეხში ბორკილი გაუყარეს და მოუსპეს უფლება უზნეო თვითმნებელობისა. გაჩაღდა ძმათა შორის შეურიგებელი მძინვარე მტრობა და ქიშპობა; არავითარი ღონისძიება არ იზოგებოდა. ვერც ერთი სომხის სახლში ვერ მივიდოდა კაცი მაშინ და ჯერ ეხლაც კი, რომ ეპისკოპოსზედ არა ყოფილიყო ჩხუბი და დავიდარაბა. ერთნი ყოველისფერს უწუნებდნენ, მეორენი— უწონებდნენ. წინააღმდეგნი იყვნენ უფრო მსხვილი ხალხი, რა-

მელთაც ერთხელ და სამარადისოდ მოესპოთ ანგარების იმედები; მომხრენი იყვნენ — უბრალო ლარიზი ხალხი, რომელიც მუდამ პრაქტიკულის თვალთ უცქერის ყოველივე საქმეს. ემდუროდნენ სულ ისეთნი, რომელთაც თავის დღეში თითიც კი არ გაუნძრევიათ არავითარი საზოგადო სასარგებლო საქმისათვის.

მე ვიცნობდი ერთ დიდ პირს, სომეხთაგანს. დიდი ადგილი უჭირავს, დიდი შეძლება აქვს, დიდი პატივი და დიდი სახელი; კაცი ევროპულად აღზრდილი, ევროპულად განათლებული და მოსმენილი. რა მონდომოს თავისიანებისათვის, რომ არ შეეძლოს, მაგრამ თავის დღეში გულშიაც არ გაივლებს. რომ სომეხი ვინმე იღრჩობოდეს და მას გადაარჩენა შეეძლოს, ხელს არ გაუწვდის. და რომ ჰკითხო—რატომო? გიპასუხებს: ეგ არ უამება არც ერთ მთავრობას, არც მეორეს, იმათ მაგათთვის არავითარი კეთილდღეობა არა ჰსურთ და მე შუაში რად ჩავეჩრებიო. მე თუ მაგეთი მეტიჩარა და არამკითხე ვყოფილიყავ, დღეს ეს პატივი, ეს დიდება, ეს სახელი არ მექმნებოდაო. და აი ამათთანა ხალხი ჰქიშობს და ხელს უცარავს იმასაც კი, ვინც თავგანწირვითა და სასოწარკვეთილებით იბრძვის საერო საკეთილდღეო საქმეებისათვის.

ეს მოვლენა, რასაკვირველია, მარტო სომეხებში არ არის და მარტო მათ არ ეკიჟინებათ, მაგრამ იმ ხარისხამდე კი, რომელიც მე იქ ვნახე, მართლა იშვიათი შემთხვევაა. იქ მაინც ხშირად სცოდნიათ, ანგაარებით გატაცნილთ, ესეთი თავწასულობა. ერთ ჯერად, თქვენ წარმოიდგინეთ, ისე დაბრიყვებული ჰყოლიათ ერთი რომელიღაც ეპისკოპოსი, რომ ახტომიან საწყალს მეორე სართულის დერეფანში, დაუვლიათ ხელი და ძირს გადმოგდება დაუპირებიათ, თუ მას იმავე წამს არ მოეტრიალებინა ისე საქმე, როგორც უფრო სარფა და ხელმისაღწევი იყო რამდენიმე მოწინავე პირდაღრენილი მგლებისათვის. ჩვენ აქ მაინც და მაინც ამავების კვლევა-ძიებას ვერ შევუდგებოთ, ჩვენ აღენიშნავთ აქ მხოლოდ სამს იქაურ შემთხვევას და დეე, მკითხველმა თვით გასაჯოს, თუ რა სიკეთე შეეძლება დანერგოს მათ შორის კაცმა, თუნდ რომ სულ ფოლადის ხასიათითაც იყოს იგი აღჭურვილი.

ა) ყოფილა ინდოეთს ერთი დიდ ვაჭარი, დიდი ქონების პატრონი. ერთი და ერთი ჩვეულებად შემოუღია ამ ვაჭარს, რომ ყოველ წელს თავისი ნაღდი შემოსავლის ათის თავი, რომელიც, თურმე, კაი დიდ ფულს შეადგენდა, უგზავნოს ხოლმე სადმე გაჭირებულ სომხობას საქველმოქმედო განზრახვით. იქვე, ინდოეთში ყოფილა მის დროს ერთი სომხის ბლალოჩინი, ფრიად პატიოსანი კაცი. ამ ვაჭარს დიდად ჰყოლია მიჩნეული ის ბლალოჩინი და როდესაც, წლიური ანგარიშის შემდეგ, ფულს დაამზადებდა, იმ ბლალოჩინს დაეკითხებოდა, თუ სად უნდა გაიგზავნოს ეს ფული, სად უფრო საჭიროა და ყოველთვის ისე იქცეოდა, როგორც მას ბლალოჩინი რჩევას აძლევდა. მიმდინარეობდა ასე საქმე მრავალი. წელიწადი. ერთხელ ბლალოჩინი მისულა თითონ იმასთან და უთქვამს, რომ ამ წლობით თქვენი ფული ახალ ჯულფაში გავგზავნოთო: იქ ახლომახლო სოფლებში ისე ღარიბი ყოფილა ჩვენი გლეხობა, რომ, როგორც მესმის, თურმე, სულ დედიშობილანი დაიარებიანო. კარგი, იყოს ნება თქვენი, თქვენ უკეთ იცით ჩვენი ხალხის გარემოება და საჭიროებაო, უთქვამს ვაჭარს. ფული მართლა ჯულფაში გაუგზავნიათ. გაუგზავნიათ ეპისკოპოსის სახელობაზედ, როგორც უფრო ყველაზედ სანდო პირისათვის. თან მიუწერიათ, რომ ეს ფული, ვინც უფრო გაჭირებული იყოს, იმ გლეხებს დაურიგეთ სოფლებშიო. ეპისკოპოსს ამქრებიტურთთვისითა, როდესაც ეს ამოდენა ფული ხუმტად დაუნახავთ, სხვა გვარი სადერღელი აშლიათ: გაუყვიათ ერთმანერთში და ჯიბეებში ჩაუსვენებიათ. ეს ყოფილა ერთი დიდი დღესასწაულის წინა დღებში.

უნდა მოგახსენოთ, რომ დიდი დღესასწაულის (აღდგომა, შობა...) წინა დღეებში ჩამოდინ ქალაქად სოფელი გლეხები და ჰყიდინ იქ ყველს, ერბოს, კვერცხს, რაც კი გააჩნიათ. ხოლო, რადგან იმათ ჩამოტანილ საქონელს, როგორც ქრისტიანებისას, სპარსელები არ ეკარებიან, ისინი ძალა-უნებურად ყველაფერს ჯულფაში მოეზიდებიან. აქ, როდესაც ცოტა რამეს გაჰყიდინ და ორიოდ გროშს მოიხელოებენ, ჯერ ყველაზედ უწინარესობანოში მიემურებიან ხოლმე საბანებლად.

ეს, რასაკვირველია, ჩვენზედ უკედ მოეხსენებოდათ იმ ზემო-დასახელებულ ვაჟ-ბატონებს. ამისათვის თითო კაცი ჩაეყენებინათ თითო აბანოს კარებში და ეთქვათ: რამდენიც სოფლელი გლეხი ჰნახოთ აბანოში მობანავე, თითო აბაზი (4 კაპეიკი) მიეცით და უთხარით, რომ ინდოეთის დიდ ვაჟარს გამოუგზავნია თქვენთვის დასარიგებლად. გამომგზავნელთან კი ამასთანავე შემდეგი წერილი დაუწერიათ: ვერ წარმოიდგენთ, რა ზედ-მოსწრებული იყო ეგ თქვენი ფული ამ ყოვლად უმოწყალო გლეხობისათვისაო, — სულ ისეთ ხალხს დაუფრიგეთ, რომ ნაკარტი ტანისამოსი არ გააჩნდათ ტანზედ, დედიშობილა ტიტვლები იყვნენო. ვაჟარს რო ეს ამბავი მიელო, მოეწვია თავისთან თავის საყვარელი ბლალოჩინი, ეჩვენებინა წერილი და ეთქვა: ნახე, რა გაჭირებაში ყოფილან იქაური ხალხი და ჩვენ კი არა ვიცოდით-რაო! დღეის შემდეგ, მამაშვილობას, სულ იქა ვგზავნოთ ხოლომე ეს ჩვენი ფულიო.

ორისა თუ სამის წლის შემდეგ ერთი ახალგაზდა ყმაწვილი გამგზავრებულა ჯულოფიდან ინდოეთს და სხვათა შორის შეუვლია იმ დიდ ვაჟარს სანახავად, როგორც პატიოსანი და ქველმოქმედი კაცისა. იქ ლაპარაკი ჩამოუგდიათ ამ მთის — იმ მთის საქმეებზედ და ბოლოს სპარსეთის გლეხი სომხების გაჭირებულ მდგომარეობაზედ. მაშინ ახალგაზდა კაცს უთქვამს ჩმისთვის, რომ სამწუხაროდ თქვენი ფული ვერ მიდის იმ უბედურ გლეხობაზედ და იგინი იდებენ ჯიბეში, ვისაც უიმისოდაც ბევრი აქვსო. მოხუც ვაჟარს გადმოელო ჯულოფიდან მიღებული წერილი, ეჩვენებინა და ეთქვა: თქვენ სცდებით! აი, ბატონო, წაიკითხეთ ეს წერილი, — სულ დედიშობილა ხალხისათვის დაურიგებიათო. ახალგაზდას გასცინებოდა ამ სიტყვებზედ და ეთქვა: მართალია, ტიტვლებს ურიგებენ ფულს, მაშ აბანოში ტანისამოსიანი ვინა ბანაობსო და მერე ეეხსნა დაწვრილებით, თუ როგორ ან რას ურიგებენ ხალხსაო. მოხუცებული დიდად შეწუხებულიყო ამ ამბავზედ, დეებარებინა იმავე წამს ბლალოჩინი და შეეჩვილა. ბლალოჩინს ბევრნაირად ენუგეშებინა: ტყუილი იქმნება, იმ ყმაწვილს კარგა არ ეცო-

დინებოდაო. მაგრამ, როდესაც ვაჭარი სხვა გზითაც დარწმუნებულიყო, ასე გამოეცხადებინა ბლალოჩინისათვის: მამაშვილობას, ნურც ერთ კაპეიკს ნულარ მიაწვდი სპარსეთის სომხობას და ნურც-ლა გამიხსენებ იმ ქრისტეს მოღალატეების სახელსაო.

ბ) ერთ სომეხს სპარსეთის მთავრობა ჩასციებოდა და ერთ საქმეში ამტყუნებდნენ. საქმე ძალიან ცუდად იყო წასული და ის საწყალი თავიან-ფეხიანად, ცოლიან-შვილიანად ილუპებოდა. მაშინ იმას წარედგინა მოწმად რამდენიმე ტერტერა და ერთი თუ ორი კათოლიკების პატრი. დენიშნათ სამართალი. სამართლის დღეს გაჩენილიყო იქ ერთი სხვა სომეხი, რომელიც, თურმე, ერთ რასმეს გამოელოდა სპარსეთის მთავრობი. საგან და დღემუდამ ცდილობდა დემეტკიცებინა მათთვის თავისი ერთგულობა და სიყვარული. გასამართლების დროს მოწამე ტერტერებსა და პატრებს ისე ეჩვენებინათ საქმე, რომ ის უდანაშაულო სომეხი სრულიად მართლდებოდა. ეს რომ ენახა იმ მეორე სომეხს, მიჰბრუნებოდა. მოსამართლე მუშთაედებს*) და ეთქვა:

— მაგათ რა სიტყვას უჯერებთ? ეგენი ყოველთვის ტყუიან, თავის დღეში მართალს არა ლაპარაკობენო.

„ეგ როგორ შეიძლება! ღვთის მოსამსახურენი არიან, ესენი თავის დღეში არ იტყუებენო“, — ეთქვათ მუშთაედებს.

— რას ჰბრძანებთ! ეგენი იმასაც კი იძახიან, რომ იესო ქრისტე მღვთის შვილი იყოო**), და განა მაგაზედ დიდი სიცრუე კიდევ შეიძლებაო?

„ეგ როგორ შეიძლებაო!“ — ეთქვათ ისევ მუშთაედებს. — „ესენი მაგას როგორ იტყვიან, რომ ვინმე ქვეყნიური ადამიანის მღვთის შვილი ყოფილიყოსო?“

*) მუშთაედები ჰქვიანთ იმათ დიდ ხასულიერო პირებს, როგორც ჩვენს მღვდელ-მთავარნი.

***) მაჰმადიანთ სწამთ იესო ქრისტე, როგორც ერთი უპირველეს წინასწარმეტყველოვანი, მაგრამ უარჰყოფენ მის მღვთის შვილობას. მათის შეხედულობით მუშთაედებლო, რომ ქვეყნიური ადამიანი იყოს ამასთანავე ძე ღვთისა.

— აი ბატონო, შორს რად მიჰბრძანდებით! ჰკითხეთ თქვენ თვითონ და, იმედი მაქვს, აქაც კი, თქვენს წინაშე გაიმეორებენ მაგ სისულელესაო.

ეკითხნათ მაშინ იმათაც და მღვდლებს, რასაკვირველია, ეთქვათ, რომ იესო ქრისტე ღვთის შვილი იყო და მუშთაედებსა სრულიად შეეცვალათ თავისი გარდაწყვეტილება.

ის ერთი სომეხი დაიღუპა, მართალია, მაგრამ რა მიიღო იმ მეორე იუდაემ, — ამისი კი ღღემდე არა გამიგია-რა.

გ) ერთს ხუცესს ვიცნობდი. დიდი ადგილი ეჭირა და ძალიან დიდი შეძლებაცა ჰქონდა. როდესაც სადილობა მოვიდოდა, მოართმევდა ცოლი სადილს და ვერ კი გაჰბედავდა, რომ თითონაც გვერდთ მოსჯდომოდა და, როგორც კანონიერ ცოლს, ქმართან ერთად ეჭამა სადილი; ედგა მონასავით თავს და უსრულებდა ყოველივე სურვილს თავის ბატონს (ასე ეძახდა ქმარს); ხოლო როდესაც იგი ინებებდა სადილის გათაფებას, მაშინ ის საწყალი ცოლიც ჩაცუტქედებოდა სადმე და ნახორმახალით ამოიყორავდა მუცელსა.

აი ეს სულიერი მამა მოდენილა ერთხელ ერთი ქალაქიდან მეორე ქალაქს. იქ, იმ პირველ ქალაქში მიუცია მისთვის ერთ სომეხ ვაჭარს ხუთასი თუმანი ოქრო და უთხოვნია: მოძღვარო, მამაშვილობას, ეს ფული წაიღე და მავანსა და მავან კაცს გარდაეციო. კარგი, შვილო, არხეინად იყავო, უთქვამს ხუცესს, ჩამოურთმევია ფული და წასულა. როდესაც ეს ხუცესი მოსულა მეორე ქალაქში, გამოსცხადებია თავისის უბირო პირით იმ მეორე ვაჭარს, ვისთანაც ფული ჰქონდა გატანებული, და უთქვამს: ასე და ასე იყო ჩემი საქმე, მავანმა კაცმა ამდენი და ამდენი ფული გამომატანა შენთან, მაგრამ უკაცრავადა ვარ, გზაში დავკარგე, უნდა მაპატიოვო. ის ვაჭარი სინიდისიანი კაცი ყოფილიყო. ეფიქრა-ეფიქრა, აეღო-დაეღო და ბოლოს ასე გადაეწყვიტა: მართალია, ამას ფული არ დაუკარგნია, მაგრამ რა უნდა ვუყო! თუ ვუჩივლო, სად უნდა ვუჩივლო? სპარსეთის მთავრობას ხო კიდევ გაუხარდება ასეთი საქმე. ვინ იცის, რა უნდა ილაპარაკონ ჩვენზედ! ჯერ ისევ

სახელი ჭვავს გატეხილი, ჯერ ისრეც თვალში არავის ვუხივართ და მაშინ ხომ სულ თავები მოგვეჭრება. რომ სასულიერო პირი მაინც არა ყოფილიყო, კიდევ ჯანი გაჰვარდნოდა და აბა ეხლა რაღა გამეწყობაო. და გაენებებინა თავი. ხოლო იმ სასულიერო პირისთვის ასე ეთქვა პასუხად: წადი, წადი! დამეკარგე თვალთავან, შე ნამუს გაწყვეტილო, იუდაე! შე ქრისტეს გამყიდველოვო! და მოეფინა ეს ამბავი მთელს იქაურ სომხობაში.—მაგრამ ეს კიდევ არაფერია.

ერთხელ, თურმე, ესევე სულიერი მამა მეუღლითა და ასულითა თავისითა წასულა გასასერიებლად ჯუღღის სასაფლაოსაკენ. როდესაც უკან დაბრუნებულან და შინ მოდენილან, შეჰხვედრიათ იქვე, სასაფლაოს პირში ერთი მარჯვე სპარსელი ბიჭი. დაუნახავს პირ-ახლილი ლამაზი ახალგაზდა ქალი ამ სპარსელს, დაუფლია ხელი და გაუქანებია. მერე, იკითხავთ თქვენ: რა ჰქმნეს ამ დროს იმისმა მშობლებმა, მამამა და დედამ? ეცნენ თუ არა გაასპიტებულნი იმ სპარსელს ყანყრატოში და გამოჰლადრეს თუ არა ფრჩხილებით ყელი. შეაკვდნენ თუ შემოიკლეს ის სპარსელი? არც ერთი, არც მეორე, არც მესამე. ყველა პირუტყვისა აქვს მშობლური ჯიგარი და მათ კი, თურმე, არა. წამოსულან ესენი ცოტა მოშორებით, ჩამომსხდარან იქვე ერთი საფლავის ქვაზედ და რამდენიც შემოსმიათ გოდება და ბრძოლა თავმოყვარე ახალგაზდა ქალისა, უტყაპუნებიათ მათ მუხლებში ხელები და „აფსუს, აფსუს“ უძახნიათ. სპარსელს, რასაკვირველია, შეუსრულებია თავისი პირუტყვული გულის წადილი, მშობლების თვალ-წინ აუყრია მათის ქალისთვის ნამუსი და მერე თვითვე უშიშრად ჩაუბარებია დედამამისათვის მათი ქალი, როგორც კანონიერ სიძეს.

ეხლა მე თქვენა გკითხავთ: არის აქ კაცობრიული რაიმე გრძნობა? თუ თქვენ ეს ამბავი საარაკოდ მიგაჩნიათ? დამერწმუნეთ, ეს ნამდვილი და უტყუარია, ასე ამბობს მთელი ჯულფა, ასე მოუთხრობენ იქ დიდი და პატარა, კაცი და ქალი, ერი და ბერი.

ჩვენ ვამბობდით აქამდე სულ ჯულფაზედ, მაგრამ სხვაა სხვა ადგილის სომხობა. ეს არ ითქმის ფერეიდანის სომხობა-

ზედ, ეს არ ითქმის თეირანისა და სხვა ადგილების სომეხ ხალხ-ზედ. თეირანში სულ სამასი კომლი არ იქმნება სომხობა, მაგრამ, როდესაც შეხვალ ამ ასი-ათას მცხოვრებიან ქალაქში, უთუოდ თვალში გეცემა სომეხიც. სომეხი აქ სჩანს, სომეხი აქ ყველგან, ყველა საქმეშია გარეული: არის სომეხი დიდი მოხელე, არის სომეხი დიდი ვაჭარი, არის სომეხი კაი ინტელიგენტი, არის სომეხი კაი ხელოსანი და სხვა. ჯერ რაშტშიაც რომ შევიდეს კაცი, სცნობს იმავე წამს, რომ აქ სომეხებიცა მოსახლობენო, თუმცა სულ სამოცი კომლი რომ იყოს, ისიც დიდი საქმეა; და ეს სამოცი კომლი მეტად სჩანს რაშტში, ვიდრე 500 კომლი ისპაანში. და რისაგან არის ეს? იმისაგან, რომ ჯულფის სომეხი გულ-ხელ დაკრეფილი ზის და შეჰყურებს ცას,—აცა, ციდან ჩამოვარდებაო! ჯულფასა ჰყავს სულ ოთხი-ხუთი, ესრედ წოდებული, ინტელიგენტი და ისიც ისეთი, რომ რაშტის ყველა უბრალო ვაჭარი, იმათზედ მეტი მოსმენილია.

თეირანის სომხობას არა უჭირს-რა.—ჰყავთ კაი ინტელიგენტები, რომელნიც დღე-მუდამ ფიქრობენ სომეხთა საზოგადო საქმეების ავ-კარგიანობაზედ. მე ვიცნობ დღესაც იქ ერთ ახალგაზდა ყმაწვილს, რომელსაც სულ რვა თუმანი აქვს თვეში ჯამაგირი და იქიდან ოთხ თუმანს ყოველ თვე ჰგზავნის სომეხთა საზოგადო საქმეების საქიროებებზედ. მას ერთი და ერთი წესად დაუდგია და რაც ის სამსახურშია, ნახევარს თავისის ჯამაგირისჰს სულ ესე თვე და თვე უგზავნის, თურმე, ერთ საზოგადო დაწესებულებას საზოგადო საქმეებზედ მოსახმარებლად. აი ამასა: ჰქვიან საქმე! ჰყავთ ისეთი ინტელიგენტებიც, რომელნიც ლიტერატურულ საქმეებს ადგანან და ერთს მათგანს შექსპირის დრამებიც გადაუთარგმნია და, როგორც დამარწმუნეს, უფრო მეტის ხელოვნობითა და უკეთესის ენით მოუხერხებია, ვიდრე ტფილისის სომეხთაგან არის იგი ნათარგმნი. ჰყავთ აგრედვე, როგორცა ესთქვით, მოხელენი, რომელთაც კაი თვალსაჩინი ადგილები უჭირავთ სპარსეთის სამსახურებში. აქეთ პატარა სტამბა, პატარა გაზეთი, „რაფის კლუბი“ (სამკითხველოა) და სხვა.

აქვთ აგრედვე ჯულფაშიაც პატარა სტამბა, რომელიც, ვგონებ, ეპისკოპოსს გაუმართავს, და „რაფის კლუბიც“. ერთხელ, ჩემს იქ მყოფობაში შეიკრიბნენ ამავე კლუბის საქმეებზედ და, როდესაც წევრები უნდა ამოეჩჩიათ, ხმის მოკრება ვერ მოახერხეს, ორი საათი დაიტანჯნენ და სულ კი 16 კაცი იყო იქ შეკრებილი.

ვთქვით, თეირანის გაზეთი, „შავილიც“ რალაც სამასხარო მოვლენაა, მაგრამ რაც არის—ხო არის, ისიც კარგია. მაინც ცოტაოდნად ავწერთ ამ გაზეთს, რომ დაახლოებითი წარმოდგენა ჰქონდეს მკითხველს საზოგადოდ სპარსეთის ცხოვრებაზედ.

ეს არის ერთი ფურცელი საწერი ქალაქის ფორმატიცა. გამოდის კვირაში ერთხელ და ღმერთმა უწყის, რითი ავსებენ—რითი არა. რედაქტორი სრულიად განუფითარებელი კაცია და მისმა კორესპონდენტებმა ანა-ბანა არ იციან, კალმის ქვერა არ იციან. ნუ გეგონებათ, რომ მე ამას გაზვიადებით ვამბობდე. მე ვიცნობდი, ჩემს ისპაანში მყოფობის დროს, ერთ იმის კორესპონდენტს და, როგორც ის თვითონ მარწმუნებდა, ამ კორესპონდენტობისათვის მოგზაურობდა ქალაქიდან ქალაქად, სოფლიდან სოფლად.

ერთხელ შემოვიდა ჩემთან სახლში და მთხოვა: მცირეს ხნით შენი მაგიდა დამითმე, კალამი და ქალაქი მიბოძე, ერთი კორესპონდენცია უნდა გამოვჭიმო „შავილი“-სათვისაო. მეც მივართვი ექვსი თაბახი ფოშტის ქალაქი, რამდენიმე კალამი და მოვეუცალე მაგიდა. დაჯდა. ფიქრობს, სწერს, ჰშლის; სწერს—ასწორებს, სწერს—ჰშლის. დაწერა ოფლითა და მწუხარებით ერთი გვერდი პატარა ფოშტის ქალაქისა. დაიწყა ახლა გადაწერა და მოჰყვა კვალად წერასა და შლას, წერასა და სწორებას დაუსრულებლად. მორჩა, როგორც იქმნა, გადაწერას და ისევ შავი გამოუვიდა. მაგრამ მით მაინც გული არ აიცრუა, მოჰყვა ხელახლად გადაწერას: სწერდა და ფხეკდა დანის წვერიო ღორის ქალმანივითა. არ იქმნა—და, ვერ მოახერხა მისი თვითრად გადაწერა. მორჩა ბოლოს, როგორც იქმნა. წაუკითხა

ერთ ჩემს მეგობარს. იმან რამდენიმე ადგილი გაუსწორა და ამან კვლავ მორთო შლა და წერა, გადაწერ-გადმოწერვა. სრული რვა საათი მოუნდა; ექვსი თაბახი ქალაღი წაახდინა და ხუთი კალამი. სულ კი რა დასწერა,—სრული ცამეტი სტრიქონიანი ანბავი და რა ამბავი?—„მოგვივიდა ჯულფაში ახალი ვართაპეტი. ვართაპეტი კაი კაცია, ეპისკოპოსს სჯობია. ეპისკოპოსი ბევრსა სჭამს და ჰსვამს, ბევრს იძინებს. ეპისკოპოსს ჩხუბი უყვარს. ვართაპეტი მხიარული კაცია, ამ დღით სულა ზის და მღერის. გეგონება, სხვა არაფერსა ფიქრობსო;—მოქიკვიკე ჩიტივით არის. ჩვენ ვართაპეტი ძალიან მოგვწონს, ეპისკოპოსი აღარ გვინდა. ეპისკოპოსი და ვართაპეტი ყოველდღე ჩხუბობენ“.

ეხლა რა უნდა გამოიყენოს აქედან რედაქტორმა? მაგრამ, ხომ მოგეხსენებათ, მეკუჭრქლეს საითაც უნდა, ყურს იქითკენ უზამს ქოთანსაო და მართლაც, ხშირად გადმოუთარგმნიათ ხოლმე ჩემთვის ჩემს ამხანაგებს ამის მაგვარი შინაარსიანი წერილები „შავილისა“.

„შავილს“ საზოგადოდ ძალიან არ უყვარს სომეხთა იერარხია და დიდის სიამოვნებით აძლევს ადგილს ყოველივე ამგვარ შენიშენას, თუნდ რომ სულ მტკნარ სისულელეს წარმოადგენდეს, იგი ამ დღით „ქვა-ქვაზედ“ ურახუნებს; სულ იმას გაიძახის, რომ არ გვინდა „შავთავიანიო“,—არ გვინდა ვართაპეტი, არ გვინდა ეპისკოპოსი, არ გვინდა პატრიარქ-ქათალიკოსნიო, და ისე წარმოუდგენია, რომ იგი (რედაქტორი) თავისის „შავილი“-თურთ შეადგენენ სამყაროს სომხეთისას და, მაშასადამე, ყოველი სომეხი უნდა ესწრაფებოდეს და ეწაფებოდეს მხოლოდ ამ ერთად-ერთ, სომხეთის განახლებისათვის, უკუდავების წყაროსა და უებარ მალამოსაო. მე კი რომ მკითხოს ვინმე, ათასს ამისთანა „შავილს“ თავისის რედაქტორითა და თანამშრომლებით ვანაცვალეღბდი სულ მთლად ერთ რიგიან „შავ-თავას“. არ ვიტყვი, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდათ სომხის ერისათვის მის შავ-თავიანებს ამ 1600 წლის განმავლობაში, რადგან ჩვენ ამისათვის არც დრო გვაქვს და არც ადგილი; მოვაგონებთ მხოლოდ იმას, რომ ჯერაც, ეხლაც, ამ

სათშიაც ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს სომხის ერისათვის მათს განსაკუთრებულ სარწმუნოებას და ვინც მაგრე ქოქოლის მიყრით წამოპროშავს მაგისტანა რასმე, ის მით ქვეყნის წინაშე აღიარებს მხოლოდ თავის საკუთარ განუვითარებლობას და წინდაუხედაობას. რომ შორს არ წავიდეთ, დავეუსახელებთ იმ გვარ ვაჟბატონებს დღეს, ამ გამწვავებულ წამებში თუნდა მხოლოდ მარტო სტამბოლის თავ-შავიანს და ვთხოვთ ღრმად ჩაუფიქრდნენ მის მოქმედებას.

ეს გაზეთი, რასაკვირველია, ვერ აკმაყოფილებს თეირანელი სომხების მოთხოვნილებას და უკვე შემდგარნი იყვნენ ახალი გამოცემის დასაარსებლად. ეს ახალი გამოცემა უნდა დაეწყოს წარსული წლის პირველ მარტიმობისთვიდან, ხოლო პირველი იანვრიდან 1896 წლისა უნდა ებეჭდათ ყოველ კვირა „არაბგანკის“ ფორმატით. სახელად უნდა რქმეოდა „ასტლ არაველან“ (აღმოსავლეთის ვარსკვლავი). რედაქტორად დანიშნული იყო ახალგაზდა ყმაწვილი, არსენ მარქარიანი, შვილი ალა-მიქაელისა და გამომცემლად მთელი ამხანაგობა, რომელიც შესდგებოდა 30 კაცისაგან. ამ ამხანაგობას მზად ჰქონდა უკვე სტამბა (დაზგა), მიეღო მადერისაგან ტფილისით გაწერილი ახალი ასოება. სრული იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ეს „აღმოსავლეთის ვარსკვლავი“, თუ მართლა განახორციელეს მის დამწყობა, ჩქარა დაიმსახურებს თეირანის საზოგადოების ყურადღებას და აღვირს ამოსდებს „შავილის“ რედაქციას უწმაწურ აბდა-უბდას.

ერთი ძლიერ სანაქებო ხასიათი სჭირს სხვათა შორის სომეხ ხალხს. ჰგრძნობს იგი კარგად თავის აწინდელ მდგომარეობას და სრული თავისი მომავალი დანდობილი აქვს თავის ახალთაობაზედ. ამისათვის არა ჰზოგავს თვით არავეითარ ღონისძიებას, რომ ბედნიერ ჰყოს თავისი მომავალი თაობა და მისცეს ხელთ ყოველთა საიმედო იარაღი თვით-არსებობისათვის საბრძოლველად. სადაც კი 10 და 20 კომლი სომეხი მოიპოვება, იქ უსათუოდ აშენებულია საყდარი და საყდართანაც დაარსებულია სკოლა. აბა რა სათქმელია ქ. ანზალიის სომხო-

ბა; რომ იყოს, სულ 20 კომლი სომხობა ძლივს იქნება, მაგრამ, როდესაც თეირანიდან უკანა ვბრუნდებოდი და ანზალიაში რომ გემში ჩავსხედით, ამოვიდა ჩემთან ერთი ახალგაზდა სომეხი, მომამწოდა ხელში დავთარი და მთხოვა: ანზალიაში სკოლა უნდა დავაარსოთ და შემოსწირეთ რამეო. მე ძალიან მოვუწონე, ვაქე მათი მოქმედება და ხელიც მოვუწერე.

დღეს სპარსეთი ძალიან უკან ჩამორჩომილი ქვეყანაა, მაგრამ აქაც სომხები თავისას არ იშლიან. ესმით ჩინებულად მაღალი მნიშვნელობა სწავლა-განათლებისა და, როგორც ბუზი თაფლს, ისე ეტანებიან. თუმცა, სისწოროთ რომ თქვას კაცმა, ეს სპარსეთის სომხების შნოს არ მიეწერება. იგინი ბედნიერ არიან იმითი, რომ, თუ თვით უკან ჩამორჩომილ ქვეყანაში სცხოვრობენ და თავისთავად ვერ შეუგნიათ განათლების ღირსება, მათ ამ შემთხვევაში ჰშველიან თავის მოძმენი, რომელნიც უკეთეს პირობებში არიან ამ ხრივ ჩაყენებულნი. ასე მაგალითად: თეირანის პირველი სკოლა სომეხთათვის დაარსებულ იქმნა, რამოდენადაც მე ვიცი, ერთი უბრალო ოსმალელი სომხის ნიერ, რომელმაც თავის მიუსყიდველი და თავგანწირული შრომით დიდი სახელი და სიყვარული დაიმსხუტა თეირანელ სომეხთა შორის. ეს იყო ალა-მიქაელ მარქარიანი, რომლის მომხრეთა და ნაშეგირდალებმა იმოდენად წინ წასწიეს ეს, მის მიერ დადგენილი საქმე, რომ შარშან თეირანში ერთი სხვა განყოფილება გახსნეს ამ სკოლისა. ვგონებ, ინდოელი სომხის თაოსნობითა და შესაწირავით არის დაარსებული აგრედვე პირველი დედათა სასწავლებელი სომხებისათვის ისპაანში (ჯულფაში). არ მიეწერებათ აგრედვე ადგილობრივ სომხებს დაარსება თვით უდიდესი ვაჭების სასწავლებლისა იქვე, ისპაანში, თუ საქმეს კარგა ჩავუკვირდებით, ეს სასწავლებელი დაარსებულია სხვა-და-სხვა ეპისკოპოსთა მეცადინეობით, რომელნიც თითქმის პირალებით სულ ან ოსმალეთიდან იყვნენ და ანუ კავკასიიდან. თვით მისი გამაჰშვენიერებელი და მკვდრეთით აღმადგენელი სულ უკანასკნელად იყო ტფილისელი არხიეპისკოპოსი ისაია. არა თუ სასწავლებლები, ვანქს რომ უწყვეტელ

წყაროდ დღემდე კიდევ ინდოეთი არა ჰქონდეს, თავს ვერ დაიკერდა. მაგრამ მიზეზი ეს არის თუ ის, ჩვენი საგნისათვის სულ ერთია: დღეს სომხობა სპარსეთისა ისევე ესწრაფის სწავლას, როგორც სომხობა კავკასიისა. ავსილია სომხის შეილებით სომეხთა სასწავლებლები; სპარსობს რიცხვით სომეხთა მოსწავლე თეირანის მისიონერების სასწავლებლებში; საკმარისად მოიპოვებიან თვით შაჰის მადრასეშიაც. დაუმატეთ ახლა ამას, რამოდონა ხალხი მიდის ამათაგან სასწავლებლად ინდოეთს, ევროპაში და რუსეთში და დამერწმუნებით, რომ დღეს ამ მხრივ ისინი სხვა თავის მოძმეთ არ ჩამოურჩებიან.

ვადრე სრულიად დავაბოლოვებდეთ ჩვენს ლაპარაკს სპარსეთის სომხობის შესახებ, მე მინდა ერთი ისტორიული ამბავი ჯულფისა ვაუწყო მკითხველებს.

ისპაანში მყოფობის დროს გავიცან ერთი შუა ხნის სპარსელი მაჰმად-ჯაფარ-ხანი და ძმა მისი მოხუცებული და დიდად დამსახურებული გენერალი სპარსეთის სამსახურისა. ეს ძმები არიან შვილი-შვილები ერთი დიდი კაცისა, რომელიც სადრაზამად (კანცლერად) ყოფილა მეფე მამად-შაჰის დროს.

ამ მამად-შაჰს, მამას დღევანდელი ნასრედინ-შაჰისას, ჰყოლოდა თავის ჰარამხანაში ერთი მოსამსახურე გოგო. ამ გოგოს ერთხელ ორი პარკი ოქრო მოუპარავს შაჰისათვის და იქავ, სახლის სხვენში დაემალნა. ამ სახლში მუშაობდა, თურმე, იმ დროს ორი მეშუშე სომეხი, ესენი იმ მუშაობის დროს ისე, მოულოდნელად წასწყდომოდნენ იმ ოქროებს, თუ როგორა ყოფილიყო — ეპოვნათ, დაველოთ ხელი, წაელოთ და საიღუმლოდ თავის ვენახებში დაემარხათ. შეეტყო ფულის დაკარგვის ამბავი მამად-შაჰს და ებრძანებინა: სადაც კი აღმოჩნდეს ის ოქროები, მთელი იმ არემარის ხალხი დაეღიტეთ, სულ ტყვიით დახვრიტევითო.

ბევრის ძებნისა და ძიების შემდეგ, გვეგოთ, რომ ოქროების მოპარავი ის მოსამსახურე გოგო ყოფილიყო. შევბყრათ დაუყოვნებლივ და საშინელის ჯაჯა-წამებით მოეკლათ, მაგრამ მით მაინც ვერა აღმოჩინათ-რა, რადგან თვით გოგოსაც არა

სკრდნოდა, ვის მოეპარა მისთვის სხვენში დამალული ნაპარაკი და ანუ სად წაეღოთ—სად არა.

გასულა ამის შემდეგ რამოდენიმე ხანი, ხმა სრულიად მიწყნარებულიყო.

ერთხელ ერთი იმ მეშუშეთაგანი კარგა ლაზათიანად გამომთვრალიყო და შექეიფიანებულს სიმთვრალეში წამოეროხნა: „შენ ეი! რატო ესე მიყურებ! მიცნობ მე ვინა ვარ? თუ მინდა მთელ ისპაანს სულ ოქროთი შევისყიდო“. ამ სიტყვებზედ ბევრს ყურები ეცქვიტნა. ბოლოს ამ ხმას თვით მამად-შაჰამდისინაც მიეღწია. შეებცრა მამად-შაჰს ეს ორივე მეშუშე თავისის ნათესავებით და წამებით ამოეწყვიტნა. მაგრამ ვერცა-რას ამ ჯერად გამხდარიყო: ფული ვერას გზით ვერ ამოეჩინა. მაშინ გაეყენებინა მას ჯარები ჯულფაში, რადგან ის მეშუშე სომხები იქაურები ყოფილიყვნენ, და ებრძანებინა: წადით და ამ საათში მთელ ჯულფას მუსრი გაავლეთ, სულ ღიდიან-პატარიანად გაელიტეთო.

ეს ამბავი შეეტყო იმ სადრაზამს, ჰხლებოდა იმავ წამს მამად-შაჰს და მოეხსენებინა: „ღიდებულო მეფე! რად ინებებ მთელი ხალხის გაწყვეტას? ერთ ხალხში რომ ორიოდ ავი სული გამოერიოს, დანარჩენებისა რა ბრალია, სხვებს რად უნდა გადაჰხდეთ მათი დანაშაულიო?“

— მე წინაღვე გავეც ეგ ბრძანება და სიტყვა მეფისა არ დაირღვევაო,—უპასუხნია მამად-შაჰს.

— მაშ თუ ესეაო,—მოეხსენებინა კვლავ სადრაზამს,—ნება მიბოძე გამოვისყიდო იმათი სისხლი და დანაკარგი მე გიზღათო. და ამის თქმისათნავე ამოეღო ოც და ხუთი ათასი თუმანი და მიერთმია მეფისათვის. მაშინ მამად-შაჰსაც მიეცა სადრაზამისათვის ახალი ბრძანება და ეთქვა:

— აჰა, აი ჩემი ბრძანება! ჯარები უკან დააბრუნებინე და ეგ ფულიც ხაზინაში წარადგინეო.

გახარებულ სადრაზამს ეფრინა იმავე წამს კაცები და ჯარები ნახევარ გზიდან ისევ უკან დაებრუნებინა.

შეყრილიყო, რასაკვირველია, მთელი სომხობა, ჰხლებოდა თავის სიკვდილიდან დამხსნელ სადრაზამს, მიერთმია მთელის ჯუღის მცხოვრებთა სახელით ბარათი, რომ ეგ ფული ჩვენი გადასახადიაო; და ნიშნად მადლობისა, იმის ფეხით ზვარად შეწირვა სდომნებოდათ ძროხისა. სადრაზამს ორივეზედ უარი განეცხადებინა, მაგრამ ესენი არ მოჰშვებოდნენ, — ხელწერილი ჩაებარებინათ და ყასაბს კიდევ რომ ძროხა წამოეკცია, შეეძახნა სადრაზამისათვის: „შენ ოც და ათი ათასი სომეხი დაიხსენ სიკვდილიდან და ჩვენ ერთი ძროხა გერუნდა გამოვიმეტოთო!“ — და გამოესო ძროხისთვის ყელში ხანჯალი.

ბოლოს, როდესაც სადრაზამი მძიმე ავადმყოფი შექმნილიყო და სიკვდილის მიახლოება ეგრძნო, დაებარებინა სომხის მღვდლები და ეთქვა: „მე თუ ერთი რამ საქმე ჩაეიდინე, ეს მე ჩემი სულისათვის ვქმენ. არ მინდა აქ დარჩეს ეგ ბარათები, ვაჰ თუ ჩემი შვილები წამოგედავენ. წაიღეთ, შვილო; ღმერთმა მშვიდობაში და სიკეთეში მოგახმაროთო“.

ფერეიდანი ანუ ქართველთა მოსახლობა სპარსეთში

დაბრკოლებანი ისპანიდან გამგზავრებაში.—მანძილი და სადგურები ფერეიდანამდე.—ერთი დარვიშის ამბავი.—შიში გზაში და აბუჩი თანამგზავრი.—ნიაველარი დომენეის ახლო და სოფ. დომენეი.—პირველი შეყრა ქართველებისა.—ტაშკესანაში, ქართველების სოფელში (გულის-გაფუტება; ჩემი მასპინძლები; ხალხში საუბარი; სახლის აღწერა).—წასვლა მარტყოფს.—დედაკაცები სოფლის მისაველში.—სოფელში.—„ნაჰაიები“ (მარა ანუ თემი) ფერეიდანისა.—საზოგადო მიმოხილვა.—ქართველთა სოფლები ამ „ნაჰაიში“.—აზრი ათამ ონიკაშვილისა ბ-ნი ზ. ჭიქინაძის წიგნაკით.—რიცხვი იქაური ქართველობისა.—საქმიანობა ქართველთა (საქონლის მოშენება; ბაღოსნობა; ხვნა-თესვა).—ტიპი, ტანის მოყვანილობა და სილამაზე.—მათი სიღარიბე და მისი მიზეზები.—მამულების დახსნა ხაზინიდან.—სახლის აშენება.—ურმის ხმარება.—ქალის გათხოვება.—მათი გვარები.—ქრისტიანობიდან შერჩენილი ორი ჩვეულობა.—სპარსეთის ზედგავლენა: სარწმუნოება, სახელები, ჩაცმა-დახურვა, ჭამა-სმა...—უმთავრესი ნიშნები მათის ქართველობისა: ენა, თვით-ცნობიერება (самосознание), ტიპი და ზნე.—ძველი რამ ნაშთი და მათი უნდობლობა.—მათი სიხარული ჩემი ნახვის გამო და ჩემი განზრახვების შეცვლა.—სომეხთ მეთისტორიე, არაქელ არხიმანდრიტის აზრი მათს გადასახლებაზედ.—მათი ხსოვნა მათ პირველ ხანობის ქრისტიანობაზედ.—ნამდვილი მიზეზი მათი ფერეიდანში დასახლებისა.—თქმულება.

აპრილის დამდეგს ზამთრის სუნი აღარსად იყო, თითქმის ზაფხულის სიცხეები ჩამოვარდა. მეც ნელნელა შევუდექე წასვლის ფიქრს, მაგრამ ახლა სხვა დამაბრკოლებელი მიზეზი გამომივარდა: ხმა დაყარეს, რომ ფერეიდანის გზებზედ საშინელი მკობრობა სუფევს, მდიდარს თუ ღარიბს, დიდს თუ პატარას, ყველასა სცარცვავენო. მიზეზად სხვა-და-სხვა რასმე ასახელებ-

დნენ; ამბობდნენ, ვითომ, ზილი სულთანს ეთქვა, რომ რაც იქით მხარეებში ავკაცობა ხდება სულ ბახტიარების ბრალიაო. ბახტიარებს ეს სწყენოდათ და შემოეთვალათ: ზილი სულთანი თითონა სკარცვავს ხალხს და მერე ჩვენ გვაბრალებს, რომ თავისი თავი წმინდად გამოიყვანოს და ბახტიარების სახელი გატეხოსო. და მაშ თუ ასეა დღეის შემდეგ ჩვენ მართლა ასე მოვიქცევით და, ენახოთ აბა ერთი, ზილი სულთანი რას იზამსო.

სხვანი ამბობდნენ, რომ ვითომ ერთ ვილაც „ჰოქემს“ (გამგებელს) დიდი ხარჯი წაურთმევია რამდენიმე სოფლისათვის, ისინი აჯანყებულან და გზებში აღარავის ატარებენო. რომელი მათგანი იყო მართალი და რომელი ტყუილი, ეს სულ ერთი იყო, —საქმე ის იყო, რომ იმ გზაში მეკობრენი თარეშობდნენ და ხალხში შიშის ზარი ტრიალებდა. ჩვენც, რა გაგვეწყობოდა, უნდა ცოტაოდენი ჩამოგვეცადნა, ვიდრე ეს ხმები მიწყნარდებოდა.

გავიდა თითქმის სამი კვირა, ხმები ისევ ისე დადიოდა. მე გული აღარ მიდგებოდა და გადავწყვიტე უსათუოდ წასვლა. გავურიგდით ჩავლადარს, ჩავაბარეთ ნახევარი ქირა წინაღვე და მეორე-მესამე დღეს ვაპირობდით გამგზავრებას. ჩემთან უნდა წამოსულიყო ჩემი მეგობარი, ისპანელი ყმაწვილი კაცი, რომელიც მეუბნებოდა, რომ ვიდრე მე შენ თეირანში მშვიდობით არ მიგაბრუნო, არ მოგშორდებიო.

ჩემდა საუბედუროდ, ახლა ამას გამოუჩნდა სხვა-და-სხვა მიზეზები: დეეცალა სახლი და უნდა ახალი მდგმური ეშოვნა, რომ იმის დაბრუნებამდე სახლი ცარიელი არ დარჩომილიყო. მოუკვდა ამასთანავე ერთი დამწვარი შორეული მოვალე და თუ იმისთვის საქმე არ გეთავებინა, ვიჯრე აქ იყო, იმის წასვლის შემდეგ, დაჰკრავდა ისიც ფეხს და ისევ შორს სადმე გადაიკარგებოდა.

ამ საქმეების ცდაში გავიდა კიდევ თითქმის ერთი იმდენი ხანი. ჩავლადარებს მეტი ცდა აღარ უნდოდათ; თანაც ყურთ

მოეკრათ, რომ ეს გზა საშიშიაო და უნდოდათ როგორმე თავი დეველწიათ ამ სახიფათო მგზავრობიდან. მაშინ მე გამოვუცხადე ჩემს ამხანაგს, რომ, არა უშავს-რა, შენ აქ დარჩი, დაამთავრე შენი საქმეები და მე წავალ-მეთქი. იმას არ უნდოდა ჩემი მარტო გასტუმრება, მაგრამ საქმეების ესე აწეწილ-დაწეწილად დატოვებაც ეძნელებოდა და რადგან ჩავლადრებიც აღარ იცდიდნენ და მიზებს ეძებდნენ სიტყვიდან გადაბრუნებისას, მითხრა: კარგი, წადი და იცოდე, სანამ შენ ფერეიდანს შემოივლი, მე ვეცდები საქმეები გავათავო და ყუმში დაგხვდეთ.

ვისაც შეეტყო, რომ ეხლა კი ნამდვილად მივდიოდი, მოდიოდნენ და მეუბნებოდნენ: ნუ წაბრძანდები, დიდი არეულობაა, მოითმინე აქ რამდენიმე ხანი: დაწყნარდეს ყველაფერი და მერე წადითო. ესრევე მეუბნებოდნენ იმ ჩემი მეგობრის დედა, ცოლი და ნათესაობა. ერთი სიტყვით, იმდენი მითხრეს ამისთანა რამ, რომ მეც ძალიან ექვეში შემიყვანეს და რაღაც გამბედაობა დამაკლდა, თუმცა წასვლას კი ვერ დავიშლიდი. მაშინ მივწერე წერილი ერთს ჩემს მეგობარ სპარსელს, ლაშქარნევის ბაშს, რომელიც წინად ჩემს უთხოვნელად თვითონვე იყო დაპირებული, რომ გზაში წერილები ეგზავნა და, ვინცობაა, არავისაგან არა დამშავებოდა-რა. იმის პასუხად იმას შემოეთვალა, რომ მოითმინე ორიოდ დღე, ხვალ ზევით მე-თქვენთან უნდა მოვიდე, საქმეცა მაქვს და ჯერ ხომ არც გამოგთხოვებივარ, რა მიგაჩქარებსო, მაგრამ მე, საუბედუროდ, დაცდა აღარ შემეძლო, თავად ისეც მომიცდა ერთი დღე იმათის დღესასწაული ყურბანის გამო.

სწორედ ამ დროს მოვიდა ჩემთან ერთი მოხუცებული ბლალოჩინი და შემდეგი საუბარი გამიმართა.— „მე, ჩემო საყვარელო შვილო, დღევანდლამდე არ ვიცოდი, თუ შენ ფერეიდანის ქართველობაში აპირობდი წასვლას. მე ნავალი და გამოცდილი კაცი ვარ და თუ მცოდნოდა ეგ ამბავი, ბევრს გამოსადეგ რჩევას მოგცემდი. ეხლა კი ამას გეტყვი, რომ ერთდღე, რაც შეიძლებოდა იმ ხალხსა. ისინი საშინელი საზიზღარი ფა-

ნატკოსები ირიან, შეუძლიანთ შენც გაგამაჰმადიანონ. აი ამ რამდენიმე წლის წინად ერთი ჩვენი ღვთისმეტყველი მისწულიყო იმათში და იმათ ძალად გვემაჰმადიანებინათ. ეგ საქმე, რაც შენ გიფიქრია, სრულებით კჳაში მოსასვლელი არ არის. მე თქვენ დიდი ხანია გიცნობთ, დიდი პატივისმცემელი ვარ თქვენი, თქვენთვის ძალიან გული შემტკივა და იმისათვის მოგახსენებთ. თუ სულაც არ წაბრძანდებით უკეთესია და თუ არ დაგიშლიათ, მაშინ თქვენ ბინა უსათუოდ სომხების სოფლებში უნდა იქონიოთ და როცა იმათ სოფლებში მისდიოდეთ, სულ ერთი-ორი საათით შეიარეთ ხოლმე. თანაც თან რამდენიმე სომეხი წაიყვანეთ და ისე იარეთ. მე მიკვირს, ამ თქვენს მეგობარს რატომ არ გაუფრთხილებინართო“. მე მოვახსენე, რომ დიდად მადლობელი ვახლავართ, რომ ჩემის გულისათვის შეწყუბება მიგილიათ და განგებ მაგისთვის გარჯილხართ; ძალიან ზედ მოსწრებული იყო ეგ თქვენი დარიგება, დამერწმუნეთ, რომ არც ერთს სიტყვას მაგ თქვენის მამაშვილურის რჩევისას მიწაზედ არ დავუშვებ და ისე შევასრულებ, როგორც სახარების სიტყვებსამეთქი.

ახირებული რჩევა იყო. იცის თვით იმ წმინდა მამამ, რომ ეს ხუთი თვეა აქა ვცხოვრობ და იმათთან კავშირს, არა თუ არა ვწყვეტავ, დღითი-ღღე უფრო ვამტკიცებ; იცის, რომ მე განგებ ამ განზრახვითა ვარ აქ ორი ათას ვერსზე წამოსული და მხოლოდ ამისთვის ვიტან ყოველ გვარ გაჭირვებასა და მწუხარებას; იცის, რომ როგორც მე, ისევე ისინი ერთმანეთის ნახვით ყოველთვის ცათა ფრენას ვეკიდებით,—და მაინც მეუბნება: არ ვიცოდი თუ მაგ საქმეს ეპირებოდითო... მოერიდე, იმათთან ნურავითარ კავშირს ნუ იქონიებო.

გაბრუნება იყო იმისი და შემომეხვივნენ აქეთ-იქიდან ჩემი ამხანაგები და მეკითხებოდნენ, რას გეუბნებოდითო. მეც სიცილით ვუამბე იმის ნალაპარაკევი და უნდა ეყურებინა კაცს, რა ხარხარი და მასხარაობა გამართეს. ეტყობა, საზოგადოდ, რომ ჯულფაში ეს ტერტერა არავის უყვარს, მე ეს წინადაც ბევრ-

ჯელ გამეგონა, მაგრამ მიზეზები კი არ გამომეკითხნა და, რასაკვირველია, არც თუ საკირო იყო.

აქედან ფერეიდანამდე გასავლელი გეკონდა შემდეგი სადგურები: ნეჯეფ აბადი—5 ეჯი, თიირანი—4 ეჯი, ყალანაზერ—7 ეჯი, დომენეი—5 ეჯი, დომბეჟამარ ანუ თოლერი, ქართველების სოფელი—4 ეჯი; სულ—25 ეჯი ანუ 175 ვერსა.

პირველი სადგური იყო ნეჯეფ აბადი. ნეჯეფ აბადი კი დიდი სოფელია მრავალის დუქან-ბაზრით და, უფრო სამართლიანი იქნებოდა, რომ მისთვის დაბა ეწოდებინათ. ჩამოვხდით აქ ქარვასლაში, რომელიც საშინელი ძველი და მინგრეულ-მონგრეული იყო. შემოვიდა ჩემთან მცირე ხანს უკან ერთი დარვიში და მოწყალება მთხოვა: ოთხნი ვართ, ტანისამოსი არა გვაქვს, საჭმელი არა გავაჩნია-რა, „წალირები“ ვართ, გვაჩუქე ცოტა რამ, პური ვიყიდოთ და შევნაყრდეთო. მე ვუპასუხე, რომ მე „წალირიცა“ ვარ და „ყარბიცა“-მეთქი. იმან იმ წამსვე ბოდიში მოიხადა, რომ შეგაწყუხეთო და თუ ნებას მიბოძებთ, ერთ ჭიქა ჩაის შემოგთავაზებთო. გმადლობთ, რად ირჯებით-მეთქი, მაგრამ იმან თავისი არ დაიშალა და მცირე ხნის უკან ერთი ჭიქა ჩაი შემომიტანა. ჩაი კარგი იყო, გამოწურული ლიმონის წვენით.*) როდესაც დარვიში შემობრუნდა ჭიქის წასაღებად, ერთბაშად შემომძახა: „საჰაბ, ეგ რა არის? ქუღზედ „როთელი“ (ღრიანკელი) გაზისო და ქუდი ღრიანკელიანად ძირს გადამიგდო.

ერთი უშველვებელი რამ იყო. მე შევშინდი და მექარვასლეს გამოვეცუხადე, რომ აქ აღარ დავდგები-მეთქი. იმანაც მომიშალდებინა ერთი სხვა ოთახი და დამარწმუნა, რომ აქ არა არის-რაო.

სპარსეთში საზოგადოდ დიდძალია ღრიანკელიცა და მორიელიც, არის თეთრი მორიელიც და შავიც. ორივე ძალიან შხამიანები არიან. ყველაზედ მრავალია ნამეტნავ ქალაქ ქაშანში და ამ მხრივ ის ქალაქი მთელს სპარსეთში განთქმულია.

*) მთელს სპარსეთში გამოწურულ ლიმონის წვენსა ხმარობენ ჩაიში.

საღამოთი ვახშამსა ვჭამდი, რომ იგივე დარვიში შემოვიდა ჩემთან. ლუკმა მეჭირა ჩანგლით ხელში და შემომსვლელს დარვიშს შეესტკეროდი. დარვიში შემოვიდა და მეც, ის იყო, ლუკმა უნდა ჩამედო პირში, რომ სწორედ იმ ჩანგლიან ხელზედ შევამჩნიე ერთი იმ, პირველზედ უფრო დიდი ღრიანკელი. ისე საშინლად შევეშინდი, რომ ის ჩანგალი ხო გავრტყორცნე ხელიდან, მაგრამ მოვარტყი ხელი ბოთლს და ბოთლი, სანთელი თუ ჭურჭელი სულ წკრიალ-წკრიალით წავიდა ძირს. მერე აღარც ერთ ოთახში აღარ დავდექ და მთელი ღამე ეზოში „აბამბარის“ თავზედ გავატარე, და აღარც სანთელი ამინთია, რადგან დამარწმუნეს, რომ ყოველი მაგისტანა რამ სანთლის შუქზედ გამოიშლება ხოლმეო.

დარვიშმა არც აქ დამტოვა მარტო, მომიჯდა ახლოს და შემომჩვილა, რომ ეს კი ეხლა „ჭოქიმთან“ ვიყავ, მოწყალეობა ვთხოვე და აი ეს მომცაო და მიჩვენა თანაც ერთი ლუკმა ლავაში, რომელიც დიდის სიფრთხილით ერთ ვეებარა ხელსახოცში გამოეხვივნა. მერე მომიყვა მთლად თავისი თავგადასავალი დი მიამბო შემდეგი.

ის ყოფილა შეძლებული დედ-მამის შვილი ქ. ბაღდადი-დგან. შეურთავს ცოლი, მისცემია შვილები და უფიქრია, მოდი საჩაიეს გავხსნი—ცოლშვილს ამითი დავიჩენო. საჩაიე ერთი წელიწადი უმუშავებია, სულ შიგ ჩაუყრია რაც რამა ჰქონია. მერე ხელი აღარავის გაუმართნია, დაუკრავს ამასაც ფეხი და დარვიშად წასულა. სად არა ყოფილა, რა ქვეყნები არ მოუფლია, მაგრამ ვერას გამხდარა. ბოლოს ისპანისაკენ წამოსულა; თან ჰყოლია სამი კიდევ სხვა ამხანაგი, დარვიშები. შირაზს რომ გამოსცილებიან, დაჰხვედრიათ ხუთი მეკობრე. უთქვამთ ამათ დარვიშებისათვის, რომ მოგვეციოთ თქვენის ნებით, რაც რამ გაბადიათო და ტანისამოსებიც დაიხადეთ, თორე სულ გაგწყვეტათო. ამათ ქადაგება დაუწყდათ: ჩვენ ღვთის ხალხნი ვართ, კარგი არ არის, რომ ჩვენზედ მაგისტანა საქმე მოიმოქმედოთ, ღმერთს ეწყინებაო... ამათ უნახათ, რომ ნებით ვერას გამხდარან და ძალა მოუხმარებიათ.

მაშინ დარვიშებსაც გამოუღიათ ხელი, მაგრამ აბა რას გახდებოდნენ სუსტა დარვიშები ხუთს თავით-ფეხამდე შეიარაღებულ მეკობრესთან. წაურთმევიათ მეკობრეებს, რაც რამე ჰქონათ და დედიშობილა დაუყრიათ. თანაც ჩხუბში და ძიძგილში ზოგისთვის მკლავი გადაუმტვრევიათ, ზოგისთვის თავი გაუჩეხიათ. მოსულან საწყალი დარვიშები ისპანს და გაუწევიათ საჩივლელად პირდაპირ ზილი-სულთანისაკენ. ზილი-სულთანს ყურიც არ გაუბერტყენია ამათ ჩივილზედ და „ერთი პერანგიც კი არ გვაჩუქა ოთხ-ოთხ დატიტვლებულ კაცსაო“, ამბობდა გამწარებული დარვიში. ერთ ამათ ამხანაგს ქალაღის ხელოვნური ყვავილების კეთება სცოდნია. დაჰხმარებთან სხვა ამხანაგებიც. დაუკეთებიათ ბლომად და დაუყიდნიათ ქ. ისპანში. ასე რომ, ფეხსაცმელი, პერანგები და რიდეები უყიდნიათ და წასულან თეირანისკენ. უნდათ ახლა შაჰი ინახულონ და იმას შესჩივლონ თავისი უბედურება.

მორჩა ამ ისტორიას დარვიში და მერე დაუმატა: „გავათავეთ რაცა გვქონდა და დღეს მთელი დღეა პურის ნაწილი არ ჩავგვსვლია პირში. წელან ერთი ჭიქა ჩაი მოგართვით და მეშინოდა, ისე არ იფიქროს, რომ ჩაი მომიტანეს და ფული დამტყუესო. ამისათვის წელანდელს აქათია დავდივარ ამ სოფელში და ვერა ვიშოვე-რა. „ჰოქიმთან“ ვიყავ და იმანაც ამის მეტი არა გაიმეტა-რა. რა ვქმნა, მეძნელება ამისი თქმა თქვენთვის, მაგრამ ხომ მოგეხსენებათ, ამ ოხერმა შიმშილმა სირცხვილიც კი აღარ იცისო და უნდა შენის სულისათვის ერთი რამ გვაჩუქო, რომ პური ვიყიდოთო. მივეცი ერთი „ყრანი“ და ვუთხარ, რომ ჩემთან ნულარ მოხვალ, თორემ ყოველ შენს მოსვლაზედ თითო ღრიანკელი გაჩნდება ხოლმე-მეთქი. გაიცინა, დიდი მაღლობა. გადაიხადა და წავიდა, მაგრამ მთელი ღამე სულ თავზედ დამტრიალებდნენ ოთხივენი, უნდოდათ გესიამოვნებინე და სამსახური რამ გეეწიათ ჩემთვის.

მეორე დღეს გავედით აქედან მე და ჩემი ჩავლადარი. მივედით თიირანში და აქ შემოგვიერთდა ორი ცხენოსანი, შირაზიდან მომავლები და ერთიც სეიედი ერთი პატარა ბიჭით.

სეიფდს მეჯები ჰქონდა დამტვრეული თუ-რა, ფეხით ვერ დადიოდა. აქ, ამათა გვთხოვეს, რომ აქედან მოყოლებული სულ ერთად გავიაროთ, თორე ძალიან საშიშიაო.

გავედით აქედან ყველანი ყალანაზერისაკენ დილის 4 საათზედ; არ გვინდოდა ღამით გვევლო შიშის გამო, თუმცა დღისით მზე სულ ცეცხლს გვიკიდებდა. სამჯერ გადამძვრა პირზედ კანი იმ რამდენიმე დღეში, ისეთი საშინელი მწვავე მზე იყო. გზაში წამოგვეწია ერთი სხვა ცხენოსანი, ფაშატ ცხენზედ იჯდა. აგვათვალ-ჩაგვათვალაიერა და გაჰქუსლა. ჩვენი ცხენები სულ ულაყები იყვნენ და ისე გამოეკიდნენ იმ ჰაკ ცხენს, რომ ძლივს ვიმარებდით. იმ საწყალმა სეიფდმა აკი ვეღარ შეიმარა თავისი ცხენი და გადმოგვივარდა. ცხენი გაიქცა. სეიფდი, თავად სულ დამტვრეული იყო ისეც, და ეხლა ძლივს მოვასულიერეთ. ახლა ცხენსა ვდიეთ და სანამ დავიჭერდით, კარგა დრო დაგვეკარგა. ამ დროს შეგვხვდა ერთი დარვიში ვირით. წინ ორი პატარა ყმაწვილი, თავისი შვილები წამოემძღვარა და ჩვენსკენ მოდიოდა. რომ დაგვინახა, გაჩერდა და გვითხრა, გირჩევთ, ნუ წახვალთ. აი მეც ყალანაზერამდღ მიველ, ხუნსარს მივდიოდი და, როცა ყველაფერი კარგა შევიტყე, წინ წასვლა ვეღარ გავბედე, ისევ უკან დავბრუნდი. გუშინ ღამ ორი კაცი მოუკლავთ დომენეისთანაო. ჩვენ, მართალია, შევეფიქრიანდით, მაგრამ მაინც წასვლა არ დავიშალეთ.

კოტა გზა რომ გავიარეთ, დაგვიხვდნენ ახლა მეაქლე-მეები თავის ქარავენებით და იმათაც გვითხრეს, რომ უკან დავბრუნდითო, წინ წასვლა ვეღარ გავბედეთო. ჩვენ მაინც გადავწყვიტეთ, რომ ყალანაზერს მივსულიყავით და იქ გვეფიქრა ეს საქმე.

ყალანაზერის შესავალში ვნახეთ ის ჩვენი ნაცნობი ცხენოსანი. ცხენი საძოვრად გავეშვა და თითონ გულდაღმა იწვა და ხერინავდა.

ყალანაზერში ერთი სასახლე იყო ზილი-სულთანისა. ჩამოხდომას იქ ვაპრობდით, მაგრამ ერთი ფეხით წინ ერთ ვიდაც დიდ გენერალს მივსწრო იქ ჩვენთვის. თან დიდძალი ამა-

ლა ახლდა, თვით ზილი-სულთანის საქმეზედა ყოფილიყო მოსული. ჩვენ უადგილოდ დავრჩით. მაშინ შეაღეს ჩემმა თანამოგზაურებმა კარი ერთი გლახის სახლში და შევიდნენ. სახლის პატრონი დიდს უარზედ იდგა, მაგრამ ამათ ყურიც არ ათხოვეს. შიგნ კაცს ეძინა კიდევ სხვას, წამოყარეს ყველანი და თითონ დაიჭირეს მთელი ოთახი; ერთ კუთხეშიაც ჩემთვის მოემზადებინათ. მე იმ დროს ზილი-სულთანის სახლის დასათვლიერებლად ვიყავ და რომ დავბრუნდი, ისეთის ყოფით გადამიპატიეს, იმ ჩემმა სპარსელმა თანამოგზაურებმა, თითქოს პატრონებიცა და ბატონებიც ესენი ბრძანდებიან იქაურობისაო.

ვნახათ, საღამოხანზედ მოვიდა ჩემთან ის უცხო ცხენოსანი, თავიდან ფეხებამდე შეთოფიარლებული იყო და საშინელი ავი სახის გამომეტყველება ჰქონდა. დაიწყო ამ მთისა, იმ მთისა და მერე მითხრა, გნებავთ, წამობრძანდით, გავისეიროთ, თქვენ ხომ ამ არე-მარეში პირველადა ჰბრძანდებითო. კარგი-მეთქი, ვუთხარი და წავედით. გზაში მითხრა: „ვისი გეშინიანთ? მაგ ვილაც-ვილაცებს რას აჰკვიტებიხართ? აქ, მართალია, ლორები ხშირადა სცარცევენ ხოლმე ხალხს, მაგრამ თქვენ ნურაფრისა გეფიქრებათ. სანამ თქვენ ჩემთანა ხართ, ბუხსაც ვერავინ აგიფრენთ თავიდან. მე თვითონ ლორიცა ვარ და, თუ გნებავთ, მეკობრეც. ყველას ის ემჯობინება, ამაღამ პირველ ღამესვე გაუუდგეთ გზას, რომ დილაზედ უმწეოდ მივიდეთ შემდეგ სადგურზეო“. ბატონი ბრძანდებით, ძალიან კარგი იქნება-მეთქი, ეუბასუხე მეც. მივარ-მოვიარეთ: იქვე, ახლო-მახლო ადგილები და ჩქარა შემოვბრუნდით. იმან გული დაიარხინა და მითხრა: მაშ ეხლა თქვენ მიბრძანდით და მეც ამ ნახევარ საათში გიახლებიო. პური ერთად ვჭამოთ და მეც აქვე დავიძინებ, რომ ღამით ერთად გაუუდგეთ გზასაო.

მე მოველ ჩემს ამხანაგებთან. ეუბამე იმის ნალაპარაკევი და ჩემი იჭვიც გამოვუცხადე იმ კაცზედ. ამათ ყველამ კვერი დამიკრეს და მითხრეს: ჩვენ თქვენზედ წინ შევამჩნიეთ, რომ ეგ წმინდა სული არ იყო და, იცოდეთ, თუ ეგ თქვენთან წა-

მოვა, ჩვენ აღარ წამოგყვებითო. მაშინ, ვიდრე ის დაბრუნდებოდა, ჩვენ კიდევ მოვილაპარაკეთ ერთმანეთში ხვალინდელ მოგზაურობაზე და კიდევ გადავწყვიტეთ. უნდა ჩვენ აქ გვეცადნა, ვიდრე რომელიმე ქარვანა არ მოვიდოდა და მერე იმათ უნდა შევერთებოდით და სულ ისე გვევლო სადგურიდან სადგურამდე.

იმ ღორმა, რასაკვირველია, თავისი არ დაიშალა: მოვიდა ერთი საათის უკან, ჰამა ჩემთან ვახშამი და იქვე წამოიტყულარქა. ღამე ორჯელ წამოდგა. გააღვიძა ჩემი ჩავლადარი, მაგრამ იმან დაიძხოვა, ბატონი არ მობრძანდებო.

მეორე დღეს მთელი დღე იქვე დავრჩით. საღამოზედ ერთი დიდი ქარვანა მოვიდა მეჯორეებისა. ჩვენ იმათ მოველაპარაკეთ და გადავწყვიტეთ ერთად წასვლა. ამისთვის იმ საღამოთივე გადავზიდეთ ჩვენი ბარგიც მინდვრად, სადაც ისინი იდგნენ, რომ ღამით ერთად გავდგომოდით გზას.

მაშინ იმ ცხენოსანმა ერთი კიდევ გამიმეორა, რისა გეშინიანთ, ტყუილად დროს რაღა ჰკარგავთო? მე ვუთხარ: მე რისა უნდა მეშინოდეს, ვინ მოვა ჩემს გასაცარცვავად, გიჟი ვინ იქნება: მე რაც რამე მქონდა, სულ ისპაანიდან პირდაპირ თვირანში გავისტუმრე, ერთი „ყრანი“ რა არის, და ერთი „ყრანის“ დასათუასი არა მაქვს-რა ხურჯინებში-მეთქი. მართლაც და, რაც ბარგი მქონდა, ჩემს მეგობარს დავუტოვე, ისპაანში რომ წახვიდე, თან წაიღე-მეთქი, რადგან გზაში გაცარცვის შიში იყო.

მინდორზედ რომ მივედი, ამხანაგებმა მიიხრეს: ამ საღამოს, შენ რომ კარზედ გახველ, იმან აქეთ-იქიდან რამდენჯერმე ხელები მოუცაცუნა შენს ხურჯინს, უნდოდა დარწმუნებულიყო, ჰღირდა გასაცარცვავად თუ არაო. ჩვენც გატრუნულები ვიწვექით და განგებ თვალგებსა ვხუჭავდითო, მხოლოდ ჩუმ-ჩუმად ქვე-ქვემ გავიყურებოდითო.

პატარა ხანს უკან დავიწყეთ ვახშმის ჰამა: მობრძანდა ის ყმაწვილიც და მე შემომიერთდა. მე დავიჩილე, რომ არაყიცა და ღვინოც გამითავდა და, რაღა მეშველება, ხომ თვირანამდე ვეღარსად ვიშოვი-მეთქი.

— რატომაო, — მიზასუხა დაუბატივებელმა სტუმარმა, — ამაღ
ლაშვე გიშოვიო. აი, აქედან რო წავალთ, მანდ, გზაში ერთი
პატარა სოფელია ქრისტიანებისა, იქ ექმნებათო. მე ვიცოდი,
რომ აქ სომხების სოფლები ჯერ არ უნდა ყოფილიყო და
ვკითხე — ვის ქრისტიანებისა-მეთქი?

— სომხებისაო.

— აქ, ვგონებ, სომხები არ უნდა მოსახლობდნენ-მეთქი?

— არაო! სომხები კი არ არიან, ქურთები არიან მონათლუ-
ლები... ამიტომ ასე ვეძახითო, — გაასწორა, ვითომ, თავის კკვაში.
მე შევხედე ამ სიტყვებზედ ჩემს ამხანაგებს და იმათაც უღვაშე-
ბში ჩაიცინეს.

გავუღდექით გზას სწორედ შუალამისას, საშინელი კუმეტი
იდგა. ის ლორიც ჩვენთან მოდიოდა და წამ და უწყუმ ცხენს
გვერდში ამომიყენებდა. ერთი საათის სავალი გვექმნებოდა გა-
ვლილი, მომიბრუნდა და მიძხრა: აგერ, ბატონო, იმ ქრისტი-
ანების სოფელი! წამობრძანდით, თუ გნებავთ, არაყი გამოვირ-
თოთო და გამიშვირა ხელი მთებისაკენ.

— ბრიყვადა მთელი თუ როგორა გგონია, რომ ეხლა,
ამ შუალამისას ჩემი არყის გულისთვის იქ ხალხი დავაფთხო-
მეთქი, — ვუპასუხე მე შეტევით. ეხლა კი ნამდვილად დარწმუნ-
და, რო არა გამოვიდოდა-რა, დაჰკრა ცხენს მათრახი და მი-
გვეძალა თვალიდან. ჩვენ მივედით დომენის ახლო, ასე 6—7
ვერსის მოშორებით და დავდექით მინდვრად.

გზა სულ მთებ შუა მისდევს და თიირანიდან მოყოლე-
ბული სულ შეუმჩნეველი აღმართია. ბუნებაში დიდი განსხვა-
ვებაა. თიირანამდე ისპანიდან მოყოლებული სოფელი თით-
ქმის სოფელს იყო მობმული და ერთ მთლიან ბაღსა ჰგავდა;
სოფლები და გზები ხეებით იყო დაბურული, მინდვრები სხვა-
და-სხვა ფერად ღიანებდა. ქერი აქა-იქ გაეჭრათ, გაზაფხუ-
ლის ხილი ყველა შემოსული იყო. აქ კი ქერი ჯერ ორი გო-
ჯის სიმაღლე ძლივს იყო, თუმცა თავ-თავი აქა-იქ კიდევ გა-
მოსჩენოდა, ჯეჯილი ყველგან საშინელი თხელი იყო — და თი-
თო ნამცეცია, თავის კულებივით ამოეშვირათ თავები. ხილი

ხომ, რალა სახსენებელია: ხეხილი ჯერ სულ არსადა სჩანდა და თუ სადმე იყო, ჯერ ნაყოფი არც კი გამოჰნასკვოდა.

პატარა ხანს უკან მოგვემატა ერთი ვირების ქარვანა: 40 კაცი იქმნებოდა და სამასამდე ვირი ეყოლებოდათ. საქმელი აქ, რასაკვირველია, ვერა ვიშოვეთ-რა და ძლივს სოფლიდან ჩამოვატაინეთ ჰური და მაწონი.

დაწოლილები ვიყავით, გვეძინა უკვე, საშინელი კოკის პირული წვიმა წამოვიდა; თან ისეთი სიცივე გამოუშო, რომ ყველას ბაზანი დაგვაწყებინა, ხე, ბუჩქი რამ არ მოიპოვება, რომ კაცი იმას მიინც ამოჰფარებოდა. წამოისხეს ყველამ თავისი „აბა“ და ასე ფეხდგომელები იდგნენ წვიმის ქვეშ. მე ვე-
ლარა მოვანხრხე-რა, გავშალე ფოტოგრაფიის სამფეხი, გადავა-
ფარე ზედ საბნები და შევიკუნტე შიგ, პალტოში გახვეული. მთელი ერთი საათი სწვიმდა და ისე-გაიქენთა დედა-მიწა, რომ ველარც წვიმის შემდეგ შეიძლებოდა იქ ძილი. ღამის ორი საათიდან სიცივემ უფრო უმატა. საწყალი დასველებული ხალხი ისეთმა სიცივემ აიტანა, რომ იმათი კბილების ჩახი-ჩუხი კაი მანძილზედ გაისმოდა. გაცვივდნენ მერე აქეთ-იქით და იმ ბნელაში მთების აყოლება ეკალა ბალახს დაუწყეს გროვება. მცირე ხანში კაი საკმარისი მოზიდეს; წაუკიდეს ცეცხლი ჭიაკოკოლასავით და თბებოდნენ. დილის ხუთ საათამდე ცეცხლი არ გაუნელებიათ: რიგისა რომ ცეცხლზედ ითბობდა გაყინულსა და გათოშილს ხელფეხს, რიგისა მთის კალთებში ეკალს აგროვებდა.

დილით ჯორების ქარვანა წავიდა, რადგან სხვა მხრიდან ჰქონდათ გზა და ეს ვირების ქარვანა კი აღგლიდან დაძვრას არ აპირობდა. გვიანხრეს: თუ გინდათ, რომ ჩვენთან იაროთ, უნდა დაიცადოთ, ჩვენ ხვალ დილაამდე აქედან ფეხს არ მოვიცვლითო. ჩვენც რა გაგვეწყობოდა, ახლა აქ უნდა გაგვეტარებინა ერთი მეტი დღე.

მე ძალიან არ მომწონდა, მოთმინებიდან გამოვიდიოდი. ბოლოს ეუთხარი ჩემს ჩავლადარს, რომ ცხენები მოიმზმდე, მე ამდენი შეყურება ხელს არ მომცემს-მეთქი. ჩავლადარმა ერთი

კი ღრეჯით შემომხედა და მთხოვა, რომ ნუ ინებებთ, ყველა-ზედ საშიშ ადგილას ეხლა ვართ, ამხანაგებს ნუ მოვშორდები-თო, მაგრამ ეშინოდა, არ გაჯავრდესო და ფიცხლავ ტხენების მომზადებას შეუდგა. მაშინ მოვიდა ჩემთან ერთი იმ თანამო-გზაურთაგანი და დიდის ბოდიშით მითხრა: „თქვენ როგორც გენებოთ, ისე მოიქეცით, ეგ თქვენი საკუთარი საქმეა, მაგრამ მე კი ერთ რამეს მოგახსენებთ. აბა მიყურე! მე „სარეაზი“ (ჯარის-კაცი, სალდათი) ვარ, ხმალი, ხანჯალი, თოფი, და-მბაჩა, „პატრონტაში“ ტყვიოებით სავსე, სუყველაფერი ზედა მაქვს და მაინც ვერა ვბედავ წასვლას, მეშინიან. განა მე კი არ მეჩქარება, განა მე კი მიამება ამ წვიმა-ავდარში, ქარსა და სიცივეში ყოფნა. თუ სადმეა საშიში, სწორედ აქ და თუ კი აქამდე გაუძღვრე მაგ ამბებს, ეს ერთი მანძილიც მოითმინე და მერე, როგორცა გსურს, ისე მოიქე. მართალია ნ ეჯი-ლა არის ქართველების სოფლებამდე, მაგრამ ნ ნაბიჯიც რომ გქონდეს, შემთხვევა კაცის თავს ყოველთვის შესაძლებელია. მერე რომ შენ ევროპელი კაცი ხარ: ვინც გხედავს ამბობს, „საჰაბიაო“ და ჰგონია, თუ მთელი ქვეყნის ხაზინა ჯიბით დააქვსო. ეხლა რომ სადმე ერთი წუწკი ლორი გამოჩნდეს და ჩვენ ხმა არავის გა-გვეცეს, შენ გაუცარცვავს არ გაგიშვებს. მერე ახლა სდიე შენ იმას. ტიტველა ხომ ვერსად წახვალ და უნდა ორიოდ კვირა დაჰბანდდე, ვიდრე ან სადმე უჩივლებ ან რასმეს გაჰხდები. და ან კი რას გაჰხდები, რა პასუხს მიიღებ? მე უფრო უკედ ვიცი ჩვენი მთავრობის ამბავი და დამერწმუნეთ, ეხლა მოჩქარეს, შეიძლება ძალიან მოგიგვიანდეთ და სანაწური საქმე გაგიხდეთ. სჯობს ისევ ერთი დღეც მოითმინოთ და არხეინად გავუდგეთ გზასაო“.

მე ცოტა დაფუფიქრდი ამის ლაპარაკს და ძალიან კკვა-ში დამიჯდა. მით უმეტეს, რომ მოსაგერებელი იარაღი არა მქონდა. კაი ხანჯალი თეირანში მქონდა გაგზავნილი ბარგთან ერთად და ეხლა ისეთი დაქანგებული ხანჯალი მება წელზედ, რომ პირი ქარქაშიდან არ ამოდებოდა. ერთი რევოლვერი მქონდა, ისიც ლაშქარნევის ბაშის შვილმა მთხოვა ისპანში

მყოფობის დროს, რომ მე მაგეთ ლამაზ რევოლვერს ვერ ვიშოვიო და მეც ვერ დაუჭერდი, რადგან ძალიან დიდი სიკეთე და პატივის-ცემა ჰქონდა იმას ჩემთან. თუმცა მითხრა, მე ჩემს რევოლვერს მოგართმევო, სამგზავროდ ისა სჯობიაო, მაგრამ მე უარი ვუთხარ, რადგან იმ ყმაწვილს, რომელიც მე უნდა წამომყოლოდა ფერეიდანში და თვით თეირანამდე, კაი რევოლვერი ჰქონდა. მერე ხო იმასაც მოუცდა ჩემთან წამოსვლა და დავრჩი სრულიად უიარაღოდ იმ სახიფათო გზაში.

მეტი სახსარი არ იყო, უნდა დამეცადნა ქარვანისათვის და იმათ წავყოლოდი. მაგრამ სალამოზედ სოფელში ავედი, არ შემიძლიან აქ დარჩომა-მეთქი, ვუთხარი ჩემს თანამოგზაურებს და ყველანი სოფლად ავედი. სოფელი მთებშია. ჩაქედილი, ერთი კალოს ტოლა ვაკე ადგილი არ მოიპოვება. ამ ადგილას იყრება მთები ყველა მხრიდან, მაგრამ უფრო დაბალი მთებია. აქედან იწყება მეორე დეღე ძალიან ვიწრო ორი მთის შუა აყოლებული. აქვს წმინდა მთიური კამკამა წყაროები, რომლებსაც საკმარისი წყალი გროვდება. მამულები სარწყავია და ჩინებული ჯეჯილები აქვთ. ხე ერთი არ მოიპოვება. პატარა ხანს უკან ამოვიდა აქ ერთი სეიედი და გვითხრა, რომ ეხლა სწორედ იმ ადგილას, სადაც თქვენ იდექით 7 ცხენოსანი მოვიდა, თავით ფეხამდე შეიარაღებული. მიიარ-მოიარეს იქაურობა, დაჰკრეს ფეხი და მერე ისევ მთებში ავიდნენო. ღამე აქაც კარზე გვეძინა. ღამე ერთი დედალი ქურდი მოსულიყო და დარაჯ ჩავლადარს ეკითხნა, ვინა ხარო, იმას პასუხი არ მიეცა და ამას დაეძახნა, თქვი, თორე მოვიდა თოფიო და ის ნელნელა უკან გაბრუნებულიყო. ჩვენც ყველანი წამოვიშალენით. დარაჯმა თოფი მიაცოლა. ზოგიერთმა მგზავრებმაც დაუშინეს თოფები, მაგრამ, რასაკვირველია, ვერ მოარტყავდნენ, ბნელი ღამე იყო, არა ჩანდა-რა.

გამოვედით დილით. გასავლელი გვექონდა 4 ეჯი. უკანასკნელი სადგური იყო, „დომბე-ქამარე“ და აქედან კი ქართველობის მოსახლობა იწყებოდა. გავიარეთ სამი ეჯი, ქარვანი მინდვრად გაჩერდა, —სოფლად არ ავალთო. მეც ჩამოვხდი,

შენაყრდით ცოტაოდნად, ცხენებსაც მოეკამეთ და ოთხ საათზედ გაუღდექით ისევ გზას. ვაპრობდი პირდაპირ მარტყოფში ასვლას და თუ, ვინიცობაა, შორს აღმოჩნდებოდა და თვალნათლივ ვერ ვუწეედი, მაშინ იმ სოფელში, „დომბე-ქამარე“-ში უნდა დავჩომილიყავ, მინდვრად დგომა არ მეწადა.

მიველ იმ სოფლად. დამხვდა სოფლის პირში ერთი სპარსელი. ვკითხე, ეს რა სოფელია-მეთქი? მიპასუხა—დომბე-ქამარეო.—აქედან ახორამდე რამდენი მანძილი უნდა იყოს-მეთქი? სამს ეჯზედ მეტი იქმნებაო. მე ეს ძალიან მებევრა. ცხენები დაღლილები გვყვანდა და ჩვენც თვალნათლივ ვეღარ ვუწევდით.—ახორამდე გზაში სოფლები არა არის-რა-მეთქი?—როგორ არა, სულ სოფლებია, ერთი მეორის მოყოლებოა.—მაშ აბა მითხარ, რა სოფლებია-მეთქი? მითხრა იმან ერთი სოფელი და მერე ტაშკესანა. ეს სახელი მენიშნა, რადგან წინააღმდეგ ჩაწერილი მქონდა წიგნში ქართული სოფლების სახელები, როდესაც ისპაანში მოდიოდნენ ხოლმე ჩემთან ქართველი ხანები.—რამდენი მანძილია-მეთქი ტაშკესანამდე? ვკითხევი იმავე სპარსელს.—ცოტა რამ ერთ ეჯზედ მეტი იქმნებაო. ეს მე ჰკვაში დამიჯდა და როგორც კი ვაპრობდი გაბრუნებას, ჩავლადარმა ჰკითხა: იმ სოფელში ქართველები ცხოვრობენო?—ღიად, ღიად! ქართველები ცხოვრობენო, გვითხრა და ჩვენც გავწიეთ ტაშკესანასაკენ.

გავიარე ერთი ვერსის ოდენა გზა. გზაში ერთი დიდი ყანა იყო. თავში ერთი გლეხი იდგა და ყანაში წყალს ურუებდა. გზის პირიდან, ყანის მეორე თავში, საიდანაც ჩვენ მივდიოდით, ერთი ახალგაზდა კობტა ბიჭი მოვიდა და ძალიან მაღალის ხმით გასძახა იმ პირველს: „¹⁾ ბიჭო, ეიჰ! იადოლლა! იადოლლა!“ იმან დარუევებას თავი გაანება და ხელი მაღლა აიშვირა. ვითომ მესმის რა გინდაო.—„რა უყავ, ბიჭო, ი ჩვენი ვირო?“ ჰკითხა ისევ პირველმა.—„შენ რაით გინდა? შინ

¹⁾ სადაც სიტყვებს ბრჭყალები უხხედს, ის ნამდვილი იქაური ლაბარაკია, სიტყვა-სიტყვად მოყვანილი და სადაც უბრჭყალებოდ არის, იქ მხოლოდ აზრია გადმოღებულნი ჩვენის სიტყვებით.

არი“. — „როგორ არ მინდა, პური უნდა წაეიღო წისქვილში“.

— „ჩვენ გომშია, წადი წაიყვანეო“. მე ამ მინდორში, ამ შიგ
შუა სპარსეთის გულში ამისთანა ქართული ლაპარაკის გაგო-
ნებამ ერთბაშად რაღაც თაებრუ დამხვია; შევაყენე ცხენი და
ისე გაშტერებული ვიდექი. მე თვითონ არ ვიცოდი, რასა
ფიქრობდი იმ დროს. დარწმუნებული ვიყავ წინადგე, რომ
ამათ ქართული ლაპარაკი უნდა სცოდნოდათ, რადგან ბევრნი
მიდიოდ-მოდოდნენ ჩემთან ისპაანში, მაგრამ სრულებით ვერ
წარმოვიდგენდი, თუ ესე მინდორ-ტყეში, მთებსა და სოფლებში
წმინდა ჩვენებური, გლეხური კილოთი ლაპარაკს გაეგონებ-
დი. დიდი ხანი აღარ დავაცადე მე ამათ ლაპარაკი და დავუ-
ძახე გზის პირში მდგომ ბიქს: ბიქო, ეი! შენ ვინა ხარ, გურჯი
ხარ-მეთქი? იმან მოიხედა და კაი ხანი მიცქეროდა გაკვირვე-
ბული. მერე მითხრა: „ჰო, გურჯი ვარ! მაგრამ შენ ვინა ხარ?
ჩვენებური სად იციო?“ — მეც გურჯი ვარ: გურჯისტანიდან
მოველ თქვენს სანახავად-მეთქი? — „იიი, გურჯი კი არა!..“ —
ჰო, მართლა გეუბნები. — „მაშ გურჯი ხარ?!“ მითხრა და ჩემ-
სკენ წამოვიდა. დამიწყო რაღაც-რაღაცა ლაპარაკი და მერე
ჩუმჩუმად თავის ამხანაგს ხელი დაუქნია. გაიღო იმანაც ბარი
მხარზედ და გამოიქცა ჩვენსკენ. მე ნელ-ნელა მიმყავდა ცხე-
ნი, ამას უზანგზედ ევლო ხელი და ლაპარაკით მოგვედგა.
როცა მეორეც მოგვიახლოვდა, პირველმა უთხრა: „იცი, ეს
გურჯია, გურჯისტანიდან არი“. — „იი, გურჯი კი არა?!“ თქვა
იმანაც და როცა მე ქართულად დაველაპარაკე, გაუხარდა, მო-
ვიდა ესეც ახლო, ჩაჰკიდა ხელი ცხენს ფაფარში და აგვედგე-
ნა. მე ვკითხვდი: შენ რომელ სოფლიდანა ხარ, შენ რომ-
ლიდან? შორს არი ეგ სოფელი? ბევრნი ხართ იმ სოფელში
თუ ცოტა-მეთქი? ისინიც სულ კბილების ღრეკით და სიცი-
ლით მაძლევდნენ ჰასუხს. ამ დროს მოდიოდა გზად ახლა სხვა
კაცი. დაინახეს ამათ, იცნეს და უთხრეს: „ბიქო, იცი? ეს ჩვენი
ძველიაო“ და ახლა ის აგვედგენა. ამათ მოემატათ მეოთხე, მეხუ-
თე, მეექვსე, ასე რომ ნახევარი გზა ტაშკესანამდე ათი — თორ-
მეტი კაცი მყავდა გზაში აკიდებული: ზოგს ცხენის ჯილაბში

შქონდა ხელი ჩაეღებულო, ზოგს უზანგში, ზოგს ძუაში და ესე კიჟინითა და ხარხართ მიმაცილებდნენ. ბოლოს თითო-თითოდ ჩამომჩნენ უკან და მარტო შეველ სოფელ ტაშკესანაში.

აქ, გზაში გავიგე მხოლოდ, რომ ის დომბე-ქამარე, სადაც მე მიველ პირველად, ისიც ქართული სოფელი ყოფილიყო. მხოლოდ, რადგან მე მარტო ქართული სახელები მქონდა იქაური სოფლებისა ჩაწერილი, იმ მეორე სახელს იმიტომ ვერ მივხვდი. აქ, ხშირად არის, თურმე, რომ ქართველებს თავისი სახელები უქვიანთ თავის სოფლებს და სპარსელები კიდევ თავისას ეძახიან. ისე რომ, ის დომბე-ქამარე ყოფილიყო სოფელი თოღერი, რომელიც მე უბის წიგნში უკვე მქონდა აღნიშნული, როგორც ქართველების სოფელი.

ტაშკესანას რომ მოველ, ნაცნობი არავინა მყავდა; არ ვიცოდი ვისთან ჩამოვმხდარიყავ და მამასახლისი (ქეთხუდა) ვიკითხე. მიმასწავლეს იმის სახლი, მაგრამ შინ არ იყო, — ის-პაანს წასულიყო სოფლის მამულების ხაზინიდან გამოსყიდვის თაობაზედ.

იქვე ერთი მოხუცი კაცი იჯდა და მითხრეს: აი თუ გინდა იმას დეელაპარაკეო. მეც ვიფიქრე, ალბად, ეს იმისი ვინმე იქმნება-მეთქი. შეველ ეზოში, მოვიკითხე, მომიკითხა და დავიწყეთ ლაპარაკი. ძალიან მოხუცებული იყო და საშინელი ღარიბი, როგორც იმის ტიტველა გოგო-ბიჭებს ეტყობოდა. ზოდესაც ვუთხარ, მე ქართველი ვარ და თქვენ სანახავად ვარ მოსული-მეთქი, ერთი საშინლად ამოიოხრა და მითხრა: ეჰ, შვილო! რაღა ქართველები, რის ქართველები! ძლივს გვიდგა პირში სული. დღე-ყოველ პურის ლუკმა გვენატრება. ვისლა აგონდება ქართველობაო. აი შეხედე ამ პატარებს. ტანზე ნატისუსალი ასდით, ხელის ტოლა ჩითი არ გავეაჩნია, რომ სიტიტვლისა და სიცივისაგან დავიფაროთო. საშინელი გულის შესაწუხებელი ლაპარაკი დამიწყო. მე დიდი ხანი ვერ გავუძელ იმის ყურებას, შემეცოდა და აფქარდი წამოსასვლელად. აღმოჩნდა, რომ ამას მამასახლისთან არავითარი დამოკიდებუ-

ლობა არა ჰქონდა. თუმცა ორივენი ერთ ეზოში იყვნენ, მაგრამ ორივე თავთავიანთთვის ცხოვრობდნენ. რომ წამოვდექ და ვეთხოვებოდი, მითხრა: ეხლა შენ მოსული კაცი ხარ, გენდომება სადმე ჩამოხდომა და აბა რა ვქმნა, მე შენი საკადრისი არც სახლი მაქვს, არც კარიო. თუ ინებებ, შენი ნებაა, აი ეს ჩემი სახლი და როგორცა გსურს, ისე მოიხმარეო. მე დიდი მადლობა გადავუხადე და ვანუგეშე, გულს ნუ გაიტეხ, ღმერთი დიდია, როდესმე ჩვენც გადმოგვხედავს-მეთქი და გამოეტრიალდი. იმან გზა-გზა მომაძახა, რომ საცა ბინა იშოვო, ჰური, კვერცხი, რაც გნებავდეს, ჩვენგან მოითხოვეო. მე კვალად მადლობა ვუთხარ და წამოველ.

ლაპარაკში სრულებით ვერ შემემჩნია, რომ, თურმე, ქვეყნის დედაკაცობა ზედ დამდებოდა. შეეტყოთ, ქართველი მოსულაო, მოგროვილიყვენ ეზოში და თავიდან ფეხებამდე თვალითა მზომავდნენ.

ამ ლაპარაკის შემდეგ, ცოტა არ იყოს, გული გამიფუჭდა. შიგ სოფელში დგომა აღარ მოვიწოდებოდი, მეძინებოდა ვისიმე შეწუხება. გამოველ იქვე, განაპირას და ვუთხარი ბიჭს, რომ აქ გამიმართე ლოგინი, აქ დავბინავდეთ და რაც საქმელი რამ მოგვინდება, ფულით მიყიდე ხოლმე სოფელში-მეთქი. ფეიქრობდი: ჭამა-სმა, წოლა და ძილი ჩემთვის ცალკე მქონოდა და რაც დრო დარჩებოდა, სოფლად, ხალხში მეტრიალა. მაგრამ ჩავლადარი ვერ დავითანხმე. ასტყდა, რომ აქ ლორები არიან ახლო, შეიძლება ღამე ან ცხენები მოგვპარონ ან ბარგო. მე კიდევ ჩემსას არ ვიშლიდი, და არა ვთანხმდებოდი. ამ შეცილებაში რომ ვიყავით, ვნახოთ თავს წამოგვდგომა ერთი კაცი და ერთი დედაკაცი, გაუგიათ ჩვენი ლაპარაკი და ისინიც ჩამოერივნენ.—როგორ იქმნება აქ დგომა, განა სოფელი გაწყვეტილაო! მითხრეს იმათ ორივემ ერთად და ჩამკიდა დედაკაცმა ხელი კალთაში.—თუ სახლი არა მაქვს შენი შესაფერი, ეზო კარგი მაქვს, იქ დაბინავდიო. მე ძალიან უარზედ ვიყავ, მაგრამ არ მომეშვენ და წამიყვანეს.

როგორც ეტყობოდათ და როგორც მერე გამოვიკითხე, მუშაობიდან მოდენილიყვენ. ქალს ორი სათიბელი ჰქონდა

მხარზედ გადებული და კაცს პატარა კონა მწვანე ბალახი და კიდევ რალაც-რალაცები ზურგზედ წამოკიდებული. ცოლ-ქმარნი იყვნენ, ახალგაზდა ხალხი. კაცი ძალიან ლამაზი იყო, წაბლის ფერი წვერ-უღვაში ჰქონდა და ნამდვილი ქართული სახე. ცოლი უფრო ახალგაზდა, უფრო ლამაზი. წარბები დაბასმული ჰქონდა, შუბლზედ, ნიკაპზედ და ერთ ლოყაზედ პატარა ჯვარის სახედ მოლურჯო ფერის ტატუიროვკა გემკეთებინა და სულ თეთრ-წითლად ღუოდა.

მზიყვანეს სახლში. ცოლი იმ წამს ჯარასავით დატრიალდა: მორწყო, დაგავა, დაასუსთავა ეზო და გამიშალა საფენი, გადავაფინე ზედ ზეწარი, გავშალე ჩემი საბნები და წამოვწექი. მომისხდნენ აქეთ-იქიდან ცოლი და ქმარი და დამიწყეს ლაპაკი. ქართულად კარგა ველარა ლაპარაკობდნენ, თუმცა სმენით კი კარგა ესმოდათ. გეგვით მეზობლებს ჩემი მოსვლა და ცოტ-ცოტაობით მოგროვდა ხალხი. ყველაზედ მეტი აქაც დედაკაცობა შეიყარა. დამაყარეს აქეთ-იქიდან სხვა-და-სხვა კითხვები და მე ველარც კი ვასწრობდი პასუხის ძღვევას. ხუთი წამის შემდეგ სულ გაიქედა ხალხით ეზო, გზები და ბანები. ყველას უნდოდა ახლო მოსულიყო, ყველას უნდოდა დამლაპარაკებოდა. ბოლოს თანდისთან დიდი კაცებიც მოგროვდნენ.

ფინც მოდიოდა, ჯერ ყველაზედ წინ იმას მეტყოდა: „აქ რად დაჰდებულხარ“, ვითომ აქ რად ჩამომხდარხარო?¹⁾ ყველას უნდოდა თავის სახლში წავეყვანე, — აქ როგორ შეიძლება, ცის ქვეშ როგორ დაგტოვებთ! „აღე, წამო ჩემ სახლჩიო“, ყველა ამას მეუბნებოდა. ამათმა ამისთანა მიპატიებამ თავმოყვარეობა აღუძრა იმ ცოლ-ქმარს, რომელთაც პირველად სოფლად შემომიპატიეს და ყველას ეუბნებოდნენ: არავისაც არ დაგანებებთ! კაი საკადრისი სახლი არა გვაქვს, მაგრამ რაცა გვაქვს, ისე დავუხვდებითო.

¹⁾ ეს სიტყვა გადმოთარგმნილი აქვთ, როგორც მე შევატყე, სპარსული სიტყვიდან „ოფთადან“, რომელიცა ჰნიშნავს დაგდებასაც, დაფარდნასაც, წაქცევასაც, ჩამოვარდნასაც, ჩამოხდომასაც და დაბინავენასაც.

მართლაც, დიასახლისი შეუდგა ოთახის მომზადებას და ამათ კი ყურები დამაძრეს ლაპარაკით. მე რომ მეკითხნა რამე, რიგიანად პასუხს არც კი მაძლევდნენ, სულ უნდოდათ, რომ მე მელაპარაკნა და მე მეამბო მათთვის აქაური ჩვენი ქართველების საქმეები. ვნახოთ, გამოჩნდა ამ დროს ერთი დაბალდაბალი უსახური კაცი. რომ დაინახეს, ყველამ იქით მიიღრიჯეს კისრები და დაუძახეს: „მოდი აქ, მოდი აქაო!“ თურმე ის ამათი ხუმარა ყოფილიყო. თითონ ზემო მარტყოფელი იყო და ეხლა, რამდენიმე დღით აქ სტუმრად მოსულიყო. დამინახა იმან თუ არა, და მოჰკრა ყური ჩემს ქართულს, მიუბრუნდა ხალხს:— „ეგ ვინ არი! ჩვენი ნაგლეჯიაო?“ — და წასქდა ხალხს სიცილი. მეც სიცილი მომივიდა. დიად, დიად! თქვენი ნაგლეჯი ვარ, მაგრამ შენ ვიღას ნაგლეჯი ხარ-მეთქი? „მე მარტყოფის ნაგლეჯი ვარო“, მიპასუხა და „რატომ ჯერ მარტყოფში არ მოიტანე თაშრიფიო?“¹⁾ იქ შორი იყო, დავიღალე და თვალ-ნათლივაც ვეღარ ვუწევდი-მეთქი. ასეთი საუბარი მქონდა სულ ხალხთან მობინდებამდე. ბინდისას სახლის პატრონმა შემეწვია სახლში.

სახლს ერთი შესავალი კარი ჰქონდა, კარიდან მოყოლებული შიგ სახლში, მხარ-მარჯვნივ ფიცრის ძგიდე (კედელი) იყო გავლებული კაცის სიმაღლეზედ. ძგიდე ოთახის შუა სიგანემდე მიდიოდა, ისე რომ შესავალი ტალანს ემსგავსებოდა. შუაზედ ორგან, ტოლ ზანძილზედ მოშორებული, კაი სრული ბოძები ჰქონდა შეყენებული და ერთ ამ ბოძზედ იყო მიკრული ის ფიცრის ძგიდე. ბოძებ შუა, ზედ შუა ადგილზედ დატანებული ჰქონდა ჭერს სანათური, საიდანაც მთვარე ჩამოიყურებოდა. ტალანიდან მხარ მარცხნივ, გვერდში შედიოდა ერთი კიდეგ სხვა კარი ერთს ბნელ სავალში, რომელიც ორი მხრიდან უვლიდა გარს ოთახს და სადაც, როგორც შევნიშნე, შინაური ფრინველები ჰყავდათ შენახული.

¹⁾ „თაშრიფი“ საპატიო სიტყვაა სპარსულს ენაზედ და როდესაც ემატება შიტანას ან მოტანას, შაშინ ნიშნავს ჩვენებურად წაბრძანებას და მობრძანებას.

ანთეს კრაქი და შემოფუსხედით გარს. ერთ მხარეზედ მე ვიყავ წამოწოლილი. ჩემს პირდაპირ იხსდნენ ჩემი მასპინძლები და აქეთ-იქიდანაც 4—5 უცხო კაცი. ჩემს ბიჭს მოეხრაკა გზიდან მოყოლილი ოთხი მტრედი, მაგრამ ისე უგემურები გამოდგა, რომ ხელი არ მიხლია. მიმიწვიეს მაშინ თავის ვახშამზედ ჩემმა სახლის პატრონებმა, რომლებიც ლავაშ ჩაბუჭბუჭებულ მაწონს შეექცეოდნენ. მე მადლობა გადავუხადე. მნახავნი რიგისა მიდიოდნენ, რიგისა მოდიოდნენ და ლამის პირველ საათამდე თავის დანებებას არ აპირობდნენ, თუ სახლის პატრონს არ დეტხოვნა.

მეორე დღეს, დილით აღრიან წავედი ზემო მარტყოფისაკენ. გავედით თუ არა ტაშკესანადან, თითო-თითოდ წამოგვეწვივნენ უკანიდან გლეხები; ვიდრე ერთი ევრსის მანძილს გავივლიდით, 40 მეტი კაცი მყვანდა გარეშემო შემოხვეული და მძიმედ, ლაპარაკით მივდიოდით. ვნახოთ, ერთი ვილაცა გამოჩნდა ცოტა მოშორებით და დაგვიწყო ძახილი: „დაიცა, დაიცაო“. ამით რომ დაინახეს, სიცილი დაიწყეს: „ჩვენი სულელია, იმასაც უნდა გურჯისტანის ამბები გაიგოსო“. არ გასულა 3—4 წამი, წამოგვეწია ქაქანით ეს გიჟი, მომიდგა ყველაზედ ახლო და დამიწყო ლაპარაკი, მაგრამ რა ლაპარაკი, — სულ ერთსა და იმავეს მეკითხებოდა. — „მაშ გურჯისტანში ტაშკესნა არ არიო“. მე ვეტყოდი, არა-მეთქი. „მაშ გურჯისტანში ტყემალი გაქეთო“? — ჰო-მეთქი — და სანამ სხვა სხვა რამეს დამეკითხებოდა, ის ისევ გამიმეორებდა: „მაშ გურჯისტანში ტაშკესანა არ არიო“? გამიჭირა საშინლად საქმე. არ მინდოდა ამ გიჟის კამპანიით მევლო, დავკარ ცხენს და გავაჩქარე; მაგრამ ეს ამოდენა ხალხიც აჩქარდა, სულ ჩაკჩაკით წამოვიდნენ. გიჟი ხომ სულაც არ გევანებებდა თავს და ყველაზედ წინ ის ეჩრებოდა. მეტი ილაჯი არ იყო, უნდა ამეტანა ამ გიჟის უბედობა, რომ ის დანარჩენები არ შემეწუხებინა და ჩაკჩაკით არ მერბენებინა. გამაცილეს ამათაც ასე კაი გზა და მერე თითო-თითოდ ჩამოგვრჩნენ უკან, მაგრამ ყველაზედ მეტი ხანი შეგვრჩა ის სულელი ტაშკესანელი.

ახორას რომ მიეუახლოვდი, იქ, სოფლის პირში ორი დე-
და-კაცი წყალს აესებდა. დამინახეს და გამართეს ლაპარა-
კი: ერთმა სთქვა—ეს „საჰაბიაო“. მეორემ უთხრა,—„არა ეს
ჩენია, გურჯიაო“ — „არა, საჰაბიაო, ფარანგიაო?“ — „არა, ეს
ჩენი ძველია, გურჯია. ხანმა არა თქვა, ერთი ჩენი ძველი
ისპანში ზისო“. და როდესაც ის პირველიც დაეთანხმა, წა-
მოხტნენ ორივენი, დაყარეს იქ წყლის ჭურჭელი და გაიქცნენ
სოფლისაკენ. მიზბოდნენ და ყველა გამვლელ-გამომვლელს
უუბნებოდნენ: „ჩენი ძველი მოდის! გურჯი მოდის გურჯის-
ტანიდანაო“!

სანამ შიგ სოფელში შევიდოდი, აუარებელი ხალხი იყო
ყველა გზებზედ გამოშლილი: კაცი და ქალი, დიდი და პატა-
რა აქეთ-იქიდან მომძახოდა—აჰვალი როგორა გაქვს? ¹⁾—„სა-
ლამ“! ²⁾—„ჩალი როგორა გაქვს“? ³⁾ მე ყველას თავს ვუკრავ-
დი და მადლობას ვუუბნებოდი.

ვაპირობდი ალი მირზა ხანის სახლში ჩამოხტომას. ვკი-
თხე ხალხს იმისი სახლი და მითხრეს: „შინ არ არის, პოქემ-
თან ⁴⁾ წავიდაო“. იმისი შვილი-მეთქი და—„ეხლა ვენახში მუ-
შაობსო“. მაშ ხოდარამ ხანის სახლი მასწავლეთ-მეთქი. წამი-
ძღვა წინ ორი-სამი კაცი, ამყვა უკან ეს აუარებელი ხალხი
და ესე ყეინივით წამიყვანეს. შეველ ხოდარამის ეზოში. და
შემომყვა თან ეს ჯარივით ხალხიც. შეველ ოთახში და ვიდრე
ერთმანეთს მივესალმებოდი, ისე დიდძალი ხალხი მოგროვი-
ლიყო, რომ ეზო, დერეფნები და ბანები სულ გაჭედილი იყო.
ხოდარამს შეეშინდა, სახლი არ დამაქციონო და სთხოვა ხალხს,
ჩამოდით, თორე ბევრნი ხართ, ბანი ჩამოწვებაო, მაგრამ ყურიც
არავინ გაიბერტყა ამის სიტყვებზედ.

ასრე დავედიოდი ერთი სოფლიდან მეორეში. შემოვიარე
თითქმის სულ მთლად, რაც აქ ახლო-მახლო სოფლები იყო.

¹⁾ აჰვალი—გარემოება, მდგომარეობა.

²⁾ სალამ—გამარჯობა.

³⁾ ჩალი—გუნება.

⁴⁾ პოქემი—გამგებელი, მოუტრავი.

ზოგან სამი დღე დავრჩი, ზოგან ორი, ზოგან ერთი და ზოგან მხოლოდ გავლით კი გავიარე, დავათვალიერე და შიგ ხანი არ დავრჩომილვარ.

მთელს იმ პროვინციას, სადაც მოსახლობენ ქართველები, ეძახიან ფერეიდანს და ზოგნი ფერიასაც. რეკლიუ უწოდებს მას ფერიდუნად (ФЕРИДУНЪ). ფერეიდანი დიდი მოზრდილი ადგილია, — განიყოფება ოხთ ნაწილად. თითო მათგანს ეწოდება სახელად ნაჰაია: 1) ნაჰაია გურჯი, 2) ნაჰაია თოჰმაჰლუ, 3) ნაჰაია ვარზად და 4) ნაჰაია ჩადეგუნ. პირველი იმათგანი, როგორც ჰხედავთ სახელწოდებიდან, ეკუთვნის ქართველებს და დანარჩენი სამი — თათრებს. ჩვენ, რასაკვირველია, გვექმნება აქ ლაპარაკი მხოლოდ ქართველების ნაჰაიაზედ.

სიმაღლით ფერეიდანი ირანის ყველა სხვა დასახლებულ ადგილებზედ მაღალია (2500 მეტრის სიმაღლეზედ არის).

ფერეიდანი შესდგება მთლად მთებისაგან და სადაც ეს მთები ცოტა შორი-შორს გადიან ერთმანეთისაგან, იქ, შუაში სოფლებია დამართული. მთები თავის-თავად არ არის საიმისო მაღალი, უფრო გორებსა ჰგავს, მაგრამ მთლად ადგილი იმოდონად მაღალია, რომ ამ პატარა გორაკებზედ გარდა ერთის თვისა, მუდამ თოვლი სძევს ხოლმე ადგილ-ადგილ ხევებში.

ჰაერი ძალიან წმინდაა და სალი; წყალი მშვენიერი. ყველა სოფელს აქეთ-იქით მხრიდან ჩამოუდის კამკამი მთიური წყაროები, რომელთაგანაც სდგება პატარ-პატარა ხევები. ეს მთები აძლევს წყალს თითქმის ერთ მესამედ ნაწილს სპარსეთის ქვეყნისას.

ზამთარი ძალიან ცივი იცის და ხანგრძლივი, ისეთი თოვლი მოდის, თურმე, ხშირად, რომ ბანიდან ბანზედ გადავდივართ, მეზობელთან მისვლა რო გვინდოდესო, მითხრეს აფუსელებმა. ამ დიდი ზამთრის შესახებ აფუსში გამოუთქვამს ხალხს შემდეგი ლექსი სპარსულს ენაზედ,

„ბადაზ ჰავთად,
ბარჰ იაფთად;
ბაჰაყე ინ ფირ,
ბე ყადრ დე ინ თირ“¹⁾

¹⁾ მაისის გასულს მოვიდა ისეთი თოვლი, რომ, ვფიქვავ ჩემს მოჭუტებას, მისაღლით თითქმის სახლის ბანს უწვიაო.

მცენარეობა ბუნებითად არავითარია, როგორც მთელს ირანში; მთები გაშვლებილებია და მინდვრად კი ხშირად შეჭხედება კაცი ბალახს და ანუ მინდვრის ფერად-ფერად ყვავილებს. ცხოველები იგივეა, რაც დანარჩენ ირანში.

ამ ნაპაიაში, რომელიც მე თითქმის მთლიანად დავიარე, სულ 14 სოფელია ქართველებისა. აი მათი სახელები: შაანათი, თოლერი, ბოინი, ტაშკესანა, აჭუსი, ახა, შაიურდი, ჯადჯალი, სიბაქი, ჩულრუთი, ზემო მარტყოფი, ქვემო მარტყოფი, დგესური და ნინოწმინდა.

ზოგიერთ სოფლებს ორ-ორი სახელი ჰქვიათ. ასრე მაგალითად: ზემო მარტყოფს ეძახიან კიდევ ახორაბალა (ზემო), ქვემო მარტყოფს — ახორა ფაინ (ქვემო), თოლერს — დომბე-ქამარე და ნინოწმინდას — ქუდუბანაქ. პირველ სახელებს ეძახიან თვითონ ქართველები და ერთმანეთში სხვა რამ სახელს არა ხმარობენ, ხოლო მეორე სახელებს ეძახიან სპარსელები. ამ პირველ სახელებში მხოლოდ ნინოწმინდა ჰკარგავს თავის სახელს და ბევრ ქართველსაც კი ქუდუბანაქი უფრო ემარჯვება, ვიდრე ნინოწმინდა და ხშირად ლაპარაკში ნინოწმინდის სახელს, თუ ქუდუბანაქიც ზედვე არ დაურთე, ვერც კი გაიგებენ. დანარჩენი სახელები, როგორც თოლერი და მარტყოფი ძალიან მტკიცედ სწამთ და შეარჩენენ კიდევ ამ სახელებს სამუდამოდ.

აჭუსს წინად ორი სხვა სახელი ჰქმევია. ჯერ ყოფილა ამის ადგილს დეი (სოფელი) რუისპირი, შემდეგ დეი (სოფელი) რუსთავი, მაგრამ დღეს ნიშნად ამ სოფლების ოდესმე არსებობისა მხოლოდ ორი სახლის ნანგრევი-ლაა დარჩენილი შიგ სოფლის პირში. უწინ ის სოფლები დიდებიცა ყოფილა და, როგორც მოუთხრობენ დღესაც აჭუსელები, ათას კომლამდე მცხოვრები ჰყოლია. დღეს კი განახლებულ სოფელს მიუღია სახელწოდება აჭუსისა და მცხოვრებიც, სულ რომ ბევრი, 240 — 260 კომლზედ მეტი არ ეყოლება.

დანარჩენი ქართული სოფლების სახელები, რომლებიც მოჰყავს თავის წიგნაკში პატივცემულს ბ-ნ ზაქარია კიკინაძეს

და რომელიც მე მხოლოდ აქ, ტფილისში აღმოვიკითხე, სინამდვილეს არიან სრულიად მოკლებული. ბ-ნ ზაქარია ჭიჭინაძეს დამყარებული აქვს ეს თავისი ცნობები, რასაკვირველია, ბ-ნ ონიკაშვილის სიტყვებზედ. და რომ ბ-ნ ონიკაშვილს სრულის სისწორით არ უამბნია, ამაზედ მე დავარწმუნებ მკითხველს შემდეგის მოსაზრებიდან.

წიგნაკში (ნახე გვ. 24 და 25), ონიკაშვილის სიტყვით, მოყვანილია გარდა მარტყოფისა ზემო აკურა და ქვემო აკურა, მაშინ, როდესაც, ორივე ეს სახელი ერთი და იმავე სოფლებსაა. მე ზემოდაც მოგახსენეთ, რომ ზემო მარტყოფს სპარსელები ეძახიან ზემო (ბალა) ახორას და ქვემო მარტყოფს ქვემო (ფან) ახორას. აქედან სიტყვა ახორა დაუახლოვებია სიტყვასთან აკურა და გამოსულა ორი სოფლის ადგილას ოთხი სოფელი: ზემო მარტყოფი, ზემო აკურა, ქვემო მარტყოფი, ქვემო აკურა. ახორა კი არაბული სიტყვაა და ჰნიშნავს ბაგას.

ბ-ნი ონიკაშვილი გადმოვარდნილი კაცი იყო, უნდოდა შეებრალებინა იქაური ქართველობა აქაური ქართველობისათვის და ზოგიერთ რამეებში ცოტა გადაუჭარბებია. ჰგონებია, რომ, თუ ესე არ მოვიქცე, ქართველები ყურს არ გაიბერტყავენო, მაგრამ რა იცოდა იმ საწყალმა, რომ ამ გაზვიადებითაც ისე ჩქარა ვერ გაანძრევინებდა ხელს დარბაისელ ქართველს. ეს მის მიერ გაზვიადებული ამბავი მე სრულიად ჩვეულებრივ მოვლენად მიმაჩნია და არც ეუსაყვედურებ ამისთვის, მხოლოდ ჩვენ გვსურს აღვადგინოთ აქ სრული ჭეშმარიტება.

ან კი რა საჭიროა, რომ თოლერი ძალის-ძალად არ გადაქმნათ თელავად და ჩუღურთი ჩუღურეთად? განა აქ, ჩვენში კი არ არის დღეს ისეთი სოფელ-ქალაქი, რომელთა სახელების წარმოება დღემდე ძნელი გამოსაგნებია და ანუ სრულიად ქართულიც არ არის? ეს საქმეს არას უშველის. ყველა ის სახელები, რაც ჩვენ აქა გვაქვს ჩამოთვლილი, უიმისოდაც თავისის დაბოლოებითა და თავისის გამოთქმით, როდესაც მათ შეუდარებთ სპარსულ სოფლების სახელწოდებებს, ამტკიცებენ,

რომ თითქოს სპარსული არ უნდა იყოს და უფრო ქართულის ენიდან ნაწარმოებსა ჰგებნან.

არ შემხვედრია არსად და არც ყური მომიკრავს მელანისა, მაჩხანისა და მუკუხანისათვის, მაგრამ, გარდა მის მიერ ჩამოთვლილებისა, მე ვნახე და დავიარე: შანათი, სიბაქი, ჯალჯალი, ჩუღრუთი, შაიურდი, დეესური და ნინოწმინდა ანუ ქუდუბანაქი.

ასეთივე შეცდომა მოსდევს მას ამ სოფლების მეკომურთა აღრიცხვაში. ეს შეცდომები ჩვენ გვაფიქრებინებს, რომ ბ. ონიკაშვილს, რომელიმე გარემოების გამო, არ სცოდნია იქაური ქართველობის ამბავი. ჰქონია მხოლოდ მტკიცე რწმუნება, როგორც ყოველივე იქაურ მცხოვრებს, რომ ის ქართველია და, რისათვისაც ყმაწვილობაში ყური მოუტრავს, თავისებურად გადაუკეთებია. გაუგია, მაგალითად, რომ აჭუსი და თოლერი დიდი სოფელიაო და პირველისათვის 800 კომლი მიუწერია, მეორისათვის 900. მაშინ როდესაც, სულ ბევრი რომ ვთქვათ, აჭუსში დღეს 260 კომლი იქმნება და თოლერშიაც ცოტა რამ 200-ზედ მეტი. ტაშკესანა, სადაც ის 800 კომლს სთვლის, სულ 120 კომლი რომ იყოს, დიდი საქმეა. პირიქით, ახჩაში 50 კომლს ასახელებს და ბოინში 60 და ეხლაკი ახჩაში 200 კომლამდე მოსახლეა და ბოინში 200-ზედაც მეტი.

არც ისეთი დიდი ხანია იმისა და ჩემის ნახვის შუა, რომ ისეთი დიდი ცვლილებები მომხდარიყოს. ძნელია, მართალია, სპარსეთის სოფელ-ქალაქების მცხოვრებთა აღნიშვნა, რადგან არავითარი სტატისტიკური ცნობები არა აქვთ. თვით მცხოვრებთაც რომ ჰკითხოვს კაცმა, თავის დღეში ორს ერთმანეთის მაგვარ პასუხს ვერ მიიღებს,—ასეთია საზოგადოდ სპარსეთი. ზოგნი ამბობენ მარტყოფზედ, რომ იქ 1000 კომლიაო, ზოგნი—500-იო, მაგრამ დაახლოვებითი ანგარიში ყოველთვის შეიძლება.

აი ჩვენის აზრით დაახლოვებითი რიცხვი მცხოვრებთა:

1), შანათი, სადაც ნახევარი ქართველები არიან, ნახევარი თათრები. მარტო ქართველები	100	კომლი.
2) თოლერი	220	—
3) ბოინი	200	—
4) ტაშკესანა	100	—
5) აჭუსი	260	—
6) ახია	160	—
7) შაიურდი	150	—
8) ჯალჯალი	100	—
9) რაბაქი	140	—
10) ჩულრუთი	40	—
11) მარტყოფი ზემო	700	—
12) მარტყოფი ქვემო	150	—
13) დევსური	60	—
14) ნინოწმინდა	80	—

ისე რომ, ჩვენის აზრით, ამ ერთ ადგილას, ფერეიდანში, გურჯი ნაჰაიაში, საიდანაც იყო, ბ-ნი ონიკაშვილი, სულ 2460 კომლია და სულად რომ ჩავაგდოთ 12—15 ათას სულამდე იქნება.

ყველა სოფლებში ერთნაირად ვერ არის დაცული ენა. ასე, მაგალითად, ახიაში და აჭუსში უხეხროდ ლაპარაკობენ და ნახევარმა თითქმის აღარც კი იციან. შანათში სპარსული ენაა, ქვემო მარტყოფში—სპარსული და ლორული, შაიურდში—თათრული (თურქული) და დევსურსა და ქუდუბანაქში ანუ ნინოწმინდაში—ქურთული. დანარჩენ სოფლებში კარგა იციან და ზოგიერთში ხომ ჩინებულად ლაპარაკობენ.

ზოგი სოფელი კი მოზრდილია და ძალიან ლამაზი სანახავი. ზემო მარტყოფი შიგ მთებშია ჩაქედილი თავისის სიგრძით და ვიდრე ზედ არ წაადგეს კაცი, სახლებს ვერ შეამჩნევს, ესე ხეებით დაბურული. აჭუსი ერთი მთის კალთაზეა ისე სასიამოვნოდ შეფენილი, რომ კაცი თვალს ვერ მოაშორებს. ლამაზი სოფელია აგრედვე სიბაქი და ბოინ-თოლერი, რომლებ-

საც ჰყოფს რამდენიმე საეენის სიგანე ხეობა და შორიდან ერთ სოფელსა ჰგვანან.

ხალხი მისდევს იმასვე, რასაც მათი მოძმენი, ჩვენი სოფლის გლეხობა, ესე იგი, ხვნას, ბაღების შენებას და საქონლის მოვლას. ხელობა და ვაჭრობა ისევე იშვიათია იქაც, როგორც ჩვენში. ბაღოსნობა ვერ არის საიმისოდ წინ წასული, როგორც საზოგადოდ ყველა ამისთანა ადგილებში ირანის ზევანისა. ამ მხრივ ზემო მარტყოფი სჯობია ყველა სხვა სოფლებს. აქვთ აქ ხეხილის ბაღები და ვენახები, ხოლო, რასაკვირველია, ღვინოს არ აყენებენ და ყურძნადა სჭამენ. უფრო უპირველესი ღონისძიება ამათი ცხოვრებისა არის ხვნა-თესვა და საქონელი.

საქონელი ამათი ძალიან წვრილი მოდგმისაა, როგორც ჩვენში ლეკური საქონელი და აიხსნება ერთის მხრივ იმიით, რომ ძალიან მაღალი მთიანი ქვეყანაა. თხა და ცხვარი კარგი ჰყავთ ისევე, როგორც საზოგადოდ მთელს ირანში.

მოჰყავთ მინდორში პური, ქერი, მუხუნდო, ლობიო და იონჯა. ლამაზი სანახავია ამათი მინდვრები, როცა შორიდან უყურებს კაცი. ისე ფერად-ფერადად არის აჭრელებული ერთმანეთში მწვანე ჯეჯილი პურისა, ოქროს ფრად შემოსული ქერი და წითელ თავ-თავ დასხმული იონჯა. იონჯა დიდძალი მოჰყავთ და რაც ქერისა და პურის ხოდაბუნები აქვთ, იმდენივე თითქმის მარტო იონჯის მინდვრები ექმნებათ.

მოჰყავთ აქ, ფერეიდანში აგრედვე ერთნაირი ხორბალი, რომელსაც „ფარინჯს“ ეძახიან. სწორედ ხორბალივით მარცვალნი აქვს, როგორც სიღიღითა და მოყვანილობით, აგრედვე ფერითაც. ჰხარშავენ ერბოთი მთლიან-მთლიან მარცვალს, როგორც ბრინჯს და ბევრით ფლავზედ უფრო გემრიელიცა დგება და ნოყიერიც. საპატიო საჭმელად არის ძალიან მიღებული სპარსეთში, და, როგორც დამარწმუნეს, ფერეიდანს იქით არსად მოდის მთელს სპარსეთშიო.

ხალხს ტიპი ქართველისა საკმარისად აქვს შენახული. ბევრი ისეთი წმინდა ქართველი სახის პატრონნი არიან, რომ გასაშტერებელია. ნამეტნავ ის სპარსული ქუდები და წამოსა-

სხამები რომ არ აუშნოვებდეთ. ჩააცვით რომელსაც გნებავთ ქალსა თუ კაცს ქართული ტანისამოსი და, დამწერწმუნეთ, ვერ გამოარჩევთ აქაურ, ჩვენებურ გლეხობაში. როდესაც პირველად მეწვიენენ ქ. ისპაანში და მე ისინი ყოფლად სამღვდელლო ისაიასთან ავიყვანე სანახაელად, ყოფლად სამღვდელლო გაკვირვებული შესცქეროდათ: ნეტა ესე კარგა როგორ შეინახეს ტიპი ამ შიგ შუაგულ სპარსეთში—ამოდონა ხნის განმავლობაშიო. ნამეტნავ იმათში ერთა ერთი ხანი ზემო მარტყოფიდან, ხოდარამი, რომელიც გარეგნობით, სახით თუ გულით, რომელიც მის თვალებში და სახეზედ აღიბეჭდებოდა, იმ ტანისამოსითაც კი, ნამდვილი; რომ იტყვიან, პირიდან წამოვარდნილი ქართველი იყო.

ტანის მოყვანილობა ისეთივე აქვთ, როგორც აქაურ ქართველობას: არიან დაბალნიც, მაღალნიც, შუა ტანისაც და მსუქანი და სქელი კი არაიან. ტანადობით შესანიშნავნი არიან შიანათის მცხოვრებნი, ყველა მათგანი ახოვანია და ზოგნი ხომ მდევის ნაგლეჯებსა ჰგვანან.

ქალთა სილამაზით უფრო ბოინი იხსენიება, თუმცა საზოგადოდაც არა უჭირთ—რა. რასაკვირველია, ამ ღირსებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ამ ორიოდვე წლის წინად თვით ზილისსულთანს მოწიწებით წაუყვანია ზემო მარტყოფიდან ერთი უბრალო ქართველის ასუნდის ქალი თავისი შვილის საცლოოდ.

სცხოვრობენ ძალიან ღარიბად, გარდა რამდენიმე სოფლისა და მიზეზი ამისი აი რა არის.

სპარსეთში ერთი ჩვეულება აქვთ. ყოველივე სამსახური, ყოველივე თანამდებობა, ყოველივე საქმე, კერძო იყოს იგი თუ სახელმწიფო, სულ საიჯარადრო ნიადაგზეა დამყარებული. მაგალითად, თქვენ გინდათ გუბერნატორი გახდეთ ანუ ფოსტის მეუფროსე ანუ სხვა რამ, უნდა შეაგროვოთ საკმარისი ფული და დაუწყოთ ვაჭრობა მთავრობას. ვთქვათ მთავრობა მოგრიგდათ ერთ ან ორ მილიონ ყრანად, თქვენ დაუყოვნებლივ უნდა წარმოადგინოთ ეს ფული და შეიქმნებით იმ საქმის მეუფროსე. სხვა არავითარი საქმე აღარა აქვს—რა თქვენთან

მთავრობას, როგორცა გნებავთ ისე დაიბრუნეთ ეგ თქვენი ფული, როგორც გნებავთ, ისეთი გააწერეთ ხალხს ხარჯი, როგორცა გნებავთ, ისე გაეცით თქვენს ხელ-ქვეითებზედ იჯარით თქვენი საბრძანებელის ნაწილები და უბნები. აი ეს არის სისტემა და მთელი ფილოსოფია სპარსეთისა, რომლითაც იგი განაგებს დღეს მთელ სახელმწიფოს და ეს არის იმისი მიზეზიც, რომ დღეს ქართველები ესე უმოწყალო ღარიბები არიან. სადაც კი მიველ, ყველგან პირველი საჩივარი იმათი ის იყო, რომ ჰოქემები (მოურავნი, გამგებელნი) გვაწუხებენ, ერთი სულის შეტი აღარა დაგვრჩომია-რა პირში და ლამის არის, ესეც ამოგვახდინონო. მაგრამ ამ უბედურობაში ერთი დანაშაული თვით ქართველებსაც მიუძღვით.

როდესაც იგინი შაჰბაზს აქ დაუსახლებია, ალბად, რაიმე ფირმანსაც გამოსცემდა მათ შესახებ, თორემ ესრე რომ არა ყოფილიყო, იმ თავით დღემდე სულ ამისთანა შეწუხებაში იქმნებოდნენ. „ამ შაჰის ტახტზედ ასვლამდის კარგა, მშვიდობიანად ვცხოვრობდითო ჩვენთვის, არავინ გვაწუხებდაო და ეხლა კი ლამის კეფიდან ტვინი ამოგვწოვონო“, მეუბნებოდნენ აჭყესელები. სიხანს, აქამდე რომ თავისუფლად ყოფილან, რაიმე უწინდელი ბრძანების ძალით იქმნებოდნენ. ხოლო რა იქმნა ეხლა ეს ბრძანება, ვინ გადაყლაპა, არ იციან. ჰქონდათ თვითონ ხელში და დაკარგეს, თუ სადმე წინაშე შეფეთა ინახებოდა და, როდესაც საჭიროებამ მოითხოვა, გააუქმეს მათ დაუკითხავად, ეს ეხლა, რასაკვირველია, ძნელი გამოსაცნობია. ერთის სიტყვით, ასე იყო თუ ისე, დღეს ზიდის იმათ სოფლებში ჰოქემი და, უკეთუ დღემდე სოფელს 10 თუმანი ჰქონდა გადასახადი, ეუბნება: დღეიდან სახელმწიფო გადასახადი ასო (100) თუმანი უნდა წარმოადგინოთ. შემოიტანთ—კარგია, არადა—აიყარენით აქედანაო. რა ქმნას მაშინ გლეხმა კაცმა და ისიც ისეთმა გლეხმა, როგორებიც არიან ყველგან და ყოველთვის ქართველები?

ამ გარემოებისა გამო შესდგომია იქაური ქართველობა შამულების ხაზინიდან გამოყიდვის საქმეს. ვიდრე ჯერ მე ისევ

ისპანში ვიყავ, ზემო მარტყოფელებმა გაათავეს ყველაზედ უპირველესად ეს საქმე. მერე გამოიყიდეს მამულები ბოინმა და თოლერმა და ეხლა, როდესაც მე ფერეიდანში ვიყავ, სიბაქისა, ტაშკესანისა და აჭუსის მამასახლისები წავიდნენ ისპანში ამ საქმის დასაბოლოოვებლად. ასრევე ფიქრობენ ყველა სხვა სოფლებიც, მაგრამ როგორ დაბოლოვდება ეს მათი საქმეები, არავენ უწყის, წინაღვე გადაჭრით თქმა იქაური რამ საქმისა ყოვლად შეუძლებელია.

ჩვეულებანი, რომლითაც ივინი უნდა განსხვავდებოდნენ დანარჩენ სპარსელთაგან, ძლიერ მცირედი რამ-ღა აქვთ შერჩენილი. სახლებს იშენებენ ისე, როგორც ქართლში იციან, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ იმათი სახლი მიწის ზევითა სდგას, მაღლა. ძალიან ხშირად შეშხვდება აგრედვე კაცი უწინდელ ჩვენებურ დარბაზებს რამდენიმე სვეტიჟი: ოთხით, ექვსით, თორე რვა სვეტითაც. მთელს ირანში, გარდა ამათი, არავენ იშენებს ასეთ სახლებს. ეხლა სახლი, მართალია, სპარსელებმაც ბანიანი იციან, მაგრამ ამათი სახლის ბანი რამდენიმე გუმბათს წარმოადგენს და ქართველებისა კი ყოველთვის ბრტყელი ბანიანია და შიგ შუა ადგილას, როგორც ვთქვი, სანათური ატანია. ეხლა ბევრგან მიუყვიათ ამათის წაბაძვით ხელი ასეთი სახლების შენებისათვის და სახელსაც „გურჯი ფუშ“ (ქართულად დახურულს) ეძახიან.

აქვთ ამათ აგრედვე ქართული, ნამდვილი ჩვენებური ურემი. აქვთ აგრედვე ზოგიერთ იმათ მეზობლებსაც, იქაურ სომხებს. ურემი ამათი საკმარისად დიდია ჩვენებურ საქმე ურემზედ და შეყენებული აქვს თავისი შესაფერი გორგოლები, მაგრამ ისეთი მაღლები კი არა, როგორც ეს იციან თათრულის ცხენის ურემებისათვის. ამ ურემებს მარტო მძიმე საქმეებში ხმარობენ და ადგილი საქმეებისათვის კი ამათაც ვირები იციან. ეს ხალხი შიგ მთის წვერებში სცხოვრობენ, ამათი ადგილი ძალიან ბევრად ნაკლები ვაკეა, ვიდრე ქაშანიდან მოყოლებული ყაზვინამდე, სრული 460 ვერსის სიგძეზედ, მაგრამ მით მაინც ამათ მეტი არავენა ხმარობს ურემს მთელს სპარსეთში.

დღემდე თავის ქალებს აქაური ქართველობა არ აძლევდა სხვა ტომის ხალხს და არც თითონ მოჰყავდათ ცოლებად სხვათა ქალები. დღეს კი ამ ჩვეულებას რამდენიმე სოფელი—ლა აღ-გა. დანარჩენებს ცოტ-ცოტაობით დაურღვევიათ ეს ჩვეულობა და ეს არის სწორედ იმისი მიზეზიც, რომ იმ სოფლებში, როგორც ზევით მოვიხსენეთ, ენაც კი დაჰვიწყებიათ. თითქმის ყველა იმისთანა სოფლებში, სადაც ქართული აღარ იციან, ხალხი არეულია, რადგან ყველაზედ ადრე იმათ დაუწყიათ არა ქართველთათვის ქალების ძლევა.

საკვირველია, რომ სპარსეთში, სადაც საზოგადოდ გვარები (თაიჭები) არ არის ხმარებაში და სადაც კაცი იცნობება მხოლოდ თავისი საკუთარი სახელით, ქართველებს წმინდად შეუწინავეთ თავის გვარები. გვარები წმინდა ქართულია და ყოველი მათგანი დღემდე ისევე სცოცხლობს საქართველოში.

ერთმა ახალგაზდა ყმაწვილმა მითხრა აჭუსში, როდესაც შეეტყო ჩემი გვარი, რომ თქვენ ჩემი ნათესავი ჰყოფილხართო. როგორა—მეთქი—და—მეც აღიანთი ვარო. ეგ სხვა გვარია, მაგ გვარის ხალხიც ბევრი გვყავს საქართველოში, თავადებიც არიან—მეთქი. მაგრამ იმან მიპასუხა, არ მინდა არც თავადები, არც სხვები, მე მინდა შენი ნათესავი გავხდე და ჩემს გვარში დღეიდან „ნარსაც“ ჩაეუმატებო. ჩვენ ყველამ გავიცინეთ და მე ვუთხარ, რომ დიდად სასიამოვნო იქნება, თუ ეგ სპარსული „თააროჭი“ ქათინაური¹⁾ არ იყო და გულის წმინდით ამბობთ—მეთქი.

აი იქაური გვარები, რაც კი შევკრიბე: აღიანნი, ბათუანნი, ბასილიანნი, ბურციანნი, გორგინანნი, გუგუნანნი, გულიანნი, ღარისპანანნი, ელარზანნი, ვარდიანნი, ზეკოკიანნი, თაზანნი, თარვერდანნი, ლაჩინანნი, ლობიტანნი (იოსებანნი), მათიანნი, მამუკიანნი, მარტიანნი, ონიკიანნი, სამაღანნი, სეფიანნი, სულიკიანნი, ფოცხვერანნი, ქვესიანნი, ქურდანნი, შოშიანნი, ხალიკოიანნი, ხატკიანნი, ხუციკიანნი. აქვთ აგრედვე ახალი გვარებიც, სულ სამი შემხვდა ამისთანა; შეითანიანნი—ქურდანთ

1) კომპლიმენტი.

გვარის განაყოფნი არიან, ასლანიანი—ალიანთ გვარის განაყოფნი და ისპანიანი.

ხმარობენ გვარებს იშვიათად ვიდრე ჩვენში და ხმარება ისრევე იციან, როგორც ჩვენმა გლეხებმა. მაგალითად: ალიმირზა ხანი ხუციციანთი, ხოდარამ ხანი ონიკიანთი, ასადოლო ქურდანთი, მაჰმუდ სულიკიანთი და სხვა.

შეპრჩომიათ აგრედვე ორი ჩვეულობა, მათის ქრისტიანობის დროიდან, თუმცა დღეს მათ სრულიად აღარ ესმით მათი წინანდელი მნიშვნელობა და ასრულებენ ისე, როგორც ერთ რამ უბრალო ჩვეულობას. ერთი არის ის, რომ, როდესაც ცომის ზელას მორჩებიან, ზედ ჯვარედინად დაჭკრავენ ხელს. ეს ჩვეულობა მე თვითონ არ მინახავს. ნაამბობი მქონდა ზოგიერთ სომეხთაგან და როდესაც დავეკითხე თვით ქართველებს თოლერსა და მარტყოფში, იმათაც კვერი დამიკრეს—მართალია, ეხლაც ესე ვიციითო.

მეორე ჩვეულობა არის სულთმოფენობა. ეს ისეთს დღეს მოდის, როდესაც მთელს სპარსეთში არაერთარი დღესასწაული და სამხიარულო დღე არ არის. მაგრამ ესენი და ბევრი სხვა ფერეიდანელნიც იყრებიან იმ დღეს ქართველებთან ერთად, ირთვებიან სრულიად ახალის ტანისამოსით და გადიან მინდორ-მთებში საღიზინოდ, დროს გასატარებლად. ჰყრეფენ ყვავილებს და მთელი დღე სახლში არავინ შემოდის. ვერ მივუხსნარ მე ამ დღესასწაულს, თუმცა იმათ სწორედ ამ დღისათვის დამბატიქეს. საშინლად აქებს ყველა ამ დღესასწაულს, არა თუ ქართველები, არამედ სომეხები და სპარსელებიც, ვინც კი ოდესმე დასწრებია ამ ამბავს და ვისაც თავისის თვალით არ უნახავს, არც ის აქებს სხვებზედ ნაკლებად, რადგან მუდამ ჰსმენია მნახავთაგან ქება და აღტაცება. ამ დღესასწაულს, როგორც მახსოვს, ყვავილების დღეს ეძახიან.

სხვა რამ ქართველური, გარდა ამ ზემორე აღნიშნული საგნებისა, არა შემიმჩნევია—რა, ჩემს იქ მოკლე ხნის მყოფობაში. სჯული მაჰმადისა აქვთ და ყველანი შიიტები არიან. სჯულის სიმტკიცეში მათ გადაუქარბებიათ თვით სპარსელები-

სათვისაც. ძალიან მკაცრი მორწმუნენი არიან მაჰმადისა. ჰყავთ თავისი მოღვლები და ახუნდები, რომლებიც გულითა და სულითა ჩინებულნი ქართველები არიან და ძალიან კარგადაცა ლაპარაკობენ ქართულად. ჰყავთ თავისი დარეიშები და „თაზიეს“ მთქმელნი. მე ვნახე ამ „თაზიეს“ მთქმელი ქართველები ქ. ხუნსარში და, როგორც თვით სპარსელებმა დამარწმუნეს, ერთი მათგანი, ახალგაზდა ბიჭი, რომელიც აღიარებდა როგორც თამაშობს, განთქმულია თითქმის მთელ სპარსეთშიო. სულ 18—19 წლისა არის, ჰყავს ცოლი და ორი შვილი, შესანიშნავი ლამაზია, წმინდა ქართული სახისა.

ტანისამოსი ქალსა და კაცს მთლად სპარსული აქვთ, მხოლოდ ახალრზი ზევრად მოკლე იციან სპარსელებზედ, უფრო ჩვენებურსავით.

სახელები აგრედვე ყველას სპარსული სახელები აქვთ. ვიკითხე სახელები მარტყოფში, ბოინში და თოლერში და არც ერთი ქართული სახელი არ შემხვედრია. აი ნიმუშად რამდენიმე სახელები ქალებისა და კაცებისა, რომლებიც მე ბოინში ჩავეიწერე: იადოლოლა, ასადოლოლა, ეინოლოლა, ჰაფასულოლა, ურუჯალა, რაფია, თააპარა, აბედინ, ებრაჰიმ (აბრამ), ჰალიმა, ფერია, მინავარა, გულია, ლეილა, ბანაეშა, ზოჰრა, ხალნანა, შაფასან, ნანაჯან, ალაჯან, აყოლია, მახაბან, მუშაჯჯარ, ზარბანუ, მესკინა, ქორსუმ, სოღრა, ფათმანისა, შარაფა, მასმან, თურაფ.

ქამა-სმა, ჰირი თუ ლხინი, მამულების მოვლა თუ საქონლის შენახვა ყოველისფერი სპარსული აქვთ და თუ რაიმე განსხვავებაა, ისე მცირედი, რომ სათქმელად არა ღირს.

არც თუ საჭიროა, რომ ძალიან გამოვეკიდნეთ იმისთანა წვრილმან საგნებს, სულ ერთია, მარჯვენა ხელით იღებენ წყალს დასალევად თუ მარცხენათი? იპარსავენ თმას და იკვეცენ უღვაშებს (მართალია, ქართველები უღვაშს არ იკრეკენ) თუ არა? საკმარისია სრულიად მარტო ის სამი ელემენტი, რომელიც მათ დღემდე მათ ძალიან კარგადა აქვთ დაცული.

პირველი მათგანი არის ენა. ჩინებულად ლაპარაკობენ ჩამეტნავ რამდენიმე სოფელში. როგორც წუნი არ დეედვის

ჩვენ-მიერ ქართულ ლაპარაკს ხევსურისას, ქიზიყელი გლეხისას ანუ რომელიმე ტეტია სოფელისას ქართლ-კახეთის კუთხე-კუნძულებიდან, აგრედვე წუნს ვერ დავდებთ იქაური ქართველების ლაპარაკს. აქცენტი მათი ლაპარაკში სწორედ ისეთივეა, როგორც ჩვენებური სოფლელი გლეხისა ნამეტნავე ქიზიყელისა და ხევსურისა (ფშავისა). და საკვირველი ის არის, რომ ეს აქცენტი მართო ქართულ ლაპარაკში აქვთ ესეთი.

მეორე ელემენტი არის ის, რომ ყოველი მათგანი, დიდი თუ პატარა, ქალი თუ კაცი, ბავშვი თუ მხცოვანი, აღიარებს თავის თავს წმინდა ქართველად. ვერავინ გაუბედავს მათ სხვა-ფრივ მოხსენებას, თუ არ გურჯი. მას ესმის, რომ ის გურჯია და ესმის სრულის შეგნებით. ესმის და თავი მოსწონს ამითი. პირველი ქართველი მას ჯერ თავისი თავი ჰგონია და მერე სხვები. ჩვენ შეგვიძლიან უფრო შორს წავიდეთ ამ შემთხვევაში და ვთქვათ, რომ მას არამც თუ არ დაუკარგავს დღევანდლამდე თავისი ნაციონალური სიამაყე და მედიდურობა, არამედ ნამდვილი პატრიოტული გრძნობაც შეჰრჩენია.

მესამე ელემენტი არის ტიპი და ზნე: კეთილი და სათნოიანი, სტუმართ მოყვარე, პატიოსანი, თავ-მოყვარე, მამაცი, გამბედავი, შემბრალებელი (ლობიერი) და პირში მთქმელი. ვასაკვირველია, რომ ამ სპარსეთის ქვეყანაში, სადაც ამოდონა ქირი და მწუხარება გამოუვლიათ, სადაც სრულიად უძლურნი და უღონონი ესე უპატრონოდ ღეთის ანაბარობაზედ იყენენ მიტოვებული ამ სამასი წლის განმავლობაში, მათ სპარსული ფლიდობა და პირფერობა არ შეუთვისებიათ. აქ, სადაც ეს საზიზღარი თვისებანი ესე გადამდებ სენსავეთ არის მოდებულის, როგორც სპარსთა, აგრედვე სხვა ერთა შორისაც, აქ ქართველი იგივე გულ-ახდილია, პირში მთქმელი და გულუბრყვილო. ის არ ადგას არც აქ გამორჩომის გზას და ისრეთივე უანგაროა, როგორც მის მოძმე ქართველი გლეხი, მის ძველს სამშობლოში, მის საქართველოში მცხოვრები.

არავითარი ქართული წარწერა სასაფლაოზედ, არავითარი წიგნი დაწერილი ქართულს ენაზედ ქართული ასოს მოხატუ-

ლობით არ შემხვედრია. შეიძლება ეს იმიტომ აიხსნებოდეს, რომ, რადგან საშინელი მკაცრი მაჰმადიანნი შექმნილან, თვითვე შეემუსროთ იმ პირველ ხანებში ყოველივე იმისთანა ძველი თუ სახსოვარი, რაც კი მათ ძველს რჯულს მოაგონებდა. თუმცა საფიქრებელია ამასთანავე, რომ შეიძლება ჰქონდეთ კიდევ ზოგიერთი რამ—და ჩემთან კი არ გამოეჩინათ, რადგან იმ ცოტა ხნის მყოფობაში, რაც უნდა ძალიან ვყვარებოდი და პატივისმცემელნიც ყოფილიყვნენ, ჯერ კიდევ გულსა და სულს ისე ვერ გამისწორებდნენ. რომ მე ის სრული მათი ნდობა ჯერ კიდევ არა მქონდა მოპოებული, მე შემდეგის გარემოებიდან დავრწმუნდი: როცა რომელიმე სოფელში მივიდოდი, ასობითა და ორასობით დედაკაცები დამხებოდნენ ხოლმე და მათი გამოკითხვა და ლაპარაკი საქმეს მიჰიწივებდა, მაგრამ როგორც კი ვეტყვოდი, უნდა თქვენნი სურათი გადავიღო—მეთქი, აღარავინ მეკარებოდა და თუ მნახავდნენ, რომ აპარატს გამოვიტანდი და მე ჩემსას არ ვიშლიდი—სულ წანაჯოგად იკარგებოდნენ. ისრე შემოვიარე მთელი ფერეიდანი, რომ ვერც ერთი დედაკაცის სურათი ვერ გადავიღე.

სამასი წელიწადია ძალმომრეობით აყრილი არიან თავისი მიწა-წყლიდან და მოშორებულნი თავის თანა მოძმეებს, დანატრულებულნი თავის საყვარელი სამშობლოს ხილვას. სამასი წელიწადია ჩასახლებულნი არიან უცხო მხარეს, უცხო ქვეყანაში, ოზლად, ოხრად, უპატრონოდ მიტოვებულნი. სამასი წელიწადია ჯოჯოხეთის ცეცხლში ყრიან და ტანჯვითა და ვაეობით ატარებენ თავის უსინარულო წუთი-სოფელს მხოლოდ იმისთვის, რომ იგინი ქართველნი არიან. მაგრამ ისინიც აღჭურვილან სამასის წლის მოთმინებითა და უყვედრულად იტანენ ყოველივე ჭირსა და ბოროტს, დაბრიყვებას და თავვასულობას თავის ძალმომრეეთაგან, რომ ეგების ოდესმე კვლავ ეღიროსოთ მათ თავისი საყვარელი სამშობლოს მიერ მშობლური, საშველად გაწვდილი, ხელის ხილვა და თავის მოძმეთა შორის ტკბილი, აღერსიანი სიტყვის გაგება. ამისათვის, როდესაც მე იქ მოველ და მნახეს, საზღვარი არა ჰქონდა იმათ სიამოვნ-

ნებას, დაფეთდნენ შეტის სიხარულით. შთელი იმ სოფლის კაცნი და ქალი ზედ მეხვეოდა, ყველას უნდოდა დავენახე და გავესინჯე; ყველას უნდოდა გავეგო ჩემი ხმა, ჩემი ლაპარაკი; ყველას უნდოდა დაეთვალთვინებინა ჩემი ხელის აღებ-დაღება, ფეხის გადადგმა, პირის გაღება; ყველას უნდოდა დამლაპარაკებოდა, ეკითხნა რამე. დღესაც ყურებში მიბეჭუის იმათი კითხვები. იქაც მოდის ტყემალი? რა გქვიან შენ სახელი? შენ ძმარა რაღა გქვიან? გაქვთ იქაც ჩვენისთანა წყლები? რა სახელები ჰქვიანთ თქვენს ქალებს? მოგყავთ კაკალი? იციან იქაც ვენახები? ცივა იქ თუ ცხელა? გვარებიცა გაქვთ თუ არა? ჰხმარობთ თუ არა ურემს? იცის იქაც თოვლი თუ არა? აძლევთ ქალებს რუსსა და სომეხს? გყავთ იქაც კატა, ძაღლი, ძროხა, ცხვარი, ვირი? და სხვა-დასხვა—მრავალი. ერთის სიტყვით, იმათ ყოველისფერი ენტერესებოდათ, ყოველისფერი უნდოდათ გაეგოთ.

პირველად მე ვფიქრობდი შემეტყო მათი აწინდელი გარემოებანი და შემეკრიბა ყოველი ძველი ცნობა, რაც კი დღემდე მათ შორის დარჩომილა და შენახულა, მაგრამ, როდესაც საქმე ესე ვნახე, გავანებე თავი იმ ჩემ პირველ განზრახვას და ვცდილობდი, რაც კი შეიძლებოდა, შემეტყობინებინა მათთვის მათი თანა მოძმეთა ამბები და მათი თავგადასავალი, რომ უფრო გამემხნებინა და უფრო შტკიცედ დამენერგა მათს გულში ეროვნული სიამაყე და სიყვარული მათი სატრფო სამშობლოსადმი. ამის გამო მე ველარ მოვახერხე შემეკრიბნა მათი ზეპირსიტყვაობითი გარდმოცემანი ანუ, თუ რაიმე ჰქონდათ, ისტორიული თქმულებანი.

თავიანთ გადმოსახლებაზედ არა ახსოვთ-რა; ისინი პირიქით მე მეკითხებოდნენ, თუ რაღა და რისთვისა ვართ ჩვენს ქვეყანას მოწყვეტილნიო. უკეთუ მე დავასწრობდი ვისმეს ამის კითხვას, მეტყოდა მხოლოდ ამას: ამბობენ, შაჰაბაზისაგანა ვართ გადმოსახლებულნიო და სხვა არაფერს.

ამ გადმოსახლების შესახებ მქონდა მე ერთხელ ლაპარაკი ერთ ინტელიგენტ სომეხ ყმაწვილთან, იმან გადმომიღო თა-

ვრიზელი არაქელ არხიმანდრიტის ისტორია და მითხრა: I, III და XXXI თავებში სწერს ამაზედ, ეს დრო ყოფილა 1586 წელიწადი, როდესაც ქართლში მჯდარა სვიმონ მეფე და კახეთში ალექსანდრეო. „ამ დროს აქა ყოფილან, მოგვიტხოვრობს ისტორიკოსი, ალექსანდრეს შვილი კოსტანტინე და სვიმონის შვილები, ქალი და ვაჟი. ამ დროს გადმოსულან სომეხები და ამავე დროს ქართველები და ამაზედ წინ—შაჰაბაზის დროსაცაო“. მე ეს ფაქტი არ მიმაჩნია სარწმუნოდ. ისრევე, როგორც არ არის, ჩემის აზრით, დასაჯერებელი არავითარი ცნობა საზოგადოდ, რაც კი რამ სომეხთა მიერ არი აღნიშნული ქართველების შესახებ. შესაძლებელია, რომ რაც სომეხებზედა აქვს, მართალი იყოს, რადგან სომეხებს უყვართ ამგვარი გადასახლება ერთი ქვეყნიდან მეორეში. სადაც უფრო მეტ სარგებლობას და გამორჩომას გამოელოდა, სომეხი იქ მიესწრაფოდა, მაგრამ, რომ ქართველი ნებით თვისით აყრილიყოს და გადასახლებულიყოს, ამისთანა მაგალითი თუ არა ვცდებით, ქართველთა ცხოვრებაში და ისტორიაში არც კი მოიპოვება. ქართველი კაცი მიჯაჭვულია თავის მიწა-წყალს და სულ რომ ოქრო-ვერცხლი დაუფინონ, ის მით თავის ქვეყანაში რჩეობს კირსა და მწუხარებას სხვის ქვეყნის ღვინსა და ნეტარებასთან. შეიძლებოდა თითო-ოროლა კაცი წასულიყო, მაგრამ მრავალთა აყრა და წასვლა ნებით თვისით, როგორც იწერება, — „მოსულანო“—სრულიად დაუჯერებელ საქმედ მიგვაჩნია. ვერ მივიჩნევთ იმ, ყოვლად პატივცემულ არაქელ ისტორიკოსის-მიერ აღნიშნულ ცნობას მით უმეტეს, რომ იგი ბრძანებს: „და ამაზედ წინ—შაჰაბაზის დროსაც“ გადმოსულან ქართველებიო, რომელი იყო ეს ამაზედ წინ შაჰაბაზის დრო? შაჰაბაზი გამეფდა სწორედ ამ წელიწადს და „დრო შაჰაბაზისა“ იწყობა იმ 1586 წლიდან და, მაშასადამე, არც შეიძლებოდა, რომ ამაზედ წინა დრო „დროდ შაჰაბაზისად“ მოეხსენებინა.

იციან იმათ ნამდვილად მხოლოდ ის, რომ პირველ ხანებში ისინი იქ, სპარსეთშიაც ქრისტიანები ყოფილან. დღესაც მოუთხოვრობენ იქაური ქართველები, რომ ხუციცანათ გვარში

ჰყოლიათ ერთი „ხუცი“¹⁾ (ხუციცა), და ამ სიტყვიდან წარმოსდგება თვით გვარიცაო. ახსოვთ აგრედვე, რომ ყოფილა ერთს ღროს მღვდელი „მათია“ (მათე), რომლის სახელიდანაც გაკეთებულა შემდგში გვარი მათიანნი. არის აგრედვე, შაურდის გვერდზედ ერთი ადგილი, რომელსაც სპარსნი „ყარაქე-შიშ“ (შავი მღვდელი) ეძახიან და აი რას მოუთხრობენ ამ ადგილის შესახებ ყველა იქაური ქართველები და აგრედვე სპარსელებიც.

ჰყოლიათ ქართველებს ერთი შავი მღვდელი, რომელსაც სპარსეთიდან საქართველოში გამოპარვა მოუწადინებია. როდესაც ეს სპარსელებს შეუტყვიათ, დასდენებიან და იქ, შაიურდის ახლო დაუჭერიათ. უკითხავთ, აქ რას აკეთებდი, რა გინდოდაო? იმას უპასუხნია,—არაფერს, ღორებს მოვდევი დასაჭერადაო და მას აქეთ თვით იმ ადგილისათვისაც „ყარაქეშიშ“ დაუჭმევიათ.

თვით ამ ღორების დენა და ღორების ხორცის ჰამა ამტკიცებს, რომ ადრევ ისინი ქრისტიანები ყოფილან. დღესაც უმაწვილსაც რა ჰკითხო, ისიც გეტყვის, რომ უწინ ამ მთებში მათ ღორებზედ სანადიროდ უვლიათ, ღორის ხორცი ძალიანა ჰყვარებიათ. იმასაც კი უმატებენ ზოგიერთნი, რომ ჩვენ უწინ ნეჯეჭაბაღში ვყოფილვართ დასახლებული, ხოლო, რადგან ამ მთებში დიდძალი გარეული ღორი სცოდნია, ჩვენ ამ ღორებს გამოვყოლივართ ცოტ-ცოტაობით, გამოვშლილვართ ამ მთებში და სოფლები აგვიშენებიაო. მაგრამ, ჩვენის აზრით, ეს მიზეზი უბრალო შედეგია უხეირო ოცნებისა. მიზეზი მათის დასახლებისა ამ მთებში და თვით ნეჯეჭაბაღშიაც, რამოდენადაც მე დევაკირდი იქაურობას, სრულიად სხვა არის.

ეს მთები, ეს უღელ-ტეხილი ერთად-ერთი გზა არის ღორეთიდან (ღორისტანი) ისპანისაკენ, რომელიც დიდებული ტახტის ქალაქი იყო დიდებული ყეინებისა. ღორეთი, როგორც ვიცით, ბუდეა ერთის მზრივ რაინდი და გმირული ხალხის ბა-

¹⁾ ასე ეძახიან მღვდელს.

ხტიარებისა და მეორე მხრივ, წუწკი, ზნეობა-დაცემული, მეკობრული ხალხის, ლორებისა. ბახტიართაგან მუდამ ძრწოლვა და შიში ჰქონდა სპარსეთს, როგორც თავისუფლების მოყვარე და თანაც შეუპოვარ მეომარი ხალხისაგან; ხოლო ლორთაგან—მუდმივი შეწუხება და უბრალო უსიამოვნებანი. ამისათვის საჭირო იყო ჰირში მიეცა მათთვის და კრიქაში ჩაეყენებინა სწორედ ისეთივე მძლავრი და გულადი ხალხი, როგორებიც იყვნენ თვით ბახტიარნი და ლორნი; საჭირო იყო კარის შებმა ამ უღელტეხილისათვის, რომ საიმედოდ დეკეტნა ის ერთად-ერთი მარჯვე გზა იმ დროს დედა ქალაქის, ისპანისაკენ მიმავალი. სწორედ ამითი უნდა აიხსნებოდეს, რომ შაჰბაზმა აქ ჩაასახლა ესე დიდძალი ქართველობა. აქ ყოფილა, როგორც ღღესაც სჩანს, ოც და ათი მეტი სოფელი ქართველებისა ერთად, ერთ ადგილს მოჯგუფული, თითქოს შაჰბაზს ჰსურდა მათთვის ახალი რამ სამშობლო გაეკეთებინაო. არაოდეს კი არ ყოფილა, რომ რამდენიმე სოფელი უცხო ხალხისა, როდესაც მათი გაწყვეტა და აღმოფხვრა სდომნებოდეთ, ესე ჯგუფად ერთს ადგილს დაესახლებინათ. ერთს სოფელს ან ერთ უბანს რომ ჰამადანთან ჩაასახლებდნენ, მეორეს — ქირმანთან, მესამეს — შირაზთან, მეოთხეს — თეირანთან, მეხუთეს — გილანში ან მაზანდარანში, მეექვსეს — ხორასანში.

ახირებულად მოუთხოვრებენ ისინი ამბავს თავის გამაჰმადიანებისას. აჭუსში ვიყავ ჩამომხდარი ერთ შუა ხნის კაცთან, ქერბალაი აღი მირზა მამუკაანთან (მამუკაშვილთან), რომელმაც მიაშბო ამ საგნის შესახებ შემდეგი.

ყოფილან ორნი ძმანი, ასლანი და გორგინი. ასლანს დაუწყვია ყორანის სწავლა და ძალიან კარგადაც შეუსწავლია. ეს საქმე არ მოსწონებიათ იმის ნათესავებს და საზოგადოდ ყველა ქართველებს, მაგრამ ასლანს, მიუხედავად ამისა, სწავლა ყორანისა ჰქმნარიტად აღუარებია და მუსულმანობაც მიუღია. მაშინ იმის ძმას, გორგინს გადაუწყვეტია, რომ, რადგან ესეა, მე ჩემი ძმა ასლანი ჩემის ხელით უნდა მოვკლაო. ერთხელ გორგინი სანადიროდ მომზადებულა, გაუტყუებია თან თავისი

ძმა, ასლანი, წაუყვანია დიდი ამაღა და წასულან. მთებს რომ კარგა გადასცდენიან, მიჰბრუნებია გორგინი თავის ძმას და უთქვამს: „რად მიიღე მაჰმადის სჯული, ეხლავე უარი უნდა განაცხადოვო; თუ მოუბრუნდები ისევ ჩვენს სჯულს—ხომ რა კარგი, თუ არა—და, ეხლავ აქვე ჩემის ხელით უნდა მოგაკვდინოვო“. ასლანი მარტო ყოფილა, უნახავს—ძალით ამათან ვერას გახდებოდა და მოუწოდებია მეშველად თავისი ღმერთი: „ღმერთო დიდებულო! შენ მოუვლინე ამათ სასწაულთ-მოქმედება შენი, რომ აღიარონ ამათაც ღმერთი ქეშმარიტი და მოიქცნენ სწორე გზაზედ“, და იმავე წამს იმათ თვალ-წინ გაჩენილა უჩინარად ერთი ხონჩა, სავსე ყოველის სასოვაგით. ხალხი და თვით იმისი ძმა გორგინი დიდად გოცებულან ამ სასწაულთ მოქმედებაზედ. მოსხდომიან მერე გარეშემო ამ ხონჩას და დროება გაუტარებიათ. როდესაც უკან დაბრუნებულან და უამბნიათ ეს შემთხვევა ხალხისათვის, მთელ ქართველობას მაჰმადის სჯული უწამებია. ასლანს კი ხონჩა დაუმაღავეს თავის სახლში და მერე თავის კედელში დაუტანებია. ამისათვის არისო, ამბობენ აფხესელები, რომ ასლანის ოჯახში ყოველთვის ოღურა (დვრიტა) ტრიალებსო.

ეს მოთხრობა, რასაკვირველია, ისეთივე დაუჯერებელია, როგორც ამბავი მათს გადმოსახლებაზედ. პირველში მცირეს ხნით შესაძლებელია ქრისტიანებად დაეტოვებინათ. მით უმეტეს, რომ შაჰაბაზი დიდი ძლიერი მეფე იყო და მეზობელ ხალხთაგან არა ეფიქრებოდა-რა, არ ეშინოდა. შაჰაბაზს, რომელმაც ესკნი გადარეკა, უნდოდა, როგორც ზევითა ვთქვით, ეს გადასახლებული ხალხი სასარგებლოდ გამოეყენებინა თავისი ქვეყნისათვის; უკეთუ მას მაშინ ძალით მოენდომებინა მათი გამაჰმადიანება და ქართველები არ დასთანხმდებოდნენ, როგორც ეს არა ერთხელა ჰქონდა ნაცადი, მაშინ უნდა სრულიად ამოეცილიტა და ეს ხომ ხელს შეუშლიდა ზოგიერთ მის განზრახვებს. ამისთანავე იგი იყო გონიერი მმართველი და ქრისტიანეთა სჯულს ისე უდიერად არ ებყრობოდა. მაგრამ რა ჰქვაში მოსასვლელია, რომ მის შემდეგ სხვა მეფენიც ესე ზოჰპყრობოდნენ ქართველთა ქრისტიანობას. მომეტებული მათგანი სუსტი, უღონო მეფენი იყვნენ, მოვლის თავი არა ჰქონდათ თავისი სახელმწიფოსი და თავისი ჩრდილისაც კი ეშინოდათ. როგორ დასტოვებდნენ ქრისტიანებად ამოდონა ქართველობას

შიგ შუა სპარსეთში, როდესაც მათ მოძმეთ ჯერ ისევ დამოუკიდებელი ცხოვრება ჰქონდათ თავის ქვეყანაში და ხშირად ძალიან საშიში მეტროქენიც იყვნენ სპარსეთის მეფეთათვის. დაუმატეთ ახლა ამას ის მეტრობა და სიძულვილი, რომელიც საუკუნოებით იყო დამყარებული ქართველთა და სპარსეთის ერისშორის და დამეთანხმებით, რომ ქართველობა ძალით არიან გამაჰმადიანებულნი, სწორედ ისრე, როგორც წინადაც ხდებოდა ხოლმე მათის ძალ-მომრეობის წყალობით.

სრულებით საფიქრებელი არ არის, რომ ის ქართველობა,—რომელსაც ამ უკანასკნელ ხანამდე თითქმის სრულიად რელიგიოზური კულტი ჰქონდა და რომელიც მეოთხე საუკუნიდან მოყოლებული თავ-განწირვით იბრძოდა დაუსვენებლივ სარწმუნოების დასაცველად, რომელიც მხოლოდ ამ სჯულისთვის სწყდებოდა და იმუხრებოდა ათას ორასი წლის განმავლობაში,—ისე უბრალოდ გადაუდგა იმ სჯულს, გაყიდა მამა-პაპათა ნაანდერძევი ქრისტიანობა და სულ რაზედ—ერთ ხონჩა საჭმელზედ. საქარისია გავიხსენოთ ჯარტო იმ უგულო ალა-მაჰმად-ხანის დრო, როდესაც იგი შემოესია საქართველოს და მის აღმოფხვრას ჰლამოდა. რას აბოგინებდა ის იქ, შიგ შუა სპარსეთში რამდენიმე ათას ქართველობას თავისის განსაკუთრებული სჯულითა და კულტურით?

ეს ისეა შეთხზული და მოგონილი, როგორც ყოველთვის იციან ხოლმე, საზოგადოდ, ამგვარ დიდ მოვლინებათა სხვადა-სხვა სასწაულო-მოქმედებით შებურვა. ამასთანავე ეს ზღაპარი აკმაყოფილებს მათს მკაცრ მუსულმანურ თავ-მოყვარეობას, რომ, ვითომ, იმათ არა თუ ძალდატანებით მიიღეს ეს სჯული, არამედ ნათლად სცნეს მისი ჭეშმარიტება და მისთვის არიან დღესაც ესეთი საშინელი მტკიცე მაჰმადიანნი.

მხოლოდ ერთი რამ გამოსკვირს ამ ზღაპარში. ეს ის არის, რომ ყოველივე ერში რომელიმე დიდი საქმის მეუკუთმართენი არიან ხოლმე მათივე მოწინავენი; რომ მხოლოდ მათის წყალობით და ზედ-გავლენით იცვლის ხოლმე გზას შემდეგში თვით ხალხიც. პირველი მაჰმადიანობის მიმღები, ამათ შორის, ყოფილი ასლან და შემდეგ ძმა მისი გორგინ და ორივე ესენი ყოფილან პირველი მოწინავე პირები ამ დროს და დღემდეც მათ სახლში გამოიუღვევლია წოდება ხანისა. გვარი ამათი ამ ასლა-

ჩვენი საქართველოს სოფლებში, იმაღვე დარჩომილა და არავითარი წინ-სვლა არა ჰქონია ამოდონა ხნის განმავლობაში. ამის გამო ბევრი იმათი სიტყვა გაირჩევა ჩვენიდან ლექსიკონურის მხრივ, ესე იგი ხმარობენ ისინი ბევრ ისეთ სიტყვას, რომლებიც ჩვენ უკვე დაგვივიწყნია და არ ესმით ისეთები, რომლებიც ჩვენ ანუ ახლად შემოგვიღია და ანუ რომელთათვისაც დროს განმავლობაში მეტი უპირატესობა მიგვიცია ძველს უწინდელ სიტყვებთან შედარებით. ამავე მიზეზის გამო ზოგიერთ შემთხვევებში განსხვავდება მცირეოდნად თვით მოქცევაც კი მათს ენისა. სხვათრივ მათი ენა წმინდა ქართული ენაა და მასთან ძველებურიც, ურევენ, მართალია, კიდევ ორიზოდ სხვა სიტყვას, მაგრამ უფრო ნაკლებადა აქვთ გარყვნილი მათ ენა, ვიდრე ჩვენ ამ ასის წლის განმავლობაში.

აი ზოგიერთი რამ, რაც კი მე შევნიშნე იმათს ენაში.

ბევრსა ხმარობენ ლაპარაკში „ყე“-სა და „კ“-ს, როგორც ეს დღესაც იციან კახეთში საზოგადოდ და ნამეტნაჲ ქიზიყში.

ზმნის ფორმა— „წავიდის“, „მოვიდის“, ძალიან მიღებულია. თანდებული „ში“-ს მაგიერ იხმარება უფრო მომეტებული „ჩი“: სახლში—სახლჩი, ხელში—კელჩი...

კარგის მაგიერ ამბობენ ლაპარაკში მუდამ ლამაზს, თუმცა რციან ეს უკანასკნელი სიტყვაც და ცუდის მაგიერ—გონჯს. სიტყვა „ცუდი“ არც ერთხელ არ გამიგონია! ამისათვის, რომ გითხრას იქაურმა კაცმა— „ხო ლამაზათა ხარო“, ეგ ის იქნება, ვიფიქრებ, ხომ კარგადა ხარო.

შვილის მაგიერ იხმარება ბიჭი, როგორც ჩვენს სოფლებშია დღემდე, თუმცა ესმით იმ პირველი სიტყვის მნიშვნელობაც.

არ ესმით სრულიად, რას ჰქვია: ქართველი, საქართველი (გურჯბ, გურჯისტანი), ბატონი (აღა, ჯანაბ), ბატონო (ბააღე)!—დიად (ჰო, ბააღე, არე), არ ესმით აგრედვე—გამარჯობა, ცუდი, ლაპარაკი, ხოლმე, ძტრობა, ბუმბული, საზამთრო.

ხმარობენ ბევრი ჩვენი უხეირო ხნუ უცხოთაგან შემოტანილი სიტყვების მაგიერ ნამდვილ ძველ ქართულ სიტყვებს.—

ლაპარაკის მაგიერ ამბობენ უბნობას და აქედან წარმომდგარ სიტყვებს: „უბნობს, ებნას, ვუბნობ, ნუ უბნობ“. თოკის მაგიერ „საბელს“, თუმცა ესმით თოკიც. საბელს ეძახიან დღეს ქახეთში მხოლოდ იმ მოკლე მატყლის თოკს, რომელსაც საქონლის უღელში შესაბმელადა ხმარობენ. ბუმბულის ერთ ცალს ეძახიან „ფთეს“ და როცა უნდათ, რომ ბევრი ბუმბული თქვან, ამბობენ „ფოთოლს“. (ეს მითხრეს თოლერელებმა). ძაფს ეძახიან კედს: „შენ კედის წინდები გაცვიაო?“ მიუხედავად ერთმა ყმაწვილმა ბოინში. ამბობენ ნამდვილ ქართულ სიტყვას — „მეკობრე“ ჩვენებური „აეაზაკისა, ყაჩაღისა, თულისა, და ფირალის“ მაგიერ, რომელთაგანაც არც ერთი არ არის ქართული. მტრობის აღვილას ხმარობენ „შულღს“, თამაშობისა — „შუშპრობას“. ასე ზემო მარტყოფში ერთმა ახალგაზდა ყმაწვილმა, ალაჯან ბეგმა, ხოდარამ ხანის ონიკაშვილის შვილმა მითხრა: „თქვენც იცით ერთმანეთში შულღობა“-ო? და მერე თვითონვე დაუმატა: კარგი არ არის შულღი; აი ჩვენ სულა ვშუშპრობთო.“

ამბობენ ძველებურად „ბოლი, ცხორი“ ჩვენი თვალი, ცხვარის მაგიერ, როგორც დღესაც იციან ფშავ-ხევსურეთში და სამეგრელოში. ეს, ვთქვათ, მთელ საქართველოშიაც დღემდე ჯერ კიდევ შეუშუშავებელია; ერთგან სადმე რომ ამბობენ გვალვა, კვამლი, ხვარბალი, — მეორე აღვილას იტყვიან გოლვა, კამლი, ხორბალი,

იტყვიან „ბლენა“ ბნელას მაგიერ და „ღურბელი“ ღრუბელის მაგიერ და ეს ასოების გადასმ-გადმოსმა ჩვენებშიაც ჩვეულებრივი მოვლენაა. მეგრულში მაგალითად, თავის დღეში არ გააჩნებენ ერთად სიტყვაში „რ“ და „ბ“ და უსათუოდ გაადაქსნავ-გადმოსხამენ: ერბო — ებრო, ორბი — ობრი, და სხვა.

ხმარობენ აგრედვე ზოგიერთს სიტყვებს მცირედის შეცვლით: ბუზი (ბზუკი) — „ბზუკი“, სტაფილო — „სტაფილი“, და უფრო მეტის შეცვლით: ბაყაყი — „ბაყბაყი“, „ბაბაყუა“; გოგრა „გეგრა“, „გუგურა“; ალი (ცეცხლისა) — „ალი“.

აქვთ აგრედვე ისეთი სიტყვები, რომ თითქო ახალი მოგონილიაო: საზამთრო — „ზამთრული“, (ყველა სოფელში), ხერ-

ხი — „ფხაჭი-ფხუჭა“ (ზოგ სოფელში), ციბრუტი — „თაუმტერა“ (ზოგ სოფელში); კაკალი — „ხატრუკი“ (ზოგ სოფელში).

შევნიშნე აგრედვე, რომ ზოგიერთ საგნებს სხვა-და-სხვა სოფელში სხვა-და-სხვა ნაირ სახელს უწოდებენ, მაგალითად: ქალს, ქალსავე ეძახიან და ზოგან კი „ყორ“-ს; ციბრუტს მარტყოფში — „თაუმტერას“ და თოლერში — „შაღფის“; კაკალსა და ხერხს ასრევე ეძახიან ყველგან, მხოლოდ ახჩაში და აჭუსში, პირველს, — „ხატრუკს“ ეტყვიან, მეორეს — „ფხაჭი-ფხუჭას“; ნიტრას ახჩაში და აჭუსში ეძახიან — „სურას“, თოლერში — „ყარყარას“ და მარტყოფში „ჭურჭელს“.

ამგვარად, როგორც შეატყობდით ამ მცირედის მაგალითებითაც, მათი ლაპარაკი უახლოვდება უფრო კახურს, მის ძველებურის გამოძქმით, რომელიც უფრო უკედ არის დაცული დღეს. ქიზიყში და ნამეტნავ ფშავ-ხევსურეთში. აქედან შეიძლება გამოგვეყვანა ის დასკვნაც, რომ იგინი კახეთიდან ყოფილიყვნენ გადასახლებულნი, მაგრამ საფიქრებელია ერთი სხვა გარემოებაც. ეს საქმე არის 300 წლის ამბავი. მწერლობას იმ დროისას თავისი საკუთარი სახე ჰქონდა შემუშავებული და ხალხის უბრალო, ცხოველ ენასთან თითქმის არავითარი კავშირი და დამოკიდებულობა არა ჰქონდა. სად ან როგორ ლაპარაკობდა იმ დროს უბრალო ხალხი, ჩვენ ამაზედ არსად არავითარი ცნობა არ მოგვეპოება. უკეთუ ჩვენ ისე, ჩვენად ვიფიქრებთ-და, შესაძლებელია, რომ სწორედ ამ 300 წლის წინ, როდესაც იგინი აქედან აჰყარეს, ყველგანაც და ნამეტნავ ქართლ-კახეთის ყველა კუთხეში სწორედ ისეთი ლაპარაკი ყოფილიყოს, რომელიც დღემდე იმათ შეჰჩრჩინათ. მაშინ, რასაკვირველია, იმ პირველ ჩვენ მოსახრებასაც მოკლებული ექმნება ყოველი საფუძველი, თუმცა მომეტებული მათი გვარები და სახელწოდება ზოგიერთი სოფლებისა, რომლებიც დღემდე ჯერ კიდევ წმინდად დაუცაეთ. (ზემო და ქვემო მარტყოფი, ძველი რუსთავი და რუისპირი და აგრედვე (ქუდუბანაქი) ნინოწმინდა, ამართლებს იმავე აზრს, რომ იგინი გარე-კახეთიდან ანუ იერის ხეობიდან უნდა იყვნენ წაყვანილნი.

ყოფილა იქ ჩემზედ აღრე, ამ ორი-სამი წლის წინად, ერთი ვილაც ჩვენებური კაცი. ხოლო ვინა ყოფილა, ვერ მანრუნეს კარგა. ზოგი ამბობდა, სახელად ალექსი ერქვაო; ზოგი კი — ზაქაროა; კარტუზიან ქუდს იხურავდაო; ხელობით აბრეშუმის მოვაჭრე იყოვო. რა საქმე უნდა ჰქონოდა იქით, იმ მხარეებში აბრეშუმით მოვაჭრეს, მე დღესაც ვერ გამიგია. თბილისელი ყოფილა. ქართული არა სცოდნია კარგა. „ის სხვა ქართულს უბნობდა, ჩვენ არ გვეყურებოდა; არც იმას ეყურებოდა ჩვენი ქართულიო“, მითხრა ხოდარამ ხანმა მარტყოფში; — „აი შენი ქართული რა ლამაზად გვეყურებაო“. როდესაც ამათ უთქვამთ ან შენ არ იცი ქართული ან ჩვენი ენა ქართული არა ყოფილაო, იმას უბასუხნია: მე პატარა ვიყავ, როცა რუსეთში გამგზავნეს სასწავლებლოდ; მე იქ გავიზარდე და ქართული დამავიწყდაო, მაგრამ რუსული და სხვა ენები ძალიან ვიციო.

საზოგადოდ ეს, ალექსი თუ ზაქარა, რაღაც უცნაური, თავისებური რამ კაცი ყოფილა. — როდესაც ისინი (ლოცვას) ნამაზს შეუდგებოდნენ, ისიც, თურმე, მოჰყვებოდა ლოცვას ყოველ დღე საღამოს. ისინი რომ სამხრეთისკენ იზამდნენ პირს, ეს კიდევ ჩრდილოეთისაკენ მიბრუნდებოდა. როგორც ისინი აღაპყრობდნენ ხელებს და მუხლს იყრიდნენ, ისიც ისე იქცეოდა. აფუსში მკითხა ერთმა ქალბალამ: „რატო შენ კი ნამაზს არ აკეთებო“? მე ეუთხარი, რომ ჩვენ, ქართველები ქრისტიანები ვართ და ქრისტიანებში ნამაზი არ იციან-მეთქი. — „მაშ ზაქარო ბიჭი რო აკეთებდაო“? ეგ არ ვიცი, იქმნება ის ქრისტიანი არც კი იყო-მეთქი.

მოჰყოლია ეს ვაჭბატონი და, ვინ იცის, რა არ უთქვამს ამ საწყლებსათვის — რას აკეთებთ, რა დაგრომიათ აქა? აღექით, აიყარენით, მე ყველას წაგიყვანთ იქაო. ისე მოგივლით, ისე გიპატრონებთ, ერთის სიტყვით, დაჰპირებია ისეთ რამეებს, რაც იქმნება მაჰმადის სამოთხეშიაც არ იყოს აღთქმული. თქვენი სახლები, კარლიანი, გამოოსცქერნიან თქვენს გზას; თქვენი გუთნები, თავაშვებულნი, დგანან მინდვრებში და ელიან თა-

ვის ძველ პატრონებს; თქვენი სოფლები, დაცარიელებულნი მგლოვიარესავით არიან მოწყენილნი და შეპყურებენ თქვენს დაბრუნებასაო. ერთის სიტყვით, თქვენი ქათმებიც კი ჯერ ისევ იქვე დაკრახკრახებენ მწუხარებითა და ძაღლები განუწყვეტლივ ღმუიან მოუსვენრადაო. ამ საწყლებსაც დაუჯერებიათ ზოგიერთი მისი ბოდვა და ისე სოფელში არ მივიდოდი, რომ პირველ საკითხავებად ესენი არ მოეხალეებინათ ჩემთვის პირში: „აბა, მოხველ ჩვენ წასაყვანად“? „ლამაზი სოფელია ჩვენი იქაური „დაოშქესანი“, „ნოლანიო“, და სხვა და სხვა. თურმე ამასვე აუხსნია ამათთვის, რომ ყველა აქაური სოფელი დღესაც იქაც ისევ არის, მშვენიერი სოფლებიაო. ამისათვის გამოუძებნია ყველა იმათი სოფლის სახელებიკათვის თითო რამ შესაფერი სიტყვა ანუ, თუ ის ერთბაშად ვერ მოუხერხებია, ერთი რამ სხვა სიტყვა და დაურწმუნებია, რომ ეს სოფელი არის ეხლა იქ და თქვენ იქიდანა ხართ გადმოსახლებულიო. მაგალითად, აჭუსი—აუხსა ჰნიშნავსო, იქ არის ეხლაც ეგ სოფელი და აჭუსელები იქიდან არიან გადმოსახლებულიო; ტაშკესანა—დაოშქესანიდან არი, შაიურდი—ნოლანიდან, თოლერი თელავიდან და სხვა და სხვა. ისე გაუფრცველებია ეს რაღაც თავისი უაზრო მითქმა-მოთქმა და ისე დაუჯერებია ეს გულ-უბრყვილო ხალხი, რომ, როდესაც მე ვკითხულობდი რომელიმე სოფელში, თუ საიდან არის მაგ თქვენი სოფლის სახელი? საიდანა ხართ თქვენ თითონ გადმოსახლებული? ვის რა გაგიგონიათ თქვენი ძველებისაგანა-მეთქი? ისინი იმ ალექსოს ლაპარაკს მომიყვებოდნენ და ნამდვილი იმათი რამ კი აღარა მესმოდა—რა. ბევრი და უბრალო. შრომა დამკირდა, დამერწმუნებინა ხალხი, რომ იმისი ლაპარაკი თავიდან-ბოლომდე სიცრუე ყოფილა და ის თითონაც ქართველი არა ყოფილა-მეთქი.

მოგიყვანთ აქ ნიმუშს ჩვენი ლაპარაკისას ერთ სოფელში.

— „მაშ ჩვენი გუთნები აღარ არისო? მაშ ჩვენი სახლები რა უყვესო“?

— თქვენი გადმოსახლება სამასი წლის ამბავია, როგორც თქვენც იცით, და ის თქვენი სახლები, თუ ხისა იყო—დაღ-

ბებოდა, თუ ქვითკირის იყო დაინგრეოდა და რკინაც რო ყოფილიყო, ამდენი ხანი მზესა და წვიმაში, უბატრონოდ დატოვებული, იმასაც ჟანგი შესქამდა და მტვრად ჩაიშლებოდა მიწაში-მეთქი“.

— „სწორედ უბნობს აი, სწორედ უბნობს... ლამაზად (კარგად) უბნობსო“... იტყოდა ერთი და მერე იმის ნათქვამს იმეორებდნენ ერთად ორმოც-სამოცი კაცი, „იალლა! მართალს უბნობს... სწორედ უბნობსო“...

— „მაშ ეხლა რომ მოვიდეთ, ჩვენ ბალებს, ჩვენს სახნავებს არ მოგვცემენო?“

— ვინ მოგცემთ, რად, მოგცემენთ-მეთქი. თქვენ რომ წამოსულხართ, იქ სხვები დასახლებულან და ისევ სოფელი აუშენებიათ. ეხლა რომ იქაური მარტყოფი ჰნახო, ორჯელ დიდი აქაურ მარტყოფედ. სამასი წელიწადი ეხლა ისინი ცხოვრობენ იქა: სამასი წელიწადია ოფლსა ჰღვრიან შიგა, თავებს იხოცავენ შიგ მუშაობით და განა სულელები (გიჟები) არიან, აიღონ და მზა-მზარეულად თქვენ მოგართონ-მეთქი?!

— „რა ექნათ,—რო ჩვენები იყო? უნდა მოგვცენ, მაშაო?“

— კარგი! ეხლა თქვენ ამ ახალ თოღერშია სცხოვრობთ, თქვენზედ წინ ხომ აქ სხვა ხალხი იქნებოდა-მეთქი და—„ჰოვო“.—ეხლა თქვენ სამასი წელიწადია აქ ხართ; საცა ბალი არ იყო—ბალი ავიშენებიათ, საცა სახნავი არ იყო—სახნავები გაგიმართნიათ, საცა სახლი არ იყო—სახლი და კარი მოგიწყიათ; რამდენი გიტანჯნიათ და სწვალელებუხართ, ხელმწიფისათვის და ჰოქემებისათვის ამდენი ხარჯი გიძლევიათ, მტრისა და მეკობრისათვის პასუხი გიძლევიათ—და ეხლა რომ მიწიდან თავი ამოყოს იმ ძველმა პატრონმა და გითხრას: წადი აქედან, ეს სუყველაფერი ჩემი იყოვო, — მისცემთ-მეთქი?

— „სულელი ვარ? აბა, რათ მივცემ?“

— მაშ, განა იქაური ქართველები კი სულელები არიან, რომ მოგცენ-მეთქი? და მოჰყვებოდნენ თავისთვის ერთმანეთში ლამარაკს: ერთი—მეორეს უმეორებდა ამ ჩემ ნათქვამს, მეორე

მესამეს, მესამე—შეოთხეს, და მთელი ხალხი გაიძახოდა: „იალ-
ლა! სწორეს უბნობს აი! რა ლამაზად უბნობსო!“

— „მაშ ი რატო უბნობდა იგრეთ?“

— თქვენ ხომ ქვეიანები ხართ და ის რომ მაგისტანებს
ამბობდა, თქვენ თითონ რატომ არ უთხარით, რომ ქათამი და
ძალლი სამასი წელიწადი ვერ იცოცხლებდა-თქო? და მოჰყვე-
ბოდნენ ისევ ერთმანეთში ჩემი სიტყვების გამეორებას.

— „მაშ ეხლა რო იქ მოვიდეთ, არ მიგვიღებთ?“

— რატომ, სტუმრად თუ მოხვალთ, ძალიანაც ვაგვიხარ-
დება, თუნდა წლობით იცხოვრეთ იქა. აი ჩემი აღრესი და ძა-
ლიან კარგი იქმნება, თუ წამოხვალთ. აყრა და გადმოსასა-
ხლებლად წამოსვლა კი არ ევარგება. ეხლა რომ ესე წამოხვი-
დეთ, აბა რა გიყოთ, კისრებზედ ხომ არ შეგისხავთ. ჯერ უნ-
და თქვენთვის ადგილი ვიფიქროთ, ყველაფერი მოვიმზადოთ
და მერე ბატონი ბძანდებით-მეთქი.

— „ქალებს არ მოგვცემთო?“ — მითხრა მათგან აყოლია-
ბეგმა, ალი-მირზა-ხანის შვილმა და გაღიხარებულა ხალხმა.

— რატომ, რატომ! ისეთ ლამაზ ქალებს მოგვცემთ, რომ
გაგიკვირდეთ, მაგრამ ერთზედ მეტს არ მოგათხოვებთ და არც
გავდების ნება გექმნება, ვიდრე არ მოკვდეს-მეთქი.

— „უჰ! უჰ! ეგ ხო გონჯათ არი, ჩვენებურათ ლამაზიაო!“
მითხრა იმანაც სიცილითა და ხუმრობით.

თეირანში ამობრუნების დროს მე ვაგიცან სრულიად შე-
მთხვევით ერთი სპარსელი მოხუცებული კაცი, ესმილ ხანი,
შვილი ჰუსეინ ხანისა, რომელიც ერთ დროს სარდალი ყოფი-
ლა ერეგნისა. ლაპარაკი ჩამოვარდა სპარსეთის ქართველობა-
ზედ. ხანმა სთქვა, რომ მე კარგად ვიცნობ იქაურებსო, ჩინე-
ბული ხალხნი არიან ისინი, — პურადი და შეომარნიო. აქებდა
ძალიან და სხვათა შორის ლაპარაკში მიაშობო, რაგორც დამ-
სწრემ, ორი ზღაპრული ამბავი.

1) ჯაფარ-ყული-ხანი, პატრონი ბახტიართა, მამა ჰუსეინ-
ყული-ხანისა (რომელიც წინად მოვიხსენიებთ) მოდენილა ერთ-
ხელ დიდის ჯარითა და ამალით ფერეიდანზე. მის ამალაში ყო-

ყოლა მაშინ მთქმელი ამისც, ესმაილ ხანი, რომ მოსულან ქართველების სოფლებში, აქ გზის პირას მდგარა ერთი ქართველი კაცი თავის ყანაში და საქმე უკეთებია. შეუსწვრია თვალი ჯაფარ-ყული-ხანისათვის; მობრუნებულა და დიდის პატივითა და მოწიწებით სალამი მიუცია, მაგრამ ერთი-ორიოდ ფეხი რომ წინ წაუდგავთ, მიუყვია პირი იმავე ქართველს და ახლა საშინელი ლანძღვა მიუყოლებია. ჯაფარ-ყული-ხანსაც შეეყენებინა ცხენი და ეკითხნა იმ ქართველი კაცისათვის:

— მითხარი, თუ ღმერთი გრწამს, რას ჰნიშნავდა ან ის, ისეთი შენი მოწიწებით სალამი და ან ეგ, უშვერი სიტყვებით ლანძღვა-გინებაო?

— პირველი იმას ჰნიშნავდა, რომ, როდესაც შენსაებ დიდი პირი გამოივლის ჩვენს მიწა-წყალზედ, ყველა ჩვენგანი მოვალეა ღირსეული პატივი სცეს—დიდ-პატარაობის გარჩევა და უცხო კაცის დახვედრა კარგა იციან ქართველობამაო. და მეორეც იმასა ჰნიშნავდა, რომ შენ მაგ პატივისცემით თავს არ წახვიდე, თვალები არ აგებას და არ გეგონოს: რომ შენი გვეშინიან და პატივს იმიტომა გცემთ—ქართველებს არავისი არ ეშინიანთა“.

2) ერთხელ ერთი აჯანყების გამო, რომელიც ამ ქართველების სოფლებს ახლო მომხდარიყო, გამოეგზავნა შაჰს ეს ესმაილ ხანი დიდის ჯარით. როდესაც ქართველების სოფლებში შესულიყვნენ და ერთ მინდვრად გზის პირად მცირედ დასასვენებლად ჩამომხდარიყვნენ, რამდენიმე მეომარს (ცხენი ყანაში შეჰპაროდათ. სად იყო—სად არა, გაჩენილიყო ამ დროს ერთი ქართველი დედაკაცი. დეენახა რომ ცხენები ყანასა სძოვენ, მიჰრილიყო ესმაილ ხანთან და ეკითხა:

— ვინა ხართ და ან. რისთვის მოჰსულხართ აქაო?

— ჩვენ უნდა აჯანყებულები დავამშვიდოთო,—ეთქვა ესმაილ ხანს:—ჩვენ უნდა თქვენი მტრები გავრეკოთ აქედანაო.

— სტრები თქვენა ხართ, რომ ყანაში ცხენებს აძუებთ და მე თითონ დავირეკავთ აქედანაო,—ეთქვა დედაკაცს, დე-

ველო ერთი უშველებელი კეტისთვის ხელი და სულ კუდით ქვა გვასროლინაო, სთქვა სიცილით მოხუცებულმა ხანმა.

ეს არის სულ, რაც ჩვენ ვნახეთ და გავიგონეთ ფერეიდანის ქართველობაზედ. ეს არის ის კუთხე, რომელსაც დღეს ყველაზედ მეტი ინტერესი აქვს ქართველი ერისათვის. აქ რიცხვით ყველაზედ მეტი ქართველობა შეგგუფულა ერთად, აქ დაუცავთ დღევანდლამდე ენა მამა-პაპათა, ხასიათი, ტიპი და სიძლიერე სულისა: აქ დღემდე ქართველი არ იფიწყებს, რომ იგი ქართველია; ამბობს ამას შინ და გარეთ, მტერთანა და მოყვარესთან, ძლიერთანა და უძლურთან, ამბობს უშიშრად, მოურიდებლივ, ამბობს და თავიც მოსწონს ამ თქმით. სრული სამასი წელიწადი ებრძოდა იგი მტერთ თავისის ეროვნობის დასაცველად, ებრძოდა მათს უსამართლოებას და ძალიმომრეობას, ითმინა ყოველგვარი გაჭირვება და შეწუხება, გაუძლო სალი კლდესავით ათას გვარ ვაისა და უბედურობას, შესწირა მათ ბევრი ძნელად დასათმობი რამ ქართველი კაცის-შიერ, მაგრამ მით მაინც თავი ქართველად შეინახა. დაიცო რაც და როგორც შეეძლო დღემდე და აცნობა თავის უფროს მოძმეთ, რომ ჯერ კიდევ ქართველის სული მიდგა და ეს სული ვერ აღმომხუთა ვერც დროთა და ჟამთა დენამა, ვერც ძლიერთა ამა სოფლის ძალ-მომრეობამაო. მან თავისი მოვალეობა სამაგალითოდ შეასრულა და ყოველივე ვალი აიყარა წინაშე შთამომავლობისა. და უკეთუ დღეიდან იგი დეეცა და უკეთობაში არ წავიდა, ეს იქმნება დანაშაული ჩვენი და ბრალი ედება მთელს საქართველოს. თუ მან დღემდე არ იცოდა, დღეს იცის მათი არსებობის ამბავი, იცის რომ იგინი დღემდე ქართველებად დარჩომილან და მოვალეა გაუწოდოს მას ხელი ძმობისა და შეწევნისა. მათი საქმე გამირული საქმეა, მათით გაიზომება

სულის ძლიერება ქართველი ერისა, მათით ჟნდა მოიწონოს თავი ქართველობამ.

ქართველები დიდძალი ყოფილა სპარსეთში გადასახლებულნი. მაგრამ, საუბედუროდ, არსად, როგორც სჩანს, გარდა ფერეიდანისა არ შეჰჩენიათ მათ დღემდე ქართველობა. და მიზეზიც ამისი ის არის, რომ არსად ესე ჯგუფად, როგორც აქ, არ დაუსახლებიათ. ერთგან, ერთ მაზრაში ანუ გუბერნიაში რომ ერთ სოფელს ასახლებდნენ, მეორეგან, მეორე მაზრაში მარტო ერთ უბანს და თანაც დაუყოვნებლივ უცვლიდნენ ძალით სჯულს. როგორ შეეძლო თავის შენახვა ამისთანა მოსახლობას? რასაკვირველია, არც როგორ. ნეჯეფაბადში, ისპაანს ახლო არის დღემდე ერთი უბანი, რომელსაც ქართველის უბანს ეძახიან (გიურჯი მაჰალა). შირაზსა და ქირმანშას ახლო ყოფილა აგრედვე თითო სოფელი, რომლებს შესახებ რიგიანად ვერა გავიგე-რა, მაგრამ ის კი დარწმუნებით მითხრეს, რომ ქართული არა იციან-რაო. ხორასანთან (მეშხედი) ყოფილა რამდენიმე ქართული სოფელი, სადაც ხალხი დღევანდლამდე წითელ გულისპირებს იკეთებენ, მაგრამ ქართული ერთი სიტყვა აღარ იციანო. ვერამინთან, თეირანის ახლო ყოფილა აგრედვე ქართული სოფელი, ქართული არ იციან. ჰამადანის ახლო ყოფილა რამდენიმე სოფელი, ქართული არ იციანო, მაგრამ ერთმა მეგობარმა სომეხმა მითხრა თეირანში, რომ, როდესაც მე ვიყავ ერთ იმათ სოფელში, „პარზანფუთში“, სადაც ასი კომლი ქარველობა მოსახლობს, ასე მითხრეს, რომ დღევანდლამდე ქართული იციანო და ეხლა თუ დაივიწყეს, ეგეც არ ვიციო. გილანში ყოფილა ერთი სოფელი „გიურჯი მაჰალა“ (ქართველის უბანი), სადაც 400 კომლი სულ ქართველი მცხოვრებლები არიანო.

საუბედუროდ, არ მქონდა ისეთი შემთხვევა, რომ მე თვითონ შევსულიყავ ყველა ამ ადგილებში და დავრწმუნებულიყავ ჩემის თვალთ, იციან ქართული და ანუ მოსდგამთ კიდევ რამ ქართველობისა თუ არა. და ვერ შევიარე მხოლოდ იმისთვის, რომ ყოველი მათგანის არსებობის ამბავს ეცნობულობდი მუდამ ისეთ დროს, როდესაც უკვე გამოსული ვიყავ ხოლმე იმ არე-მარედან და დიდად დაშორებული. ასრე მაგალითად, როდესაც ისპანიდან გამოველ, პირველი სადგური მქონდა შიგნეჯეჭაბადში და, როდესაც ერთი კვირის მოგზაურობის შემდეგ აველ ფერეიდანში, ქართველობაში, იქა ვცან მხოლოდ, რომ თურმე ნეჯეჭაბადშიაც ყოფილა ერთი უბანი ქართველობის მოსახლობა. როდესაც სულთან-აბადსა და ჰამადანს გაეცდი და მიველ თეირანში, იქ შევიტყე, რომ ჰამადანს ახლო ყოფილა რამდენიმე სოფელი ქართველებისა. როდესაც გამოვეთხოვე თეირანს და მოველ რაშტში, იქ გავიგე, რომ თეირანის ახლო და გილანში ყოფილა თითო მოსახლობა ქართველობისა. მე რომ თეირანში მცოდნოდა ეს ამბავი, რასაკვირველია, იმ თეირანის ახლო სოფელსაც ვნახამდი და იქიდან პირ-და-პირ ბარფრუშში გადავიდოდი, რომლის ახლოც ყოფილა თურმე ის მეორე მოსახლობა და ეს გზაც ჩემთვის ბევრად უფრო მოკლე იქნებოდა, ვიდრე რაშტის გზა.

მიზეზიც იმისი, რომ ესე გვიანა ფტყობილობდი ამბებს, ის იყო, რომ მე პირველში არ ვიცოდი სპარსული ენა და არც ვცდილობდი მის შესწავლას ზოგიერთ მოსაზრებათა გამო. შევუდექე ენის შესწავლას ორის თვით წინ, ვიდრე ისპანიდან გამოვიდოდი და ისიც იმისთვის, რომ მინდოდა ხარჯი შემემოკლებინა და მოენეები აღარ მეთრია. რომ მცოდნოდა ენა, მაშინ ეს ამბებიც აქედან გავლაშივე მეცოდინებოდა და საქმე-

საც იმის დაგვარად დაფიქრდი. მაგრამ, მადლობა ღმერთს, რაკი ერთი ნავსი გატყდა, იმედი მაქვს, ქართველობა ამ საქმეს დაუბოლოვებლად არ დასტოვებს. ერთიც იქნება, გამოჩნდება ვინმე და დაადგება ამ საქმეს. მართალია, დღეს სპარსეთში მოგზაურობა ძალიან ძნელია, რადგან არ არის იქ არსად რიგიანი გზები და რადგან თვით ქვეყანაც მეტის-მეტი თავისებურია, მაგრამ თვით სავანი იმოდონად მრავალ-მნიშვნელოვანია, რომ ამისთანა უბრალო დამაბრკოლებელ მიზეზებს ვერა ქართველი ვერ დეეროდება.

ყოველი ერი ცდილობს, რომ სხვანიც თავისად გადაქმნას და გადააქციოს და ნუ თუ ქართველობას არ ძალუძს უბრალო ნუგეშნის-ცემა გაუწიოს და მცირედი რამ მხნეობა შთაუნერგოს თავის ღვიძლ ძმას, თავისის სხეულიდან მონაკვეთ ასოს, შორს, შორს, უცხოთა შორის გადაძვეებულს. ესეც რომ არ იყოს, დროა ქართველებმაც ხელი გასძრან, ყოველი თავისი საქმე თვით აკეთონ, სხვათა ხელში შეყურება ხელს არ გვაძლევს. ნუ თუ დღემდე ვერ დავრწმუნდით, რომ ყველა თავისასა ცდილობს და ვიდრე ჩვენც ჩვენსას არ ვეცადნეთ, ღმერთი ციდან არას ჩამოგვიყრის! ნუ თუ საიქვოა, რომ ქართველს, მცირედის მომზადებითაც რომ იყოს, უფრო მეტი შეუძლიან შესძინოს თავის ეროვნებას, ვიდრე უცხოს, რაც უნდა დიდის მომზადებით იყოს აღქურვილი. და ამ მხრივაც ხომ სპარსეთი დიდს ინტერესს წარმოადგენს; მთელი ჩვენი ისტორიული ცხოვრება ყველაზედ მჭიდროდ ირანის ზეგანთან და მცირე აზიასთან იყო შეკავშირებული; ენა უნდა თავისი ქართველს თუ ნათესაობა—პირველი ამ აღგილებიდან უნდა შეჰყვეს კვლევა-ძიებასა. კვალი ქართველისა ამაში თუ იმაში დღესაც კიდევ ემჩნევა სპარსეთს. და არც თუ გასაკვირველი უნდა იყოს ეს მოვლენა. სად ილუპებოდა ის იმოდონა გადასახლებული ხალხი, რომელთაგან რამდენიმე სოფელი-და შერჩენილა დღეს ფერეიდანი? რა იქმნენ ის იმოდონა ტყვედ წაყვანილნი და მონებად დაყიდული ქართველები? სად წავიდნენ ის ხარ-

ჯად შეწერილი ახალ-გაზღვები, რომლებსაც ყოველ წლებითა ჰგზავნიდნენ საქართველოს მეფენი? შთანთქა ყოველივე ეს უძირო ზღვამ სპარსეთის ეროვნებისამ, მაგრამ მონელებით კი ვერ მოინელა, რომ აქა-იქ ნიშნები არ დასტუობოდა. გადაჭარბებული არ იქმნება, ვთქვა, რომ დღეს თუ არ ნახევარი სპარსეთი, ერთ მესამედზე მაინც მეტი წმინდა ქართული სისხლია, რომელი მხარე გნებავთ ავიღო,—გილანი თუ მაზანდარანი, ირანი (ირაკი) თუ ჭარსისტანი, თითო ისეთი ტიპი წარმოგიდგება თვალ-წინ, რომ გაჭმტერდები. ხშირად ვმდგარვარ ესე გაოცებული რომელიმე ქუჩაზედ ანუ რომელიმე სოფელში და მიდევნებია ხოლმე თვალი გამვლელ-გამომლელთათვის.

გაოცებიდგან გამომიყვანა ყველაზედ მეტად ფერეიდანმა. აქ ყველა სომხის სოფელი და რამდენიმე სპარს-თურქ-ქურთებისა წმინდა ქართული სოფლებია. აიყვანეთ, რომელი სოფლიდანაც გნებავთ, იქაური სომეხი, ჩააცვით მას ქართული ჩოხა და, დამერწმუნეთ, ვერ გამოარჩევთ მას ვერცერთ აქაურ სოფელისაგან. მაგრამ, რომ ვკითხოთ დიდად პატივცემულს, გეოგრაფიის დამადგენელ რეკლიუსს, აი რას გვიპასუხებს ამაზედ— „Но на сѣверо-западѣ (ისპანისას), въ долину Феридунъ (ფერეიდანის), лежащей на высотѣ слишкомъ 2500 метровъ, на границѣ съ землей бахтаровъ, многія деревни сплошь населены армянами. Въ нѣкоторыхъ общинахъ, всѣ гайканы, ¹⁾ пришедшіе изъ Грузіи, обратились въ исламъ, но говорятъ еще грузинскимъ языкомъ“... (გვ. 219, ტომი IX).

აი საკვირველებათა საკვირველება, თუ გნებავთ, ამას ჰქვიან! სომხობამ, რომელმაც ვერ შეინახა საქართველოში თავისი საკუთარი სამშობლო ენა, იმავე სომხობამ ესე ჩინებულად დაიცო სპარსეთში სხვისი, უცხო ქართული ენა სამასი წლის განმავლობაში? სომხობამ, რომელმაც საქართველოში დაივიწყა თავისი საკუთარი დედა-ენა, არ დაივიწყა სპარსეთში დროებითად შეთვისებული სხვათა, ქართული ენა? სომხობა,

¹⁾ არა აქვს, რასაკვირველია, დასახელებული არც ერთი საბუთი ანუ მოსაზრება, თუ რად უწოდდეს იმ, საქართველოდან გადასახლებულ ხალხს სომხებად.

რომელიც სრულწად გაქართველდა საქართველოში, როდესაც მას ხელშეუხებელი ჰქონდა საფუძველი სომხობის ეროვნობისა, მისი სარწმუნოება, იგივე სომხობა არ გასპარსელდა 300 წლის განმავლობაში, როცა მას ის სჯულიც კი დაკარგული ჰქონდა? დიდ არს, უფალო, სახელი შენი და საკვირველ არიან სასწაულთმოქმედებანი შენნი!

ამ შემთხვევაში რეკლიუ, რასაკვირველია, არაფერ შუაშია. ის მუდამ სხვა-და-სხვა წყაროებზედ და სხვათა გამოკვლევებზედ ამყარებს ხოლმე თავის აზრს. ის ყოველთვის შეჰყავთ ამგვარად შეცდომილებათაში და აქაც ის უჩვენებს პირდაპირ ამის მთქმელს,—ერთ ვილაც ნემეცების ავტორს. მაგრამ არ შეიძლება, მცირედი საყვედური იმასაც არა ჰხედეს, რადგან ეს ისეთი საგანია, რომ, თუ მას კრიტიკულად შეეხედნა ამ საქმისათვის, ცოტა იქვით მაინც გამოსთქვამდა და ესე დაბეჯითებით არ იტყოდა.

მე კი სრულიად წინააღმდეგს ვამტკიცებ ამისას. ფერეიდანში არ ყოფილა არც ერთი მისი ჭიკაძეა და თუ ეხლა არიან დროთა და ვითარებისა გამო, ეს წინად სულ ისეთივე წმინდა სისხლის ქართველები ყოფილან, როგორც თვითონ მე და მთელი დღევანდელი ქართველობა, ეს ჩემი ღრმა რწმენაა, რამოდენადაც დავუახლოვდი მე მათ და გავიცან მათი გარემოებანი. დაჰხედეთ იმ უხეირო გეგმას, რომელიც მე შევადგინე და სადაც სომეხთ სოფლები აქა-იქ ჰია-ნაჰამი კბილივით გაჩხირულან ქართველების სოფლებშია; დაჰხედეთ მათს ტიპს, ქცევა-ყოფას, ხასიათსა და ცხოვრებას და დამეთანხმებით ამის სინამდვილეში.

რას ჰბრძანებთ, რომ ერთნაირი არა ჰქონდეთ ყველაფერი მათ და გამაჰმადიანებულ ქართველობას? ხენა-თესვა, საქონლის მოვლა, სახლის აშენება, ურემი, და, ასე გასინჯეთ, ის, ძველად დარჩომილი უქმეც კი სულთ-მოფენობისა. და თუ ამათ ყოველივე ერთი აქვთ, მაშასადამე, ერთი ხალხისაგან არიან ეს ორნივე—გამაჰმადიანებულნიცა და გასომხებულნიც, ამაზედ ხომ თვით ის ნემეცების ავტორიც გვეთანხმება— „Въ иѣ-

которыхъ общинахъ (гайкане) обратились въ исламъ.“ მაშ გადასაწყვეტი ხდება მხოლოდ ის კითხვა: სომხები არიან ეს ორივენი შთამომავლობით, თუ ქართველნი?

ჩვენ საკმარისად ბევრი ვილაპარაკეთ იმ გამაჰმადიანებულ ქართველობაზედ, მათს ზნესა და ჩვეულებაზედ, მათს ტიპსა და სულის სიძლიერეზედ, მათს ქართულ ენაზედ, მათს გვარებზედ და მათს ძველს ქრისტიანობაზედ და დავადექით იმ აზრს, რომ იგინი წმინდა ქართველები არიან. მაშასადამე, თუ ისინი ქართველებად ვცანით და თუ, როგორც გვეთანხმება ამაზედ თვით რეკლიუტ თვისის წემეცების მწერლით, ის მაჰმადიანნი და ის სომეხნი ერთი შთამომავლობისანი ყოფილან, სჩანს, ის სომეხნიც მათთან ერთად ქართველთა შთამომავლობისანი არიან. ეს ესეა, რასაკვირველია, მაგრამ ჩვენ მაინც კიდევ მოვიყვანთ აქ რამდენიმე მოსაზრებას, რომ უფრო ნათლად დავანახოთ მკითხველს და აღვადგინოთ ქეშმარიტება, რეკლიუსა დჟ მის დამქაშთა მიერ დაბურვილი და დაბნელებული.

სომეხნი ქრისტიანენი არიან, აქეთ თავისი აღდგომაც, ამალღებაც და სულთ-მოფენობაც, მაგრამ მით მაინც იმ მაჰმადიან ქართველებთან ერთად მიღებული აქეთ აგრედვე მათი ყვავილობის დღე, მაშინ როდესაც არსად არავის სომეხს არა აქვს-რა ამის მაგვარი, გარდა იმ ფერეიდანის სომეხებისა.

სომხები, რაც უნდა გაქართველდნენ, არასოდეს არსად საქართველოში არ დაუძახებენ თავიანთს ტერტერას მღვდელს ანუ ხუცესს და ყოველთვისა ხმარობენ თავის მღვდელზედ—ტერტერას, ჩვენსაზედ—მღვდელს. მაშინ როდესაც გამაჰმადიანებულნი, როგორც ზემოდაც მოვიხსენიეთ, ეძახდნენ (დღესაც ასე ეძახიან) ხუცესს და როგორც თვითონვე გვიხსნიან, გვარი ხუციცაანთი წარმომდგარა ამ სიტყვიდან.

სომეხი და ქართველი, რაც უნდა ერთნაირ გარემოებაში აღზარდო, მით მაინც განსხვავდებიან თავისიხს ეროვნულის ხასიათით. ფერეიდანში, როგორც მაჰმადიანნი, აგრედვე იქაური სომხები გულადი და გმირული ხალხია და ეს თვისება კი, რამოდენადაც ჩვენ ვიცით, სომხებთან ცოტა მწყალობად არის.

თორემ ამზედ დაგვემოწმება თვით ის რეკლიუ, რომელიც ერთ სხვა ადგილას დიდად გაკვირვებული იხსენიებს იმავე ფერეიდანის სომხობას (ნახე 160 გვ., ტომი IX). — „Въ верхнихъ долинахъ, лежащихъ на сѣверо-западѣ Испгани, нѣкоторыя деревни заселены единственно гайканскими земледѣльцами, храбрыми горцами, которые замѣчательно разнятся отъ боязливыхъ городскихъ армянъ и которые умѣютъ защищать свои поля отъ окрестныхъ разбойниковъ багтіаріи“ (ნაჩვენებია იგივე ავტორი ნემენცებისა).

აქ, როგორცა ჰხედავთ, თვით იმასაც კი უკვირს მათი სიმამაცე და გულადობა და ამბობს „შესანიშნავი განსხვავება აქეთო“. და, მართლაც, ვინც კი, მცირედაც არის, იცის ზნე და ხასიათი სომეხთა ეროვნობისა, იმას არ შეიძლება არ გაკვირვებოდა სიმამაცე ფერეიდანის სომხობისა და განგებ ყურადღება არ მიექცია ამ მოვლენისათვის. სომეხებს ბევრი ჩინებული და შეუდარებელი თვისებები; აქეთ ნაციონალური, მაგრამ, სხვა-და-სხვა ისტორიულ გარემოებათა გამო, ეს ათვისება, თვისება უშიშარის მეომრისა დეეკარგა და ვერ მიჩვენებთ ვერა სად ისეთ ადგილს, რომ რომელიმე მიუღღგომელი მწერალი მათ გულად ხალხადა ჰსახავდეს. ეს სომხობა კი წმინდა სისხლის მონათესავეა იმ ქართველობისა, რომელნიც ბახტიართა ჯარებთან ერთად წინ მიუძღოდა დიდება-მოსილ ნადირ შაჰს და მიამტვრევდა ავღანისა და ინდოეთის ციხე-გალავნებს. ეს რომ სცოდნოდა ბ. რეკლიუსს, დარწმუნებული ვარ, კი არ გაიკვირებდა, თუ როგორ უდგანან ესენი კრიჭაში ბახტიართა და ლორთაო, არამედ იტყოდა, რომ ეს ერთი მუჭა მამაცი ქართველობა განგებ მხოლოდ ამ აზრით ჩაუხსახლებია აქ, ბახტიართა და ლორთა პირში რომელიმე სპარსეთის შორს-გამკვირვტელს მეფესა, რათა მით უზრუნველ ეყო მათ მხრივ ტახტის ქალაქი სპარსეთისაო.

გასაშტერებელია აგრევე, რომ ის გამაჰმადიანებულნი ესე ჯიუტად გაიძახიან ყველგან და ყოველთვის იმ თავიდან მოყოლებული, რომ ქართველნი ვართო და მათ მთელი სპარსეთიც, დიდიდან მოყოლებული პატარამდე, ყველა გიურჯის ეძა-

ხის. ნუ თუ გაქართველებულა როდისმე აქ, ჩვენში სომეხი, რომ თავს სომხად აღარა სცნობდეს, თუ კი მას ჯერ სარწმუნოება კიდევ შეჰჩენია, და მათ რომ ქრისტიანის სარწმუნოება ჰქონოდათ პირველ მისვლაში, ეს ყოველსავე ექვ გარეშეა. განა არ არიან სხვაგან სომეხები, რომელთაც ქრისტიანობა მიუტოვებიათ და გამაჰმადიანებულან, მაგრამ სპარსეთში იმათ დღემდე ისევ ნასომხრებს ანუ სომხებს უწოდებენ. ასევეა ყველგან გამაჰმადიანებული ქართველობაც. ამის ზევით ჩამოვთვალეთ ჩვენ რამდენიმე ადგილას თითო-ოროლა სოფელი გამაჰმადიანებული ქართველებისა, რომლებსაც დღემდე, როგორც თვითონ, აგრედევ სპარსნიც გიურჯის უწოდებენ.

მთელი ფერეიდანი, როგორც ზევითა ვსთქვით, განიყოფება ოთხ ნაჰაიად და არც ერთ მათგანს არა ჰქვიან სომეხთა ნაჰაია და არც „გიურჯი ნაჰაია“ იქმნებოდა, თუ რომ ქართველობა უწინ ისე ცოტა ყოფილიყო, როგორც დღეს. სიანს, უწინ მეტნი ყოფილან, ესე იგი ის დღევანდელი სომეხები და რამდენიმე სხვა ერთა სოფლები იგივე ქართველები ყოფილან და მთელის ნაჰაიასათვის ქართველთა ნაჰაია უწოდებიათ. მაგრამ დროთა ვითარებისა გამო ზოგს მათგანს სომხის სარწმუნოება მიუღია და სრულიად გასომხებულია და ზოგსაც მაჰმადისა და ანუ სპარსად სცნობს დღეს თავს, ანუ ქურთად, მაგრამ მომეტებულნი გამაჰმადიანებულთა შორის ისევ ქართველებად დარჩომილან.

რომ ისინი წინად ქრისტიანენი ყოფილან და ამასთანავე ქართველი ქრისტიანენი, ჩვენ აქ მოვიყვანთ, გარდა ზემოდ, ფერეიდანის აღწერაში ნათქვამისა, კიდევ ერთ საბუთს. როდესაც მე ისპაანში ვიყავ, იქ გავიცან ყოვლად სამღვდლო ისაიასთან ერთი კათოლიკე პატრი, გვაროვნობით სომეხი, ჟან (ოვანეს) მურადიანი, რომელიც, როგორც შევიტყე, ანტიკურ ნივთებს აგროვებს თურმე და ჰყიდის. ხელობას არა უქირს-რა პატრისათვის, არ არის ჭუჭყიანი საქმე, მაგრამ მოგახსენებენ, ცოტა ბოროტად ხმარობს ამ ხელობასაო, ესე იგი ძალიან იაფადა ყიდულობს ეს სულიერი მამა ამ ნივთებს, რადგან მათ

პატრონთ არა გეეგებათ—რა მისი მნიშვნელობისა და მერე თვითონ ძვირადა ჰყიდის სხვა-და-სხვა ევროპის ქალაქებშიო. მაგრამ ეს ჩვენთვის სულ ერთია.

საქმე ის არის, რომ მას ერთხელ მოეტანა ერთი ძველი ხუცური ხელთ-ნაწერი ებისკოპოსთან წასაკათხად, უნდოდა მისი ლირსება შეეტყო, რომ მის დაგვარად გეეყიდნა. ებისკოპოსმა ხუცური კითხვა არ იცოდა და ჩემთან გამოესწავლებინა.

ეს იყო ეტრატზედ ხუცურად ლამაზის ხელით დაწერილი. ეტრატი სიგანით ოთხი გოჯი იქნებოდა და სიგრძით კი კაი საკმარისი გრძელი იყო. გადაკერებული იყო სიგრძეზედ სამი ეტრატის ნაქერი, რომელთაგან პირველისა ორი გოჯის სიგრძე-და იყო დარჩომილი, დანარჩენი მოხეული ჰქონდა. მეორე და მესამე ნაქერი მთელეები იყო. პირველსა ჰქონდა სიგრძე სამი სრული მტკაველი და მეორეს—ორი. დაწერილი იყო შავის მელნით. ახალი სტრიქონები იწყობოდა ლამაზად მოხატული წითელი ასოებით. საკუთარი სახელები, ღმერთი—უფალი და სახელები ლოცვებისა აგრედვე წითელის მელნითა ჰქონდა ჩაწერილი. აღმოჩენილიყო ერთ სომეხ კათოლიკის, კოსტანტინოს ოლუმბიანის სახლში.

ეტრატი ძალიან დიდის ხნისა იყო, როგორც ეტყობოდა: ისე იყო გაღესილი, რომ ნაწერი აღარ სჩანდა და აქა-იქ ადგილები ძლივს-და აღმოვიკითხე. ეს იყო წირვის რიგი ანუ ასამაღლებლები პატარ-პატარა ლოცვებითა. აი ზოგიერთი ადგილები, რაც მე გავარჩიე.

გვერდი შინგველა.—„ხსნად ჩვენდა ყოელსაგან ქირისა, რისხვისა იწროებისა [უფ]ლისა მიმართ ვილოცოთ: 2) და ყოველთათვის რომელნი ითხოვენ ღვთისაგან შეწევნასა (ორი ასო იყო) შეწყნარებასა (აქაც ერთი სიტყვა ქარაგმით): 3) შეგვეწიენ გვაცხოვნენ შეგვიწყალენ და გვიცვენ ღმერთო შენითა მადლითა: 4) უფალო ღმერთო ჩვენო აცხოვნე ერი შენი და აკურთხე სამკვიდრებელი შენი სავსება ეკლესიისა შენისა (მერე მისდევს ისევ... „შეგვიწყალენ, გვაცხოვნენ“) 5). რამე თუ შენი არს სიმტკიცე და შენი არს სუფევა ძალი ღება აწ-

და: 6) ღმერთო წმიდაო რომელი წმიდათა შა განისვენებ რომელი..... 7) უფალო ყოვლისა მბყრობელი ღმერთო მამათა ჩვენთაო გვედ: 8) უფალო ღმერთო ჩვენო რომელი მაღალთა შინა დამკვიდრებულ ხარ და მდაბალთა ხედვ რომელმან ცხოვრებისათვის ნათესავისა კაცთასა მოუვლინე მხოლოდ შობილი ძე შენი.....“

გვკრძა შეატკ.—“ყდ წმიდისა უხრწნელისა უფროსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩვენისა ღვთის მშობლისა შთის ქალწულისა მარიამისა 2) და სულისა შენისათა (1 სტრიქონის შემდეგ) კარნი კარნი (4 სტრ. იქით) ზეგვაქმნდენ გულნი (1 სტრ. იქით) ღირს არს და მართალთა 3) წმიდა არს წმიდა არს წმიდა არს (ორი ასოა ქარაგმით) ღმერთი საბაოთ სავსე არიან ცანი და ქეყანა დიდებითა მისითა ოსანა მაღალთა შინა კურთხეულ არს მომავალი სახელითა უფლისათა ოსანა მაღალთა შინა 4) მიიღეთ და ჰამეთ ესე არს ხორცი ჩემი თქვენთვის განტეხილი მისატევებელად ცოდვათა ეგრეთვე სასუმელიცა ყდ სერობისა მეტყველმან სვით ამის გნით ყოველთა ესე არს სისხლი ჩემი ახლისი აღთქმისა და მრავალთათვის დათხეული მისატევებელად ცოდვათა (5 სტრიქონის უკან) შენთან შენთვის შენდა შემწირველნი ყოველისათვის და ყოველთა (1 სტრ. უკან) მერმეცა შევწირავთ შენდა სიტყვიერსა ამას და უსისხლოსა მსხვერპლსა და გხადიდ და შეგივრდებით და გევედრებით გარდამოავლინესული შენი წმიდა ჩვენ ზედა.... 5) აქა სახელებია მიცვალებულთა მერმეცა გევედრებით შენ მოიხსენე ღმერთო ყოვლისა ეპისკოპოსისა მართლმადიდებლობისა მართლ მკვეთელობისა სიტყვისა შენისა... 6) გმადლობთ შენ მეუფეო უხილაო რომელმან უზომითა ძალითა შენითა ჩვენ, დაგვადნენ და სიმრავლითა წყალობისა შენისათა....“

ეს არის სულ, რაც ვე იქ აღმოვიკითხე. დაცულია ამ ამოწერილებში მათი მართლწერა, ხოლო შიგ-და-შიგ გამოშვებული მაქვს 2, 5, 10 და ზოგან 30 სტრიქონიც, რომლებიც მე ვერ გავარჩიე. მე შევამჩნიე, ჩემის აზრით, რამდენიმე შეცდომა ამ ხელთნაწერში და ვფიქრობ, რომ ეს, როდესაც წიგ-

ნები არა ჰქონიათ წირვის რიგის შესასრულებლად, ზეპირად დაუწერიათ. მაგრამ, ასეა თუ ისე, საყურადღებოა აქ, როგორც თქვენ თვითონაც შექნიშნავდით, მეორე გვერდზედ მე 5-თე ადგილი, სადაც იხსენიება ეპისკოპოსი მართლმადიდებლობისა; თუმცა თვით ასამაღლებლებიც, რომლითაც განსხვავდება წირვა მართლმადიდებელთა სხვა ქრისტიანეთა წირვისაგან, თავისი რიგითა და წესით ცხადად ჰმოწმობენ, რომ იგი მართლმადიდებელთა ეკლესიისაა და, მაშასადამე, იქ, სპარსეთში ყოფილან ოდესმე ქართველები და ჰქონიათ წირვა-ლოცვა თავისებური, მართმადიდებლობისა. ხოლო შემდეგში, როდესაც შეუვიწროებიათ, იგინი მიჰკედლებიან სხვა-და-სხვა სარწმუნოებას და ბოლოს თვითონაც შექმნილან იმ ეროვნების ხალხად, რომელი ერისაც ყოფილა იგი, მათ მიერ აღიარებული სარწმუნოება. ამ სარწმუნოებათა შორის ყველაზედ უკეთესი ყოფილა მათის ეროვნობის დასაცველად, როგორც ეს დღესა სჩანს, სარწმუნოება მაჰმადისა, რადგან, მხოლოდ მიმღებთა ამ სარწმუნოების, შეუნახიათ დღემდე თავისი ეროვნობა.

რომ ქართველები ხშირად გადადიოდნენ სომეხთა კათოლიკეთა და სხვათა ქრისტიანეთა სარწმუნოებაზედ, ამას, მე ვგანებ, დიდი ჩხრეკა-ძიება არ უნდა. ქართველი, როგორც ქრისტიანი და ქრისტიანობის კულტით აღზრდილი, ყოველთვის ამჯობინებდა, უკეთუ შეცვლა სჯულისა მისთვის აუცილებელი შეიქმნებოდა, ისევე ქრისტიანს ვისმეს მიჰკედლებოდა, თუ რომ ეს შესაძლებელი იქმნებოდა. და ამისი მაგალითები ხომ აუარებელია.

როდესაც მე მიველ სოფელ აჭუსში, ძალიან დაღლილი ვიყავ. ცოტა სიცხეცა მქონდა და გუნება — მოშლილი. ჩამოვხდი აჭუსის სასაფლაოების გვერდზედ ჩრდილოებში და ცოტა ხანს შესვენებას ვაპირობდი. ვიდრე ბიჭი გამიშლიდა რასმეს და მომიზადებდა, მოგროვდა აქაც ჩვეულებრივად აუარებელი ხალხი. მნახეს იქ წამოწოლას ვაპირობდი, თავები გადაიკლეს: ყველა მებეწვებოდა, არა ჩემთან წამობრძანდი, არა — ჩემთანაო. მაგრამ ყველაზედ ძალიან გულმოდგინედა მთხოვდა ორი კაცი: ერთი

იყო ქალბაღალი ალი მირზა მამუკაანთი და მეორე სომეხი, სოფელ დაუნდან. რადგან ალი მირზა მამუკაანთი იქვე მეზობლადა ცხოვრობდა, მე ვარჩიე ისევ იმასთან წასვლა და ეს ამოდენა ხალხიც, რასაკვირველია, თან ამედევნა.

მოვიდა იქვე ის სონებიც. ძალიან გულნატკენად იყო, რომ თხოვნა არ შევუსრულო და სულ ისე დაღონებულივით, თავ-ჩაკიდებული იჯდა. მე თუმცა ლაპარაკის გუნებაზე არ ვიყავ, მაგრამ მაინც ბოდში მოვიხადე იმ ჩინებულ კაცთან და ერთი-ორიოდ სიტყვა გამოველაპარაკე.

ძალიან ვწუხვარ დღეს, რომ მე მაშინ უქეიფოდ შევხვდი ამ შემთხვევას და მერც კიდევ დრო აღარა მქონდა გადასულიყავ იმათ სოფელში და დაწვრილებით გამომეკითხნა ზოგიერთი რამ ამბავი.

იმან შემატყობინა პირველად, რომ ჩვენ, სომხები ასე ვიწერთ პიჯვარსაო და ჩვენებურად კი დაიწერა პირჯვარი. მე გაუუსწორე, ვუთხარ: სომხურად პირჯვრის დაწერა ესე არ შეიძლება, ასე უნდა-მეთქი და მაგალითიც ვუჩვენე. იმან დაცინვის კილოთი გაიღიმა და იგივე გაიმეორა სიტყვითაც და საქმითაც. აჭუსელებმაც და თვით ჩემმა ქალბაღალმაც ყველამ დაუბოწმეს, რომ ასეა, ესენი, დაუნელები ესე იწერენ პირჯვარსაო.

იმისაგანვე შევიტყე, რომ მათ ნამაზისაებაც რაღაც ჰქონიათ: ყოველი მათგანი დილით მზის ამოსვლისას პირს იქმს, თურმე, აღმოსავლეთისკენ და პირჯვრის წერით, მუხლის მოყრით და ქრისტიანულის რაღაც ლოცვით ასრულქმს თავის ნამაზს. თვით მღვდელის მოვალეობებზედაც ძალიან სხენაირი ლაპარაკი დაიწყო, მაგრამ მე ყურის გდებაც კი აღარ შემეძლო და ვთხოვე სახლის პატრონს, მამუკაშვილს, მცირეს ხნით ხალხი დეთხოვნა.

რა გამოდის აქედან? ქრისტიან ქართველობას, როდესაც იგინი შევიწროებულნი ყოფილან სჯულისა გამო და როდესაც მღვდლებიც აღარა ჰყოლიათ, დაუწყებიათ ნამაზი (ლოცვა) ქრისტიანული. ჰქონიათ აქვე აგრედვე ერთი შენობა

საყდრის სამაგიეროდ, სადაც, თურმე, იკრიბებოდნენ ხან-გამო-
შვებით ყველანი ერთად, და აღამაღლებდნენ წინაშნ მღვთისა
მხურვალე ლოცვას ყველანი ერთად, ერთის ხმით, უმღვდლოდ
(ესეც აქ მითხრეს აჭუსელებმა). მაგრამ ყველაფერსაც რომ თავი
გავანებოთ, რას ჰინაშნავს სომეხთა მიერ ქართულად პირჯვრის
წერა? ეს, რასაკვირველია, ამტკიცებს მხოლოდ იმას, რომ ის
დღევანდელი სომეხნი ყოფილან წინად მართლმადიდებელნი
ქართველნი და ზოგიერთი რამ თავისი ქართველობისა კიდევ
არ დაუვიწყნიათ დღევანდლამდე.

აი მე მოგახსენებთ აქ ერთს მაგალითს ნამდვილსა და უტ-
ყუარს ქართველის მიერ სომხის სარწმუნოების აღიარებისას და
შემდეგ სრულიად გასომხებისასაც, რომელიც მომხდარა დღეს,
ჩვენ თვალთა-წინ და რომლის ზოგიერთი შვილებსა და შვი-
ლი-შვილებს ეხლაც კარგა ვიცნობ ქალაქ თეირანში.

ყოფილა ერთი ახალგაზდა ყმაწვილი კაცი, დავით საგინა-
შვილი. სულ 25 წლისა ყოფილა, რომ უკვე მაიორის ჩინი
ჰქონია, ქალაქში, რუსის სამსახურში. ასტყდომიან სხვა-და-სხვა
მეგობრები და სხვათა შორის, როგორც ამბობენ ზოგიერთნი,
სამსონ ხან მაკანცევიც, სიძე აღექსანდრე ბატონიშვილისა,
რომ გაანებე რუსების სამსახურს თავი, წამო სპარსეთში, დი-
დი კაცი შეიქმნებო. უფიქრია ამასაც, უფიქრია და წასულა
სპარსეთს.

თავრიზში რომ მისულა, მაშინ აქ, ტფილისში, შეუტყუია
მისი ამბავი მის ძმას ზაალს და ისიც უკან დასდევნებია. უფ-
როს ძმას, დავითს ბევრი უშლია თავისი ძმის ზაალისათვის,
რომ წადი შინ, აქ ნუ ხარო, მაგრამ იმას არ გაუგონებია: „მე
უშენოდ არსად გაძლება არ შემიძლიან, სადაც შენ იქნები,
მეც იქ უნდა ვიყოფო და არც წამოსულა.“

თავრიზში მისვლისათანავე დავით საგინაშვილისათვის მიუ-
ციათ ჰოქემობა (მმართველობა) ქალაქ ისპანისა და შექმნი-
ლა „დაუთხან სართიფად“. შემდეგში, რასაკვირველია, თან-
დისთან წინ წასულა და უფრო დიდი კაცი გამხდარა.

ბევრს ქებას ამბობენ იმაზედ. მითხრეს, რომ იმის მისვლამდე, სპარსეთს არაფერი გეგეგებოდა ჯარების დისციპლინისა და იმან პირველმა შემოიღო და დააყენა ფეხზედ (?) ეს საქმეო.

მითხრეს აგრედვე, რომ ერთხელ სპარსეთის ხაზინას ფული არა ჰქონდა, გაუჭირდა ჯარების ჯამაგირების ძლევა და მაშინ დაუთხან სართიფი რამდენიმე წელიწადი თეითონ თავისის ჯიბიდან ურიგებდა ჯარს ჯამაგირებსაო.

უქებდნენ ძლიერ აგრედვე ვაქაკობას და მითხრეს, რომ ერთხელ ერთს ისეთ სამაგალითო ბრძოლაში გაიმარჯვა, რომ შვილმა წათალი შაისამ აიხსნა თავისი საკუთარი ხმალი და თავისის ხელით ჩამოჰკიდა მხარზედ დაუთხან სართიფსაო. მაგრამ, ასე იყო თუ ისე, უკანსკნელ ხანებში ძალიან უნანია დაეითს, რომ ჰკვა წავაგე, ტყუილად დაეტოვე რუსეთით; 25 წლის ბიჭი მაიორი ვიყავ და იქმნება იქ უფრო დავწინაურებულიყავიო.

სულ 30-33 წელიწადი იქნება, მომკვდარა და სიკვდილამდე მართლმადიდებლად დარჩომილა. უვლიაო ყოველთვის მართლმადიდებელთ ეკლესიებში, — როცა კი შემთხვევა ჰქონია, თავრიზში ანუ თეირანში მყოფობისა, — რადგან დღემდეც მხოლოდ ამ ორ ქალაქშია რუსის ეკლესიები. აგრედვე მართლმადიდებლად მომკვდარა ზაალ ხანი, რომელსაც ცოლი არა ჰყოლია თავის სიცოცხლეში. დავით ხანს შეურთავს ცოლად, ისპაანში მყოფობის დროს, ერთი სომხის ქალი, რომლისავანაც მისცემია ერთი ვაჟი, გიორგი ხან და სამი ქალი, რომელთაგან ერთი ჩქარა მომკვდარა, ერთი დღეს ვენაში ცხოვრობს და ერთიც, მაიხანუმ მშვენიერი შეხედულობის ხანში შესული დედა-კაცი, მეუღლე ალა პეტროს ნერსესიანისა, თეირანშია.

გიორგინ ხანს შეურთავს ცოლად აგრედვე სომხის ქალი და მისცემია იმისგნით სულეიმან ხანი, ზაალ ხანი, ივან ხანი, დავით ხანი, და სამიც ქალი. ივან ხანი დღეს ურშიაში ცხოვრობს; სულეიმან ხანი თავრიზს, ტელეგრაფის უფროსია და ზაალი — თეირანს, სამხედრო სამსახურშია. ზაალი ახალგაზდა კა-

ცია, კი შესახედავი ვაჟაკი—და ცოლად ჰყავს და რაფიელ ხან ენაკლოფიანისა.

დღეს არც ერთმა შეიღმა და არც ერთმა შეილიშვილმა დაეითისამ არც ერთი სიტყვა არ იციან ქართული. აღიარებენ სომეხთა სარწმუნოებას და იწერებიან საგინიანებად. „მამა-ჩემი გარჩევას არ აძლევდა სომეხთა და ქართველთა სარწმუნოებასაო, — მითხრა იმისმა ქალმა, მაიხანუშმა, — გვეუბნებოდა: იარეთ, შეილო, სომხის საყდარში, სომეხთა და ქართველთა სარწმუნოება ორივე ერთია, ორივე ქრისტიანობააო“.

ეს, რასაკვირველია, ასეც უნდა ყოფილიყო. მაშ სხვა რა უნდა ეთქვა, როცა ისპაანში მართლ-მადიდებელთა საყდარი არ იყო. ხომ ვერ ეტყოდა, —ნურსად ქრისტიანების საყდარში ნუ ივლით, ქრისტიანობაზედ ხელი აიღეთ, რადგან ჩვენი სარწმუნოების საყდარი არა გვაქვს აქაო?

ჩვენ ამოვწერეთ აქ მხოლოდ ერთი შეცდომა ბ. რეკლიუსი, მაგრამ ხშირად შეგვხვედრია ჩვენ ამისთანა შეცდომილებანი სხვა-და-სხვა დიდი ავტორებისაც და ყოველთვის მათ შემაცდენელად ყოფილან ძალიან წვრილფეხობანი, რომელნიც თითქმის განგებ ამისთვის არიან მუდამ განმზადებულნიო. საკვირველია, ამასთანავე, რომ ასეთი შეცდომები ხდება ყოველთვის იქ, სადაც საქმე ქართულის ინტერესს შეეხება. გადაშალეთ X ტომის X გვერდი რეკლიუსს თხზულებისა და იქა ჰნახავთ კავკასიელ ხალხს თავისის ნაციონალურის ტანისამოსით დახატულს. იქ არის დახატული ყურთმაჯებ-გადაყრილი კაბით სომეხი და ქვეშ უწერია:

„აქედან ცხადადა სჩანს, რომ სომეხებსა აქვთ რამდენიმე ნაირი ნაციონალური ტანისამოსი“, და ერთი მათგანი არის ის, რომლითაც შეუშოსნით კავკასიელი სომეხი და რომ ქართველს ჰქონოდეს ამგვარი რამ ტანისამოსი, ამაზედ კრინტიც არა აქვს დაძრული!

ქართველ ხალხს, დიდი ხანია მას შემდეგ, რაც ეს ტანისამოსი შემოაუღია და თუ მთლად თვითონ არ გამოუგონია, ისოდენად შეუცვლია და შეუკეთებია თავისი გემოვნებისა და

შნოს მიხედულობით, რომ დღეს თითქმის მგზავსებაც კი აღარა აქვს არავითარი სხვა აზიურ ტანისამოსებთან. ეს ტანისამოსი მიკუთვნებული ჰქონდა პირველად მარტო თავად-აზნაურობას. ხოლო უკანასკნელ დროს, ზოგიერთმა სხვებმაც დაიწყეს ამ ტანისამოსის ხმარება და მათ შორის ჩვენმა ვაჭრებმაც. მაგრამ, რასაკვირველია, ეს იმას არა ჰნიშნავს, რომ კავკასიელი სომხები ესე ყოფილიყვნენ ჩაცმულნი. ვის გაუგონია დღემდე ესეთი ჩაცმა განჯა-ყარაბაღის და ერევან-ნახიჩივანის სომხებისა? თორემ თვით საქართველოში კი ყველა სომხებს ეცო ესე? სრულიადაც არა. მთელი დასავლეთის სომხები სხვა ნაირად იყვნენ ჩაცმულნი და ჩვენებური კაბა თუ შეჭხედებოდა კაცს სომხებში—მარტო აღმოსავლეთ საქართველოში და ისიც მხოლოდ ვაჭრებში. ცოტა იყო განა იმ თავით საქართველოში არა ვაჭარი სომხობა? სად ეცვათ იმათ ეს ტანისამოსი? ამგვარად ათი და ოცი ვაჭარი კაცის ჩაცმულობა გადაიტანეს კავკასიის სომეხთა ნაციონალურ ჩაცმა-დახურვად.

მერე, ნეტავი მართლა მათი ყოფილიყო და მაშინ კიდევ ისეთი მნიშვნელობა არ ექმნებოდა—ბევრი ხმარობდა მას კავკასიელ სომეხთა შორის თუ ცოტა! მაგრამ ძნელიც ის არის, რომ მათი არ იყო. „სადაც მიხვიდე, ქუჯი იქაური დაიხურეო“, რომ იტყვიან, სომხები სწორედ ისე იქცევიან და, მე ვგონებ, თვით ეს ანდაზაც, ესე კარგა ზედ-გამოჭრილი სომხებზედ ანუ სომხების გამოგონილი უნდა იყოს და ანუ სომხების ყოფაცხოვრებას გამოუწვევია ეს ანდაზა ქართველებში. მართლა და, რომელს ქვეყანაში გინახავთ სომეხი, რომ მას იმ ქვეყნის ტანისამოსი არ ეცვას, და რა იყო საკვირველი, რომ ჩვენ სომხებს, ისე საშინლად გაჩვენებურებულვებს, ჩვენი ტანისამოსი ეტარებინათ? თუ ეს კარგი იყო, როდესაც ბ. რეკლიუმ საფრანგეთი აღწერა და იქაური სომხები მოიხსენია, რატომ ფრანგების ტანისამოსით არ დახატა და ქვეშ არ მოუწერა: საფრანგეთის სომხები თავისის ნაციონალური ტანისამოსითაო“.

მერე რაკი ერთი სთქვა ამისთანა მიღებულმა მწერალმა, —მორჩა: რაც სახელმძღვანელოები გამოდის გეოგრაფიული,

ყველგან გამეორებულია ბ. რეკლიუს ღირსებაცა და ნაკლულევანებაც. მარტო რუსული სახელმძღვანელოებიც რომ აილოთ, სადაც უკედ უნდა იცნობდნენ თავიანთ კავკასს, აქაც ყველგან სომეხი ყურთმაჯიანის კაბით არის დახატული, როგორც ნაციონალურის ტანისამოსით. მართალია, ამას საიმისო დიდი მნიშვნელობა არა აქვს-რა: ამით არც საქართველო დაიღუპება და არც სომხეთი აშენდება, მაგრამ ყოველივე საგანსა და მოვლენას თავისი სახელი უნდა ერქვას, თავისი ფერი უნდა ედოს.

მე ვიამბობთ კიდევ ერთ ანალოგიურ შემთხვევას ამ ჩაცმადახურვაზე. როდესაც მიველ სპარსეთის პირველ ქალაქში, ანზალიაში, ძალიან გამაკვირვა ერთი ქართულად თავდახურული ქალის დანახვამ. აღმოჩნდა, რომ სასტუმროს პატრონის ცოლი იყო. მე დაუძახე სასტუმროს პატრონს და ვკითხე:

— თქვენ აქაური სომეხი არა ჰბრძანდებით?

— დიად, აქაური, სპარსეთის მოხარჯე ვარ?

— თქვენი ცოლი?

— ისიც.

— მაშ ესეთი თავის დახურვა საიდან უსწავლიათ?

— ათი წელიწადი ტფილისს გახლდით. იქ ყველა ჩვენს მეზობლებს ესე ეხურათ და ამანაც დაიხურა და, რაკი ერთი შეეჩვია, მოსწონს და აქაც აღარ იშლისო.

შემდეგ, როდესაც რაშტში მიველ, ვნახე, თითქმის ყველა სომხის ცოლებს ქართულად ეხურათ თავი. თეირანში რომ მიველ, აგრედვე იყო, თუმცა რაშტელებსავით შნოთი ვეღარ იკეთებდნენ თავსა და უკანასკნელად, როდესაც ისპაანში მოველ, აქ სულ ძალიან უხეიროდ ეხურათ თავები. თანაც გაუთხოვარი ქალი არ იხურავს თავს და მოხუცი კიდევ, როგორც შეჩვეული ძველს, ძველებურად არის ნიკაპ-აკრული.

აქ საქმე ის არის, რომ ჩვენიდან ვაჭრების მიერ გატანილი ქალების თავის დახურვა კკუაში მოსვლიათ სპარსეთის სომხის ქალებს და ისპაანამდე თითქმის ყველა სომხის ქალები ქართულად არიან თავდახურულნი. ხოლო რამდენიც ახლოა

როგორც ზევეთაცა ვთქვით, ტახტივით არის ზემოდან ამომ-
 ჯდარი. ხოლო ამ ზეგანზე, თითქო სულ ერთის სიმაღლისა და
 ერთს მანძილზე დაშორებულნი ერთი მეორისაგან, მისდევენ
 სწორე, სარტყელსავით გაბმული გორები და სადაც იგინი ტო-
 ტებით ერთმანეთს უახლოვდებიან, იქ ჩნდება, მთებში მოზღუ-
 დული, სწორე ვაკეები სხვა-და-სხვა ნაირი მოყვანილობისანი და
 სხვა-და-სხვა სიდიდისანი. ყველა ეს გორები თავის-თავად დაბ-
 ლებია, მაგრამ, რადგან თვით ირანის ზეგანი, რომელზედაც
 ისინი დგანან, ძალიან მაღალია, ამისათვის ამ გორების სიმაღ-
 ლე ზღვის პირიდან იმოდენად დიდია, რომ თითქმის მთელი
 ზაფხული, გარდა მარიაშობისთვისა, ყველა ამ გორებზედ ად-
 გილ-ადგილ თოვლი ძევს. ძალიან მაღალი მწვერვალი მთელს
 ირანში მხოლოდ ერთია. ეს არის დაივენდი. სდგას თეირანის
 ახლო, თითქოს სრულიად განმარტოებული და ზამთარ-ზაფხულ
 თოვლით შემოსილი. დამავენდი ძალიან ლამაზი მოყვანილო-
 ბის მთაა და ძალიან მაღალიც. სიმაღლით ყველა კავკასიის
 მწვერვალებზედ მაღალია, გარდა ერთის მყინვარისა, რომელთა-
 ნაც დიდი განსხვავება არ უნდა ჰქონდეს. სდგას მდევევით ამა-
 ყად და მისი ბამბასავით თეთრად გადაპენტილი ქოჩორი მე-
 დიდურად გადაჰყურებს მთელს ირანის ზეგანს. სჩანს ყუმიდან
 ნათლად, გამორჩეული ყველა მთებში და მოჩანს კიდევ ქაშა-
 ნის მახლობელ ადგილებიდან თითქმის სამას ვერსზედ. სპარსე-
 ლები ამბობენ, რომ დამავენდი ყველა მთებზედ მაღალია მთელს
 ქვეყანაზედაო და, ვინ იცის, რა თქმულობა არა აქვთ მათ მასთან
 შეკავშირებული: როსტომი და ჯემშიდი მის წვერზედა სცხოვ-
 რობდნენო, ნოეს კიდობანი აქ გაჩერებულაო და სხვა.

ჰაერი საზოგადოდ კარგია მთელს ირანის ზეგანზედ. არა-
 ვითარი ავადმყოფობა და სნეულება, გარდა თვალების ტკივი-
 ლისა. იგივე სიმაღლე ადგილმდებარობისა აზომიერებს ამ მზის
 გულა ქვეყნის სიცხეს და რომ ამ მხრივ თეირანის ჰაერი, რო-
 მელიც უფრო ცხელია სხვებზედ, შევადაროთ ტფილისისა და
 კახეთის ზაფხულს, არავითარი საიმისო განსხვავება არ ექმნე-
 ბა. გარჩევა მარტო იმაშია, რომ იქ, თეირანში ეს ჩვენებური

უდიერი ზაფხულის სიცხეები გასტანს სრული რვა თვე და აქ კი ოთხ თვესაც არ გასწევს ხოლმე.

წყლით სპარსეთი საშინელი ღარიბია, ნამეტნავ ირანი. ყველა იმისი დიდი მდინარე უბრალო ჩვენებური ხეცების ტოლი ძლივს იქმნება. ყველაზედ დიდი მდინარე, ზენდერედი, ძლივს არავთან მოვა, თუმცა აღიდების დროს მტკვარსაც არ ჩამოუვარდება. მაგრამ ეს ცოტა მოზრდილი მდინარეც, თითქოს ბუნებას შეჰპყრებია ირანისათვისაო, გასცილდება თუ არა ქ. ისპაანს 10—15 ვერსის მანძილზედ, შიგ მიწაში იღუპება. და მხოლოდ გარეშემო ატეხილი ლელი და ქაობები-ლაჰმოწმობენ, რომ აქ ერთი რამ დიდი მდინარე უჩინარად ხდებოა. თუ ბევრი ყოფილიყო ეს პატარა ხეცები, კიდევ არაფერი, მაგრამ უბედურება ის არის, რომ ეს ხეცებიც კი ასი-ორასი ვერსის სავალზეა ერთი მეორიდან დაშორებული.

არ იცის ისრანში აგრედვე წვიმა. ისე გავა რვა-ცხრა თვიანი ზაფხული, რომ ცაზედ ერთი ღრუბეოი არ გამოჩნდება და ვაკეები ღრუბლის მაგიერ ხშირად სულ სიცხის ბულით არის დაბურული. აქედან ადვილი მისახვედრია, რასაკვირველია, რომ, სადაც კი მოახლეებს სპარსელი ხალხი მცირედ წყალს, დაუყოვნებლივ მოაშენებს მის ნაპირებზედ სოფელსა და ქალაქებს. სად ზედ მთის წვერზეა დასახლებული ხალხი, სად თვალ ჩაუწვდენელ ჯურღმულებში, — არსად არცერთი წყაროც კი არ არის მოცდენილი, რომ მის ჩაყოლება მის შესაფერი ბაღები და სახნავები არ იყოს დამართული. ამის გამო მთელი ირანის ზეგანი თავის-თავად რალაც დაჩითულ რასმეს წარმოადგენს. რომ შეიძლოს კაცმა მალა, ჰაერში აფრენა და იქიდან დაჰხედოს მთელს ირანს, თვალ-წინ გადაეშლება ერთი უშველგებელი ვაკე უდაბნო ადგილი, მოწითელშაოდ მოელვარე, რომელზედაც, როგორც დაჩითულ სუფრაზედ, ატყვია აქა-იქ ხელის ტოლ-ტოლა ხალები, — ეს არის ირანის ქალაქ-დაბები და სოფლები, გაშენებული ხეცებისა და წყაროების ნაპირებზედ, თავისის თითო ნამკეკა ხოდაბუნებითა და ბაღებით: მიდიხარ ხშირად 40—60—100 ვერსს და გარეშემო სულ ვერანა

უდაბნო ადგილებია. მთაცა და მინდორიც სავსეა ნაშალი კლდის ქვით, ნაშალი მთის მტვრით, არსად ხე, არსად ბალახი, მხოლოდ აქა-იქ გაისრიალებს უდაბნოს ფერი ჯოჯო და დიდრონი მორიელი, ან ღრიანკელი. კაცს ხალისი ეკარგება, სული უმძიმდება, ბოღმა აწვება და სწორედ სამოთხედ წარმოუდგება, როდესაც იგი ამ დროს მოჰკრავს სადმე შორს თვალს და მიატანს ოაზისსავით რაიმე პატარა ადგილს, რამდენიმე ხითა და „აბამბართ“ შემკულს.

ამ წყლის სიმცირეს მოვლაც კარგი უსწავლებია სპარსელისათვის. მთელი ირანის ზედა პირი თხუნელის ნაჩიქნსა ჰგავს, ისეა ყველგან ბადესავით მოდებულ მიწა-მიწა გაყვანილი, წყლის სავალი. სპარსელი ყოველთვისა რჩეობს მიწა-მიწა გაყვანოს წყალი, რომ მზის სიცხოვლემ არ ამოაშროს და თუ რაიმე საჭიროება მოითხოვს, მაშინ წყლის ორთავე ნაპირებზედ მისდევს ხშირი ხეები დასაჩრდილებლად. მორწყვა მამულებისაც კი ისე იცის, რომ ერთი წვეთი წყალი რა არის-და, შეიძლება ვთქვათ, ის ერთი წვეთიც კი არ დაეკარგება ტყუილუბრალოდ. წყალს მორწყვაში თავის დღეში ჩვენებურად ზედ არ გადაატარებს: სახნავია თუ ბალი, ყველგან თითო ადლისა და თითო საყენის სიშორეზედ ღრმა არხები აქვს გარეშეშო შემოთხრილი, კვლევად არის დაყოფილი. როდესაც მიუგდებს შიგ წყალს და გაავსებს ამ თხრილებს, წყალს ისევ მოსწყვეტავს. წყალი იმ სავსე თხრილებიდან საკმარისად გაუჯდება ყველა მხრიდან დედა-მიწას და მეტი კი არსად ცარიელ მინდვრებში მუქთად არ დაეკარგება.

რასაკვირველია, სადაც წყალი არ არის ან ძლიერ ნაკლებია, იქ მცენარეულობაც არ იქნება უხვად. და, მართლაც, მთელი ირანი ტიტველა ადგილია, გარდა ქალაქებისა და სოფლების მიდამო ადგილებისა. იქაც ძალიან-ძალად ახარებენ ტირიფს, ალვის ხესა და ვერხვს. ნამეტნავ ძალიან უყვართ ალვის ხე, რადგან ჩქარა იზრდება და ჩქარა შეუძლიანთ მისი საქმეში გამოყენება: ღეროები ხე-ტყედ იხმარება და წვრილი ფი-

ჩხივით შტოები ან ძირკვები შეშად, რომელიც ძალიან ძვირია და წონით იყიდება.

თუ რამოდენად იშვიათი და ძნელი საშოვარია ირანში ხე, ეს იქიდან შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ, რომ, როდესაც რუსის ერთ საზოგადოებას გაემართნა თეირანში „წკირას“ საკეთებელი ქარხანა და მისი სამყოფი ხე ვერ ემოვნათ, ეყიდნათ ერთი დღიურის ტოლა ადგილი შიგ თეირანის პირში და ალვის ხე მოეშენებინათ.

ხშირად შეჰხვდება კაცს აგრედვე ქანდრის ხე, ნამეტნავ ისპაანის მხარეებში, სადაც თითქმის ყველა სოფელში უდგიათ დასაჩრდილებლად სასწვრის მეიდნებზედ თითო ან რამდენიმე მართლა მშვენიერი ხე. ისპაანიდან მოყოლებული ყაზვინამდე კი იციან ერთი სხვანაირი ხე, „ნარშანდი“. ეს ხე ქანდარზედ პატარაა, წვრილი ფოთოლი იცის, მაგრამ ისე ხშირი და ისე მშვენივრად არის ხოლმე ქუდივით შეკრული, რომ ერთი სხივი მზისა არსაიდან არ ჩეებარება.

ხეებში სპარსელები უფრო ამჯობინებენ ხეხალის მოყვანას, რადგანაც ხილი ძალიან უყვართ. მართლაც, ხილი დიდძალი მოჰყავთ და უკეთესიც იცის, ვიდრე სხვა რომელიმე ნაწილში სპარსეთისა. მშვენიერი იცის ყველგან ბროწეული, მსხალი და ყურძენი. ბროწეული იქაური ძალიან მსხვილია, მსხვილ მარცვლიანი და ყველანაირი გემოსი: მჟავე, ტკბილი, მარახოში. მსხალს სპარსულად გულაბი ჰქვიან სახელად და სულ წყლიანი და ჩვენებური გულაბის გემოსია ყველა მსხალი: მსხვილი იყოს თუ წვრილი, ადრეულა თუ გვიანა, სულ გულაბია და გულაბი. ყურძენი არ არის ბევრნაირი, უკეთესია ყველაზედ საკმელად უწიპწო, ქიშმის ყურძენი, რომელმაც სუფთა, უქუქუო მტევნები იცის და ქარვის მარცვლებივით გაღუის ხოლმე მზეზედ. ყურძენს უფრო მომეტებულად საკმელადა ხმარობენ და ქიშმიშს აკეთებენ. აყენებენ აგრედვე ღვინოსაც, მაგრამ ღვინის დასაყენებლად უფრო სხვაგვარ ყურძენს ამჯობინებენ. უცხო ხილებში ვნახე მე პირველად ირანში „შალილი“. ეს არის მოზრდილი ქერმის ოდენა, მრგვალი ნაყო-

ფი; ფერი ადგილ-ადგილ წითელი აქვს, ადგილ-ადგილ ყვითელი, კანი ვაშლ-ატამსავით ჭბუსუსო და შემოდის პირველ ალუჩობასა და ჭერმობის დროს. გემოთიც თითქოს არცაალო-ჩაა, არც ჭერამი. მითხრეს, როდესაც ჭერამს ალუჩაზედ ვამ-ყნობთ, ესეთი ხილი გამოდისო, თუმცა მე ეს სარწმუნოდ არ მავიხნიე.

კაი გემოიანი ხილით გათქმულია ყველაზედ მეტად ისპაანი. აქ იცის ერთნაირი კომში, რბილი, ვაშლივით საქმელი; ჩინებულ გემოია და ისეთი მშვენიერი სუნი აქვს, რომ სულ ხელიდან ხელში გადადის ხოლმე სასუნებლად თაიგულივით. აქვე იცის შესანიშნავი ისპაანის ნესვი და როდესაც სხვა ქა-ლაქებში ჰყიდიან ადგილობრივ ნესვებს, გაიძახიან გამყიდველ-ნი: „ისპაანის თესლისაო“. მართლაც, ეს ნესვი თუმცა ისე ტკბილი არ არის, როგორც ჩარჯუისა, სამაგიეროდ სუნნელო-ვანია და ისეთი წყლიანი, როგორც საზამთრო.

მიწის მოსავალად მოჰყავთ ყველა ის, რაც ჩვენ: პური, ქერი, ლობიო (თეთრი), მუხუდო, ფარინჯი, კართოფილი, თამ-ბაქო და სხვა. მოჰყავთ ბევრი ბამბა, განაგერჩავი, კანაფი, რომლისასაც აკეთებენ მაჯუნს¹⁾ და დიდძალი ხაშხაში თრიაქის-თვის. ბევრსა სთესავენ აგრედვე საქონლისათვის იონჯას, სამ-ყურას, „გერგერას“ და „გაგდუნეს“. მწვანილეულში უფრო შესანიშნავია ერთნაირი მოგრძო წვრილი გოგრა, რომელ-საც გრძელი ბადრიჯნის ადგილასა ხმარობენ და ძალიან გემ-რიელია; და აგრედვე ერთნაირი ბალახის პარკები, წიწაკის მოყვანილობისა, ცოტა უფრო მომსხო და საშინელი ლორ-წოიანი; ამასაც გრძელი ბადრიჯნის ადგილასა ხმარობენ; სა-ხელად „ბამის“ ეძახიან.

ყვავილებში, რომელიც ისე ძალიან უყვართ სპარსელებს, უფრო შესამჩნევია მშვენიერის სუნით თეთრი იასამანი, ნარგი-ზი და ნარდიონი²⁾.

¹⁾ მაჯუნი—ხაშიში.

²⁾ ნარდიონი—სუმბული.

გარდა ამისა მთებში აგროვებენ ერთნაირ ეკლიან დაბალ ბალახს „იოვშანს“, რომელსაც მთელს ირანში შეშის მაგიერად ხმარობენ ცეცხლისათვის.

საზოგადოდ, ერთი და იგივე რამ არ ითქმის ირანის მცენარეულობაზე: რუდბარში რომ ზეთის ხილის ხე ხარობს, ყაზვინში ფსტის ხე, ყურუში აღუ, ფერეიდანში მოჰყავთ ფარინჯი.

საქონელში იჩენენ: ცხენს, აქლემს, ჯორს, ვირს, ხარს, ცხვარს. ცხენი ირანისა სწორედ შესანიშნავია, როგორც სილამაზით, აგრევე ტარებით და თუ ჩამოუვარდება—მხოლოდ არაბისას. ვირი ძალიან მარდი მატარებლები ჰყავთ, უფრო მომეტებულად იორლები და საჯდომად სულ თეთრი ფერისა იციან. აქ ვირი უფრო მიჩნეულია თითქოს და არც ფასში ჩამოუვარდება ბევრ კაი ცხენს.

ჰნახავთ, მოდის ვინმე ახალგაზდა სპარსელი, ჩინებულს ცხენზედა ზის და ლამაზადა ჰყავს თვით ცხენიც შეკაზმული. უკან მოსდევს უფრო დარბაისელი, ხანში შესული სპარსელი. ეს უკანასკნელი ზის კობტა თეთრ ვირზედ, რომელზედაც უდგას ოქრო მკედით ნაკერი და მოქარგული ხავერდის კურტანი. რომელია ამათში ბატონი და რომელი მოსამსახურე? თქვენ წარმოიდგინეთ, რომ წინა მოსამსახურეა და უკანა—ბატონი. მოსამსახურე წინ მიუძღვის, რომ გზა ჩამოუცალოს თავის ბატონს. მაგრამ რატომ თითონ ბატონი არა ზის იმ მშვენიერს ცხენზედ? იმისთვის, რომ, ცხენი, არც უნდა კარგა დალიოდეს, მაინც ანჯღრევს და ვირი კი, რომ იტყვიან, წყალივით მიდის.

ამათგან ეს ჩვეულება გადაუღიათ ზოგიერთ ევროპელებსაც. მე ვიცნობდი ერთს ინგლისელ მკურნალ-ქალს. სცხოვრობდა ჯულფაში და დღეში ორჯელ-სამჯერ მიდიოდა ქ. ისპაანში: გადააბიჯიდებდა კურტნიან თეთრ ვირს თავისის ლაიკის თათმანებით და უკანასკნელი „მოდის“ ქუდით, გაიმძღვარებდა წინ ცხენიან კაცს და მიდიოდა არხენინად.

ხარი და ძროხი ძალიან წვრილი მოდგმისაა, გარდა გილანისა, სადაც ტიბეტის ჯიშის მაგვარი, მსხვილი და კუზიანი საქონელი გაუჩნიათ. სამაგიეროდ ცხვარი მთელს ირანში სამაგალითოა: ტანით ძალიან ღიბრონია, მატყლი გრძელი და დაწმენდილი აქვს, ხორცი საქმელად ძალიან გემრიელი და ღუმა ისეთი უშველებელი, რომ ხშირად გორგოლაქებს შეუყენებენ ხოლმე. ცხვარსა და ძროხას ბევრს იჩენენ მთობ ადგილებში, ხოლო დანარჩენს ადგილებში უფრო ჯორებსა და ვირებს, რადგან ყოველისფერს, საქონელსა თუ ხალხს ამეგბით გადაეხიდებიან.

ქუჩა-ქუჩა ირევა აუარებელი ძაღლი. ნამეტნავ თეირანში ყველა ქუჩის არხი სავსეა ძაღლებით: აქა ჰყრიან ლეკვებს, აქვე ჰზრდიან, აქვე ქეციანდებიან და აქვე იხოცებიან. ამ ძაღლებს, რასაკვირველია, პატრონი არაფინა ჰყავთ, მაგრამ ამასთანავე ყველანიც მისი პატრონები არიან; ყველა მიუგდებს ერთს ლუკმა რასმე და არაფინ არ დაჰკრავს.

ღიღძალია ტურა და ბუი ამათ ქალაქებს ახლო. ისეთი კონცერტია ტურებისა ყოველ-ღამ ისპაანში, რომ ყურთა-სმენა არ არის ხოლმე. ბუ ხომ განუწყვეტლივ გაჰკივის თავის ერთფერსა და გულ-მოსაკლავ „ბუჰ“-ს. ბუ ნანგრევებს ეტანება და ტურა კიდევ მძორს, რომელიც ისე მრავლავდა ყრია იმათში, როგორც ქალაქებ განაპირა, აგრედვე შიგ ქალაქში. კარგი კიდევ, რომ ეს უსასყიდლო სანიტარები გაუჩნია ყოველად მზრუნველ ღმერთს მათთვის, თორემ რა უნდა ყოფილიყო უამისოდ მათი ქალაქების ყოფა?!

იცის მთელს ირანში ჯეირანი, სცხოვრობს თითქმის ყველა ხრიოკ მთებში და უყვართ სპარსელებს მასზედ ნადირობა. ამასთანავე ვინც რამდენ ჯეირანს მოჰკლავს, დააყრეინებენ რქებს და წყვილ-წყვილად წამოასკუბებენ თავის სახლის წინა კედელზედ: „ნახე, რა ბიჭი ვარ, ჯეირანიც კი მომიკლავსო“. ამ მხრივ საყურადღებო იყო ნამეტნავ, როდესაც მე ვნახე პირველად ზილლი სულთანის ერთი სახლი ქ. ისპაანში; ყველა მხრიდან კედლების თავებზედ ჯეირანის რქები იყო შემომწყკრი-

ვებული. როდესაც ამისი მიზეზი ვიკითხე, მიპასუხეს: აქ ასეთი რიგია, ვისაც რამდენი წყვილი რქა აქვს სახლზედ გაკეთებუ-
ლი, სჩანს, იმდენი ჯეირანი მოუკლავსო.

უყვართ აგრედვე ნადირობა მტრედებზედ. ამისათვის ივინი
ძალიან ზრუნავენ: აშენებენ ღიბსა და მშვენიერ ბურჯებს. ხში-
რად შეხვდება კაცი ხუთსა და უფრო მეტს გუმბათიანებს. ბევრია
ნამეტნავ ეს ბურჯები ისპანის მხარეს. უპირველესად ისინი
ეცემა კაცს თვალში ქ. ისპანში შესვლის დროს, რადგან მათ-
თან შედარებით დანარჩენი სახლები რალაც უბრალო მიწურ
ქოხებს მოაგონებს. შიგნიდან კედლები ამ ბურჯებისა დაყოფი-
ლია უჯრა-უჯრა და თითო მათგანს (ბურჯს) შეუძლია ათასო-
ბითა და ათიათასობით ფრთე მტრედი დაიტოს. ხოლო მათ-
ზედ ნადირობა, როგორც დამარწმუნეს, ყველას არ შეუძლიან;
იგი შეადგენს მხოლოდ მეფის საგვარეულოს უპირატესობას.

ძნელია ძალიან სპარსელი კაცის ტიპის დახატვა, ისე სა-
შინლადა აქვთ არეული სისხლი ირანის მცხოვრებთ. ვის იტ-
ყვის კაცი ისეთს, რომ ღღევანდელი სპარსელის ტიპის შემუ-
შავებაში მონაწილეობა არა ჰქონდეს: ქალღველო, ქუთი, თათარი,
ქართველი, არაბი, ავღანი, ზანგი, ოსმალო, აბესინე-
ლი და თვით ევროპელიც, ყველანი მოწილენი არიან სპარ-
სელის ტიპში, ყველას სისხლი ურევია ღღევანდელ სპარსელს.
სპარსეთს ისეთი ადგილ-მდებარება ჰქონდა, რომ ამას ვერ
ასცდებოდა: დასავლეთის ერნი წამოვიდოდნენ აღმოსავლეთი-
საკენ, უნდა სპარსეთი გადმოველოთ, რომ აქედან შეჰსვოდნენ
სამოთხის მგზავს ინდოეთს, ავღანს და თურანს; აღმოსავლე-
თისა დაიძროდა და ისევ უნდა სპარსეთს მოსდგომოდა, რომ
იქიდან გადაეღაზა კავკასია, სირია და მცირე აზია და მოჰყე-
ნოდა ევროპას ანუ არაბეთსა და მისრეთს. ვინც ვინმე გაძლი-
ერდებოდა, ჯერ სპარსეთს დაეტაკებოდა და მერე იქიდან
ყველა გზები ღია ჰქონდა. რამდენი სახელმწიფო გაჩნდა და
განჰქრა ღღევანდელ სპარსეთის მიწა-წყალზედ, რამდენი აღ-
ყვავდა და დაქცნა მის მეზობლად, მის მომიჯნავედ. ყველა
მათგანს რაიმე ელემენტი აქვს შეტანილი სპარსეთის ცხოვრე-

ბაში, ყველა მათგანს უღევს იქ წილი. ეს არის მიზეზი, რომ დღეს კაცი ვეღარსად შეჭვდება იმ ძველის-ძველ ნამდვილ სპარსელის ტიპს, თუმცა დღესაც ამ ახალი, თუ რომ შეიძლება ესრე ვთქვათ, სპარსელის ტიპი ბევრად განსხვავებულია ირანის ყველა სხვა ხალხთან.

დღეს თუ სადმე ირანში მოიძებნება უკეთესი ტიპი სპარსელისა, ისევე შირაზის ახლო-მახლო ადგილებში, რომელსაც დღეს კიდევ ფარსისტანის (სპარსეთის) სახელს უწოდებენ და თვით შირაზს თავის დედა ქალაქად ჰსახავენ. ამგვარად როგორც ჰხედავთ, ძველი სპარსეთი შეიცვალა ირანად (ასე ეძახიან თვით სპარსელები) და იმ მქუხარა, დიდებული სპარსეთის სახელი შეჰრჩა მხოლოდ-ღა ერთს გუბერნიას. მაგრამ მით მაინც თავი მოსწონს სპარსელს თავისის შირაზითა და ამყოვნობს. შირაზი თუმცა პატარა ქალაქია, მაგრამ კოხტა და ლამაზი, შემკული მდიდარის ბუნებითა. აქ ასაფლავია ორი დიდებული პოეტი სპარსეთისა: საადი და ჰაფიზი. აქაური იყო რეფორმატორი ბაბი, რომლის სარწმუნოებრივმა სწავლამ სრულიად მცირე ხანში შესძრა და შეარყია მთელი სპარსეთი; იქვე, ძალიან მახლობლად არის ნაშთი და ნანგრევები ოდესმე სპარსეთის დიდებული და ყველაზედ შესანიშნავი დედა ქალაქისა, პერსეპოლისისა. თვით შირაზიც ხომ რამდენიმეჯერ იყო მთელი სპარსეთის ტახტის ქალაქად.

დღევანდელი სპარსელი სასიამოვნო კოხტა სანახაობის კაცია. აქვს მოგრძო სწორე მოყვანილი სახე, შავის თვალწარბით, შავის თმითა და წვერ-ულვაშით, ზომიერის, მცირედ მოხრილი ცხვირით და პატარა პირით; მომცრო ხელ-ფეხი, გაშლილი გული-მკერდი და შეწყობილი ასო-ტანი. საზოგადოდ, სპარსელს ძალიან მოხდენილა სახე აქვს და კეთილ-შობილური სანახაობა, თუმცა ჩვენებური ლამაზი კი არ ითქმის მასზედ. ამ მხრივ დედაკაცები უფრო გარჩეული არიან; თითქმის ყველა მათგანი ლამაზია, მაგრამ, რასაკვირველია, თავისებურის სილამაზით. მსხვილი დიდრონი კუმეტივით თვალები, გრძელის დახრილი წამწამებით და კამარად გადაყვანილის ლა-

მეზის წარბებით, გამოჰმეტყველებენ მის მიმზიდველობას, მის ეშხსა და სილამაზეს, მის შინაგან ღირსებებს, მის მომჯადოებელ ძალას.

სპარსელები ტანით სულ ერთი ზომისანი არიან; რომ თქოს მათში მაღალ-დაბალი, ძლივს ორი-სამი თითის დადება არ ექმნებათ განსხვავება. არ არის მათში აგრედვე სქელი და მსუქანი ხალხი, თითქოს სულ ერთს ყალიბში არიან ჩამოსხმულნიო. ფერი სპარსელს ყველას გაცრეცილი, მკრთალი და გაფითრებული აქვს. ერთის შეხედვით უცხო თვალს მთელი ხალხი ავადმყოფი ეგონება. ნამეტნავ შესანიშნავია ამ მხრივ გილანი, რადგან აქ თვით ქვეყანაც დაჩრდილულია; ხალხს ამის გამო თეთრი ფერი აქვს და სისხლ-ნაკლებობისაგან პირის კანი სრულიად გამჭვირვალი, ციციანათელა გასდით.

მიზეზი ამისი არის ჩვეულება სისხლის გამოშვებისა. ყველა სპარსელი ახალს გაზაფხულზედ იშვებს სისხლს. მომეტებული ნაწილი კი ამითი არა კმაყოფილდება: ზოგნი ყოველ ახალ მთვარეზედ იშვებენ სისხლს და ზოგნი ყოველ კვირა ანუ კვირაში ორჯელ-სამჯერაც. ისე შებუნებებული აქვთ ეს ჩვეულება, რომ ვინც თავის ვადას ვადაცდენს, ავად ხდება.

სპარსელი კაცი იღებავს ინით წვერსა და ულვაშს, ხელი-სა და ფეხის ფრჩხილებს, იპარსავს თავს და იყრეინებს ტანზედ ბალანს. ქალი კიდევ იღებს წარბებზედ ბასმას და ფრჩხილებზედ ინას.

სპარსელი კაცი საშინელი ტკბილი, საყვარელი ადამიანია. დიდი პატივისცემა იცის უცხოისი, ანუ, როგორც ისინი ეტყვიან, ყარიბი კაცისა. სადაც კი მიესულვარ, ნამეტნავ სოფლებში, დიდი პატივისცემა მქონია მუდამ მათგან. კაცი თუ ქალი ბუზნებივით ეხვევიან უცხო კაცს, ერთს წამს არ მოაწყენენ, თუ ნამეტნავ ავი და ცუდი არა შეამჩნიეს-რა. ზრდილობას მისას ხომ საზღვარი არა აქვს; ვიდრე ერთს რამეს დაგელაპარაკებოდეს, ათჯერ ჰირს მოგქამს, ოცჯერ თავს შემოგვევლება.

მე და ერთი სომეხი მიედიოდით ლალაზარის ქუჩაზედ, თეირანში. წამოგვეწია ერთი სპარსელი და სალამი მოგვცა;

მერე რამდენჯერმე მოგვიკითხა და, როდესაც ჩემმა ამხანაგმა მადლობა გადაუხადა, მაშინ ხომ სულ ჯიგრიანად დაუწყა მოკითხვა და გამოკითხვა, გეგონებოდა ოცი წლის უნახავი მეგობრები შეხვედრილან და ერთმანეთის სიყვარულით ვერ გამძღარანო. სულ კი რა იყო ეს ამოდენა ამბავი? სპარსელს უნდოდა ეკითხნა ამ ჩემი ამხანაგისთვის, რომ აქეთ მავანსა და მავანს უნდა გაეგლო და ხომ არ დაგინახავსო? და როდესაც ამისაგან პასუხი მიიღო, ახლა ერთი იმოდენავე ხანი ბოდიშებს, მადლობასა და გამოთხოვებას მოუწდა.

ამ ენა-ტკბილობასა და ზრდილობიანობაში, სპარსელი პირ-ფერია. ისე მოაჯადოებს ენას და ისე გაგაშიშვლებს ამ თავისის ენა-ტკბილობით, რომ შენვე მადრიელი დარჩები. უყვარს ძალიან ტყუილი სიამოვნება კაცისა ანუ, როგორც თვითონ ეძახიან „თააროფი“: გეტყვის და დაგპირდება,—ერთ წამს ათჯერ გასიამოვნებს, მაგრამ, რასაკვირველია, ცარიელის სიტყვით, ტყუილის დაპირებით.

როდესაც, დაბრუნების დროს, თეირანიდან ყაზვინს მივდიოდი, ერთ ყაზვინელ სომეხთან გასაცნობი წერილი მქონდა თეირანიდან, იქური ჩემი მეგობარი სომეხისა. მოსვლისათანავე ვინახულე ყაზვინში ის ყმაწვილი და გადავეცე წერილები. იმის გარეგან სიამოვნებას საზღვარი არა ჰქონდა,—არ იცოდა როგორი პატივი ეცა. მეორე დღით მოვიდა ჩემთან ქარვასლაში სანახავად. მომიყვა ისეთ სასიამოვნო და საყვარელ ლაპარაკს, რომ ძნელად თუ რომელიმე სპარსელი მას გადააქარბებდა, ქათინაურს ქათინაურს შეუწყვეტლივ მისდევდა. მერე მითხრა: თუ შეიძლებოდეს, უმორჩილესადა გთხოვთ, გამაბედნიეროთ და, დღეს სადილს უკან, ქალაქში გამომყვეთ სასეიროდო; თქვენ ხომ კარგა არ გექმნებათ ეს ქალაქი დაეღილი; მოვაყვანიებ მშვენიერს ცხენებს და სულ დაგატარებთ ყველა კუთხე-კუნტულსაო. მე იმათ ქათინაურს ყურადღებას არ ვაქცევდი, როცა რომ ჭკვაში დამიჯდებოდა, იმავე წამს თანხმობას გამოვუცხადებდი ხოლმე და ამ შემთხვევაშიაც, რასაკვი-

რველია, დიდის სიამოვნებით მივიღე იმისი წინადადება და ძალიან დავუმაღლე. წავიდა ის, დავრჩით მე და ჩემი თანამოგზაური ხანები. ხანებმა მითხრეს, რომ, რად დასთანხმდი, ეგ უბრალო ქაინაური იყო, უნდოდა ესიამოვნებინე, თორემ განა მართლა წამოვა სასეიროდაო; შენ უნდა იმისთვის • ტყუილი მადლობა გადაგეხადნა, ის კიდევ გეტყოდა, შენ კიდევ მადლობას ეტყოდი, ის უფრო ძალიან შეგეხვეწებოდა... და მაგიოთი გათავდებოდა საქმეო. და, მართლაც, არ გასულა ორი საათი მის შემდეგ, ბიჭი გამოგზავნა იმ სომეხს და შემოეთვალა, უკაცრავად, თავრიზიდან სტუმრები მომივიდნენ და ველარ გიანტებითო.

ისე ძალიან უყვარს სპარსელ კაცს საზოგადოდ გამორჩომა, რომ ხშირად სალახანობაზედაც გადადის. სადაცკი ჩამოჰხტეთ, ვინ გინდა და ვინ არა, ყველა თქვენთან მოდის: ეს ქარვასლის პატრონი ვარო, ეს წყლის მომტანიო, ეს ეზოს დამგველიო, ეს საზვერეს მოსამსახურეო, ეს „ზიარათ“ მოსულიო, ეს დარაჯიო და ესეც არაფრის მოღარე, არაფრის გამკეთებელი, მაგრამ, გახსოვს, წელიან რო დაგელაპარაკეო;—მოდიან და ფულისა გთხოვენ, ყველას უნდა გამოგჩჩეს როგორმე. ერთი ტფილისიდან წასული ფოტოგრაფი შემომჩიოდა: მოვლენ დიდრონი ხანები და მოხელენი, გამაკეთებინებენ 5—10 თუმნის საქმეს, წაიღებენ სურათებს და მერე ერთი ბალიშის პირს ან მაგიდის გადასაფარებელ სუფრას გამომიგზავნიანო; არ ვიცი თუ როგორ ახერხებენ იმათგან ფულის აღებას მათივე სპარსელი ფოტოგრაფებითო.

როდესაც თვირანიდანა ვბრუნდებოდი, ვაჩჩიეთ მე და ჩემმა თანამოგზაურმა ხანებმა, ერთი ფურგუნი დაგვეჭირა ყაზვინამდე. ფურგუნში ჩვენს გარდა ორიც კიდევ სხვა იყო, უცხო პირი. ერთი მათგანი მშვენივრად იყო ჩაცმული, სულ აბრეშუმეულით და ჩინებული შალის ტანისამოსით. მიწყნარებულნი ნებიერი სახე უმტკიცებდა, რომ უბრალო ვინმე არ უნდა ყოფილიყო, კიი შთამომავლობისასა ჰგვანდა. ბარგი არა ჰქონდა, ერთს ხელცაზოცში გამოეკრა მთელი თავისი აველა-

დიდება. ჩვენც, რასაკვირველია, შევთავაზებდით ხოლმე, თუ ვახშობა იყო—ვახშამს, თუ სადილობა—სადილს. თითონ არც არაფერსა ჰხარჯავდა, არც არასა სქამდა და თუ, ვინიცობაა, ჩვენთან ან სხვასთან როგორმე ვერ მოახერხებდა მუქთად გამოკვებას, მოსწევდა თრიაქს და მთელი დღე გამოუფხიზლებლად იჯდა ფურგუნში დარეტიანებული ინდაურივით. როდესაც ყაზინის ბაღებში შევედით, ვნახოთ, ეს ვაჟბატონი გადმოხდა ფურგუნიდან, წამოისხა აბა, დაიჭირა აბის ქვეშ თავისი ნაკრავი და მოჰყვა ფეხით ფურგუნს. მე ძალიან გამიკვირდა, რადგან ჯერ კიდევ 5—6 ვერსი გვაკლდა ყაზინამდე. მეფურგუნემ რომ შენიშნა, დაუძახა: შენ, ეი! რისთვის ჩამოსულხარ? თუ მაგრე გინდა, ჯერ ფული გადიხადეო! იმან უპასუხა:—ვერა მხელავ, ფურგუნს მოვდეგ, დავიღალე და ქვეითად იმიტომ ჩამოველ, განა გაერბივარ სადმეო! ერთ ვერსამდე კი ასე მოსდევდა ფურგუნს და მერესად ჩაიყლაპა, ცამ უკო პირი თუ დედამიწამ, არავის—რა გაუგია. აღმოჩნდა, რომ თურმე წინდიც¹⁾ კი არა ჰქონოდა მიცემული მეფურგუნისათვის.

ხალხი საშინელი მშვიდობის მოყვარევს. ჩხუბი, კაცის-კვლა, იარაღის ხმარება, წარმოუდგენელი საქმეა იმათში. სრული ერთი წლის განმავლობაში, ყურიც კი არსად მომიკრავს ამგვარ საქმისათვის. ორჯელ-სამჯერ იყო ჩხუბი, დამიძახეს: მოდი, „თამაშას“ უყურეო, და რა მოხდა? ორი კაცი ედგა ერთმანეთს პირში და ხმა-მადლა ლაპარაკობდნენ. გარს სამას-ოთხასი ცნობის-მოყვარე შემოჰხვეოდა. იმათ თათო დაჰკივლეს ხელების ქნევით, თითოც შეუკურთხეს ერთმანეთს და გაჰშორდნენ, ვითომ, აქაც არაფერი ყოფილაო. ხალხი დიდის მითქმამოთქმით დაიშალა, თითქო ერთი რამ სერიი ნახა. მორჩა-მეტქი, შევეკითხე ჩემს ამხანაგს-და, „მაგაზედ მეტი რაღა გინდაო“.

მხდელია ამისთანავე სპარსელი ხალხი და საშინელი მშვიდობა. ერთი რომ დაჰკივლო, ენა მუცელში ჩაუვარდება. ვაჟ-კაცობა, გულადობა და რიხი მეომრული მწყურალად არიან

¹⁾ წინდი—ბეი.

დღეს სპარსელებთან. ბევრი კაი სხვა ზნეობრივი მხარეებიც შეპრყევია მას. ყოველივე ის, რაც ძველად სასახელო და სასიქადულო რამ სჭირდა, დღეს ყოველივე ის დაჰვიწყებია, ყოველივე ის საძრახის საქმედ შესცვლია.

ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან ისტორიულად, ვვონებთ, არც ერთ ხალხს არ გამოუვლია იმდენი ქირ-ბოროტი, რაც სპარსელს. მართალია, მას დიდი კულტურა ჰქონდა ოდესმე, მაგრამ იმანაც ვერ გაუძლო იმოდენა ნადირი ხალხის დარბევასა და ბატონობას და იგი თითონაც უკან ჩამორჩა წუთისოფელსა. მან ამ ბრძოლაში, როგორც უღონომ და სრულიად ძალა-გამოღეულმა, შეითვისა პირფერობა, ფლიდობა და ნათხოვრობა. სხვა რომ არა ვთქვათ-რა, მარტო ამდენი სხვათა ბატონობა ვერ აიტანა ხალხმა, დაიჩაგრა, გაილახა. მერე როგორი ბატონობა? ამ წარჩინებული ხალხის ბატონებად ხდებოდნენ თითქმის მუდამ უღირსი ნადირი ხალხის წარმომადგენელინი. ჯერ დღესაც თურქთაგანია (ყაჯრების გვარი) მისი მებატონე და, ამბობენ, ამ უკანასკნელ დრომდე სულ თურქული ენა ჰქონდათ სახელმწიფო ენად შემოღებული ამ ყაჯრების საგვარეულოსათ. და აბა ახლა თქვენ გასინჯეთ, როგორი ასატანი უნდა ყოფილიყო თუნდა მარტო ეს თურქთა ბატონობა სპარსეთის ერისათვის, რომელიც ესე საშინლად ამაყობდა და თავს იწონებდა თავისის მრავალ საუკუნიანის კულტურით.

მართალია, ძალიან მკაცრი კანონ-მდებლობა აქვს სპარსეთს, რომ კაცი კარგა ჩაუკვირდეს, მაგრამ რა ზნეობის გამოსწორებელი უნდა იყოს იგი სიმკაცრე, როდესაც თვით მეუფროსენი და თვით სჯულთ-მდებელინი წამდაუწუმ არღვევენ ამ თავის საკუთარ კანონ-მდებლობას საქვეყნოდ, მოურიდებლივ. რა ზნეობრივი ზედ-გავლენა უნდა იქონიოს მან ხალხზედ, როდესაც ხალხი ცხადად, თავისის თვალითა ჰხედავს მის დამარღვევლად მისსავე დამადგენელს.

სპარსეთში ჩვენი ფოშტალიონის მაგივრად ჰყავთ ჩაფრები, რომლებსაც ნება არა აქვთ არავითარი იარაღის ტარები-

სა. დააქვს მას სახელმწიფო ფული, ათას გვარი რამ ძვირფასი ანაბარები და, დანა რა არის, დანაცკი არ მოეპოვება ჯიბეში, რომ დაიცივას ეს ანაბარები. ამბობენ ბოროტ ენანი, რომ თვით გუბერნატორები დაახვედრებენ ხოლმე მათ გუბერნიის საზღვარზედ თავის საკუთარ მეგობრებსა და სცარცვავენო და როდესაც შაჰი მოჰკითხავს პასუხს, ორივე მომიჯნავე გუბერნატორები თავს იმით მართლულობენ, რომ ჩემს სამფლობელოში არ მომხდარაო. და მერე ვინ არიან ეს გუბერნატორები? შვილნი და შვილი-შვილნი ანუ ძმანი და ძმისწულნი თვით შაჰისა. მაგრამ აკი მოგახსენეთ, ამას მარტო ავნი ენანი მოუთხრობენ.

დაუმატეთ ახლა ყოველივე ამას თვით ყორანის სწავლა, რომელიც აგრედვე ხელს უმართავს ზოგიერთ უხნეურობაში და დამეთანხმებით, რომ დღეს სპარსეთის ქვეყანა ზნეობრივად ძალიან ძირს უნდა იდგეს ყველა სხვა ქვეყნებზედ. ყორანის სწავლებით, მაგალითად, შეგიძლიან სამ-გზის გვეყარო შენს კანონიერ მეუღლეს; უკე თუ გაჰირვება და განსაცდელი რამ შეგემთხვა, შეგიძლიან უარი განაცხადო შენს სჯულზედ, შეაგნო თვით ყორანსაცა და მაჰმადსაც, ხოლო გულსა შინა შენსასა ნუ უარ-ჰყოფო და სხვა...

ასეა თუ ისე, მით მანც ისევ სპარსელი სჯობია დღეს ყველა სხვა ხალხს სპარსეთში. თუ ვინმე იხსენიება იქ რიგიანი და პატიოსანი, ისევ სპარსელი, და მით უკეთესია იგი, რაც უფრო შირაზის ახლო-მახლო მთებშია შენიზნული და ისე ძალიან არ აპრევია უცხო ტომებში. მასთან საუბარი ყოველთვის სასიამოვნოა, მას კიდევ შეუძლიან მეგობრობის გატანა, სიტყვის შესრულება და ქველობა.

სპარსელი, სასოწარკვეთილებას მიცემული ამ თავისის უბედური ბედის წერით, მისჩვევია სხვა-და-სხვა რამ მაგარ მოსაწევებს, როგორც, მაგალითად, თრიაქსა და მაჯუმს, რომ მით გადიყაროს გულიდან ჯავრი, დაივიწყოს ამა სოფლის მწუხარება და რამდენიმე წუთით მიეცეს ზე აღმაფრენ ოცნებებსა. თრიაქს ბევრნიარად ხმარობენ, მაგრამ ყველაზედ უფრო გავრცე-

ლებულია მისი აბივიტ მიღება. ყველას ჯიბით დააქვს პატარა კოლოფით და შიგ უყურია გორველას მარცვლებივით გაკეთებული თრიაქი. მოუნდება, გაჰხსნის კოლოფს, ამოიღებს და გადაჰყლაპავს ერთ მარცვალს. ზოგი დღეში ერთხელ მიიღებს, ზოგი ორჯელ, ზოგი სამჯერ და ზოგიც 5-6-ჯერ. მეორე ნაირი ხმარება თრიაქისა არის წვევა. ამისათვის აქვს მას ერთი კაკლის ოდენა მრგვალი ნიჟარის ჭურჭელი, ამ ჭურჭელს ერთ ადგილას გაყრილი აქვს ერთი ციდა წვრილი ლერწამი ანუ წვრილი რამ ჯოხი, სიგრძეზედ ჩახვრეტილი, ეს არის მოსაწვევი ტარი. ერთგანაც, ამ ჭურჭელს ქინძისთავის ოდენა ადგილი აქვს შეხვრეტილი შიგ გვერდში. აიღებს ერთი პაწია მაშით, რომლებსაც განგებ ამისთვის აკეთებენ, გაღებულ ცეცხლის ნაკვერჩხალს, მიადებს ამ ჭურჭელს კედელზედ, სადაც დახვრეტილი ადგილი აქვს და გაახურებს. მოჰგლეჯავს მაშინ თრიაქს, რომლებიც დაზეილილი და ტყვიოებსავეთ დამრგვალებული დააქვს ცალკე ყუთით, ერთი ლობიოს მარცვლის ოდენა ნაჭერს, მიაკრავს იმ გამთბარ კედელზედ, მაგრამ ისე, რომ გახვრეტილი ადგილი სულ არ ამოივსოს. დაიჭერს ცალის ხელით პირში ამ იარაღს და მეორეში განუწყვეტლივ უპყრია იმ პაწია მაშით გავარვარებული ნაკვერჩხალი. შეუბერავს ნაკვერჩხალს, რომ ნავლი იარა შეჰრჩეს-რა, მიუახლოვებს თრიაქს და ეწვევა. თრიაქი ლხვება ცეცხლისაგან, იწვის, ბოლს უშვებს და ისიც ამ ბოლს ისუნთქავს და ეზიდება ტარიდან.

მე ვნახე სხვათა შორის ქ. ისპანში ერთი თრიაქის მწვეველი ახალგაზდა სპარსელი ბიჭი, ასე 16 წლისა, რომელიც სამი წელიწადია, თურმე, თრიაქს ეწეოდა. თვალები ჩაღრმავებული ჰქონდა ისე საშინლად, თითქოს კეფიდან გამოიყურებოდა და თანაც მიმქრალი, სიცოცხლეს მოკლებული, როგორც მომაკვდავი კაცის თვალები. ფერიც აგრედვე მკვდრისა ედვა. ხმა კაცური დაჰკარგოდა და რაღაც ხრინწიანი ხმითა წრიპინებდა. ისე საშინლად იყო გაძვალ-ტყავებული, რომ ზორცისა ნიშან-წყალიც არ ეტყობოდა, ხელები და ფეხები დიპლოპიტოს ჯოხებს უგვანდა და სახე მკვდარი კაცის გამოხ-

რულ კენჩხას. არავითარი სიცოცხლე არც ლაპარაკში, არც მოძრაობაში, არც ჭამა-სმაში არ ეტყობოდა. მოღუწებული, მოძაბუნებული და ყოვლისფრით გამოფიტული არსება, ზეზეურ მკვდარს მოაგონებდა.

მე ამ ბიჭს კარგა ვიცნობდი, ბევრი ვეცადეთ მცა და ჩემი ისპაანელი მეგობრებიც, მაგრამ, არ იქნა, ხელი ვერ ფეღებინეთ. ხანდისხან, ისიც ვითომ დაგვეყვებოდა, დაგვეთანხმებოდა, მაგრამ ხასიათი არ შესწევდა; ნათლად ჰხედავდა მის ენებას, თვითვე ამბობდა ამას, მაგრამ გადაჩვევას ვერ ახერხებდა. მაინც ძნელი გადასაჩვევი უნდა იყოს, თუ კაცი ერთი და ერთი მიეჩვია, რადგან ჯერ ერთი, თვით კვამლი იმსი საკმარისად მოტკბილოა და სასიამოვნო. და მეორე, ვისაც კი ერთი უგემია, მის მიერ მინიჭებული ტკბილი წამები, როდესაც იგი ავიწყებს ყოველივე ამა ქვეყნიურ უბედურებას და მიანიჭებს ზეღამფრენ და სიტკბოებით სავსე ოცნებას, ძალიან ძნელი დასათმობია.

მაინცა და მაინც სპარსეთში არ არის ისე ძალიან გავრცელებული თრიაქის წვეა. უფრო ნაკლებად არის და ძალიან იშვიათად მაჯუმის ხმარება. სხვა არის სრულიად წყლიანი ყალიონი. ამას ყველა ეწევა პირალებით: დიდიც, პატარაც, კაციც და ქალიც.

სპარსელს, როგორც ყორანის მიმდევარს, რამდენიმე ცოლი ჰყავს და ძალიანაც უკვირთ, რომ ჩვენ ერთის ცოლით ვკმაყოფილდებით. ისინი, როგორც აღზრდილნი ამ ჩვეულებაში, დიდს უპირატესობას აძლევენ ამას. ჯერ ერთი, რომ მომუშავე ხელი მემატებაო, ამბობს სპარსელი, რასაკვირველია, სოფლელი კაცი, თორე იქაურ დიდ ქალაქებშიაც დიდი კაცის ცოლები ისეთივე მუქთა-მქამლები არიან, როგორც ვეროპელი ქალები. და მეორე, რომ შთამომავლობას მოვამრავლებო და ეს უკანასკნელი ნამდვილი ქეშმარიტებაა. როდესაც წათალი შაჰი, პაპა დღევანდელი შაჰისა მომკვდარა, 700 სული, საკუთრივ მის მიერ მომრავლებული, დაპრჩომია, რომელთა შორის 100 შეიღები ყოფილან ქალები და ვაჟები და 600-იც შეიღელი შეიღები.

საზიზლარი ჩვეულება აქვთ ამასთანავე, რომ ქალს ძლიერ პატარას ათხოვებენ. შესრულდება ქალი ცხრა წლისა, უნდა მოუძებნონ საქმრო, თორე თუ ათ წელიწადს გადასცილდა, რგი დარჩომილი ქალი იქნება. ახლა, ამასთანავე, თუ ერთისა და ორის წლის განმავლობაში იმ თითის ტოლა გოგონას შეილი არ ეყოლა, გაჰხეთქავენ წამლის სმით, რადგან ქალის უშვილობა დიდს ღვთის წყრომადა და განრისხებად არის აქ ჩათვლილი. ეს საზიზლარი ჩვეულება, რასაკვირველია, ყორანის წყალობით არის შემოტანილი. მაგრამ საქმე ის არის, რომ სპარსეთი არ არის ისე ცხელი ქვეყანა, როგორც ტროპიკული არაბეთი და ცხრა წლის ქალი იქ ჯერ ისევ ბავშვია. შესწორება კი ყორანისა შეუძლებელია, რადგან იგი ციხით არის მოვლენილი და თვით ღვთის ხელით დაწერილი.

აქვთ კიდევ რამდენიმე სხვა არ-მოსაწონი ჩვეულება. ერთი მათგანი არის ბატონ-ყმობა. დღემდე სპარსეთში ყიდულობენ და ჰყიდნიან პირუტყვივით ზანგებს. თუმცა სწორე უნდა სთქვას კაცმა, რომ ისინი ისე უდიერად არ ებყრობიან თავის ყმებს და უფრო მამაშვილურად ეკიდებიან. მეორე საძაგლობა არის მიწის ჰამა. საიდან ან როგორ შემოუღლიათ ანუ შერჩომიათ ეს ჩვეულება, ძნელი მისახედრია.

მაჰალათის ახლო ყუმსა და ხონსარს შუა ვნახე ერთი ადგილი. მთლად ნიჟარის მიწა იყო თეთრი და ზედ როგორღაც მოწითანო ზოლები მისდევ-მოსდევდა. სახელად ამ მიწას „თაბაშირს“ 1) ეძახიან. როდესაც ვკითხე: ამას არაფერში არ იყენებთ-მეთქი, მიპასუხეს, — როგორ არა ეხლა ვიღაცა-ვიღაცა ევროპელები ყიდულობენ, დიდძალს მიეზიდებიან და, როგორც შევიტყუეთ, ნიჟარის ჰურჭელს აკეთებენო. მაგრამ ჩვენ კი არაფერ საქმეში არ ვიყენებთ, ჩვენი ხალხი ამასა სჰამსო, და იქვე ჩემი თვალის წინ სამმა-ოთხმა კაცმა აიღეს თითო პატარა ლუკმა და შექამეს. მეც მთხოვეს, რასაკვირველია, აბა თქვენც გასინჯეთო.

1) „თაბაშირ“, ჩვენის აზრით, უნდა პნიშნაედეს ვკმოტკბილს.

დღევანდლამდე ყველგან შეჰხვდება კაცს სპარსეთში ტა-ტუიროვკა, — ქალს, კაცს, ყველასა აქვს. გავრცელებულია უფრო სოფლებში, თუმცა ხშირად შეჰხვდებით ხანსა და დიდ მოხელესაც დადალულს. იკეთებენ პირზედ, ხელზედ, მკლავებზედ, მკერდზე და თითქმის კანჭებზედაც. გამოისახავენ უფრო ხშირად წრეს მენდლებივით ან სხვა რაიმე პატარა ფიგურებს. რაც მე შემხვედრია, სულ ლურჯი ფერისა. ფერიდანისაკენ ქართველობაში ბევრი ჰქონდათ ქალებს და საკვირველი იყო, რომ უფრო მომეტებული ჯვრის სახეებადა ჰქონდათ გამოყვანილი. როდესაც ვკითხე ერთ ქართველ ქალს, — რად გინდა, ეგ რომ გაგიკეთებია-მეთქი, მიპასუხა: „ლამაზიაო“, განა თქვენში ქართველი ქალები არ იკეთებენო.

სახლი ირანში სულ ტალახისაა. მიწა ამისათვის ყველგან ერთნაირად გამოსაყენებელია, თუმცა უფრო უქებენ სიმკვიდრეს მიწას ისპაანისას, სადაც მე შემხვედრია ასის და ორასის წლის ნანგრევები მიწისა, თორე შაჰაბაზის მიერ აყვანილი კედლებიც, რომლებსაც დღემდე ჯერ კიდევ კარგა უჭირავთ თავი. საკვირველია, რომ ეს სკირა, მიწის შენობა, უფრო კედლები, ისე ერთბაშად არ იქცევა, არამედ დროთა განმავლობაში წვიმისა და სხვა ბუნების მოვლინებათა გავლენის ქვეშე, თანდისთან იღრევა საპონივით და ცოტ-ცოტაობითა ცვდება თავიდან მოყოლებული.

აშენებენ ასე: ერთი კაცი სთხრის მიწას, მეორე წყალს ასხავს და აჟიებს, მესამე ფეხით სდგება ზედა და ჰზელავს, მეოთხე კუბიკურ ფორმას აძლევს და მიეზიდება კალატოზთან. კალატოზი აწყობს ამ ნაჭრებს ერთმანეთთან და აერთებს, ისე რომ სიგრძეზედ მთლად, რაც ადგილი შენობას უჭირავს, ერთი მთლიანი ნაჭერი უნდა გამოვიდეს. ხოლო სიმაღლე ამ ნაჭრებს უნდა ჰქონდეს ერთი ან ერთნახევარი არშინი და სიგანეც, როგორც ქვეაში დაუჯდებათ. ერთ სიგრძეზედ რომ გაათავებენ, მოჰყვებიან ახლა მეორეს, მესამეს და მეოთხე მხარეებს და სანამ ის პირველი კედელიც გამოშრება. მოჰყვება კალატოზი ახლა მეორე პირს, ისრეთსავე მთლიან სიგრძის ნა-

ქერს და იმავე სიმაღლისას. მოადგმენ ახლა შესამე პირობას, მეოთხეს, ვიდრე იმ სიმაღლედ არ აიყვანენ, რამოდონდაც უნდათ. ხშირად შემხვედრია ძალიან სკირა, ესე ცარიელი ტალახის კედელი, რომელიც ათ კეცად ყოფილა აყვანილი და, მაშასადამე, სიმაღლით 10—15 არშინი ჰქონია. კონქები ამ სახლებს ალიზის აგურითა აქვთ შეკრული და გარედან შრითა ¹⁾ ჰლესავენ.

ყველგან სახლის შენებას თუ სხვა რამ ჩვეულებას თავისი გასამართლებელი საბუთი აქვს. მაგალითად: ბაქოში და მის მახლობელ სოფლებში ბალახან-სურახანისაკენ, სახლები თლილის ქვისა უდგათ, რადგან სხვა მასალა არა მოეძევებათ—რა ქვა კი ძალიან მორჩილია, რბილი და უბრალოდ სათლელი. გილანისა და მაზანდარანისაკენ, როგორც კახეთში და დასავლეთ საქართველოში, სახლები სულ ფიცრულია და ხშირად ჩალისაც კი (ლაქყორი), რადგან ეს მასალა ყველაზედ მეტია და ადვილი საშოვნელი. ირანშიაც—ტყე არ არის, ბაქოს მაგვარი ქვა არ მოეპოვებათ და მიწა კი ყველგან თითქმის თიხა მიწის მაგვარია და კარგა იქერს თავს; მით უმეტეს, რომ ირანმა წვიმები არ იცის და თუ მოვიდა, ისიც წელიწადში ორჯელ-სამჯერ მოვა და, როგორც ჩვენში იტყვიან „მზე პირს იბანსო“, ისეთი წვიმები იცის. ღვთის წყალობა გაქვთ, თუ დიდი წვიმები იქნება, როგორც გილანში იცის, ისინი ამისთანა შენობებს ვერ გაჰბედვენ. ამ ზამთარს ერთ ჯერად ორი საათი ნელიად გაბმითა სწვიმდა და, უნდა გეყურებინა იმათთვის, არ იცოდნენ რა ექმნათ, და მართლაც ნახევარ სახლებში ისპანისა ან ბანს გაჰპაროდა წყალი ან ერთი რამ ნაქერი ჩამოწოლილიყო.

აგურს ძალიან იშვიათად შეჰხვდება კაცი; ისიც, თუ ან მეჩეთს ან მეფის რომელიმე სასახლეს აშენებენ—მაშინ. უფრო შეძლებული ხალხი კი სულ ალიზისას და სკირასას აშენებენ, რაც უნდა სამიგალითო სახლი უნდოდეთ. მარტო ფერეიდა-

1) შრე—არის თხელი ტალახი, ცოტა ბზენარევი კედლების გასაღესად.

ნის ქართველობაში და მათ ახლო-მახლო ადგილებშია ვნახე რომ შენობაში ქვეს ხმარობენ, როგორც უწინ იყო ჩვენი ქვეთ-კირის შენობები, მხოლოდ იქ კირის მაგიერ იგივე უბრალო ტალახია.

სახლებს თითქმის ყველა ქალაქებში ირგვლივ ოთხკუთხს, აშენებენ. კაი პირი შიგნით ეზოსაკენ აქვს შებრუნებული და შიგ შუაშიც აუზი. ეზოს სუფთადა და ლამაზად ინახავენ და ხშირად ყვავილებით ავსებენ. სარკმლების დატანება არ იციან. სარკმლის მაგიერ, თუ ჩვენში ერთი და ორი კარი იციან ერთ ოთახში, იქ ნ — ნ კარს აყოლებენ. სარკმელი არც გამოადგება საიმისოდ იქაურ სახლს, რადგან ხალხი ძირს, იატაკზედ არის ყოველთვის მოკეცილი და სარკმელს ვერ შესწვდება, რომ ჯდომელამ დაინახოს რამე; კარებიდან კი რომელიც ძირიდან, იატაკიდანვე იწყობა, ჯდომელასაც კარგა შეუძლიან კარში ცქერა და ყურება. თუ ატანენ სადმე სარკმელსავით ამოქრილ რამ ადგილს, შუშებს არ უსხმენ, ჩაჰსვამენ შიგ მისი მოყვანილობის მთლიან ფიცარს, რომელშიაც ხარატულად გამოაქრილია მშვენიერი საროთი, ამისთანა სანათურს ჰქვიან ქართულად ლანძვი.

ერთად-ერთი ადგილია მთელს ირანში პატარა ქალაქი ხუნსარი, სადაც სახლებს ქუჩის მხარეს ანუ გარეთი პირის კედლებში ატანია ნამდვილი სარკმლები. აქვე შეჭვდება კაცს ძალიან ხშირად ორ-სართულიანი სახლები, თუმცა იმავე სკირასი და ალიზისა, მაშინ როდესაც მთელის ირანში სულ ერთ-სართულიანი სახლები იციან.

შიგნიდან ოთახს აუარებელი განჯინა-წალოები ატანია. იატაკი მიწისა აქვს, ზედ ნეკები ჰფენია და იმის ზემოდანაც ხალები. ეს არის მთლი იმისი მოწყობილობა.

უფრო შეძლებული უკედ არის, რასაკვირველია, მოწყობილი. ამათთანებს ყველასა აქვს ერთი სასტუმრო ოთახი, რომელსაც წინა პირის კედელში, ეზოს მხარეს, ზედ შუაზედა ერთი დიდი სარკმელი აქვს ოთხკუთხი ანუ მომრგვალებული. სარკმელი წვრილ-წვრილის ჩარჩოებით სხვა-და-სხვა სახეებად

რის გამოყვანილი და შიგაც შერჩევით უსხედს ფერადი შუ-
შები. სადა თანჯარა და თეთრი შუშა იმათში არ შეიძლება.
კედლები ამ სისტემრო ოთახისა საროთად არის გამოყვანილი
და საროთის მიხედულობით ფერადი საღებავით შეღებილი.
შიგა-და-შიგ ატანია პატარ-პატარა სარკის ნაჭრები და ფერადი
სურათები.

მოწყობილობა ოთახისაც მეტი აქეთ: ამისთანა სახლებში
უდგათ ერთი ან ორი ტახტივით შეკრული კუშეტკები უშვე-
ლებელის მუთაქებით, ერთი მაგიდა ნაკერ სუფრა გადაფარე-
ბული, ორი ან სამი სკამი და ორი ანუ სამი ც ლამაზა. ბუხარი
ყველგან ძალიან ლამაზი იციან, თუმცა შიგ კი ცეცხლს არ
აჩენენ, რადგან შუშა არ იშოვება.

ზამთარი არ იცის ძალიან ცივი და დაბრყვებული აქეთ.
დაადვიებენ ზამთარში ცეცხლს მაყალზედ, დასდგამენ შუა
ოთახში, დაადგამენ ზემოდან ერთ დაბალ ფეხებიან მაგიდას
და გადააფარებენ ზედ დიდსა და სქელ საბანს. ხალხი გარე-
შემო შემოუშვარივდება, შეპყოფენ შიგ ფეხებს, გადმოიფარე-
ბენ მუხლებზე საბანს და რამდენიც უნდა უქმუფლოს ქარმა
და სიცივემ ლანძვიდან ანუ სარკმელიდან და ხშირად ღია-
კარებიდანაც, ისინი ყურსაც არ გაიბერტყავენ.

სულ ძალიან მდიდრისა ანუ რომელიმე დიდი პირის სახლი
ხომ უფრო გაიჩრევა ყველა დანარჩენებიდან. მათსახლის კედ-
ლები გარყდან მთლად მარტაცის აგურისა აქეთ და შიგნიდანაც
მთლად სარკისა საროთით გამოყვანილი. მშენიერი სარკმლები
ლამაზის ფადებით არის შემკული და სახლის მოწყობილობა და
ავეჯიც ბევრად განსხვავებული და სრული. სხვათა შორის ამ
ოთახის მოწყობილობაში მიიქცევს უფრო კაცის ყურადღებას
შუშის კურქელი, როგორც მოსართავი რამ; შიგ შუა ოთახში
არის ერთი გრძელი მაგიდა და ალაგია ზედ 10—15 ლამაზა,
ამდენივე კანდელაბრები, ვაზები და სხვა-და-სხვა გვარი იშვია-
თი კურქელი შუშისა და ნიჟარისა. ხშირად შეჭხვდება კაცი
ამ დიდებულთა სახლებში ჯვარედინა მიქვრიტანა ოთახს მრ-
ვალი ქალებითა და კანდელაბრებით და ბევრჯელ მარმარილოს.

აუზითაც, საიდანაც ამოდის მრავალი წვრილ-წვრილი შადრევნები. არიან აგრედვე ისეთნიც, რომ სრულიად ევროპულადა სცხოვრობენ, როგორც ამინ სულთანი, დღევანდელი საღრაზამი სპარსეთისა.

ლამაზი იციან ყველამ მისავალი სახლისა, კარის ბქე. თვით შესავალი კარი სქელი ტლანქი ფიცრებისაა, შეკრული და მუშტის ოდენა თავიანი ლურსმები უსხედს. რკინის გასაღები იმ ტლანქი კარისა იქმნება თითქმის ერთ არშინზედაც გრძელი და, იცოდე, რომ თუ ვისმეს ღამე კარი დაუკეტნია და ქუჩაზედ მიდის, იგი შეიარაღებულია: ხელთ უჭირავს ერთი ისეთი უშველებელი რკინის გასაღები, რომ ზოგიერთ ხანჯალსაც არ ჩამოუვარდება მტრის მოსაგერებლად. ნამეტნავ ჯულთაში გამაკვირვა ამისთანა გასაღებებმა.

საზოგადოდ ამათ სოფელ-ქალაქებსა და ქუჩებს ციხე-გალავნების ფერი სდევს. მომეტებული სოფელ-ქალაქი სულ მაღალ-მაღალ გალავნებ შემოვლებულია და გალავნებსაც აქაიქ ბურჯები ატანია. ქუჩაშიაც რომ შესდინხარ, ყველა ქუჩას თავის დასაკეტი ალაყაფის კარი აქვს ერთი თავიდანაც და მეორედანაც. ხშირად, ერთი ვერსის მანძილზედ რომ გინდოდეს გავლა ქუჩიდან ქუჩაში გასავლელად 6—7 ალაყაფის კარი უნდა შეიარო. ყველა ეს ჰმოწმობს, რასაკვირველია, მხოლოდ იმას, რომ დღემდე სპარსეთი სულ განუწყვეტელ შიშში ყოფილა; თუმცა ამტკიცებს აგრედვე იმასაც, რომ სპარსელს, თვით მხდალს, უნდოდა უშიშარ-ეყო თავისი ცხოვრება ამ ციხე-გალავნებით, რადგან თავისი საკუთარი შნოსი იმედი არა ჰქონდა. ფერიდანში, ძალიან გულითაც რომ უნდოდეს კაცს, ვერ შეჰხედება ვერც ერთ სოფელს, გალავანში შემომწყდელულს, მაშინ როდესაც, თუ სადმეა შიში, უპირველესად აქ არის, რადგან, გარდა გარეგან მტერთა, თვით მათი მეზობლები, ბახტიარნი და ლორნი მზად არიან მუდამ აიკლონ და აამტვერონ მათი ადგილ-მამულები.

ქალი იცვამს პატარა და მოკლე ჯუბას, რომელიც სწორედ წელამდინ ჯდგია. აქავ წელზედ, სადაც თავდება ჯუბა,

შემოკირებული აქვს ერთი მოკლე კაბა. კაბას ექმნება სიგრძე ნახევარ არშინზედ ცოტა რამ მეტი და ხშირის ნაოქისაგან ისე ყალბზეა შეყენებული, რომ ძალიან ზცირედ უფარავს სიტიტვლეს. ფეხებზედაც გრძელ-ყელიანი წინდები და მორჩა მისი სამკაული. სახლში ქალს სხვა არა აცვია-რა; გვერდით უღევს ერთი უბრალო ჩადრი და წამოისხამს, როცა ჰსურს. მათი შინაური ჩაცმულობა საშინლად მოაგონებს ბაღეტის ანუ ცირკის მოთამაშე ქალების ჩაცმულობას. მაგრამ როდესაც გარეთ გამოდის ამ ჩაცმულობას ემატება კიდევ შემდეგი.—წინდების მაგიერ ამოიცოცხს ფეხებზედ ორ საშინელ განიერ ტოტს, რომლებიც მუხლის ზევით უნდა იყოს ზორტებით შეკრული. ფეხის კოჭებთან ეს განიერი ტოტები ნაოქად არის მოკრებილი და შეკრული, კოჭებს ქვემოლ კი წინდის მაგვარად არის გამოყვანილი. ჩაპყოფს ფეხს მშვენიერ კოხტა ტუფლებში, გეხვევა თავიან-ფეხიანად ძვირფას შაეი ფერის ჩადრში, აიკრავს პირზედ მაქნაქს და მზად არის კარზე გამოსასვლელად.

მაქნაქი ორნაირი იციან: ერთია ძუის ნაქსოვი შავი ოთხკუთხი ნაჭერი, რომელიც შავის ზორტებითვე აქვს უკან შეკრული. ნაქსოვი თხელია ძალიან როგორც ბლონდი და ამიტომ თვალებისათვის ამოქრილი რამ ადგილი არა აქვს. გარედან შესახედავად ბერიკასა ჰგავს და, როგორც დამარწმუნეს, ეს ჩვეულობა არაბეთიდანა ყოფილა შემოტანილი მაჰმადის სარწმუნოებასთან ერთად. მეორე მაქნაქი არის პირსახოცივით გრძელი ნარმის ნაჭერი, რომელიც ორის წვერით უკან თავზედა აქვს შეკრული ფირუზებით ანუ ალმასებით მოქედელი შესაკრავებით. გასახედავად და დასანახად სწორედ თვალების ოდენა ადგილები აქვს დაჭვრეთილები.

სოფლებში ქალებს კაბა გრძელი აცვიათ, თითქმის მუხლებს არის ჩამოცდენილი და ანუ განიერი პერანგის შემდეგი, მაგრამ კანჭები მინც ამათაც ტიტვლები დააქვთ. სოფლებში ქალები პირახდილნი დადიან და ჩადრსაც, თუ არ ძალიან შექლებულნი, არა ხმარობენ.

სპარსელი დედაკაცი ქალაქებში ძალიან შეკვეტილ ცხოვრებაშია, მაგრამ ეს სრულიად არას უშლის, რომ ჩვენი ქალეზისავით იმანაც თავისუფლად აშლაპუნოს ერთი კუთხიდან შეორეში. ბაზრებში პუზებივით ტრიალებენ, ქუჩებში ხშირად კაცზედ მეტი ირევა. შეუძლიან გადააბოტოს ვირს, ჯორს, ცხენს, ჩაჯდეს ჩეოში, ჰოროლოში, ცხენის რკინის გზაში და სხვა. ხშირად შეჰხვდება კაცი, რომ მას ქუჩაში ერთი წივილკივილი აუტეხია, ანუ რომელიმე მედუქნეს უყვირის და ეჩხუბება მაღალის ხმით.

როდესაც ევროპელი ქალი ჰხედავს ამათ ესრე შეკრულ-შეჯაჭვულებს, წარმოიდგენენ ხოლმე იმ წამსვე და გადასწყვეტავენ: სპარსელ ქალს არც ტვინი აქვს, არც გული და არც სული; ეგ ხომ ადამიანი არ არის, პირუტყვიაო... მაგრამ მე იმედი მაქვს, ვინც უკეთ გაიცნობს, ასე წინდაუხედავად არავინ წამოჰროშავს. რა ქნას სპარსელმა ქალმა, როგორ შეუძლიან ისე ერთბაშად ეწინააღმდეგოს ამ, საუკუნოვებით დადგინებულს ჩვეულებას, რომ კიდევ არ მოსწონდეს. თუმცა ისიც ცხადადა სჩანს, რომ იგი იმოდონად არის ამ რიგსა და წესს შეჩვეული, რომ სრულიადაც არა ჰგრძნობს თავის თავს უბედურად, დაჩაგრულად და პირუტყვთან გათანაბრებულად. ვისაც უნდა, იმათშიაც აკეთებენ საქმეს და შორს რომ არ წავიდეთ, შეგვიძლიან დავსახელოთ მაგალითად ქ. ყაზვინელი ქალი ფათმა და თეირანელი მარიამი, რომლებმაც თითქმის ყველა კაცებზედაც მეტი მონაწილეობა მიიღეს და მეტი საქმე გააკეთეს ამ 30—40 წლის წინად, როდესაც სპარსეთში აღმოჩნდა ახალი რეფორმატორი შირაზელი ბაბი.

რომ არც გულს არიან მოკლებული და არც სულს, და იმათაცა აქვთ ის გრძნობანი, რაც ევროპელ ქალს, მე მოვიყვან აქ სხვათა შორის ერთ შემთხვევას, რომელიც მომხდარა ამ ერთი წლის წინად ქ. რაშტში.

ყოფილა ერთი ახალგაზდა სპარსელი ქალი და ერთიც ახალგაზდა ყმაწვილი, ისიც სპარსელი. ამათ უნახავთ ერმანეთი და გული შეჰვარდნიათ. შეუყვარებია ქელს კაცი, კაცს

ქალი და გაუმართავთ ჩურჩულ-კურკური. მიუციათ ერთმანეთისათვის სიტყვა, რომ შენს გარეთად არავინ შევირთაო. გასულა რამდენიმე ხანი; ქალის მამას კაი საქმრო უშოვნია. უთქვამს ქალისთვის, მაგრამ ქალს უარი განუცხადებია. მამას ძალა მოუხმარებია. ქალი თავისაზედ დამდგარა. მამას შეუტყვია, რომ მისი ქალი შეყვარებული ყოფილა, ის მის (ქალის) მიერ აღმორჩეული თავის შესაფერ კაცად არ მიუჩნევია და უფრო ძალა დაუტანებია. ქალსაცა და ვაჟსაცა ყველა ღონისძიება უხმარიათ, მიუგზავნიათ მამასთან ვინც კი საპატიაო ყოფილა რაშტში, მაგრამ შეუგდია მას ქვა და შეუშვერია თავი. ბოლოს დაუნიშნავს ქორწილის დღეც. ქალს ბევრი უფიქრია, უფიქრია და, რომ ველარა გაუწყვია-რა, მიუწერია თავისი საყვარლისათვის წერილი და ერთი ნათესავის სახლში დაუბარებია. შეყრილან შეყვარებულნი იმ სახლში ქორწილის წინა ღამეს. ბევრი უოხრიათ, ბევრი უტირნიათ, ბევრი ცხარე ცრემლები უფრქვევიათ და შემდეგ დიდის ხვეწა-კოცნით და სიყვარულით განშორებულან. ქალი სახლში დაბრუნებულა, წაუძვრია თითიდან ერთი კაი მოზრდილი აღმასის ბეჭედი, დაუჩეტქვია კვით წვრილად და წყლით დაუღვევია (ასე ამბობენ რაშტელები). მეორე დღეს, როდესაც მამას ყველაფერი განუშხადებია და შეუგზავნია ქალის გამოსაყვანად, გაშემებულნი, ცივი მიცვალებულის გვამი კი დაჰხვედრიათ ბალიშებზედ გადასვენებული.

კაციც მოკლე პერანგს იცვამს, სწორედ წელამდე, იქანდე საიდგანაც იწყობა განიერი პერანგის ამხანაგი თეთრი ან ლურჯი ფერისა. პერანგის ამხანაგი ამათაც იმოდონად მოკლე იციან, რომ მომეტებულად კანჭები ტიტვლები უჩანთ. პერანგის ზევიდან იცმენ ძალიან გრძელს, გულამოქრილ ახალოხს, რომელსაც არც ხრიკები აქვს შესაკრავად არც ღილეები. წელზედ შემოიჭირებენ სარტყელს, რამდენიმე წვერად დახვეულს, და იმითია ახალოხიც შეკრული. სახელოები გაჭრილი აქვს და მაჯაზედ შესაკრავად ღილიკლოები უკერია, მაგრამ დაბალი ხალხი მომეტებულად არ იკრავს მაჯებს და ძალღის ყურებივით დაკი-

დებული აქვთ ხოლმე გაფრიალებული სახელოები, თითონ ახალახი ძალიან ვიწროა, უნაოკო და, რომ სიარულში არ დაუშალოს, გვერდის კალთები თითქმის სარტყლიდანვე მოყოლებული, მთლად ძირამდეა ჩაჭრილი. სწორედ ამ ჩაჭრილ კალთებზედ მოკეცებული აქვთ თითო უშველგებელი თეთრი ჯიბე, რომლებიც სიარულის დროს სავსე ტომრებივით დატლაკუნებენ გარედან. ფეხებზედ, წინდიანსა თუ უწინდოს, აცვიათ ყველას კარაჭინი (გვეე), იქაური უყვლო ფეხ-საცმელი. ჰქსოვენ აქ კარაჭინებს თეთრი ძაფისას და ძირებს წვრილ-წვრილად დაჭრილი ხამი ტყავისას უკეთებენ. საზოგადოდ ეს კარაჭინები შნოიანო, მსუბუქი, გამძლე და ძალიან მოხერხებული შემოულიათ. თავზედ იხურავენ ჯამივით მოყვანილ, მაგარ ნაბდის ქუდს, რომელსაც აქვს აგრედვე ხშირად წინ და უკან გასაშვები კალთები თვალებისა და კისრის დასაჩრდილებლად. იხურავენ აგრედვე მეორე ნაირ ქუდს, ცხვრის ტყავისას ანუ შავი ხუჭუქი მაულისას. ეს ქუდი კაი საკმარისი სიმაღლისაა და შუაზედ გადაჭრილი კონუსის სანახაობა აქვს. ეს იმ ქუდების ნარჩომია, რომელსაც თავის სიმაღლედ იხურავენ ხოლმე უწინ და რომლისათვისაც შაჰაბაზს წაუჭრია თითქმის ორი მესამედი ნაწილი. მეტია უფრო ქუდებიანებზედ რიდებიანი ხალხი. რიდეს იხურავს მოლა, ახუნდი, დარეიში, სეიედი, ვაჭარი და მათი შვილები, დიდი და პატარა. რიდე და სარტყელი სეიედისა ლურჯია ანუ შავი, მოლასი თეთრი და ვაჭრისა კრელი. ქუდია თუ ჩაღმა, რასაკვირველია, შინ და გარეთ თავიდან არ იშორებენ,—და როდესაც ისე, უბრალო ხალხი დამინახავდა ხოლმე მე ხანდისხან უქუდოდ, ერთი მეორეს ეკითხებოდნენ: „საჰაბს ქუდი არა ჰქონიაო?“ ზევიდან წამოსასხამი აქვთ უსახელოებო აბა, ზამთარში მსხვილი მატერიისა, ზაფხულში თხელი, სიფრიფანა, ლეჩაქივით. მდიდარი სპარსელი, თავისებურ გემოვნებით მორთული, როდესაც ჩინებულად შეხამებული, სულ შაშიშუშიანი აბრეშუმის ტანისამოსი აცვია, არ არის ურიგო სანახავი.

ინტელიგენტ სპარსელებს სრულიად სხვა ნაირი ჩაცმა აქვთ: შავი უყელი წაღები, უფრო ევროპულები, გრძელი ვიწრო ევრუპულივე შალვარი და ზევიდან სერთუკივით მოყვანილი ნაოქიანი მაუდის ჩასაცმელი. თავზედ მაღალი შავი ქუდი და, თუ მოხელეა, ქუდზედაც სახელმწიფო ღერბი ლომისა და მზისა. ხშირად ისინი აბის მაგიერადაც გრძელ სახელოვებ გაყრილ ჩასაცმელსა ხმარობენ. გახამებული პერანგები არ უყვართ, თუმცა თეთრი ხელთათმანები ხშირად იციან.

სახლში, დიდი კაცი იყოს თუ პატარა, ყველაფერი გახდილი აქვს: აცვია მხოლოდ თავისი მოკლე, უკუდო პერანგი და პერანგის ამხანაგი. ვინც უნდა პატრე სადები მოუვიდეს, ის ისე ფეხშიშველა და პერანგით დაჰხვდება. თავზედ კი განუშორებლივ ქუდი ეხურება.

სპარსელს არ უყვარს ბევრი ჭამა, მაგრამ რასაცა სჭამს— გემოიანად. უბრალო გლეხი-კაცისათვის საკმარისია ორი ცალი ლავაში და ერთი კაპეიკის ყველი ანუ ნახევარ კაპეიკის გაწურული მაწონი. დააცხებს ამ მაწონს ერთ ლავაშის ნაჭერს, მოსცხობს ერთი ბეწვითი ყოველივე ლუქმას და კმაყოფილად ჰგრძნობს თავსა. — ანუ როგორც ჩავლადრებმა იციან: ჩააგდებენ ერთ უშველებელ ჯამ-ფილაში ორი ანუ სამი კაპეიკის გაწურულ მაწონს, დააქივლებენ ზედ ბლომად წყალს, გაჰქნიან და ჩაჰფშნიან შიგ ლავაშს. შემოუსხდება მერე 6—7 კაცი და, ორზედ ან სამზედ ერთის კოვზით, ჯერჯერით ისვრიან ლუქმებს; თან კი ჯერ-ჯერით უმატებენ შიგ წყალს და ჰყრიან ლავაშს, ვიდრე ყველანი არ დაკმაყოფილდებიან.

სჭამენ უფრო ცხვრის ხორცს და ძალიან გემრიელი ხორციც იცის იმათმა ცხვარმა; ძროხის ხორცი მხოლოდ დიდრონ ქალაქებში თუ მოიპოვება. საკმელები ამათი საზოგადოდ აზიური საკმელებია: ბოზბაში, ჩიხირთმა (სულ ერთხელ შემხვდა და ისიც სომხის სახლში), წველა, ყაურმა, ტოლმა, ფლავი, ფარინჯი, ქუფთა, ქუფთა თავრიზული, ქაბაბი, მწვადი, სხვა-და-სხვა შემწვრები და სატანებელები ფლავისა. წვნიანს ძალიან ნაკლებად ხმარობენ.

საყურადღებოა ამათში ქუფთა. ქუფთა ისე არ იციან, წვენში წვრილ-წვრილად ჩაყრილი, როგორც ჩვენში. ქუფთა თავის-თავად ცალკე საკმელია, ნამეტნავ ასრედ წოდებული, თავრიზისა. ერთ ქუფთას ერთი მთლიანი თებში უჭირავს, უმველებელ ბურთსა ჰგავს. მთლად დაკეპილი ხორცისაა და ისე შეკრული, რომ უდანოდ მისი ხელით გაგლეჯა ძნელია.

სამასხაროა ამათი მწვადები: ათი რომ შექამოს კაცმა, კიდე ვერ გაძლება. რომ იტყვიან ჩვენში, დედოფლის მწვადიო, ისეთებია. ხორცს აქუცმაცებენ ძალზედ, ააგებენ ერთ ციდა, წინდის ჩხირივით შამფურზედ და გაუდებენ მასმორის¹⁾ სიგანეზედ.

მეფე ამათი საკმელებისა არის, რასაკვირველია, ფლავი. ფლავი ბევრნაირი იციან, თუმცა თითონ კი ვერ მოჰყავთ ბრინჯი, რადგან ირანში საამისო წყალი არა აქვთ და რაც ამათ ბრინჯი სჭირდებათ, სულ გილან-მაზანდარანიდანა და შირაზ-ბუშერის მხრიდან მოეზიდებიან. ფლავს აკეთებენ ერბოთი ჩვენებურად; აკეთებენ უერბოვოდ, რომელსაც ჩლავს ეტყვიან; აკეთებენ აგრედვე წმინდად დაკუწული მწვანილით და „ქუქუს“ ეძახიან. მაგრამ როგორიც უნდა იყოს ფლავი, თან მოსდევს აუარაბელი სხვა-და-სხვა სატანებლები, როგორც—წვნიანები, სხვა-და-სხვა შემწვრები და საწებლები; ზოგია მსუყე, ზოგი ტკბილი, ზოგიც მარახოში. ფლავი თავისთავად საკმელად არ ითვლება, მას თითქმის იგივე მნიშვნელობა აქვს რაც დასავლეთ საქართველოში ღომს; იმას ყველაფერი შესტანდება, ასე წარმოიდგინეთ, ნიორიც, მაწონიც, ყურძენიც, მწნილიც... ამ სატანებლებში უფრო უხდება და უფრო საყურადღებოა ორი. პირველი, ღიმონი. შირაზში სცოდნია ერთნაირი წვრილი, კაკლის სიმსხო ღიმონი, რომელსაც ახმობენ და უგზავნიან ყველა ირანის ქალაქებს. ამ დამხმარ ღიმონს ჰხარშავენ სხვა-და-სხვა ტკბილეულთან და მოაყოლებენ ფლავს,—გემო თუ სუნენლება ჩინებული აქვს. მეორე, რკინით მოხარშული ვარიები. ვარიებს

¹⁾ მასმორი—მაყალი.

საწებელს ქიშიში-მუხუდოსას უკეთებენ და მოხარშვაში ატანენ რაიმე ძველ ნახმარ რკინას; ამბობენ, უკეთესია გაღესილი უქანგო ნალიო. რკინა კუპრივით აშავეებს საქმელს, თითქო რალაც უხტირო სანახაობას აძლევს, მაგრამ ძალიან უხდება ამ ფლავს სატანებლად.

პური მთელს ირანში და საზოგადოდ მთელს სპარსეთში ლავაშისაა და ამას თავისი მიზეზიცა აქვს. ირანში, არც ერთ კუთხეში არ მოიპოვება ტყე. არა აქვთ არც შეშა, არც ფიჩხი: თონეს ახურებენ ერთნაირი წვრილი ეკალა ბალახით, რომელსაც აქა-იქ მთებში აგროვებენ. ამისთანა ბალახით გახურებულ თონეში სქელი პურის გამოშრობა და გამოცხობა შეუძლებელია და ლავაში კი ადვილადა ცხვება. ერთი კაცი რომ თონეში ლავაშს აკრავს, მეორე დრო-გამოშვებით თითო-ორო-ლა ეკალს შეაგდებს შიგ, რომ თონე არ განელდეს. ამასთანავე რადგან თონის პირველ გახურებას მაინც საკმარისად ბლომა ეკალი სჭირდება, ამისათვის პურს იქ, ოჯახებში სამი ოთხი თვის სამყოფს, ხან ნახევარ წლისასაც ერთად აცხობენ. როდესაც ლავაში ძალიან გახმება, ამისი შველაც იციან: დააწყაპ-წყაპებენ რამდენიმე წვეთ წყალს და შეახვევენ მცირეს ხნით სუფრაში.

ეს უტყუობა, როგორც მიზეზი ლავაშის ცხობისა, მარტო ირანშია და აქედან მისის ზედ-გავლენით ეს ჩვეულება მთელს სპარსეთს გადაუღია. ისე რომ, გილანსა და მაზანდარანში, სადაც აუარებელი ტყეებია, იქაც კი ცოტა რამ სქელი პური არ მოიპოვება. მხოლოდ ამ უქანასკნელს ხანებში, ალბად, რუსეთის ზედ-გავლენის გამო, დაუწყევიათ რაშტში ერთ-ორგან პატარა კვერიებივით ცოტა სქელი პურის ცხობა, თუმცა ოჯახებში ყველგან ისევ ლავაშია და ბაზრებშიაც მომეტებულად ლავაში იყიდება.

ღვინოსა და არაყს სპარსელი ჰსვამს და ძალიანაც უყვარს. მხოლოდ ერთი მეორის წინ ვერ გაბედვენ დალევას, ორივეს ერთმანეთის ეშინიანთ, მაგრამ თუ ერთი გვერდზე მიიღეს თავი, იცოდე, ორივეს დაუღვენია. ამ შემთხვევაში ძალიან ხელს უწყობს

თეირანს ევროპელი ხალხი მათის სასტუმროებით და ისპანს —ჯულფა სომხებისა. ამ დღით მოდის და მოდის ულეველად სპარსელი ხალხი—ისპანიდან ჯულფას: მოვა, გამოითრობა, გამოიბრუება, იქვე გამოიძინებს და მიდის არხენად; სხვა არაერთარი საქმე არა აქვთ-რა ჯულფაში. მართალია, ეხლა სპარსელს ძალიან ბევრსა აქვს სახლში ღვინოცა და არაყიც, მაგრამ თავის სახლში კიდევ ისე უშიშრად და გაბედვით ვერა ჰსვამს, როგორც ქრისტიანის სახლში, სადაც მას ვერავენ თავის მოძმე სპარსელი თვალ-ყურს ვერ ადევნებს.

ღვინოს კარგს აყენებენ საზოგადოდ მთელს ირანში. ღვინო გილანისა პირში არ ჩაიშვება: წყალ-წყალაა და მკავე და დიდი გარჩევა აქვს ირანის ზეგანის ღვინოებთან; თუმცა იქაც სხვა-და-სხვა ადგილმა სხვა-და-სხვა ღვინოების ღვინო იცის. ყველაზედ მდარეა იმათში უფრო ყაზვინისა და მერე თეირანისა. ნაქებია უფრო ჰამადანისა და შემდეგ ისპანისა. ისპანის ღვინო, ჩემის აზრით, არ ჩამოუვარდება ბევრ კაი ღვინოს კახეთისას. და შირაზის ღვინო ხომ სულ სჯობია ჩვენებურ ღვინოებს და ბევრს საფრანგეთის სახელოვან ღვინოებსაც მოუცვდება იმასთან. შირაზისას ეძახიან ამ უკანასკნელ ღვინოს, მაგრამ შიგ შირაზში კი არ აყენებენ. იმის ახლო არის ერთი პატარა სოფელი ხოლარი, სრულიად ხრიკოსა და უწყლო ადგილებში გაშენებული და იქ მოდის იმ სანაქებო ღვინის ყურძენი. იქ ხილიც, როგორც ამბობენ, ყველა სხვა ადგილებზედ უკეთესი სცოდნია.

სიკეთე მათის ღვინისა არ აიხსნება, რასაკვირველია, იმითი, რომ მათ უკედ იცოდნენ სხვეებზედ ღვინის დაყენების ხელი. ამისი მიზეზი არის თვით მზის გულა ქვეყანა. აქ, ირანის ზეგანზედ თბათვიდანვე შემოდის ყურძენი და გიორგობის თვის დამდეგამდე სულ ცხარე მზეზეა ზედ ეაზებზედ შერჩენილი. ჩვენში კი მარიამობის თვის დამდეგს ძლივს შემოდის და ვიდრე რიგიანად დამწიფდებოდეს, უკვე ერთველი უსწრობს ხოლმე.

ეხლა მე ავიწერთ, როგორა სკამენ ისინი სადილს. თეირანში მყოფობის დროს მე მიმიწვია სადილად ერთმა დიდმა

ხანმა; დაპატიჟებული ჰყავდა სულ თავისი შესაფერი ხალხი, ოცამდე კაცმა მოვიყარეთ თავი. მიგვიწვიეს ჰურის ქამაზედ ერთ კაი მოზრდილ ოთახში, სადაც თითქმის მთელი ოთახის სიგრძე-სიგანეზედ ერთი მთლიანი სუფრა იყო ძირს ხალიჩებზედ დაფენილი. ყველასთვის ცალკე სამზადისი იყო დალაგებული თავისის დანაჩანგლებით, კოვზებით, კიქებით და ხელ მანდილებით. სამსა და ოთხს ადგილას იდგა დიდრონი სპილენძის ჯამებით „ჩობან-ბოზბაში“, დახუფული იყო პოწოლა სპილენძისავე ხუფებით. შუა სუფრაზედ იდგა ორი დიდი სინი. ერთზედ მთლიანი შემწვარი ცხვარი იყო ღ მეორეზედ ფლავი და ისეთი დიდი იყო ეს ფლავით თავმობმული სინი, რომ ორ კაცს გაუჭირდებოდა მისი ადგილიდან დაძვრა. ჩვენნი თებშებიც, ყველასი სავსე იყო ფლავით. შევედით და შემოგუშქირივდით სუფრას. მე ცოტა შემიბრაღეს, ჩვენებურად ვერ დაჯდებოა და ქვეშ ერთი დიდი მუთაქა დამიდეს. დავსხედით თუ არა სუფრაზედ, გადაგვაბოტა ორმა წინდიანმა სპარსელმა, გადვიდნენ სუფრაზედ და ჩაკუნტდნენ თაიგულებივით, ერთი ერთ სინთან და მეორე—მეორესთან. ერთის მოვალეობა იყო მიემარჯვნა ხალხისათვის ფლავი და მეორისა—შემწვარი ცხვარი, მაგრამ ვერაფერი სასიამოვნო იყო ამათი სამსახური: ხან ერთს აუშვერდნენ კურტუმს—ხან მეორეს, ხან ერთს აუფრიალებდნენ ცხვირ-წინ ზედ კერძზედ თავის განიერ შალვრის ტოტებს—ხან მეორეს. შემოჰქონდათ ახალ-ახალი სხვადა-სხვა ნაირი ფლავი სხვა-და-სხვა ნაირი შემწვრებითა და სატანებლებით. ძალიან ბევრი და გულუბვი საქმელები იყო მოტანილი. ჩემს მეტს არავის აუღია ხელში კოვზი და დანაჩანგალი. თვით მოსამსახურეც კი ხელით ჰგლეჯდა თითო ასოს შემწვარ ცხვარს და სთავაზებდა სტუმრებს. ქამაში ყველა მარტო მარჯვენა ხელს ახმარებდა და მარცხენათი სუფრაზედ იყვნენ დაბჯენილნი. მარჯვენა ხელზედ მაჯები ჰქონდათ გადაწეული და ხშირად ნიდაყვამდინაც კი ჩამოსდიოდათ წუნწკლები. ასე გასინჯეთ, წვენშიაც ხელსა ჰყოფდნენ და ხელით ამოჰქონდათ წვენი და ხორცი ფლავთან შესატანებლად. ხორცს რომ აიღებ-

დნენ, იმ ცალის ხელით უნდა მოეგლიჯნათ ლუკმები, მთლიანად პირში ჩადება და კბილებით გლეჯა არ არის მიღებული. ამისათვის ის ხორცის ნაჭერი საშინლად ექიქვენბოდათ და ესრისებოდათ ხელში. წამდაუწუმ ილოკავდნენ სათითაოდ თითებს. გალოკილ ხელს ჩაჰყოფდა მეორე ნაირ საქმელში და კვალად უნდა გაელოკნა, თუ ახლა მესამენაირი საქმელი უნდა აელო; გალოკილი ხელით იღებდა მარილს და იყრიდა წინ ლავაშზედ ანუ პირდაპირ სუფრაზედ; გალოკილი ხელით იღებდა სინიდან და აწვდიდა თავის მეზობელს ხორცის ნაჭერს; გალოკილი ხელით იღებდა ღვინოს ჭიქას და ჰსვამდა სადღეგრძელოებს. სადილის გათავებამდე არც ერთს ხელი არ უხლია ხელმანდილისათვის, მაგრამ სეირი იყო, როდესაც გათავდა სადილი: ასტეხეს საზიზღარი ბოყინი და ისეთის საშინელის ქექა-ქუხილით, რომ კინაღამ იქვე ამომანთხია, რაც მე იმათ მაქამეს.

ერთია პურის ჭამა სპარსელისა, დიდი იყოს იგი თუ პატარა, მაგრამ ბლომად არიან დღეს იმათშიაც მოსმენილი და შეგნებული ხალხი, რომლებსაც ისეთი ქცევა აქვთ და ისე ცხოვრობენ, გეგონება შიგ შუაგულ პარიკიდან მოუყვანიათო. როდესაც მე ისპაანიდან ქართველობისაკენ მივდიოდი, ერთმა სპარსელმა დიდმა კაცმა მიმიპატიჟა. წინა დღით ჩემთან იყო და მთხოვა: ხეალ მთელი დღით ჩემთან მომძანდით, პურიც ერთადა ვჭამოთ, და ღროვებაც ერთად გავატაროთო. თან ნურავის წამოიყვან, მე მინდა ისე, შინაურულად ჩვენში ვისიამოვნოთ, არც არავის მე დავაპატიებო. მეც წავიყვანე თან ერთი ჩემი მეგობარი ჯუღოფელი ყმაწვილი კაცი და წაველ გამოთხოვნის სადილზედ. წინადაც ბევრჯელ ვყოფილიყავ იმასთან, მაგრამ არც ერთხელ არ მისიამოვნია ისე, როგორც იმ დღეს. მართლა არავინა ჰყავდა: ის იყო თავისის ერთი შეილით და მე და ჩემი მეგობარი. სუფრა გაშლილი იყო. ერთს პატარა მაგიდაზედ, ისე გაწკრიბილებული იყო, ყველაფერი, რომ ბევრ კაი ევროპელს შეენატრებოდა. რა მშვენიერის გამოვნებით მოხატული სერვიზები, რა ძვირფასი დანაჩანგლე-

ბი, რა საუბრე იყო ზედ გაშლილი და რა სასმელები. ვიდრე სუფრაზედ დავსდებოდით, მოგვართვეს მალალი მოხატული ნიჟარის ჭურჭლით თითო შარბათი ყინულით. სადილზედ შემოიტანეს ჯერ ტოლმა ახალი ვაზის ფოთლისა, მერე წვნიანი, მერე ერთნაირი რალაც შემწვარი და მერე მოჰყვა სხვა-და-სხვა ნაირი ფლავი თავისის მრავალფერი სატანებლებით. მერე შემოიტანეს ტკბილეული და უკანასკნელად თითო სხვა ნაირის ჭურჭლით ახალი ღო ყინულში გაციებული, ეს იყო პირის ჩასაწმენდი. ამ სადილზედ ჩემი ყურადღება მიიქცია, როგორც პირველად ნანახმა, ორმა საქმელმა: ერთი იყო სალათა—ისპანახი მაწონში გაკეთებული და მეორე ფსტის მწნილი, ორნივე კარგი გასტრონომიული საქმელები. სადილს შემდეგ მოგვართვეს ჩაი და ძილის შემდეგ შემოიტანეს სალათა. ერთ ლანგარზედ ელაგა ცოცხებოვით ძალაზედ გრძელ ფოთლიანი დარჩეული სალათა და მეორეზედ იდგა ჯამით „სერაქეშირ“ ანუ ძმარ-ტკბილაო, როგორცა სჩანს ამ სიტყვის მნიშვნელობიდან. მე ამის ჭამა არ ვიცოდი. აჰლეჯავდნენ თითო ფოთოლს (სიგრძით არშინს აღარა აკლდა-რა), ამოაწებდნენ იმ „ძმარ-ტკბილაში“ და შეექცეოდნენ. გავუსინჯე მეც გემო და ძალიან მომეწონა, ნამეტნავ იმ სიტყვაში, ძილის შემდეგ. პატარა ხანს უკან კიდევ ჩაი მოგვიტანეს. ჩაი იმათში ძალიან მიღებულა. სჭამს რასმე, ჩაის დააყოლებს. ჰსმენ ძალიან პაწია ქიქებით, მაგრამ სამოვარი გადაუღებელი აქვთ და ყოველ ნახევარ საათის შემდეგ ჩაი ხელ-ახლა უვლის სტუმრებს.

ნიჭი სპარსელისა, სწორედ რომ გასაკვირველია; ამ მხრივ, ჩვენის აზრით, ძნელად თუ რომელიმე ფრი შეედრება. მისი მებხიერება, საზრი და საქმეში ჩაკვირება, მისი სწრაფი მოფიქრება, ორიგინალობა და ადვილად შეთვისება ყოველივე საქმისა, რალაც ინტელიგენტურ ფერსა სდებს ყოველივე უბრალო სპარსელსაც კი. რას იტყვის ისეთს კაცი, რომ სპარსელმა ნახოს და იმავე წამს თვითონაც არ გააკეთოს, თანაც ცოტა რამ ცუდილებით, თავისებურად, ორიგინალურად. ის უთუოდ ან დააკლებს ან მოუმატებს რასმე და შეიქმს უფრო ადვილ

სახმარებლად. რას იტყვის კაცი ისეთს, რომ სპარსელმა ხელი არ წაავლოს და სრულიად მოუმიზადებლივ, მხოლოდ თავისის საკუთარის ფიქრითა და მეცადინეობით, რაიმე საქმე არ გამოიყვანოს. დღევანდლამდე სპარსელს არაფერ საქმეში არა ჰყავს არავითარი მასწავლებელი და გამრიგებელი, არა აქვს სახელმძღვანელოდ წიგნი, ვერა ჰხედავს სანიმუშოდ თვით ნიეთს, მაგრამ თავისი საკუთარი ჭკვითა და მოსაზრებით ბევრს ისეთ რამეს ახერხებს, რომ დაწინაურებულ ქვეყნებშიაც თვალ საჩენ ადგილს დაიჭერდა.

მე ვნახე თეირანში მშვენიერი ხელოვნური მუშაობა მილანქარისა ერთი ყმაწვილი კაცის, რომელსაც არც უნახავს სადმე ამისი კეთება და არც არავის უსწავლესია და თავისად მიუღწევია ამ ხელოვნებამდე. ვნახე იქვე მხატვარი, რომელიც, თავისით, ჩინებულ ტიპებსა ჰხატავს ფერადის წამლებით. ვნახე საროთის ხელოვნობა ხეზედ ყუმში და აგრედვე შირაზის ერთი მახლობელი სოფლიდან მოტანილები. აკეთებენ მაგიდას, სკამებს, ყუთებს, ჯოხებს და რა სახესა ჰბრძანებთ, რომ ზედ სინამდვილით არ იყოს გამოყვანილი. სადაც კი, ევროპაში, ნახონ ეს ხელოვნება მე დარწმუნებული ვარ, დიდად გაუკვირდებათ, მით უმეტეს, რომ სპარსელს ამეგების საკეთებლად არა აქვს არავითარი შემუშავებული რამ იარაღები და მოწყობილობა. ვნახე ლითონზედ და ოქრო-ვერცხლზედ ასეთივე ხელოვნური ნამუშაური. ვნახე მათი ჩამოსხმული მორფები და ჭორტები და სხვა და სხვა. საკმარისია კაცმა სახეში იქონიოს მარტო მათი საროთის კეთება ოთახებში და მარტაცის აგურებზედ გამოყვანილი მხატვრობა, ისე სამიგალითოდ ფერებ შერჩეული, რომ დაგვეთანხმოს ამ აზრზედ. მაგრამ რა იქმნება ეს იმათი ნიჭი, თუ მას მფარველი არაინ ეყოლება და ყოველივე გარემოება მას ხელს შეუშლის?

ერთ სპარსელს გამოვეგონა ერთი რაღაც უცნაური სამოვარი. დიდი ყოფილა ძალიან, 24 შროკი¹⁾ ჰქონია და გარედანაც მთელი სპარსეთის მეფეები ყოფილა თურმე ზედ გამო-

1) შროკი—ონკანი, კრანი.

ყვანილი. ევროპელები მეუბნებოდნენ, რომ მავის მაგვარი რამ ევროპაშიაც არ გვინახავს, ისეთი, რაღაც სხვა რამ არისო. დღესაც თავის მუზეუმი უდგა თურმე შაჰს. შაჰს, რომ უნახავს, ძალიან მოსწონებია, — „ბარიქალლა, ბარიქალლაო,“ უთქვამს და ათი თუ თხუთმეტი თუმანი (თუმანი 2 მანათია) უჩუქებია მის გამკეთებლისათვის. საწყალს გამკეთებელს ისე სწყენია, რომ დაუკრავს ფეხი და სპარსეთიდან გადაკარგულა, — დღესაც არ იციან, სად არის, სად არა. ვანა არა ჰგავს ეს საქმე ვირისა და ბულბულის ამბავს?

მე ვიცნობდი ისპაანში ერთ 17—18 წლის სპარსელს. რაც ენახნა, რისთვისაც ყური მოეკრა, ყველაფერი შეეთვისებინა. ესწავლა სხვათა შორის თავის-თავად ფოტოგრაფია და ჩინებულ სურათებს იღებდა. შეესწავლა იმ ფოტოგრაფიული წამლების ზოგიერთი ქიმიური თვისებანი და კრისტალების მოყვანილობით, ფერით, ელვარებით და სუნით არჩევდა ერთმანეთისაგან ამ წამლებს. მოიგონეთ თუნდა ის ათის წლის ყმაწვილი, რომელიც მე შემხვდა რედბარში, მაგრამ რას გაჰხდებინა იგინი თავისის ნიჭით იქ, სადაც არც სასწავლებელი და არც წიგნები არ მოიპოვება. მერე მაშინ, როცა ყველა სხვა ერი ესეთი მისწრაფებით მიდის წინ სწავლა-განათლებაში.

სპარსეთი, რასაკვირველია, ჩამოჰრჩება ყველას უკან, როგორც დღესაც არის ყველას ჩამორჩომილი და, თუ ამავე გზით იარა, სრულიად მოიპოება და აღმოიფხვრება მისი სახსენებელი. დღეს სპარსეთში, შეიძლება ვთქვათ, რომ არც ერთისკოლა არ არის. ხალხმა ყველამ იცის წერა-კითხვა და მეტი არაფერი. არის სასულიერო სასწავლებლები, საიდანაც მოღვინები გამოდიან და ამბობენ, კაი სწავლაც არის იქაო, მაგრამ რა უნდა იყოს იქ რიგიანი, როდესაც წინაღვე ვიცით, რომ ეს გუნდი და გუნდი მოლათა უფრო განგებ უბავენ ხალხს თვალს, რომ უფლება და ლუქმა-პური ხელიდან არ წაუვიდეთ. ბევრად უმჯობესი იქნება სპარსეთისათვის, რომ ეს მოლა-დარვიმსიელები სულ ერთ დღეს გასწყვეტოდა, ეგების მაშინ მაინც

აეხილებინა, მათ მიერ ახვეული, ფვალეები და ერთ რამ რიგიან გზას დასდგამოდა.

დანარჩენ სასწავლებლებში სახსენებელია სულ ოთხი სკოლა და ისიც იმიტომ სახსენებელი, რომ მათზედ უკეთესი სასწავლებლები სხვები არ მოიპოვება. ეს არის ერთი სომხებისა ქ. ისპაანში, ჯულფაში, სადაც სომეხ გარეთად არაინ მიიღება. სწავლა ამისი ჩვენებური სამოქალაქო სკოლების სწავლას ვერ აღემატება და ბევრად იმაზედ ნაკლების განვითარებით გამოდიან იქიდან ყმაწვილები. ორია ლოთრანგთა მისსიონერებისა: ერთი ისევ ჯულფაში და მეორე თეირანში და ეს ორივე თუ დაბლა არა, მაღლა არა სდგანან სომხების სასწავლებელზედ. აქაც უპირველესად იღებენ თავისებს—ლოთრანგთ, ევროპელებს, სომხებს და, რასაკვირველია, სპარსელებსაც, მაგრამ სპარსელს ვერ მიიზიდავს ქრისტიანების სასწავლებელი, მით უმეტეს, რომ მათი დანიშნულება წმინდა მისსიონერულია და ყმაწვილებს სწავლის მაგიერ ხშირად სარწმუნოებაზედ ჩასჩიხინებენ. რჩება მთელს სპარსეთში მხოლოდ ერთი სასწავლებელი. ეს არის „სასწავლებელი შაჰისა“. მე საუბედუროდ ვერც გავლაში, ვერც გამოვლაში ვერ მომიხდა იქ სწავლის დროს დასწრება, რადგან არდადეგის¹⁾ დროს შევესწარ ორჯელვე მის ნახვასა, თორემ კარგა გავაცნობდი მკითხველს მის ავკარგიანობას. და მაინც რამოდენადაც მე ვნახე იქ სწავლა-დასრულებული და იმ სკოლაში მონაწილე ხალხი, შემიძლიან ვთქვა, რომ ის სასწავლებელი ბევრად უფრო ნაკლებ განვითარებას აძლევს ყმაწვილს, ვიდრე სომხებისა ანუ მისსიონერებისა. თქვენ თითონაც მიჰხვდებით მის ღირსებასა და სწავლის სისტემას, მე რომ მარტო თვით შენობა ავიწეროთ და მის პროგრამაზედ კრინტიც არ დავძრა.

ეს არის კაი მოზრდილი ლამაზი, ქარვასლისებური შენობა, შუაში პაწია ბაღი აქვს, როგორც ყველა სახლის ეზოს. შესავალი კარის პირდაპირ მეორე, სართულად არის წამომდგა-

¹⁾ არდადეგი—კანიკულები, ზაფხულის დრო.

რი ერთი დერფენიანი ლამაზი ოთახი. აქ შეისვენებს ყოველთვის შაჰი, როცა კი მისი უდიდესობა კეთილ-ინებებს გამოცდაზედ დასწრებას ანუ ისე, სასწავლებლის დათვალიერებას. იმის ქვეშ არის სამხედრო სავარჯიშო ოთახი, ესე იგი აქ ასწავლიან თოფის სროლას და საომარ მეცნიერებას და მერე სულ ასე: თითო ოთახი თითო საგნისათვის არის დანიშნული. ერთს ოთახში ასწავლიან რუსულ ენას, მეორეში—სპარსულს, მესამეში—ნემეცურს, მეოთხეში—ინგლისურს, მეხუთეში—ფრანგულს, მეექვსეში—გეოგრაფიას, მეშვიდეში—ანგარიშს, მერვეში—ხატვას და მეცხრეში—სამხედრო მუსიკას. მაგრამ კი არ გეგონოთ, რომ ერთ და იმავე მოსწავლისათვის ყველა ეს საგნები სავალდებულო იყოს. სრულიადაც არა. თქვენ გნებავთ ხატვა ისწავლოთ? შეხვალთ ხატვის ოთახში, მოჩჩა და გათავდა, სხვებთან თქვენ დავა არა გაქვთ. ამგვარად, როგორცა ჰხედავთ, ეს ერთი სასწავლებელი წარმოადგენს თავისთავად ცხრა სასწავლებელს ერთად-ერთს შენობაში მოთავსებულებს, რომელთაგან თითო სასწავლებელს უჭირავს მხოლოდ თითო ოთახი და სადაც, მაშასადამე, თავმოყრილნი არიან ახლად-დამწყობიც, ერთის წლის გამოვლილიც და რამდენიმე წლის ნასწავლიც. აი უპირველესი და ერთად-ერთი სასწავლებელი მთელის სპარსეთისა. აბა რა უნდა იყოს ხალხის განათლება, თქვენ თითონ წარმოიდგინეთ.

აქვთ აგრედვე ორი გაზეთი, ერთი თეირანში და ერთიც თაეროზში. მაგრამ რა გაზეთები! რაც განათლებაა, ის იმის შესაფერი გაზეთებია. გამოდის კვირაში ერთხელ ერთი ხელის ოდენა და შეიცავს აშბავს შაჰის წაბრძან-მობრძანებისას და აბრძან-დაბრძანებისას. ხალხთან მას არავითარი საქმე არა აქვს და არც ხალხი ეტანება იმ გაზეთებს. თუ რაიმე სწავლა აქვს ხალხს, სულ თავისით, თავისის საკუთარი მეცადინეობით. ისწავლის ყმაწვილი წერასა და კითხვას და კითხულობს მერე, რაც კი რამ ხელში მოჰხვდება: ჰაფიზი, ღვთის მეტყველება, საადი, ჭირდიუსი, ეარსკვლავთ მისნობა, ყორანი უსისტემოდ, გაურ-

ჩველად. აი ამისთანა ხალხნი არიან მათი ნასწავლნი და განათლებულნი, ნაკითხნი და მოსმენილნი.

აქედან ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა რიგად მოდებულა მთელს სპარსეთში ცრუმორწმუნეობა. სადაც გაიარო, შეგხვდება გზაში სადმე, კლდეზედ, კონკებია ჩამოკიდებული და რომ ჰკითხო, ეს რასა ნიშნავსო, გიპასუხებენ,—ეს ალისთვის არის, კარგია. ანუ ადგილ-ადგილ ქვებია აგროვებული აგრედვე ალისათვის, თუმცა ამ ერთ ცრუმორწმუნეობას პრაქტიკულად კარგი შედეგი მოსდევს ძალიან.

ისე არავეინ გაივლის რიყიანსა და კრია ადგილებში, რომ ყველამ თითო პატარა ან დიდი ქვა არ აიღოს გზიდან და არ შეაგდოს იქვე, ქვის გროვებზედ, რომლებიც გზის პირებში ბლომად არის შეგროვებული; ამის გამოისობით გზა იწმინდება და, რაც იქ ქვა და ღორღია, სულ გზის ნაპირებში გროვდება, თუმცა ეს აზრი კი არ ჰქონიათ მის დამადგენელთ.

ვინც ჰნახო, დიდი თუ პატარა, ყმაწვილი თუ მოხუცი, სულ სხვა-და-სხვა შელოცვებითა და ამმათი¹⁾ არის შეკრული.

ერთი ყმაწვილი მოიყვანეს ჩემთან,—აციებს და ცოტა ქინაქინა გვიბოძეო. მივე ქინაქინა და რომ შევხედე, ელდა მეცა: ოც და ათამდე შელოცვილები ჰქონდა დაკერებული და ჩამოკიდებული, ზოგი ყელზედ, ზოგი მკლავზედ, ზოგი გულზედ.

ერთი კი მოსმენილი ხანი ქ. ზანჯანიდან, ჯერ ისევ ახალგაზდა კაცი მოგზაურობდა ჩემთან ერთად ერთ კვირამანძილზედ.—ჰქონდა, თუმცა არ ვიცი, როგორ შეეძინა, ზოგიერთი ცნობები ფიზიკიდან და ქიმიდან, გეომეტრიიდან, ასტრონომიიდან და ბუნების მეტყველებიდან. მაშასადამე, ძალიან განათლებული იყო იმათებურად, მაგრამ თქვენ წარმოიდგინეთ, როდესაც ღამე გაიხდიდა დასაძინებლად, გული და მკლავები სახსე ჰქონდა ხოლმე ამმებითა და შელოცვებით.

¹⁾ ამმა—შანი, შელოცვა დაკერებული.

ორი მათგანი გარედან მაჯებზედაც გვეკეთებინა და ისე ატარებდა.

ამავე ცრუმორწმუნოებით აიხსნება, რასაკვირველია, დღემდე ტატუროვკის ხმარება და ნიჟარა (ფაიფური) მიწის ჰამა. იქნება მათ უწინ რელიგიოზური ანუ სხვა რამე მნიშვნელობა ჰქონდათ, მაგრამ დღეს კი წმინდა ცრუმორწმუნოებას შეადგენენ ხალხისას.

ხალხი, რომელიც მოკლებულია სრულიად თავისუფლებას და განათლებას და შემოზღუდულია ბარბაროს ერთგან, დღეს სრულიად დაქვეითებულია და მხოლოდ თავისი წარსულის მოგონებით-ღა ჰსულდგმულობს და სცოცხლებს. ძველი, რაც უნდა რამ გონივრულ აზრსა და საფუძველს იყოს მოკლიბული, მით მაინც ის იმისთვის სათაყვანებელია, ხელ-შეუვლებელი ახალი კი, რაც უნდა ჩინებული რამ იყოს, რაც უნდა ნათლად ეტყობოდეს მას თავისი სიკეთე, ის მაინც ექვის თვალით უყურებს და ეწინააღმდეგება.

ამ რამდენიმე წლის წინად თეირანში გვემართნათ საავადმყოფო ისრევე მოწყობილი, როგორც ყველა ევროპული საავადმყოფოებია. პირველ შემთხვევაში ბევრს აწვედნენ თურმე ავადმყოფებს, მაგრამ შემდეგ, როდესაც ენახათ, რომ იქიდან კვირაში სამ-ოთხ მკვდარს გამოასვენებდნენ ზოლმე, ხალხი აწინააღმდეგებულყო: აქამდე მაგდენი არ იხოცებოდა და რაც ეგ საავადმყოფო გაჰმართეთ, ლამის არის, სულ გავწყდეთო. ვეღარც ძალით, ვეღარც ნებით, ვეღარავინ ავადმყოფი იქ ვეღარ დევწინათ და იმათაც გვეუქმებინათ. მე რომ აქედან გავიარე, იმ ძველ საავადმყოფოს აღვიღზედ ახალი სახლები იყო წამოკიშული და ერთ ნაწილშიაც მეჩეთს აშენებდნენ.

როდესაც ამ ორი-სამის წლის წინად თეირანს ცხენის რკინის გზა გაჰყავდათ, ხალხი ესევე წინააღმდეგი ყოფილიყო.

შეგროვილიყვნენ და ზედ რელსებზედ დეედოთ კისრება, მო-
მაგალი ვაგონის წინ, მაგრამ შაჰს გამოეგზავნა ჩაფრები და
მანდატურნი და სულ მათრახებითა და ჯოხებით ეექტრელებინათ
მათთვის გვერდები. დღეს კი, რომ ნახოს კაცმა იგივე მოწი-
ნაალმდეგენი, ველარ იცნობს: ოსეა ხოლმე გატენილი ცხენის
რკინის გზის ოთახები ხალხით, ქალითა თუ კაცით, რომ ნემ-
სის ყუნწი არ ჩავარდება.

რუღბარში რომ გამოვიარე, როდესაც იქიდან ვბრუნდე-
ბოდი, და ენახე, რომ არც ამ წელს. ესხა სრულიად ზეთის ხი-
ლის ხეებს, ვიკითხე: რა ამბავია, რად მოსცდა ან წელს ან შარ-
შანა-მეთქი? მიპასუხეს: რაც, ბატონო, ერთი ჭარანგი მოვიდა
აქ და ჩავისახლდა, მას აქეთია ასეთი უბედურება დაგვემარ-
თაო. მე ბევრი ვეუბნენ, რომ ეგ იმძსი ბრალი არ არის, რაიმე
ავადმყოფობა გასჩენია-მეთქი, მაგრამ, რასაკვირველია, ვერავი-
ნაც ვერ დავარწმუნე, თუმცა ისეთი გულმოდგინებით მიგდებ-
დნენ ყურს და ისე მიჩვენებდნენ თავს, რომ, თითქო, არც ერთ
ჩემ ნათქვამ სიტყვას დედა-მაწაზედ არ უშვებდნენ.

მაგრამ უკეთესი იქმნება მოგიყვანოთ ერთი შირაზელი სპარ-
სელის მსჯელობა კალიაზედ.

ეს სპარსელი, რომელსაც მე მოგახსენებთ, არის ზელი
სულთანის ბიძაშვილი; თვითონ შირაზელია და სამსახური
ისპაანში აქვს; დიდი თანამდებობა აბარია, დიდი სიმდიდრე
აქვს, დიდად არის დამსახურებული და ამიტომ სახელი და
პატივიც თითქმის ევზირის ტოლა აქვს. გავიცან ის მე ერთ-
ხელ ისაია არხიეპისკოპოსთან, ჩამოვარდა ლაპარაკი კალიაზედ,
რადგან შირაზელი დიდძალი კალია გადმოადის თურმე ყოველ
წლივ არაბეთიდან და ისე აოხრებს იქაურობას, რომ საშინე-
ლი სიძვირე ჩამოვარდნილა და ცხოვრება საშინლად გასჭირე-
ბიად. მე ვუთხარი: „რატომ რაიმე ღონის-ძიებას არა ჰხმარობთ?

აი კავკასიაში ესე და ესე იქცევინ, როცა კალია ჩნდება და ჩქარა გასწყვეტამენ ხოლმე-მეთქი“. იმან მიპასუხა: „აი რა მოგახსენოთ, — ჩვენა გვეყვანდა შირაზში ერთი გუბერნატორი, ძალიან კეთილი და სათნოიანი კაცი. იმან მოინდომა ერთ წელიწადს კალიის გაწყვეტა. ბევრი ეცადა, ბევრი ფულიც დახარჯა და ბოლოს გაწყვეტა, როგორც იქმნა. ისე გაწყვეტა, რომ ერთი ცალი წამლადაც აღარ გადარჩენილა, მაგრამ გაათავა თუ-არა ეს საქმე-და, ენახოთ, წამოვიდა შირაზზედ ისეთი გუნდ-გუნდი კალია, ისეთი გუნდ-გუნდი, რომ სულ მზე დააბნელა. და თქვენ წარმოიდგინეთ საკვირველება, მხრებზედაც პატარ-პატარა შვილები ესხდათ. მოძოვეს რაც კი რამ შირაზში იყო, გააოხრეს, გააჩანაგეს, ჩამოსხეს მერე მხრებიდან იქ ის, თავისი შვილები და თითონ ისევ გაბრუნდნენო. სჩანს, აქ განგება ყოფილა უფლისა და ჩვენ მისი წინააღმდეგი საქმე ჩაგვიდენიაო,“ — დაუმატა ბოლოს სპარსელში. „ამ ორის წლის წინად,“ დაიწყო იმავე სპარსელმა, „გაჩნდა შირაზში დიდი კალია, გააოხრა ერთიანად იქაურობა და მერე ერთი გუნდი წამოვიდა ისპაანის გუბერნიაში, პირ-დაპირ იქ, სადაც მე ერთი კაი სოფელი მქონდა. შეესია, მოძოვა სულ წმინდად და ისე გაბრუნდა უკან, პირი არ დაუწია სხვისი მამულებისათვის. განგებ მხოლოდ ჩემს დასასჯელად ამობრუნდა ის ერთი გუნდი ისპაანის გუბერნიაში, რადგან მეც შირაზელი ვარ. აი როგორ ემტერება შირაზსა და შირაზელებსაო.“

განათლებას არ აძლევენ სპარსელებს, არ გამოჰყავთ იგინი სიბნელიდან; ეს კიდევ არაფერი, ეს მხოლოდ ერთი უბედურებაა. მეორე და ყველა უბედურებაზედ დიდი ის არის, რომ სპარსეთს პატრონი არა ჰყავს. ვისაცა ჰკითხო, სულ უბრალო ჩავლადარსაც, ისიც კი გეტყვის: „საჰაბ ნისტ, ირან საჰაბ ნა დარად“-ო (პატრონი არ არისო, სპარსეთს პატრონი არა ჰყავსო) და სრული ნამდვილიც არის ეს იმათი დაჩივლება. არა თუ არა ჰყავს სპარსეთს პატრონი, არამედ პატრონის მაგიერ მტერი ჰყავს შიგ სახლში ჩაყენებული. აი ამისი მაგალითიც.

სპარსეთს, როგორც ყოველივე სხვა სახელმწიფოს, შემოდებული აქვს ტალმი. ხოლო მისი ტალმი განსხვავებულია სხვათა ერთა ტალმისაგან. აქ არის განწესებული მარტო შინაგანი ტალმი: ჰგზავნი საქონელს ისპანიდან ქაშანს—ტალმი უნდა მისცე, ქაშანიდან ყუმს—ტალმი უნდა, ყუმიდან თეირანს—აგრედვე. ყველა ქალაქში და თითქმის ყველა დიდ სოფლებშიაც კი სატალმე დაწესებულებაა. ტყავს აძრობენ, ტვინსა სწოვენ სწორედ თავისსავე მაწარმოებელთ, მაშინ როდესაც ყველა უცხო ქვეყნიდან შემოსული საქონელი განთავისუფლებულია ყოველგვარი სატალმო გარდასახადისაგან. აქედან, რასაკვირველია, ვერ გაუწია სპარსეთმა ვერაერთარი მეტოქობა ევროპულ სავაჭრო საქონელს და დაეცა სრულიად ადგილობრივი მრეწველობა სპარსეთისა. დღეს კიდევ აქა-აქა ღონილებს რამდენიმე ქარხანა ქაშანში, ყუმში, ქირმანში და იაზღში და თუ ესე იარა, სრულიად გაქრება და მოისპობა ამ ახლო ხანში ყოველივე მრეწველობა სპარსეთისა. ვის არ გაუგონია ქება ხორასნის რკინისა, ქაშანურის კურკლისა, ქირმანის შალისა, იაზღისა და სხვა ქალაქების აბრეშუმეულისა, შალეულისა, ყალამქრისა და ხავერდისა და სხვა ქსოვილებისა? სად არა ჰფენდნენ ძველად, სად არ აწვდიდნენ ესენი თავიანთ ნაწარმოებს! ეხლა? ეხლა შიგ შუა სპარსეთში უცხოელით უპყრიათ ხელთ ყოველივე ვაჭრობა, უცხოელთ ნაწარმოებით არის სავე მთელი სპარსეთი. რაც უნდა ეცადოს სპარსელი, რაც უნდა გააიაფოს თავისი ნაწარმოები, მით მაინც მეტოქობას ვერ უწევს ევროპელთა ნაწარმოებს. ადლი (არშინ-ნახევარი) მშვენიერი ხავერდი 9 აბაზიდან ორ მანეთამდე ფასობს ადგილობრივ, ქაშანში, მაგრამ მით მაინც ევროპელნი სჯოპნიან თავისის „მანჩესტრითა“ და უბრალო „პლისებით“, ვიდრე ქაშანელი თეირანში მემოიტანდეს ამ თავის ნაწარმოებს, ფასი გაუორ-სამკაცდება ტალმის წყალობით და ევროპელი კი თვით მანჩესრიდან მოარბენინებს თავის საქონელს და ერთი ფირკლი სატალმო გადასახადი არსად დაჰხვდება. თუ ცოტა რამ არის კიდევ დღეს სპარსეთში მრეწველობა და ვაჭრობა—არის ქირმან-

შაჰში, ქირმანში და ქაშანში და ყველაზედ მეტი ოსხლადში, სადაც ლებრნი არიან მომეტებული მოსახლობა. კაი წარმოება აგრედვე ხალიჩისა სულთანაბადში და მის ახლო-მახლო სოფლებში.

ყველა ამეებისაგან წარმოსდგება სიღარიბე ხალხისა და მართლაც, სპარსეთი ძალიან ღარიბი ქვეყანაა. თუ ვისმესა აქვს რაიმე სიმდიდრე, ეს მათ გუბერნატორებს, ჰოქემებს და საზოგადოდ დიდი თანამდებობის პირთ, რომლებიც თითქმის სულ სახელმწიფო საგვარეულოს ეკუთვნიან. ამბობენ, ზოგიერთ მათგანს უცხოეთის ბანკები გამოტენილი აქვთ ფულებითაო. ეს ასეც უნდა იყოს, რადგან მთელი მიწა-წყალი ირანისა საკუთრებას შეადგენს მეფისას და ამგვარ დიდი პირებისას. დიდი შეცდომა არ მოგვივა, თუ ვიტყვით, რომ ერთი მეთადი სპარსეთისა შეადგენს კერძო მეპატრონეთა საკუთრებას. აბა რა უნდა იყოს დანარჩენი $\frac{9}{10}$ სპარსეთის ქვეყნის ცხოვრება—მართო მეპატრონის სასარგებლოდ მან უნდა გადაიხადოს არა ნაკლებ ნახევარი თავისის შემოსავლისა. დაუმატეთ ამას ახლა ჰოქემების და მოიჯარადრეების გამორჩეობა, სხვა-და-სხვა გარდასახად სეიედებისა და მოღების სასარგებლოდ და ცხადი იქნება თქვენთვისაც მათი უკიდურესი მდგომარეობა მატერიალურის მხრივ. ხალხს არა აქვს განათლება, მოუსპეს შიგ ძირში ყოველივე მრეწველობა და დაჰრჩა სასწრაფ ცხოვრებისა მხოლოდ მიწის მუშაობა. ამ შემთხვევაშიაც ხალხს არა აქვს მიწის საკუთრება და ნახევარს მის ნაქირნახულევს მიეზიდება მამულის მეპატრონე. მაგრამ მამულის მეპატრონეს ჰყავს თავისის მხრივ მოიჯარადრენი, რომელნიც, ჩააბარებენ რა მემამულეს თავის კუთვნილს, ალბად, თავის თავსაც არ აზარალებენ და ერთ შესაფერ ლუკმას თავის სასარგებლოდაც აჰგლეჯენ. ახლა წარმოედგება, როგორც უკვე ვთქვით, სხვა-და-სხვა გარდასახადებს ჰოქემი ანუ გამგებელი იმ მაზრისა და გლეხს რომ დაჰრჩეს ერთი მესუთადი ანუ ერთი მეექვსედი თავისის ნაშრომ-ნაქირნახულევისა, იმისიც ათასი მადლი უნდა შესწიროს უფალსა, ახლა სეიედების საქმე, რომ თავ-პირს აქამენ და პირზედ

ტყავს აძრობენ, ისეც ტყავ-გამძვრალ, ხალხსა. ახლა დასტა და დასტა მოღებნი, ახლა გუნდი და გუნდი დავრიშთა და ბოლოს თვით ხალხიც ხდება მათხოვარად და დადის კარდაკარ მოწყალების სათხოვნელად.

იშვიათად თუ სადმე იქნება იმოდონა გლახობა, რაც სპარსეთში. ნახევარი ხალხი სულ მათხოვრობს: მათხოვრობს სეიედი, მათხოვრობს მოლა-ახუნდი, მათხოვრობს დარვიში, მათხოვრობენ სალდათები და წვრილი მოხელენი, რადგან ჯამაგირებს ვერ იღებენ და მათხოვრობენ თვით გლეხნიც, რადგან ყველას პასუხის გამცემნი იგინი არიან და ბოლოს თავისათვისაც აღარა ჰრჩებათ-რა. რომ შედისხარ რომელიმე ქალაქში, ანუ სოფელში, ერთისა და ორი ვერსის სიგრძეზედ შეგზვდება ორივე მხარეს გზისა გაწალიოებულნი მთხოვრები, კაცი და ქალი, ბავშვი და მოხუცი,—ეს არიან ნამდვილი მათხოვრები. შეხვალ ქალაქში და დაგებევვა ყველა მხრიდან: სეიედი, მოლა-ახუნდი, დარვიში და სხვანი—ეს არიან მუქთა ყლაპიანი.

სარწმუნოებით სპარსელნი დღეს თითქმის სულ მაჰმადიანნი არიან. როდესაც არაბეთი გაძლიერდა, დაიპყრო მთელი ქვეყანა, დაიმორჩილა აგრედვე სპარსეთიც. მოუსპო მათ პოლიტიკური თავისუფალი ცხოვრება და აღიარებინა ძალით თავისი ახალი სარწმუნოება. სპარსეთს უნებურად ჰქონდა გადაკიდებული მაჰმადიანობა, თავისის ძველი საპატია ზოროასტრის რჯულის მაგიერ და უნდომრად ეკიდებოდა, მით უმეტეს, რომ მას იმ ძველ სჯულთან ერთად დეეკარგა პოლიტიკური დამოუკიდებლობა.

ხოლო, როდესაც მაჰმადის ფეხმა, ალიმ, რომელიც იყო სიძე მაჰმადისა, შეპრთო თავის უმცროს შვილს, ჰუსეინს ცოლად სპარსეთის სამეფო საგვარეულოს ხოსროიანის (სასანიდების) ერთად-ერთი წარმომადგენელი ქალი, მაშინ სპარსეთი გონთ მოგადა: აეშალა სურვილა, რომ თავისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა კვლავ აღედგინა. ამ შემთხვევაში ხელს უწყობდა ძალიან სწორედ ეს ჰუსეინის შეუღლება, რადგან ერთის მხრივ, თვით ჰუსეინი იყო შვილი-შვილი სჯულთ-მდებელის მაჰმადისა და

მეორე მხრივ, ცოლი. მისი პირ-და-პირი მემკვიდრე სპარსეთის ტახტისა, როგორც ერთად-ერთი წარმომადგენელი სასანიდთა საგვარეულოსი. ამისათვის მათ მოიგონეს ერთი სარწმუნოებრივი ხრიკი: დაიწყეს ცილობა მასზედ, რომ ხალიფობა როგორც იყო ალის დროს, საშვილიშვილო სამემკვიდროდ დარჩომილიყო, ესე იგი სასულიერო პირს, მაჰმადის წარმომადგენელს ჰქონოდა აზრედვე საერო უფლებებიც და მაშინ, რასაკვირველია, ჰუსეინი, შვილი ალისა, როგორც კანონიერი მემკვიდრე, შეიქმნებოდა მეფედ. სპარსეთისა და სპარსეთიც მასთან გახდებოდა მეუფროსე მთელი მაჰმადიანობისა. მაგრამ საუბედუროდ მათდა, ეს ასე არ მოხდა. ტახტის დაპყრობის მსურველთ, შემდეგ ალის მოკვდინებისა, გასწყვიტეს სულ ერთიანად მისი სახლეულობა, როგორც თავისი პირადი მოქიშენი და, მაშასადამე, მოსპეს სრულიად ერთსა და იმავე დროს საგვარეულო მაჰმადისაცა და სასანიდებისაც.

ამ გარემოებამ დაჰბადა საშვილიშვილო და სამარადისო მტრობა სპარსელებისა სხვა დანარჩენ მაჰმადიანებთან და განაყენა იგინი დანარჩენ ერთ-მორწმუნე ხალხთაგან, რომ მით შესძლებოდათ მათ დაცვა თავისი ეროვნული თვითარსებობისა.

დღეს სპარსელნი ითვლებიან შიიტ-მაჰმადიანებად განსხვავებისათვის ალის მოწინააღმდეგე სუნიტ მაჰმადიანთაგან. ამათ, როგორც ხელს აძლევდათ, გააზვიადეს ალის მნიშვნელობა და თითქმის ბარიბარ დააყენეს იგი მაჰმადთან. ესენი ყოველწლივ წყევლა-კრულვას უთვლიან ომარს, ალის მკვლელს და დიდის ამბით დღესასწაულობენ ომარის მკვლელის სახელს, რომ უფრო განაძლიერონ მტრობა ერთმანერთს შორის და განამტკიცონ მით თვისი ეროვნული სხვაობა სხვა მაჰმადიანთაგან. ამისავე მიზეზით განწყესებულია მთელს სპარსეთში გლოვადიდის ზარითა და ზეიმით ალის სახლობის გაწყვეტისა. სრული ორმოცი დღე გლოვობენ და ჰგოდებენ ამ უბედურ დღეს სპარსეთის ერისას.

მე შემხედა ამისი ნახვა ჰირველად ალიბადის სადგურზედ. როდესაც ფერკიდანიდან დაებრუნდი და უკან მოვდიოდე.

ვიწეკ ჩემთვის ჩემს ოთახში. სალამო ხანი იყო. ვნახოთ, მომესმა რაღაც სიმღერა, დაუფდევ ყური—ნაღვლიანი ხმა იყო და თან რაღაც ტაშის ცემისავით ხმა მოისმოდა. მე ესეთი სიმღერა ჯერ არსად გამეგონა და ძალიან ინტერესი ჰომეცა. ნამეტნავად გამაკვირვა იმ რაღაც ხმამ, რომელსაც ისე შწყობრად, ტაქტით აყოლებდნენ. არ ჰგავდა არც ქვის ცემას, არც ხისას, არც ტაშისას, ცოტა ტაშის ხმაზედ უფრო ყრუ იყო. სწორედ ამ დროს, როდესაც ერთ ძნელ საგონებელში ვიყავ და ვერ გამომეცნო ვერც კილო იმათის სიმღერისა და ვერც ის უცნაური ხმა, შემოვიდა ჩემთან ჩემი ბიჭი, ჩავლადარი.

— სად არის ჩვენი ხანი-მეთქი?—ვკითხე ბაგირ-ხანის ამბავი, რომელიც ყუმიდან სულ ჩემთან ერთად მოგზაურობდა.

— აქ გახლავთ, ეზოშიაო.

— ეს რა არის, არ იცი შენ, რასა მღერიან-მეთქი?

— როგორ არ ვიცი; გულში ხელს იცემენ; ეგ ჩვენი ჩვეულებათაა.

— როგორ? მხიარულობენ თუ რა არის?

— არა, ბატონო! ეხლა ზომ ჩვენი მაჰარამია, ეგ რჯულის საქმეაო.

— შეიძლება მეც გამოვიდე, ვნახო, ზომ არ ეწყინებათ-მეთქი?

— არ ეწყინებათ, ბაგირ-ხანმა განგებ გამომგზავნა: უთხარ საჰაბს, მოზრძანდეს, ეს ჩვენი ჩვეულება ნახოსო.

და მეც იმავე წამს წამოვხტი და გაველ ეზოში. ორმოცამდე კაცი მოგროვილიყო ერთს ადგილს. შუაში ერთი ვილაც მთქმელი იდგა და მოსთქვამდა. დანარჩენებს—გული ჰქონდათ გადაღვლილი და დრო-გამოშვებით მარჯვენა ხელს ირტყავდნენ მკერდში. მე რომ მიველ, დაიძრნენ ისინიც ადგილიდან და ასე გულში ცემითა და მოთქმით ჩაიარეს ქარვასლა. გავიდნენ გარედ და იქ, ქარვასლის გასავალში ორი პატარა დუქანი იყო: ერთი ფარჩეულობისა და მეორე საჩაიე. ფარჩეულის დუქანში ჩამოეკიდნათ კედლებზედ ხალები და მატერიები; გამოეფინათ აქა-იქ ლამაზები და შუშეულები. ერთს ადგილსაც

მაღალი სკამი იდგა მთქმელისათვის. ჩამქიდა მე ხელი ბაგირ-ხანმა და მიუყვებით პროცესიას.

„ეს ამბავი მე შენთვის გავამართვინე, ეხლა მაპარამის თვეა. მთელს სპარსეთში გლოვა და ტირილია აღის სახლობის ამოწყვეტის გამო. ყველა სოფელში, ყველა ქალაქში ეხლა ეს ამბავია. შენ არ გენახვებოდა და ეს ჩემის მეთაურობით არის განგებ შენთვის გამართული. მართალია, ეხლა თეირანში რომ მივალთ, სულ ამ ამბავს შეჰხვდები ყველგან, მაგრამ სჯობია გზაშივე იცოდე, მაინც საქმე არა გვაქვს-რაო.“

მე ძალიან დაუფიქრე. რომელიც უკეთესი ადგილი იყო, ის მე და ბაგირ-ხანმა დავიჭირეთ. მთქმელი სკამზედ შესდგა და კაი გრძელი ისტორია დაიწყო. უამბობდად საშინელის სურათებით იმ ამბავს, თუ ვითარ მოსრეს აღის სახლობა, რა ბარბაროსობა, რა გულ-ქვაობა იხმარეს მათ მტრებმა. მოსთქვანდა გულ-ამომჯდარად, შესაბრალისის ხმით. და მაყურებელი ხალხიც, ნამეტნავ დედაკაცობა, რომლებიც ცოტ-ცოტაობით კარგა ბლომად მოგროვდნენ, იცემდნენ თავში მუშტებს, ჰგოდებდნენ და იხოკავდნენ თავ-პირს. დრო-გამოშვებით ეს მაყურებელი ხალხიც ერთსა და იმავე დროს ირტყავდა ყველა მკერდში ხელს.

როდესაც ის ერთი მორჩა თავის სათქმელს, შედგა ახლა მეორე ამ ამალღებულ ადგილზედ და მოჰყვა იმ გვარსავე მოთქმას ტაეზ-ტაეზად, ხოლო უფრო მწარედ, ნაღელიანად და ყველანი ააქვითინა. ყოველივე იმისი ტაეზის უკანასკნელ სიტყვებს იმეორებდა რამდენჯერმე ხალხი გულში ცემით. მთქმელი ჩინებულად ადევნებდა თვალს ხალხს და იქიდან აძლევდა ხელს, რომ მოთქმა უფრო მწყობრი და შეწყობილი ყოფილიყო თავისის გულში ცემით და, მართლაც, რაღაც კაი მუზიკა გამოდიოდა სრული აკომპანიმენტით. გაგრძელდა თითქმის ერთი საათი და ბევრს ისე გაუხდა მკერდი, გეგონებოდა, ეს-ეს არის, სისხლმა უნდა გადმოჰხეთქოსო.

თერამეტ თიბათვეს შეველ თეირანში. სადაც კი მივდექ-მოვდექი, სულ ეს ამბავი იყო. ხალხი გუნდ-გუნდად უვლიდა

მთელს ქალაქს. ერთი მოზარენი რომ გაგვცილდებოდნენ, მეორეები სხვა მხრიდან მოდიოდნენ. მე, რასაკვირველია, ვცდილობდი, არსაით არ დავკლებოდი, არა გამომპაროდა—რა და საესებით მენახა ეს საზარელი ამბავი.

მეორე დღეს, 200—300 კაცი ვნახე დილითა. ხელში ჰატარა მრგვალი ხეები ეჭირათ და ურტყავდნენ ერთმანეთს. ვიკითხე, რატო გულში არ იცემენ-მეთქი და მითხრეს: ჯერ დილაა, ასე იციან და მერე რომ გახურდებიან, გულში კი არა, თავ-პირშიაც კი წაიშენენო.

მართლაც, სადილს უკანა ვნახე ერთი ასეთი გუნდი მოზარეებისა. წელ ზევით სულ ტიტვლები იყვნენ. მოდიოდნენ, მოსთქვამდნენ და ირტყავდნენ გულში და თავში, რაც ძალა და ღონე ჰქონდათ სრულის თავგამომეტებით. ადგილ-ადგილ დუქნებსა და სახლებ-წინ თითო წამი ჩერდებოდნენ. ხტოდნენ მაღლა-მაღლა, იქნევდნენ ხელებს ჰაერში და გაჰკიოდნენ საზარელის ხმით: „ქუ ჰუსეინ, ქუ ჰუსეინ“ (სად არის ჰუსეინია)!

თოფხანის მეიდანზედ ჩაებათ ხელი-ხელს ორმოცამდე ყარაულ სალდათებს, უვლიდნენ ფერხულსავით და ღრიალებდნენ: „ჰასან, ჰუსეინ! ჰასან, ჰუსეინო!“ და-თან მეორე ხელს თავში იტყაბუნებდნენ. ისე დაღლილიყვნენ და ისე დარეტიანებულებიყვნენ, რომ დაღისებული ინდაურით ადგილზედაც ველარა ტრიალებდნენ. კარგი კიდევ გამოიარა ამ დროს ერთმა ვიდაც დიდმა იარანალმა და რომ დაინახა, ძალიან ხმა-მაღლივ დასქეჟა იქვე მდგომ აფიცერსა და ვიდრე სრულიად არ დააწყნარებინა, იქ იდგა კალიასკით გაჩერებული. საზარელი სანახავია იმ დღეებში თეირანი, ყველგან გლოვავა შენს გარეშემო: ყველა ტირის, ყველა ჰგოდებს; ყველა გულ-ჩათხრობილია, მოქურმული, მწუხარე და ნაღვლიანი. ქუჩები გაქელოლია მოზარეებით, ჰაერი გაქენთილია გამოურკვეველის გუგუნით და თვით ბუნებაც გაშტერებული, თითქო იმასაც ესმოდეს მწუხარება ქვეყნისაო. შენც, ყველა ამის მაყურებელი, სწუხდები, ჰნაღვლიანდები და რალაც სიბრალული გებადბა გულში.

ამ ამბავში არიან სრული ორმოცი დღე, ვიდრე მიაღწევინ ოც და მეცხრამეტესა და მეორმოცე დღეს. ყველაზედ მწვავეა ეს ორი უკანასკნელი დღე, დღე მათი წმინდანების წამებით დახოცვისა. მოდის ოცსა და ოც და ერთ თიბათვეს. პირველს ეძახიან „თასუას“, მეორეს „აშურას“. ერთი ჰნიშნავს არაბულად ცხრას და მეორე ათს. ცხრაში ამოუწყვეტიათ მთელი სახლობა აღისა, 72 სული და ათში უკანასკნელი ჰუსეინი.

ცხრას ანუ „თასუას“, ცხრამეტე თიბათვეს დილით ადრიან წაველ „საბზ-მეიდანზედ“ (მწვანე მეიდანზედ), სადაც ყველაზედ მეტი ამბავი უნდა ყოფილიყო, და საღამომდე შინ აღარ შემოგბრუნებულვარ. აქ ედგათ ერთი დიდი ფარდულა, სულ მატერიებით შემოზღუდული. შიგნიდან ათასნაირი შუშეულობით იყო მორთული. ადგილ-ადგილ დიდრონი სარკეები და წამებულთა სურათები ღეემართნათ. ერთგანაც ამალღებული ადგილი იყო მთქმელთათვის, დილიდან მოყოლებული, ხალხი ბუზივით ტრიალებდა. მთელი დღე ისე იყო გაქედილი ხალხით, ამოსუნთქვა უჭირდებოდათ. გამოჩენილი მოქადაგენი და მკვერნეტყველნი ერთი მეორეს მოსდევდნენ. შემოაფრენდა ცხენს ჯერ ერთი, ავიდოდა მაღლობზედ, დაიწყებდა მოთქმას, აატეხინებდა ჟრიამულს ამოდონა ხალხს და ვიდრე ის მოასწრობდა გამობრუნებას, ახლა მეორე მკვერ-მეტყველი მოაფრიალებდა კალთებს. ასე უვლიდნენ მთელი დღე თეირანს; რიგისა მოდიოდა, რიგისა უკან ბრუნდებოდა. სულ სეიენი იყენენ. ამისთანა ფარდულები ბევრგან იყო დამართული ქალაქში და ყველგან ესეთი ამბავი იყო. შესანიშნავი იყო, რომ ამოდენა ხალხში რიგიანი და მოსმენილი არავინ ერია. დაფარფატებდნენ სულ სეიენი და მოლოები და აპყოლოდათ მათ დედაკაცობა და უბრალო მუშა ხალხი.

შუა დღის დროს დაიძრა აქედან პროცესია. გამოჩნდა დროშები, რომლებიც პატარა ყმაწვილებს ეჭირათ ხელში. დროშები წყვილ-წყვილად მოჰქონდათ და ორ-ორი დროშა თითო კალთით იყო ერთმანეთზედ გადაბმული. გამოატარეს ექვსი წყვილი. მოჰყვა დროშებს სამოცი მეტი პატარა ყმაწ-

ვილი, წელამდე ტიტვლები და ფეხ-შიშვლები. წინ მოუძღოდათ ამათსაებვე მართული ერთი დიდი კაცი. ნახევარზედ პირი ყმაწვილებისაკენა ჰქონდა მიბრუნებული; ხელს აძლევდა ლოტბარივით ამ პატარებს და უწყობდა სხვა-და-სხვა საგალობლებს. მერე მოჰქონდათ ისევ ყმაწვილებს სამი წყვილი დროშა იმავე ყოფით, როგორც პირველებს და მათ მოსდევდნენ სამოცამდე სხვა ყმაწვილი. ამათ ყველას აფარებული ჰქონდათ წინ აბრეშუმის ბაღდადები ანუ ლამაზი ქრელი შალები; ხელთ ეჭირათ წყლით სავსე სხვა-და-სხვა გვარი ქურქელი: ნიტრა, თასი, ლულეინი, ჯამი, გრაფინკა, „კოკოსის“ კაკლის ქურქელი. მიდიოდნენ, მოსთქვამდნენ საგალობელს და ასმევდნენ ხალხს წყალს. ამათ შემდეგ მოჰქონდათ კიდევ ერთი წყვილი დროშა. მას მოსდევდა მძიმე ნაბიჯით ერთი მშვენიერი შავი ცხენი მთლად შავ ჩულ-გადაფარებული, თავით ფეხამდე შავის რახელით შემოსილი. ზედ იჯდა სამი-ოთხის წლის პატარა ყმაწვილი, მთლად შავებ ჩაცმული. მხარზედ გადაკიდებული ჰქონდა ბზით სავსე შავი აბგა. ყმაწვილი ჰყოფდა შიგ-ხელს, იღებდა ბზეს რე იყრიდა თავის პაწია ხელით თავსა რე მხრებზედ. გვერდთ მოსდევდა ორი კაცი: ერთს ცხენის ჯიოაბა ეჭირა და მეორე ყმაწვილსა ჰპატრონობდა, ვინიცობაა, რომ ცხენიდან არ გადმოვარდნილიყო. შემდეგ მოჰქონდათ კიდევ ერთი წყვილი დროშა და მას მოსდევდა ქრელი ცხენი, ქრელად შემოსილი, ქრელად ჩაცმული ყმაწვილით, ისრევე, როგორც პირველი. მერე ისევ ერთი წყვილი დროშა და ყვითელი ცხენი; მერე მწვანედ შემოსილი, მერე წითლად და, უკანასკნელ, მეექვსე ისევ შავად. უკან მოსდევდა აუარებელი ხალხი.

მოჰყვა ამას ახლა დიდრონების პროცესია. წინ მიუძღოდათ ერთი ფეხ-შიშველა, წელამდე ტიტველა კაცი, რომელსაც თავზედ მიწა და ტალახი ეყარა და მთელს ტანზედ ჯვარ-მენდლებსავით რალაც-რალაცები ჰქონდა თოკებითა და თასმებით დაკიდებული. ამის უკან მოჰქონდათ ალის ხელი გრძელს ხალხაზედ გაკეთებული. ხალხა მთლად სიგრძეზედ სხვა-და-სხვა გვარი მატერიებით იყო შემოსილი და თავში, გარდა ამისა, არ-

შინ-ნახევარის სიგრძეზედ, ძვირფასი ლენტები და ნაქრები ჰქონდა დაკიდებული არქიელის კვერთხივით. ამას მოსდევდნენ 40—60 სეიედი ძვირფასად ჩაცმულნი. მოდიოდნენ მწყობრად ისე, როგორც შეეფერებოდა მათს საკუთარ ღირსებას და საზოგადო მგლოვიარობას. ორი მათგანი მოსთქვამდა გლოვას საშინელის გამწარებულის ხმით და დანარჩენნიც ხანდის-ხან ბანს ეუბნებოდნენ და უფრო მომეტებულად კი ტიროდნენ და ქვითინებდნენ. მერე მოჰქონდათ მეორე ხელი ალისა და მას მოსდევდნენ მოლა-ახუნდნი და იმავე წყობითა და რიგით, როგორც სეიედნი. შემდეგ მოჰქონდათ მესამე ხელი. მოსდევდნენ მას სოფლაგარნი და ეაჭარნი და უკანასკნელად მეოთხე ხელი, ყველაზედ ძვირფასად შემკული. ამას მოსდევდა სამასი მეტი კაცი თაეშიშეგლანი და წელამდე დატიტვლებულნი. თავზე ყველას მშვენიერი ქრელი ბალდადები ჰქონდად უბრალოდ შემობორბლილი და წელზედაც ასეთივე ლამაზი შალეები შემოკრული. რაღაც ლამაზი სანახავნი იყვნენ. ვიღოდნენ ეს ამოდონა ტიტველი ხალხი და მოსთქვამდნენ ყველანი ერთად ერთსა და იმავე გოდებას მწყობრად და ნაღელიანად. თან მკერდში იცემდნენ ხელს და ყოველივე ეს ისე იყო ერთმანეთში შეწყობილი და თან ზავთიანი და გულის გამგმირი, რომ ვერავინ დაძსწრე ვერ გაუძლებდა, რომ გულში მათის საზოგადო მწყუხარებისა და უბედურობისადმი თანაგრძნობა რამ არ დაჰბადებოდა, და მართლაც, საითაც კი გაეხედნა ამ დროს კაცს, ყველგან გლოვა, ქვითინი და ვაება გაისმოდა.

მთელი დღე ეს ამბავი არ შეწყვეტილა, რიგისა მიდიოდა რიგისა მოდიოდა. ჯერზედ ასი-ორასი კაცი შემოივლიდა მთლად ტიტვლები, ხტუნვით, ხელებისა და ფეხების ქნევით და თავსა და პირში ცემით. მაგრამ, საცა ოცი და ორმოცი ამისთანა მოწამე გროვდებოდა, იქ ამდენივე თოფიანი სალდათი ჰყავდათ ადევნებული, რომ უბედურობა არა დეტრიალებინათ-რა. შაჰს გეცა ასეთი ბრძანება და ძალიან კარგადაც ენებებინა, რადგან შუა დღის შემდეგ მოქანცული, ხმა-წასული და დაბორიელებული ხალხი, ნამეტნავ როდესაც შუადღის სი-

ცხე დააჭერდათ ხოლმე, საშინელი სანახავეები იყვნენ. აუვარდებოდათ სისხლი თავში და თვალებ-გადმობრუნებული, გაცოფებული, უფრო პირუტყვს ემგზავსებოდნენ, ვიდრე ადამიანს.

სალამო ხანზედ შემოიარა აქ ერთმა ვეზირმა თავის ამალით. შეეტყო, რომ, თურმე, ორ მეპურეს ესარგებლათ იმ შემთხვევით და ჰური გეეძვირებინათ. გამოაყვანა ვეზირმა ის ორივე მეპურე და იქვე იმ ხალხის წინ მიამბინა ერთ ხეზედ და იმდენი აცემინა სახრეებით ტიტველა ზურგზედ, სანამ მე და თქვენ მივეშველებოდით. სწორედ ამ დროს მოსვლოდათ ერთმანეთში ჩხუბი ოთხ მოზარეს; შენიშნა ვეზირმა თუ არა, ამათაც ის დღე დააყენა, რაც მეპურეებს.

ხვალ, 21 თიბათვეს უკანასკნელი დღე იყო ამათის მაჰარამისა. ეს იყო „აშურა“, როდესაც სულ უკანასკნელი წარმომადგენელი ალის სახლობისა, ჰუსეინი, ყოველთა ზედა უპირატესი სპარსეთის მაჰმადიანობისათვის, იქმნა მოკლულული. ცერემონიალებს არავითარი განსხვავება არა ჰქონია გარდა იმისა, რომ იმ, გროვა და გროვა ტიტველ ხალხს, რომლებიც წინა დღეს ბაღდადებით იყვნენ დამშვენებულნი, ეხლა თეთრი წინ-საფარი ჰქონდათ აკრული და ხანჯლებს ირტყავდნენ გაზარსულ თავებში. მომეტებულ მათგანს და ნამეტნავ ისეთებს, რომლებსაც იციან წინაღვე, რომ ხანჯალს გამომეტებით დაირტყავენ, თითო სხვა კაცი მისდევდა უკან; და რამდენიც ამისთანა მომტირალი აიქნევდა ხანჯალს თავში ჩასარტყმელად, იმდენი ის მეორე კაცი აუკრავდა უკანიდან ჯოხს და ააცდენინებდა. მაგრამ მაინც კიდევ ასამდე მეტი კაცი ერია თავგასისხლიანებული.

ეს იყო უკანასკნელი დღე, ამითი უნდა გათავებულიყო, როგორც წინადაცა ვთქვით, მაგრამ სპარსელები ამას არა სჯერდებიან. ოცი დღე კიდევ განაგრძობენ ამის შემდეგ და ამგვარად სრული ორი თვე გასტანს ხოლმე ეს ამბავი. იწყობა თანდისთანობით და თავდება აგრედვე ნელნელობით.

როდესაც მე იქაურ ქართველებს გამოვეთხოვე და გამოეწიე ტფილისისაკენ, პირველი ჩემი სადგური იყო ქ. ხუნსარში.

სულ ოცი, ოც და ხუთი ვერსი იქნება თოლურიდან იქამდე. ქალაქი საშინელ ვიწრო ხეობაშია გაშენებული; ორი მხრიდან ფრიალოს სალი კლდეები აქვს აღმართული, მაგრამ რადგან წყალი ძალიან საკმარისადა აქვს, მთელი ხეობა სიგრძეზედ საესეა პატარაპატარა სოფლებითა და მცენარეულობით. ამის გამო ქალაქი ძალიან ლამაზი სანახავია. აქ ძალიან მისვლამოსვლა აქვთ ქართველებს, როგორც ყველაზედ მახლობელ ქალაქში.

მე ჩამოვხდი ერთ ქარვასლაში. იქნებოდა სამი საათი დღისა. ბიჭი დამეთხოვა ბაზარში და მეც ცოტას ხნით წამოვწყექ დასასვენებლად. ვნახოთ, ასტყდა საშინელი ბრახა-ბრუხი დოლისა, ეს იყო განგაში. მე ჯერ ყურადღება არ მივაქციე. ახლა პატარა ხანს უკან მოჰყვენენ სიმღერას. მთქმელი რამდენიმე იყო, როგორც ხმა მოდიოდა ჩემამდე, და ყველანი ჯერ-ჯერად ამბობდნენ, თითქო ერთი მეორეს ეპასუხებოა. შემოვიდა ამ დროს ჩემს სანახავად ორი ქართველი ბიჭი, რომლებსაც იქ თავისი ლუქნები ჰქონდათ დამართული. მე მოკითხვის უმაღლ, ვკითხე დოლისა და სიმღერის ამბავი. იმათ მითხრეს, რომ „თაზიე“ გაუმართავთ და ხალხს ატყობინებენო.

— შეიძლება, მეც ვნახო?

— რატომო, მაგრამ არა ღირს, უხეიროები არიან. აი ჩვენა გვყავს ძალიან კარგი მომთქმელი,—ის რომ ჰნახო, კარგია, იმისთანა „ალიაქბერი“ მთელ სპარსეთში არ მოიპოვებოა.

— კარგი-და, ის ხომ დღეს არ გაჰმართავს და მე კი დილაზე უნდა წავიდე აქედან-მეთქი.

— კარგი, მაშ, მობრძანდით—და გამიძღვნენ წინ.

დამიღგეს საუკეთესო ადგილას სკამი, დამსვეს და ამომიძღვნენ გვერდში აქეთ-იქიდან.

ჩემ პირდაპირ ერთი კაი მოზრდილი ლამაზი მალაზია იყო. წინ ერთი მალლობი ჰქონდა დერფიანივით გამართული. აქ ამ მალლობზედ ერთი ხის ყუთი დეეპირქვაგებინათ, გადაეფარებინათ ლამაზი ქრელი ქეჩა და ზედ ერთი ღრმად მოხუცებული კაცი იჯდა, მოკეცილი, რომელსაც ორი უშველებელი წინა-

კბილი ძირ-დამპალი ბოძებივით უფამთალებდა. ძირს მიწაზედ მაღაზიის წინ დაფენილი იყო ერთი დიდი ფარდაგი და ზედაც სქელი საბნები გადაშლილი. აქ, მარცხანივ, წინაპირში იჯდა ერთი მოხუცებული დედაკაცი, რომელსაც ერთის დიდი თავშლით ეფხვია თავ-პირი და მარტო თვალები-და ზუნდა. მარცხნივვე, უკანა პირში იჯდა მეორე დადაკაცი, ბევრად იმაზედ ახალგაზდა; იმასაც დიდი თავშალი ჰქონდა შემობორბლილი, თავზედ ყასაბა წაკრული და სახეზედ პირბადი ჩამოფარებული. მარჯვნივ მხარეს იჯდა ძალიან ახალგაზდა ქალი, პირბადი არა ჰქონდა ჩამოფარებული და, ვითომ როგორც ტირილით დაოსებული, ისე წამოხრილი იჯდა, რომ თავი თითქმის ხალიჩაზედ ედო. ამათ წინ იდგა ერთი ლამაზი ახალგაზდა ყმაწვილი და თავზედ მშვენიერი აბრეშუმის ხელცახოცი გვირგვინივითა ჰქონდა გაკეთებული. გვერდზედ კარგა მოშორებით იდგა ერთი სხვა კაცი მხედრულად ჩაცმული, თავზედ ჩაჩქანივით ხელცახოცი ჰქონდა შეკრული და ხელცახოცის პირები კისერზედ დაფენილი.

მოხუცი, მაღლა მჯდომი, წარმოდგენდა ჰუსეინს, შვილს ალისას; მოხუცი დედაკაცი—მის ცოლს, გვირგვინიანი ახალგაზდა ყმაწვილი—მათს შვილს, ალიაქბერს, სულ ახალგაზდა ქალი—ცოლს ალიაქბერისას, შუახნის ქალი—დას ალიაქბერისას და მოშორებით მდგარი მხედარი—შერმს, მთავარ სარდალს მათი მტრის ჯარისას. ქალებად, რასაკვირველია, კაცები იყვნენ ჩაცმულნი.

წარმოდგენა უკვე დაწყებული იყო, ალიაქბერი იდგა თავის მშობლებისა და ნათესავების წინ და ნებართვას სთხოვდა მტერთან შებმისას. ძალიან უშლიდა ამათ წარმოდგენას ამგლელ-ჩამომვლელი ხალხის სიარული; დიდი მოძრაობა იყო, რადგან ამ მაღაზიას ორივე მხარეს ქუჩები ჩამოსდევდა და იქვე, მაღაზიის წინ, ოცი საყენის სიშორეზედ ეს ორივე ქუჩა ერთად იყრებოდა და შიგ შუა ბაზარში შედიოდა. ხალხი დიდ ძალი მოგროვილიყო, ნამეტნავ დედაკაცები და ახალგაზდა ბიჭები.

დედაკაცები ოხრაე-გმინავდნენ და ხან-და-ხან ქვითინებდნენ კიდევ, ხოლო ახალგაზღობა ჩუმ-ჩუმად ჩაიცინებოდა.

ამ დროს ბაზრებიდან ამოიარა ერთმა, თეთრს ვირზედ აღმხედრებულმა, სეიემა. ვირი რომ მათ დაუპირდაპირდათ, მოიღო მომღერალ ალიაქბერისაკენ კისერი და ერთი საშინლად დაიპროყინა, თითქო ალიაქბერისთვის მისი ბანის მიშველება საჭირო იყო. ხალხს უნებლიედ სიცილი წასქდა, მოთამაშეთაცა და მაყურებელთაც, თუმცა იმავე წამს ეცნენ და ბატონი სეიედი უმალ იქიდან გააქვევს თავისი მგალობელი ვირით.

წარმოდგენამ თითქმის ორ საათს გასტანა. ყველაფერს სიმღერით ამბობდნენ. სიმღერის დროს ხან მუხლებზედ იცემდნენ ხელს და თვალებს იწმენდავდნენ, ხან ერთმანეთ ფეხთ ეხვეოდნენ, ჰკოცნიდნენ, ეთხოვებოდნენ, სწუხდნენ, სტიროდნენ... ერთი სიტყვით, ნამდვილი წარმოდგენა იყო.

ბოლოს დაგვიარეს ყველას და ფულები მოკრიბეს. ჩავუყარე მეც ქუდში ერთი მუჭა შავი ფული, სულ კაპეიკიანები, მაგრამ დიდი ლოცვა კურთხევა მოიღეს ჩემზედ, რადგან დანარჩენებმა, ზოგმა ორი კაპეიკი მისცა, ზოგმა ერთი და ზოგმაც ნახევარ კაპეიკი. სრული ხუთი წამი სულ ჩემ სახელს გაიძახოდნენ მთელი ის გუნდი მსახიობთა, — „საჰაბ, საჰაბო,“ ვიდრე მე თვითონ არ მოვარიდე მათ თავი.

ეს წარმოდგენები იმართება სპარსეთში იმ ორი თვის საერთო მგლოვიარობის დროს და სახელად „თაზიე“ ეწოდება.

შეიკრიბებიან შვიდ-შვიდი, რვა-რვა კაცი, კაი მთქმელნი, კაი ხმის პატრონნი, კარგი გალობის მცოდნენი, დადიან ყველა კუთხე-კუნჭულში სპარსეთისა და ცოცხლავ-სიტყვით, საქმით, მოქმედებით წარმოუდგენენ ხალხს ამ საშინელ დღეს, დღეს აღის სახლობის განსაცდელისას. მოუთხოვობენ, თუ ვითარ დეესხა თავს აღის სახლობას, რომელიც შესდგებოდა სულ 72 სულისაგან, ნ ათასი მეომარი მოავიეს შვილის, იაზიდების მეფისა, თუ ვითარ მოუწყვიტეს მათ წყალი, რომ უფრო ადვილად დემორჩილებინათ. აღუწერენ დრამას, თუ ვი-

თარი მწუხარება და შეკირვება გამოიარეს წამებულთ, თუ ვითარ კადნიერება და გულ-ქვაობა იხმარა მათზედ მათ მტერმა, ჯარების წინამძღოლმა „შემრმა“ და სხვა და სხვა. დრამას წარმოადგენენ ნამდვილის სისრულით: გამოდიან სცენაზედ თვათ ჰუსენი, ალიაქბერ და ალიასკარ, იმისი შვილები, ცოლი ჰუსენისა, ქალი, ერთი სიტყვით, მთელი სახლობა. გამოდის სცენაზედ აგრედვე მტერი მათი, მთავარსარდალი ჯარებისა, შემრი და აქვე, ხალხის თვალ-წინ სრულდება ყველა მოქმედებები: დედ-მამა და ნათესაობა არიგებენ ალიაქბერს, არ უშვებენ მტერთან საომრად, მაგრამ ის მინც თავისას არ იშლის: ებრძვის შერმს, შერმი აჯობებს, დასქრის; ალიაქბერს დასტირიან მშობლები და ნათესავნი, ბოლოს ალიაქბერი კვდება და დრამაც რჩება. ყველა თავის სათქმელს ამბობს გალობით, ისე რომ ეს მათი ამბავი მოაგონებს კაცს ოპერის წარმოდგენას. რასაკვირველია, ბევრი მოუყვდება ნამდვილ ოპერასთან და არც თუ შესადარებელია, როგორც აღსრულებით და მუზიკით, აგრედვე მოწყობილობითა და ჩაცმა-დახურვით, მაგრამ შესანიშნავი და საყურადღებო აქ ის არის, რომ სპარსეთში თავისთავად, თავის საკუთარ ნიადგზედ აღმოცენებულა დასაწყისი თავისებურის ოპერისა, წარმოდგენებისა.

ამგვარად, როგორც ჰხედავთ, ბევრი შრომა და მეცადინეობა მოანდომა სპარსეთმა, რომ არაბების მიერ შემოტანილ სჯულს არ გაეერთებინა სპარსეთი სხვა მაჰმადიანობასთან; რომ მას კვალად შესძლებოდა შენახვა თავისი ეროვნობისა, და მით კვალად იმედი ჰქონოდა თავისი დამოუკიდებელი ცხოვრების აღდგინებისა და შეასრულა კიდევც ეს თავისი მისწრაფება. დღეს შიიტობა მისი ნაციონალური სარწმუნოებაა.

მაგრამ, ამ აზრით გატაცებულმა, სრულიად ვერ შეამჩნია, თუ როგორ ჩაუვდო მთლად ხელში სასულიერო წოდებას ეს თავისი სარწმუნოებაც და მთელი სპარსეთის ერიც. დღეს მას განაგებენ სეიედნი და მუშთაედნი.

სეიედნი არაბეთიდან არიან შემოსულნი. იზმაილის შთამომავლობად აღიარებენ თავს და მაჰმადის მონათესავედ. ამი-

სათვის ესენი წმინდა ხალხად არიან მიღებულინი მთელს მაჰმადიანობაში: ამათ თავისის წოდების დამამკირებლად მიაჩნიათ გარჯა და შრომით პურის მოპოება. ხალხიც თვის მოვალეობად სთვლის, გამოჰკვებოს მუქთად ეს მაჰმადის მონათესავენი და ამათი წოდების საკადრისი პატივი მიანიჭოს ყველაფერში. აქედან, რასაკვირველია, ადვილი საფიქრებელია, რომ სეიედნი, როგორც უშრომლად უზრუნველ-ყოფილი ხალხი, უნდა ძალიან მომრავლებულიყვნენ. და მართლაც, საითაც გადასდგათ დღეს ფეხი სპარსეთში, სეიედს წამოედება: სულ რომ ცოტა, ოცსა და ოც და ხუთს კაცზედ ერთი სეიედი მოვა, თუ არ მეტი. მერე როგორი სეიედნი: არც ერთმა მათგანმა არ იცის ნამდვილი თავისი შთამომავლობა, ყველა ცრუსა და მავნეს შეუძლიან შემოიჭიროს წელზედ შავი ან ლურჯი სარტყელი, შემოიბორბლოს თავზედაც შავი ან ლურჯი რამ პატერია და შეიქმნება სეიედი, ვინ გამოეკიდება მის შთამომავლობის დასამტკიცებელ საბუთებს? ამ გამრავლებას მოჰყვა პატივის აყრაც და თუ უწინ იგინი შაჰს გააჩერებდნენ გზაში და პირში სწორე სიტყვას მიართყავდნენ, დღეს თვალის გასწორებასაც ვერ გაუბედავენ; თუ უწინ მატერიალურის მხრივ სრულიად უზრუნველ იყვნენ, დღეს ესეც ცოტა მოჰკლებიათ და ხშირად შეხვედებით სეიედს, რომ ვაქსი დაჰქონდეს ქუჩა-ქუჩა და გამვლელ-გამომვლელს წაღებს უწმენდავდეს. თუმცა ისიც უნდა ვთქვათ, რომ დღემდე ჯერ კიდევ ბევრი უპირატესობა აქვს შერჩენილი: იგინი ისევ წმიდა ხალხად ითვლებიან, დიდი გავლენა აქვთ მათ ჯერ ისევ უბრალო ხარხზედ, მათი სიტყვა კანონია სხვებისათვის სჯულის საქმეებში, მათი ხელის დაწება არავის შეუძლიან, რაც უნდა ცუდი საქმე დეეშავებინოთ.

ძალიან არ ჩამოუვარდებათ სეიედებს რიცხვით სასულიერო იერარხია თავისის მოლა-მუშთაედებითა. მრავალია ამათში ნამეტნავ მოლა-ახუნდი.

როგორც სასულიერო წოდება, აგრედვე სეიედნი სცხოვრობენ მულამ მუქთად, ხალხის ხარჯზედ და აქვთ თავის შესაფერი პატივი და გავლენა. რასაკვირველია, ისინი სულ მულამ

იმ ზრუნეასა და ფიქრში უნდა ყოფილიყვნენ, რომ გავლენა მათი დღითი-დღე უმეტესად გაძლიერებულყოფა, პატივი არ დაჰკარქოდათ ანუ ლუკმა პური ხელიდან არ გამოსცლოდათ. ამისათვის მათ ისე მოაგვარეს საქმე, რომ სარწმუნოებრივ ენად დაუტოვეს სპარსეთს ენა არაბული: ნამაზი და ყოველივე ლოცვები მეჩითისა არაბულს ენაზედა აქეთ დღემდე.

სპარსელს რომ უნდოდეს ილოცოს (ნამაზი გააკეთოს) თავისთვის სახლში, უნდა არაბული ლოცვები იცოდეს, სხვაფრივ, სხვა ენაზე მისი ლოცვა არ შეიწირება. ხალხმა, რასაკვირველია, არ იცის და ყოველი ლოცვის დროს ჰგრძნობს, რომ ღმერთსაც ატყუებს და თავის თავსაც. ბევრი მინახავს ძალიან უბრალო ხალხი, რომ სრულიად არ იციან ლოცვა და მთელი საათი გაიძახიან: „იალლაი, იალლასა“ და „ბის მილლა, ბის მილლასა“ მუხლის მოყრითა და ხელების გაშლით. უძევს წინ მხოლოდ ერთი პატარა ქვა: იმას დაჰყურებს თვალ-მოუშორებლივ მთელი ის ხანი, იმას ემთხვევა, იმასა ლოცულობს და გამოდის უფრო კერპთ-მსახურება, ვიდრე ქვემარტი ღმერთის ვედრება. თუ არ ილოცოს, არცის შეიძლება, რადგან ყორანი მიუწერს, რომ მოვალეა ყოველი მართლ-მორწმუნე მაჰმადიანი, ილოცოს ღმერთი თვისი უსათუოდ მზის ჩასვლისა და ამოსვლის დროს, გარდა სხვა შემთხვევისა.

ამ ლოცვის შესახებ მომაგონდა ერთი იგავი და მომყავს აქ გასართობად. ყოფილა ერთი სპარსელი, რომელსაც სამაგალითო ცხენი ჰყოლია. ერთ სომეხს შეუგულეებია ეს ცხენი და გადაუწყვეტია, რომ, თავმთელმა თუ თავცოცხალმა, უნდა უსათუოდ ხელში ვიგდოვო. ბევრი უთვალთვალებია, ბევრსა ცდილა, მაგრამ ამაოდ, მოპარვა ვერას გზით ვერ მოუხერხებია. ერთხელ ეს სპარსელი შორს გზად მიდენილა. გადამჯდარა ეს სომეხიც თავის ჯაგლაგა ცხენზედ და თან აჰკვიატებია. მზის ამოსვლისას მეორე დღეს, სპარსელი სალოცავად ძირს ჩამომხტარა და ცხენისთვის თავი მიუწებებია. სომეხს სცოდნია, რომ სპარსელს არ შეუძლიან შესწყვიტოს ლოცვა,¹⁾ რაც უნდა უბედურება მოულოდეს, და როგორც კი სპარ-

¹⁾ რადგან ალის ლოცვის დროს დევცა მტერი და ისე მლოცველი იქნა მოკლული, ამისათვის მართლ-მორწმუნე მაჰმადიანს არა აქვს უფლება ლოცვის შეწყვეტისა.

სელი ლოცვას შესდგომია, მოსჯდომია სომეხი იმის ცხენს და მოუქუს-
ლავს.

დღემდე ყორანი, მისი, ციბ მოვლენილი, უპირველესი
სჯულის წიგნი არაბულს ენაზეა და როგორცა ჰსურს, ისე სარ-
გებლობს ამ შემთხვევით მათი სასულიერო წოდება. არც აქვს
სპარსელს უფლება, თუნდა კარგადაც ესმოდეს, მისი თავისუფ-
ლად წაკითხვისა და ახსნის უფლება, როგორც ოსმალოს. აბა
რა ხელს მისცემს სასულიერო წოდებას, რომ ხალხმა ეს უფ-
ლებები ხელთ იგდოს. მას ის ურჩევნია, რაც უფრო უკუმეთ-
ში ეყოლება თავისი მრევლი და უკეთესად ამოსწოვს მას
სისხლს.

ერთს მოლასთანა მქონდა ამ ყორანზედ ლაპარაკი და მან მითხრა
სხვათა შორის შემდეგი:—„თქვენი სახარება არ არის ნამდვილი. როდეს-
საც თქვენი „ფელიამბარი (სჯულთმდებელი) იესო“ ქვეყნად იყო, მას და-
ვიწყდა, რომ თავისი სჯულის წიგნი ღვთისათვის დროზედ გამოეთხოვნა.
როდესაც ის ამ ქვეყნით ცაში წავიდა, მაშინ იმისმა მოციქულებმა თავი-
სად გამოიგონეს და შეადგინეს ის წიგნი, რომელსაც თქვენ დღევანდლამ-
დე სჯულის წიგნადა ჰხმარობთ. მისი ნამდვილი კი ჩვენა გვაქვს, როდეს-
საც ფელიამბარი მაჰმად ქვეყნად სცხოვრობდა, მან გამოსთხოვა ღმერთს,
თავისი სჯულის წიგნი და მასთან ერთად აგრედვე ქრისტიანებისა და ურია-
თა. და ღმერთმაც მოუვლინა მას ყორანი, სახარება და დაბადებო.“

ეს აზრი, რასაკვირველია, არ ეკუთვნის მარტო იმ მოლას; ეს ასე
სწამს ყველა მაჰმადიანს და სხვებს, არა მაჰმადიანებს გამოუგონიათ მათ-
ზედ ამის გამო სახუმარო ამბავი. მაგალითად, ერთმა თეირანელმა სომეხ-
მა მიამბო ასე:

„ერთი მეცნიერი სომეხი ყოფილი სამარყანდელი; როდესაც მაჰმადს
დაუწყვია თავისი ქადაგება, მაშინ ის მეცნიერი კაციც არაბეთში ყოფილა,
მას დაახლოებია და უთხოვნია, როგორც მსწავლულისათვის, რომ ესეთი
სჯულის წიგნი შემიდგინო. ამასაც შეუდგენია. მერე უთქვამს: მოდი ერ-
თი, სახარება და დაბადებაც გადამიწერე და მერე შენვე მიშველე, რომ
ხალხს ერთი კაი სასწაული ეუჩვენო და დავაჯეროვო.—რა სასწაულიო?
უკითხნია სომეხს.—აი რა,—უთქვამს მაჰმადს: ამა და ამ ადგილას რომ კა
არის, შენ იმაში ჩაჯექ და ეგ წიგნებიც შიგ ჩაიტანე. მე შევკარებ იმ ჰის
პირზედ ხალხს და იმათ თვალ-წინ შევებოვ უფალს, რომ სჯულის წიგნი
მიომივლინოს. შევკრავ თან დაუწერავ ქაღალდს, ჩამოვუშვებ თოკით კაში
და შენ იმ დაუწერავი ქაღალდის მაგიერ მოაბი დაწერილები. შენ გერა-

ვინ დაგინახავს და მეტი რა გზა ექნებათ, რომ არ დაიჯერონო.⁴ სომეხი დასთანხმებია, გადუწერია ის ორი წიგნიც. დაუნიშნავთ დრო. სომეხი ჭაში ჩასულა. ჭა საშინელი ღრმა ყოფილა, თვალ-ჩაუწვდენელი და გვერდებშოც ხერელები ჰქონია. მაჰმადს აუარებელი ხალი მოუგროვებია კის პირზედ. შეუთხოვნია მღვთისათვის, რომ ამ ხალხს სჯულის წიგნი არა აქვს და მოუვლინე ძალითა შენითაო. შეუკრავს მერე იმდენი და იმნაირი ჭალადი, როგორზედაც ყორანი ჰქონიათ დაწერილი და ჩაუშვია ჭაში. იქ იმ სომეხს შეუხსნია დაუწერავი ჭალადი და მოუბამს იმის მაგიერ ყორანი. ხალხს დიდად გაჰკვირვებია, ბევრი უტკეჩრიათ ჭაში, მაგრამ ვერა გაურჩევიათ-რა. როდესაც მაჰმადს სახარება და დაბადებაც ამოუტანია ზევით, მიჰბრუნებია ხალხს და უთქვამს: „გვეჯერათ ესლა, რომ მე ეს წიგნები თვით ღმერთმა მომივლინაო?“—გვეჯერა! გვეჯერაო! უგრიალნია ხალხს. —მაშ, ვისაც გვეჯერათ, და ვისაც ჩემი პატივისცემა გაქვთ, ყველამ თითო ჭვა ჩავდეთ ამ ჭაში, თორე შეიძლება შემდეგში ეს ჭა წმინდა ადგილად აღიაროთ და ტეშმარტი ღმერთის მაგიერ, ამისი ლოცვა დაიწყეთო“. ამათაც ყველას თითო ჭვა ჩაუგდიათ და ჭა ამოვსილა. ჩამკვდარა შიგ ის მეცნიერი სომეხი და მაჰმადს გული დაუარხენებია, რომ ვეღარავინ ვასცემდა მის თვალთ-მაქცობასა და სიცრუეს.

ერთი უბედურობა სხვა სკირს კიდევ სპარსეთის შიიტობას. ეს ის არის, რომ შიიტთ არა აქვთ თავის მიწა-წყალში თავისი წმინდანების საფლავები, როგორც უპირველესი მათი სალოცავი ადგილები. მათ ჰყავდათ თორმეტი მეტი ემამი, მოყოლებული ალიდან, როგორც თორმეტი მოციქული და მათში მხოლოდ ერთად-ერთი „ემამ რიზა“ სპარსეთში (ხორასანში) დასაფლავებული, დანარჩენები: 1) „ემამ ჰასან, ემამ ზეინალ აბედინ, ემამ მაჰმად ბაგერ და ემამ ჯაფარ სადგე დამარხულები არიან არაბეთში, მერდინთან¹⁾ ახლო, არზებადაში; 2) ემამ ჰუსეინ, ემამ ალი ანაგი და ემამ ჰასან ასქარი ოსმალეთში, პირველი ქალბალაში²⁾ და ორი უკანასკნელიც ქალბალას ახლო სამმერეში; 3) ემირ ალმონინ ალი, ემირ მუსაქაზე და ემირ მაჰმად თავი ისევ ოსმალეთში, ბალდადის მხარეს,—პირველი ნაჯაფში და ორი უკანასკნელი ქაზემეში. და სულ უკანასკნელი ემამი მეჰდი ყაემის ამბავი ხომ დაფარულადა აქვთ.

¹⁾ მერდინი—მედინა ქალაქია არაბეთში.

²⁾ ქალბალა—ქერბალა ქალაქია ოსმალეთში.

ზოგნი მოუთხოვრებენ, რომ ყათის^{*)} მთებშიათ და ზოგნიც—ბასრის ახლო, სურამანრააში ერთი ქაა და იქ ჩასულაო, მაგრამ ერთნიცა და მეორენიც ამტკიცებენ, რომ მეორედ მოსვლის დროს, ის ქვეყნად ისევ მოვაო. ასე გასინჯეთ, თვით დღევანდელი მათი სჯულის წარმომადგენელიც კი, თავი შიიტებისა, „ჰოჯათ ოლესლამ“ ჰაჯი მირზა მაჰმად ჰასსანი ქალბალაში ზის, ოსმალეთის მიწა-წყალზედ. დაჰრჩომიათ სპარსელებს მხოლოდ „ემამზადეები“ და „ემამზადეები“, ესე იგი, შვილები და შვილიშვილები ემამებისა. დღეს სპარსელს რომ სალოცავად უნდოდეს წასვლა ამ წმინდა ადგილებში, და უიმი-სოდ ხომ ის არ დადგება, უნდა სხვის მიწა-წყალში გადავიდეს: რამდენი გზა უნდა გაიაროს, მერე ისიც იქაური გზები, რამდენი გაჭირება და უბედურობა უნდა გამოიაროს, რამდენი ფული უნდა შეემატოს სპარსეთისა სხვა სახელმწიფოებს. თუ რამოდენად ძნელია ამ წმინდა ადგილებში „ზიარათ“, როგორც ისინი იტყვიან, სიარული და რა ნაირად არის ეს ჩვეულება ამათში მიღებული, ეს იქიდანა სჩანს, რომ უბრალო ხალხის წოდება და ღირსება მხოლოდ ამითი გაიზომება. მაგალითად, ვინც წავა ემამ რიზას სათაყვანოდ ხორასანს, მეშხედში, ის შეიქნება „მაშდი“; ვინც წავა ემამ ჰუსეინის სალოცავად ოსმალეთს, ქალბალაში, ის გახდება „ქერბალაჰ“ და ვინც არაბეთში, მაქასა და მერდინში, ის—ჰაჯი.

სპარსეთი, რასაკვირველია, იძულებული იყო, აემალლებინა თავისი ემამზადეების მნიშვნელობა, რომ დაეხსნა თავი იმ ათას გვარი გაჭირვებიდან სალოცავებში სიარულის დროს და გაენთავისუფლებინა თავი სხვათა სახელმწიფოთა სარწმუნოებრივი დამოკიდებულებიდან. მოახერხა კიდევ სპარსეთმა, გააზვიადა ზოგიერთი ემამზადეების მნიშვნელობა, როგორც „ჰაზრათ-მასსუმისა“ ყუმში და „შაჰ-აბდულ-აზიმისა „თეირანის ახლო, რომლებიც არც ერთ სხვა სალოცავებს არ ჩამოუვარდებიან თითქმის დღეს თავისი სიწმინდით, მაგრამ ამითი მან მხო-

*) ყათის შთის ეძახიან კავკასიის მთებს.

ლოდ გაუბევერა რიცხვი სალოცაეებისა და ვერ კი შეიკავა ხალხი იმ ადგილებში სიარულიდან.

ამგვარად სპარსეთს მისმა ეროვნულად გარდაქმნილმა სარწმუნოებამ ვერ გაუმართლა ყველა ის იმედები, რასაც იგი მოელოდებოდა, თუ სახეში არ ვიქონიებთ იმ მოკლე ხანას, როდესაც სპარსეთის ტახტს განაგებდნენ სეიედნი და როდესაც, ნამეტნავ შაჰაბაზ პირველის დროს, სპარსეთმა მცირედის ხნით კიდევ მოიღვა სული. ვერ გაუწია მან ის სამსახური, რასაც მას უწევდა ძველი მისი ზოროასტრის სარწმუნოება და მაშინ იმანაც ცოტ-ცოტაობით აჰყარა გული ამ თავის ეროვნულ სარწმუნოებას.

დღეს რამდენიც კაცია სპარსეთში, იმდენი თავისებური შეხედულობა აქვს სარწმუნოებაზედ. შეიძლება გაბედვითა ვთქვათ, რომ იგი აღარავის არ აკმაყოფილებს, გარდა სეიედ-დარეიმოლებისა და გარდა სულ უქანასკნელი, ნაძირალა საზოგადოებისა.

რასაკვირველია, დიდი ხანი ვერ დარჩება ქვაყანა ამგვარ გამოურკვეველ მდგომარეობაში და დღეს იქმნება თუ ხვალ, ამ სახით თუ იმ სახით იფეთქებს სპარსეთში რაიმე ახალი მოძრაობა და ძირეულად შესცვლის აწინდელ მის მდგომარეობას.

ერთი ამგვარი ცდა, ფრიად საყურადღებო და შესამჩნევი, უკვე მოხდა ამ ორმოციოდე წლის წინ, მაგრამ სპარსეთის მმართველობამ სძლია იგი იმ დროს და ჯერ-ჯერობით, ვითარცა ძლეული მალვით და ფარვით იკვლევს გზას ნელის ნაბიჯით. ეს იყო სწავლა ბაბისა.

ბაბი, რომლისაც ნამდვილი სახელი მირზა-ალი-მაჰმადია, ყოფილა შირაზელი. მამა იმისი ყოფილა ხელობით ვაჭარი და შვილიც ვაჭრობაში ჩაუყენებია. ბაბი როდესაც 17 წლისა შესრულებულა სწავლა-ქადაგება დაუწყევია. სწავლა მისი ბევრად მიმზიდველი ყოფილა, ვიდრე დღევანდელი მაჰმადიანობა. მისი სწავლა დამყარებულია მოწყალებაზედ, ურთიერთ სიყვარულზედ და ურთიერთ პატივისცემაზედ.

იგი წინააღმდეგია მრავალ-ცოლობისა. მისი სწავლით, კაცს უნდა ერთი ცოლი ჰყავდეს და მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში შეუძლიან ორი შეირთოს, მაშინ როდესაც ყორანის სწავლით კაცს შეუძლიან დაისოს სამოცი და სამასიც, ესე იგი რამდენიც მისი სურვილი იქმნება. ბაბი კი ასე მიუწერს პირდაპირ: „უმჯობესია ერთი ცოლი, თუმცა შეიძლება ორი-ცაო“ ...

გაყრა ცოლ-ქმრობისა, რომელიც თითქმის მასხარად არის აღებული მაჰმადიანობის სწავლაში და რომელსაც ესე დიდი დამოკიდებულობა აქვს ხალხის საზოგადოებრივ ზნეობასთან, სრულიად შეწყნარებული არ არის ბაბის მიერ. ვამბობთ, სრულიად შეწყნარებული არ არისო, იმისათვის, რომ ბაბი ძალიან გზებს უხლართავს ამ საქმეს. მის სწავლით გაყრა შეიძლება მხოლოდ მაშინ, უკეთუ იმ უსიამოვნობის შემდეგ სრული ერთი წლის განმავლობაში ქმარი ისევე პატივითა და ღირსეულად ეპყრობოდა თავის ცოლს და ცოლმა კი მთელი იმ ერთი წლის განმავლობაში გული აღარ მოიბრუნა. მაჰმადის სწავლა კი პირდაპირ მიუწერს, რომ სამგზის ნება გაქვს, როცა კი გსურს, შენს ცოლს გეყაროვო.

ვათხოვება მაჰმადიანების სწავლით შეიძლება 9 წლის ქალისა, ხოლო ბაბი მიუწერს არა ნაკლებ 15 წლისას და მასთან უსათუოდ მშობელთა ნებადართვით.

საზოგადოდ ბაბს შეუცვლია ყოველი უხეირო მხარეები, მაჰმადიანობის მიერ შემოტანილი, რაც კი მათს ყოფა-ცხოვრებას და ზნე-ჩვეულობას შეეხება. დაუწერია თავისი საკუთარი სწავლის წიგნი, სახელად „ბაიან“ (წმინდა) და მიუცია ხალხისათვის ყორანის მაგიერ; თუმცა ამასთანავე შეუწყნარებია მას ყორანიც ისრევე, როგორც თვით მაჰმადმა შეიწყნარა სახარება ქრისტესი. ამ წიგნის ძალით თითქმის ყველა უფლებაა ქალისა აღდგენილი. აი მაგალითად, რას ამბობს ბაბი ქალის პირბადის შესახებ: არა პირბადი, არამედ გული წმინდა ქალისა არის საჭიროყო.

ალბად, ერთის მხრივ ამითი უნდა აიხსნებოდეს, რომ დიდი მონაწილეობა მიუღიათ მის სწავლის გავრცელებაში ქალებს, რომელთა შორის ასახელებენ, როგორც ფრიად შესანიშნავს, ყაზვინელ ფათმანს, ანუ ყორათ-ელ-ენის და თეირანელ მარიამს.

მაგრამ ყველაზედ მკვერ-მეტყველი ყოფილა თვით ბაბი. დღესაც, როგორც საოცრებას რასმე, ისე იხსენიებენ მის მკვერ-მეტყველებას: არ შეიძლებოდა ყური დევგდო ადამიანს მის ქადაგებისათვის და მისი მიმდევარი, მისი ყურმოჭრილი ყმა არ შექმნილიყო. მართლაც, სრულიად მოკლე ხანში შეეძინა მას დიდძალი ხალხი და ძალიან ადრე მიექციათ მის საუბედუროდ მისთვის ყურადღება მაჰმადიანთა სასულიერო წოდებას. ეგრძნობთ, რასაკვირველია, თავისი შემოკლების დღე და დევსმინათ მთავრობის წინაშე, როგორც პოლიტიკური არეულობის მსურველი.

მთავრობას დეეწო დევნა და იმათაც თავის დაცვა, მაგრამ ამ უსამართლო დევნას გეგხადნა იგინი ნამდვილ მოწინააღმდეგედ მთავრობისა და ჩამოვარდნილიყო ძმათაშორის სისხლისა ღვრა. გვეყენებინათ მათ წინაშე მთელი ჯარები და მუსრი გვევლოთ მთლად ბაბის მიმდევარ ხალხისათვის. გადაეთელნათ სრულიად გილანი და მაზანდარანი, სადაც მათ ჰყოლოდათ უფრო მეტი მორწმუნენი, დაენგრიათ ძირიანად ზანჯანის ქალაქი, სადაც თვით ბაბი ყოფილიყო. მოეკლათ სხვათაშორის ბაბი, ყაზვინელი ფათმანი და თეირანელი მარიამი, რომელნიც წმიდათაშორის არიან დღეს შერიცხულნი ბაბის მიმდევართა-მიერ.

საშინელს ამბებს მოუთხრობენ ეხლაც მათის წამებისას: უჭრიდნენ თურმე რამდენიმე ადგილას ხორცს მკერდსა და ზურგზედ, ურჭობდნენ შიგ ანთებულ სანთლებს და ატარებდნენ ესე, ცოცხალი მაშხალგბივით, ქუჩა-ქუჩა, ვიდრე ამ ნელის ცეცხლით არ დაიწოდა წამებული.

ეს მომხდარა 1840 წელს, რვა წლის შემდეგ ბაბის მიერ ქადაგების დაწყობისა, როდესაც ის 24 წლისა ყოფილა.

დღეს ბაბის სწავლა საკმარისად არის გავრცელებული. თუმცა მალვით და ფარულად, მაგრამ ბევრი მიმდევარი ჰყავს კიდევ: არიან მოხელეთა შორის, მეომართა შორის, გამგებელთა შორის, ერთის სიტყვით ყველა წრესა და წოდებაში; მოიპოვებიან ყველა ქალაქში, ყველა დაბა-სოფელში, ყველა კუთხე-კუნძულში სპარსეთისა. არიან სპარსეთის გარეთაც: ოსმალეთში, ინდოეთში და რუსეთში. სულ რომ ცოტა ორ მილიონამდე უნდა იყვნენ მათის ანგარიშით მარტო სპარსეთში. ჰყავთ თავისი მეუფროსე ოსმალეთში, აქქაში, სადაც ხშირად მოჰხვდებიან ხოლმე სპარსელნი, როდესაც ქალბაღსა ანუ სხვა ადგილებში დადიან სალოცავად.

ბაბის სიკვდილის შემდეგ აურჩევიათ მის ფეხად ჰუსეინ ალი და უწოდებიან „ბაჰჰალა“ ანუ სხივი მღვთისა. ბაჰ-ჰალა ყოფილა დიდი გონიერი კაცი, სრულიად შესაფერი მოადგილე ბაბისა. დაუწერია მასაც ერთი სხვა სჯულის წიგნი „აღდასი“; მომკვდარა ამ ოთხი წლის წინად და მის მაგიერ დაუსვამთ შვილი მისი აბბასი, „ყოსნეა აზამ“, რომელიც დღესაც აქქაშია.

ძველი ზოროასტრის სარწმუნოება ანუ ცეცხლის თაყვანის მცემლობა დღემდე ჯერ კიდევ ღონღილობს სპარსეთში. მის მიმდევართ ეძახიან ლებრებს და უმრავლესობა მათი სცხოვრობენ ქ. იაზდში. ესენი არიან უფრო ძველი წარმომადგენელნი სპარსეთის ერისა; აქვთ უკედ დაცული სპარსული ენა და ზნეობრივი მხრივ ძალიან მაღლა სდგანან თავის მოძმე შიიტ სპარსელებზედ ზოგიერთ რამეებში. ამისათვის ევროპელნი და ზოგიერთი სხვა ხალხიც უწოდებენ მათ ძველ სახელს სპარსელისას, „პარსს“ (სპარსი).

კაი სამსახური ვერ გაუწია მათ მაჰმადიანობის შემოტანამ. საწყალი ცეცხლთაყვანის-მცემელნი აბუებულნი შეიქნენ თავისივე მოძმე შიიტ სპარსელებისაგან. პირველში ჯერ კიდევ პატივით ეპყრობდნენ, თურმე, მაგრამ შემდეგში კი საშინელი დევნა დეწყოთ. შეემუსრათ ყველგან მათი სალოცავები, მო-

მები ¹⁾, დეეტაცნათ მათი შვილები და ძალით გვემუხსულმანებინათ.

ამგვარად ღებრნი საშინლად შეუმცირებიათ რიცხვით და ანუ იძლებულ უქმნიათ, მიეტოვებინათ თავისი მიწა-წყალი და შეჭთარებოდნენ სხვა ქვეყნებს. დღეს სპარსეთში, რომ იყოს, სულ 10—12 ათას სულზედ მეტი აღარ მოიკრიბება. მომეტებული ნაწილი ცხოვრობენ დღეს ინდოეთში, სადაც მათ ბევრად უკეთესი ბუდე ჩაუდგამთ.

ჯერ კიდევ ამ ბოლოდრომდე საშინელის ზიზღით უყურებენ ღებრებს, როგორც ცეცხლთ-თაყვანის მცემლებს ანუ კერპთ-მსახურებს.

ერთ სადგურზედ შემოვიდა ჩემთან ერთი დარბაისელი ვაჭარი ღებრთაგანი და დამიწყო სხვა-და-სხვა გვარი ლაპარაკი: წმინდა ბერძნული შეხედულობა ჰქონდა ზოგიერთ საგნებზედ, თუმცა ისეთივე უბრალო და გაუნათლებელი კაცი იყო, როგორც სპარსელი საზოგადოდ. მან სთქვა სხვათა შორის: „ღმერთი არის ძალა; ძალა მიუწოდომელი კაცის გონებისაგან. იგი ყოველის შემოქმედია: მისგან სწარმოებენ სივრცენი მსოფლიოსანი, კიდენი ცისანი, ზღვა და ხმელეთი, მზე და მთვარე, ერთის სიტყვით, ყოველი ხილული და უხილავი. ხოლო ყოველი საგანი წარმოებული აქვს მას ოთხი უპირველესი ნივთიერებისაგან. ესენი არიან: ცეცხლი, ჰაერი, წყალი და მიწა. კაცი ჰგრძნობს ამ შემოქმედებით ძალას, ჰხედავს ყოველ ქამ, როგორ აღმოსცენდების ბალახი მიწიდან ანუ როგორ გამოიჩიკება ქათამი კვერცხიდან, მაგრამ ვერ შეუგნია, ვერ მისწლომია მისი გონება ამ შემოქმედებითი ძალას. ამისათვის მას გამოუსახნია სხვა-და-სხვა სახედ ეს შემოქმედებითი ძალა და ყველგან, ყოველი ადამიანის შვილი მას ღმერთს უწოდებს. ხოლო ზოგი ეძახის ჭეშმარიტს ღმერთს, ზოგი მართალს და სხვა. ჩვენ ცეცხლსა ვლოცულობთ, სხვები კერპს თავისსავე გაკეთებულს, სხვანიც ვითომ ჭეშმარიტ ღმერთს. მაგრამ ყველანი კი აღვამაღლებთ

¹⁾ შოში ჰქვიან ცეცხლთაყვანის-მცემლების ტაძრებს.

ამ დროს ჩვენი გონების თვალებს იმ ფრიად ერთი მიუწოთმე-
ლი ძალისადმი, რომელსაც ჰქვიან ძალა შემოქმედებითიო.“

შემოვიდა ჩემთან ამ დროს ერთი ახალგაზდა სეიედი, სულ
14—15 წლისა იქნებოდა. შემოასწრო იმ ღებრს ამ უკანას-
კნელი სიტყვების თქმაში, შეჰხედა და შეუტია: „გაჩუმდი, ვი-
თომ შენც გესმის რამე! რომ იცოდე, ღმრეთი რასა ჰქვიან,
ხომ აქამდე მაჰმადიანი შეიქმნებოდო.“ ღებრი სრულიად ჩა-
ჩუმდა და მხოლოდ ხანდისხან თავის ქნევით ეუბნებოდა: „ღიახ,
ღიახ! თქვენ მართალს ამბობთო.“ მე ძალიან არ მომეწონა ამ
ბოსლაკი სეიედის ქცევა, ვუთხარ, რომ, შენ ნება არა გაქვს,
ჩემს სტუმარს აწყენინო-მეთქი. მაგრამ, რადგან ის თავისას არ
იშლიდა, მე სრულიად დავითხოვე და გავაძევე იქიდან.

აქედანაც შეიძლება წარმოიდგინოს კაცმა, თუ რა პატივ-
ში ჰყავთ მათ ღებრები. მაგრამ ეხლა კიდევ რა უქირთ, წი-
ნად სულ ძაღლის ადგილას არ აგდებდნენო: ვისაც უნდოდა,
სცემდა, ვისაც უნდოდა ჰლანძღავდა, პატრონი და მოსარჩლე
არაინა ჰყავდათო. ეხლა, მართლაც, ემჩნევა თითქოს, რომ
შეგნებული სპარსელნი პატივით ებყრობიან და თავიც მოს-
წონთ იმათით, რადგან მათ დაიცეს დღემდე ძველი სპარსეთის
სარწმუნოება და უკეთესად შეინახეს ენა. საუბედუროდ, ასეთი
ხალხნი ძალიან ცოტანი არიან.

აქაურ ღებრებს ყველაზედ მეტად მხარს უჭერენ ინდოე-
თის ღებრნი, ფულით, რჩევით თუ სხვა რამე დახმარებით. ამ
ბოლოს დროს თვითონ ესენიც ძალიან წინ მიდიან: ხელში
უქირავთ მთლად იაზღისა და ქირმანის ვაჭრობა თავისის ქარ-
ხნებით და ნელნელაობით შემოდინ თვირანშაიც.

ენა სპარსული სასიამოვნო სასმენელია. ტკბილია როგორც
თვით სპარსელი. ამ მხრივ არა, მგონია, თუ რომელიმე ენა
დედა-მიწის ზურგზედ მას სჯობდეს. სპარსელი რომ ლაპარა-
კობს, თითქოს სულ ღიღინებს, თითქო სულ მღერისო, ისე
გამოისმის. ალბად, ამითი უნდა აიხსნებოდეს, რომ იგი დღე-
ვანდლამდე ესე ძალიან არის კიდევ გავრცელებული მთელს
ნახევარ აზიაში.

სამი ავღანელი კაცი, რომლებიც რაღაც ვაჭრობის თაობაზედ მოსულიყვნენ, შემოვიპატიე ჩემთან ქ. ყუმში. მინდოდა რამდენიმე ავღანური სიტყვა შემედარებინა ქართულ სიტყვებთან. ვკიხე ორასამდე სიტყვა და სულ სამი სიტყვა არ უთქვამთ ნამდვილი ავღანური, სულ სპარსულებს მეუბნებოდნენ: მე, შენ, ერთი-ორი, აქა-იქ, წაიღე, მოიტა, და-ძმა, წითელ-ყვითელი, გან-ში, —სულ სპარსულები თქვეს. და რომ ვკითხე—განა ავღანური არ იცით-მეთქი? მიპასუხეს: ავღანურიც ეს არის, ჩვენ სულ ასე ვლაპარაკობთო.

ავღანეთში, ბელუჯეთში და თვით ინდოეთშიაც კი, როგორც შევიტყვე, ძალიან საპატიო ენად არის მიღებული ჯერაც კიდევ სპარსული ენა. სხვათრივ გავლენა ხომ ძალიან დიდი ჰქონდა მას მომეტებულ აზიურ ენებზედ. დიდი გავლენა ჰქონდა აგრედვე ჩვენს ქართულ ენაზედ, როგორც დღესაც ვმჩნევთ იქიდან შემოტანილ სიტყვებს.

მაგრამ გასაკვირვალია, რომ ეს ყოვლად სასიამოვნო ენა, ენა რომელმაც პირადი თავისის ღირსებითა გაიკვლია გზა თითქმის მთელს აზიაში, დღეს სრულიად შეგაქვეულ-შეკეტილია თავის საკუთარ სამშობლო ქვეყანაში. ერთის მხრივ მაჰმადის სჯულმა შესძინა სპარსეთს არაბული ენა სარწმუნოებრივ ენად და მეორეს მხრივ ყაჯართა საგვარეულომ შესძლენა მას თურანული ენა სახელმწიფო ენად, რომელიც მხოლოდ ამ უკანასკნელ წლებში იყო გადაგდებული. ამგვარად თანდისთანობით დევნილი სპარსული ენა სრულიად ვიწრო ფარგლებში იქმნა შემწყვდეული შიგ თავის საკუთარ მიწა-წყალში. დღეს თუ სადმეა იგი უკეთესად დაცული, შედარებით, რასაკვირველია, ისევ ქ. იაზდის მიდამოებში ღებრთა შორის და ქალაქ შირაზის გარეშო, რომლის გუბერნიასაც შერჩენია დღემდე სახელწოდება ნამდვილი სპარსეთისა, „ფარსისტანი“. მართალია, ყველამ იცის თითქმის მთელს სახელმწიფოში სპარსული ენაც, მაგრამ სხვა-და-სხვა თემებში სხვა-და-სხვა ენა აქვთ საბუღდმო სახმარებლად ურთიერთ შორის მიღებული.

ვერაფერ სან-უგეზოს წარმოადგენს დღევანდელი სპარსეთი, როგორც მთლიანი რამ სახელმწიფო. არა ჰყავს რიგიანი გამგებელი და მმართველი და, როგორც თვითონვე იძახიან: „ირანს პატრონი არა ჰყავსო“, მართლაც, რომ—უპატრონოა. არა აქვს არსად გამაგრებული საზღვრები და ყველგან ღიაა კარი გარეშე მტერთათვის, ზღვით ინებებენ იგინი შემობრძანებას თუ ხმელეთით, არა აქვთ შიგ ცინე-სიმაგრეები და მათი ტალახის გაღვენები წიხლის წაკვრითაც გადაინგრევა; არა აქვს გზები, რომ თავის დროზედ უნდოდეთ ჯარების მიშველვა; არა ჰყავთ ჯარები და არავითარი საომარი სამზადისი.

ხალხი ირანისა, რომლის სამს მეოთხედზედ მეტ ნაწილს შეადგენს უცხო ტომნი, არაფრით არ არის ერთმანეთში შეკავშირებული. რა იმედი უნდა ჰქონდეს სპარსეთს თვითარსებობის დაცვისათვის, ავღანელთა, ბელუჯელთა, ლორთა და ბახტიართა, ქურთთა, სომეხთა, თათართა და საზოგადოდ თურანელთაგან? დაუმატეთ ახლა ამას მისი გაუნათლებლობა, მისი გულის აცრუება სარწმუნოებაზედ, მისი სიღარიბე, იჯარით აღება სამსახურებისა, კანონმდებლობა, შინაური უკმაყოფილობა ხალხთა შორის, მტრობა და არეულობა გამგებელთა შორის და თვალ-წინ წარმოვიდგებათ ნამდვილი და უტყუარი სურათი მისი დღევანდელი პოლიტიკური მდგომარეობისა.

თუ ცოცხალ არს დღემდე სპარსეთი, ეს მხოლოდ ზრდილობასა და სულ-გრძელობას მიეწერება მისის მტრებისას, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, ევროპის სახელმწიფოების დღევანდელ ურთიერთ შორის დამოკიდებულებას. რომელმა მოინდომოს მისი აღსასრულის დღე, რუსეთმა თუ ინგლისმა,—რომ რამდენიმე დღეში, რამდენიმე ასის სალდათით ანდერძი არ აუგოს მთელ სპარსეთს. მაინც და მაინც, რაც უნდა ზრდილობა თუ სულ-გრძელობა მოიხმარონ მის მტრებმა; ძალიან ახლოა ის დრო, როდესაც „საუკუნო ხსენება და კურთხევა“ უნდა შეეთვალოს ჩვენგან, მაგრამ... ენახოთ ჯერ, ვიდრე ერთი კიდევ სხვა ახალი ყაჯარი დააპირებს ტახტზედ აბრძანებას, ენახოთ—ვითარ შეიძლება სანამ ევროპელ სახელმწიფოთა შორის ურთიერთ დამოკიდებულობა.

სამწუხაროა მხოლოდ ის, რომ სპარსეთს ცოტა ადრე მოასწრო გარეგანმა მტერმა. ეხლა თვითონაც იმ წერტილზედ იყვნენ დაყენებულნი, რომ უსათუოდ დიდი ძირეული ცვლილება რამ უნდა მოეხდინათ თავის ქვეყანაში. მაშინ ის თვითონ მოაქეჩინებდა თავს მათს დამამხობს და ბოლოს მომღებს ყაჯართა უნიკო საგვარეულოს; მაშინ სპარსეთი კვლავ გაერთსულ-ხორცდებოდა, კვლავ გადახალისდებოდა და კვლავ გრძელსაუკუნოებს შესძლებდა მტრის პირში დგომას და პროგრესულად წინ-სვლასა. სპარსეთის დაცემით დეცა მთელი დასავლეთის აზია. და მისის აღდგენით აღდგებოდა და განიხარებდა კვლავ მისი გარემო მდებარე ქვეყნებიც.

ფარეილანისა

გურჯი ანუ ქართველთ ნაჰაია.

1. ხუნსარი (ქალაქი), გზა.	14. აზნაულა (სომ. ფარსი)
2. თოლერი ანუ დომბეჟამარი	15. ზარნა (სომხისა)
3. ბოინი	16. ახჩა
4. ხუნგი (სომხისა)	17. ჰაზარჯირიბი (სომხისა)
5. ტაშკასანა	18. შიიურდი
6. ხამისლი (თურქისა)	19. ჯადჯადი
7. ბიევერდი (სომხისა)	20. სობაქი
8. უზუნბულაყი (თურქისა)	21. ჩულრუბი
9. ხოიგანი (სომხისა)	22. მარტყობი-ზემო ანუ ახორა ზ.
10. სანგიბარანი (სომხისა)	23. მარტყობი-ქვემო ანუ ახორა ქ.
11. შეშკანი (ფარსი)	24. სირიშკინი (სომხისა)
12. დაუნო (სომხისა)	25. დეესური
13. აჭუსი	26. ნინოწმიდა ანუ ქულდუბანაქი.

ქ. ხუნსარი

სიანდაქი

